

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NƏSİMİ ADINA DİLÇİLİK İNSTİTUTU

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ
DİLİ TARİXİ

DÖRD CİLDDƏ
I CİLD

XIII–XVI əsrlər

LŪĠŌT VŌ ENSİKLOPEDIYALAR

W163
A99

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NƏSİMİ ADINA DİLÇİLİK İNSTITUTU

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ
DİLİ TARİXİ

Xalqımızın ana dili olan Azərbaycan dili türk mənşəli ümumxalq canlı danışq dili zəminində əmələ gəlib şifahi ədəbi dilə çevrilənədək və sonradan bu bünövrə üzərində Azərbaycan yazılı ədəbi dil səviyyəsinə qalxanadək uzun bir təşəkkül tarixindən keçmişdir.

HEYDƏR ƏLİYEV

254520

DÖRD CİLDDƏ
I CİLD

XIII-XVI əsrlər

M.F.Əliyev tərəfindən
Azərbaycan dilinin
KİTAP NO: 1000

ŞƏRQ-QƏRB

BAKI 2007

ÖN SÖZ

Müəlliflər:

Vaqif Aslanov

filologiya elmləri doktoru, professor

Sevil Mehdiyeva

filologiya elmləri doktoru, professor

Samət Əlizadə

filologiya elmləri doktoru, professor

Afina Əlizadə

filologiya elmləri doktoru

Redaktoru

Sevil Mehdiyeva

və ön sözün müəllifi:

filologiya elmləri doktoru, professor

ISBN 978-9952-448-13-9

494.361'09-dc22

Azərbaycan ədəbi dili – Tarix

Azərbaycan ədəbi dili tarixi. 4 cildə. I cild.

Bakı, "Şərq-Qərb", 2007, 480 səh.

"XIII-XVI əsrlər Azərbaycan ədəbi dili tarixi" dördcildlik "Azərbaycan ədəbi dili tarixi"nin birinci cildidir.

Kitabda XI əsrdən Azərbaycan yazılı ədəbi dilinin möhtəşəm abidəsi "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanı, "Dastanı-Əhməd Hərəmi" (XIII), İ.Həsənoğlu (XIII), İ.Nəsimi (XIV), Qazi Bührhanəddin (XIV), Həqiqi və Həbib (XV), Ş.İ.Xətayi (XV-XVI əsrin əvvəlləri), M.Füzuli (XVI) kimi görkəmli şairlərin yaradıcılıqlarının dil materialları əsasında Azərbaycan dilinin keçdiyi inkişaf yolu izlənmiş, sonrakı əsrlərdə ədəbi dilin inkişaf mərhələlərinin uğurlu davamına zəmanət verən məqamlar müəyyən edilmişdir.

© "Şərq-Qərb", 2007

Azərbaycan ədəbi dili tarixi, ümumən Azərbaycan mədəniyyəti tarixinin üzvü bir hissəsi kimi, Azərbaycan xalqının əsrlərin mübarizəsindən uğurla qoruyub saxladığı ümmədənə hadisələr tarixidir.

Soy-kök etibarilə qədim köklərə malik türk xalqları ailəsinə daxil olan Azərbaycan xalqı bəşər mədəniyyəti tarixinə yüksək intellektual potensialı malik şəxsiyyətlər – şairlər, filosoflar, alimlər vermiş, hər zaman öz kökündən qidalanaraq inkişaf etmişdir. Azərbaycan mədəniyyətinin ağır hissəsini təşkil edən Azərbaycan ədəbi dili tarixi ümum-türk mədəniyyətinin regional təzahürüdür.

Ümumi türk dili tarixinə həsr olunmuş tədqiqatlar, xüsusilə prof. Əhməd Cəfəroğlunun tədqiqatı [1, 10] göstərir ki, müxtəlif türk etnik-regionlarında meydana çıxan türk ədəbi dillərinin tarixi ümumtürk dil tarixi anlayışını istisna etmir, əksinə, tamamlayır və belə qənaəti möhkəmləndirir ki, müstəqil türk ədəbi dilləri ümumi bir türk ədəbi dili mühitinin məhsulu olub, məhz həmin mühitin əks olunduğu coğrafi ərazidə formalaşır, etnik-mədəni ehtiyacı ödəyir, sonra isə məhv olub gedir (? – S.M.), yaxud dəyişikliyə uğrayır, yerinə yeni ədəbi forma gəlir. Lakin hər bir yeni forma özündən əvvəlki normativ formanın təcrübəsinə və ümumi türk ədəbi dili ünsürlərinin inkişafına əsaslanır [2, 12].

Tədqiqatlar göstərir ki, ümumən ədəbi dil və onun tarixi inkişafı xalqın tarixi inkişafı ilə qırılmaz tellərlə bağlı bir hadisədir [3, 112]. Dilin xalqa bağlılığı sonradan ədəbi dilin inkişafı üçün əsas zəmin olmuş, ədəbi dillərin inkişaf səviyyəsinin əsas meyarı hesab edilmişdir.

Ədəbi dil xalqın intellekti ilə bilavasitə bağlıdır. Xalqın intellektual potensialı ədəbi dilin yaranmasını təmin edən başlıca amildir. Ədəbi dil həm də tarixi mədəni hadisədir [5, 144]. Hər vəziyyətdə "qədim (rus) ədəbi dilinin bünövrəsi (əsas – S.M.) (şorqi slavyanların canlı, doğma) xalq dili hesab edilir [5, 66], çünki xalq dili xalqın özü qədir, xalqın özü ilə həmyaşdır, xalqın özü qədir sadə və səmimi" [6, 57]. Bəzi elmi mənbələrdə Azərbaycan-türk dilini Səlcuqların Azərbaycana gəlişi ilə cavandırmaq meyilləri məsələnin üzündən izahı kimi qəbul oluna bilər. Çünki "Azərbaycan-türk dilinin təşəkkülünə Səlcuqların boynuna bağlamaqla bu dilin ondan əvvəlki dövr minillik

inkişaf yolunun üzərinə qara pərdə çəkmək olmaz" [7, 542]. Son məlumatlara görə, Səlcuqlar gəldikdə Azərbaycan xalqı və onun türk dili vardı" [8, 206].

Azərbaycan xalqı dünyanın ən qədim xalqlarından biri kimi özü qədar qədim tarixə malik ədəbi dil ənənəsinə malikdir. Bu gün Azərbaycan dili tarixi və eləcə də Azərbaycan ədəbi dili tarixçilərinin ümumən ədəbi dil haqqında yekdil fikri professor Ə.Dəmirçizadənin ədəbi dil haqqında çox yığcam və konkret şəkildə səciyyəvləndirdiyi "Ədəbi dil seçmə və əvəzetmə əməliyyatı aparılmaqla normaya salınmış dildir" [9, 11] formulası ətrafında birləşir.

Ədəbi dilin tarixi eyni zamanda üslublar tarixi olsa da [9, 12], bu üslublar sırasında aparıcı mövqə tutan bir üslubun olması da tarixi həqiqətdir. Bu, bədii üslubdur.

Azərbaycan ədəbi dili tarixində bədii üslub Azərbaycan xalqının təşəkkülü dövründən (doğrudur, ilk dövrlərdə bu üslubun daşıyıcısı xalqın şifahi ədəbiyyat nümunələri – folklor janrları olmuşdur) XIX əsrin birinci yarısına qədər Azərbaycan ədəbi dilinin aparıcı üslubu olmuşdur. "İstər tarixən qədimliyi, istərsə də müasir mərhələdəki inkişafı baxımından bədii üslub ədəbi dilin digər funksional üslublarından seçilir. Azərbaycan yazılı ədəbi dilinin təxminən minillik tarixi müəyyən mənada bədii üslubun inkişaf tarixi deməkdir. Belə bir fakt inkaredilməzdir ki, Azərbaycan ədəbi dilinin XIX əsrin ikinci yarısına qədərki tarixi əsli bədii üslubun tarixi olmuşdur" [10, 253].

Azərbaycan ədəbi dili tarixən iki istiqamətdə inkişaf etmişdir:

1. Azərbaycan ədəbi dilinin şifahi qolu;
2. Azərbaycan ədəbi dilinin yazılı qolu.

Bununla əlaqəli olaraq Azərbaycan ədəbi dili tarixinin də iki növünü ayırmaq olar:

1. Azərbaycan şifahi ədəbi dilinin tarixi;
2. Azərbaycan yazılı ədəbi dilinin tarixi.

Azərbaycan şifahi ədəbi dilinin tarixi Azərbaycan yazılı ədəbi dilinin tarixindən daha qədim tarixə malik olmuş, Azərbaycan xalqı təşəkkül tapdığı gündən demək olar ki, Azərbaycan xalqının şifahi ədəbiyyatı və müvafiq olaraq onun şifahi ədəbi dili yaranmışdır.

Tədqiqatlar göstərir ki, şifahi ədəbi dil Azərbaycanda qəbilə-tayfa quruluşuna keçid dövründə formalaşmağa başlamış, şifahi ədəbi dilimizin müəyyənlik alması Azərbaycan xalq dilinin təşəkkülü ilə bilavasitə bağlı olmuşdur. Azərbaycan dilinin formalaşması prosesində ilk

öncə canlı danışıq dili zəminində şifahi ədəbi dil əmələ gəlmiş, sonralar şifahi ədəbi dil əsasında yazılı ədəbi dil təşəkkül tapmışdır. Müəyyən edilmişdir ki, XIII əsrə qədər, təqribən V-IX əsrlərə qədər Azərbaycan xalqının və ümumxalq Azərbaycan dilinin təşəkkül tapması üçün şərait yaranmışdır [11, 70]. Məhz belə bir şəraitdə formalaşmağa başlayan Azərbaycan ədəbi dili iki əsas: 1) türk mənşəli canlı danışıq dili əsasında VI-XI yüzillikdə şifahi; 2) XI-XIII yüzilliklərdən yazılı qollar üzrə öz təşəkkülünü başa çatdırmışdır [12, 70]. Təşəkkül dövründə, xüsusilə qəbilə-tayfa quruluşu dövründə cəmiyyətdə insanlar arasında ünsiyyət əsasən şifahi yolla olduğu üçün, xalqın ilk yaradıcılıq nümunələri də məhz "ibtidai şərqlilər" və şifahi ədəbiyyat nümunələri olmuşdur [13, 35].

Son elmi mənbələrdə ümumən Azərbaycan ədəbi dilinin həm şifahi, həm yazılı qollar üzrə təşəkkül tarixinin müvafiq olaraq VI-VIII (şifahi ədəbi dil) və IX-XII (yazılı ədəbi dil) əsrlərə qədər dərinləşdirilməsi [14, 428], hər şeydən əvvəl. Azərbaycan dilçilik elminin yalnız nailiyyəti kimi qəbul edilə bilər.

Ümumiyyətlə, III-V [14, 16, 18], bəzi mənbələrdə III-VII [15, 102] əsrlərdə formalaşan Azərbaycan xalqı və onun "ümumxalq dili əsasında yaranmış" [2, 8] "Azərbaycan ədəbi dili qədim yazıt olan türk ədəbi dillərindən biridir" [17, 358] və bəlkə də birincisidir.

Cənubi Qafqaz regionunda məskunlaşan aborigen türk qəbilə və tayfalarının əsasında formalaşmış Azərbaycan xalqı öz intellektual potensialı ilə hətta daxil olduğu böyük türk ailəsində belə seçilmişdir. Qədim köklərə malik Azərbaycan xalqı həm də zəngin yazılı ədəbi dil ənənəsinə malikdir. Azərbaycan yazılı ədəbi dili tarixi, şifahi ədəbi dili tarixi kimi, Azərbaycan xalqının ümummədəni tarixinin ən parlaq atributlarından biri olmaqla, bu xalqın uzun əsrlər boyu zəngin intellekt səviyyəsinə güzgü tutan, xalqın ümummədəni səviyyəsini səciyyələndirən başlıca amillərdən biridir.

Xalqın özü ilə həmyaşıd olan Azərbaycan şifahi ədəbiyyatı üzərində ucalan Azərbaycan yazılı ədəbi dili orta əsrlərdə "türki" termini ilə adlandırılaraq Ön Asiya, Kiçik Asiya, Orta Asiya, Xəzər dənizinin qərb, cənub zonasında, Qara dənizin şərq, cənub dairəsində, Turan əllərində ədəbi dil anlayışını ifadə etmiş, ədəbi vasitə kimi digər türk dillərindən də mədəni səviyyəsinin inkişafına imkan yaratmış, bu xalqların da böyük sairləri türkdə yazıb-yaratmışlar. Beləliklə, müasir anlamla desək, çağdaş Azərbaycan türk dilinin zəminində o zaman bütün türk

qövmündə türki ən əlverişli vasitə kimi geniş türk ərazində fəaliyyət göstərmişdir [6]. Təsədüfi deyildir ki, türk xalqları sırasında bu gün elələri var ki, onlar Nəsimini, Füzulini öz milli şairləri hesab edirlər. Tarixin gedişi ilə hər bir türk dili öz ərazilə çəkildikdən sonra (diferensiallaşmadan sonra) Nəsiminin də, Füzulinin də öz milli kökləri ilə ən çox Azərbaycan türk dilinin faktı olmasını tarix özü təsdiqlədi.

Azərbaycan dili təbiəti etibarilə tez, maneəsiz yayılma və mənim-sənilməsinə görə "Avropada fransız dili kimi" türk xalqlarının məskunlaşdığı ərazilərdə bu xalqlarla digər azsaylı xalqlar arasında əsas ünsiyyət, kommunikasiya vasitəsi olmuşdur.

Azərbaycan yazılı ədəbi dili tarixi Azərbaycan xalqının ömrü boyu qazandığı ən böyük ədəbi-mədəni nailiyyətdir.

Azərbaycan yazılı ədəbi dilinin təşəkkülü müəyyən mənada İslam dininin Azərbaycanda qəbul edilməsilə də əlaqəlidir. Məlumdur ki, ədəbi dil xalqın ümumi səviyyəsi, onun mədəniyyəti, etnik təfəkkür səviyyəsi, etnik dünyagörüşü ilə sıx əlaqədədir və bunlar xalqın ədəbi dilinin inkişafına ciddi təsir göstərə bilər.

Tarixi məxəzlərdən aydın olur ki, VII əsrin ortalarında VIII əsrin əvvəllərində İslam dini Azərbaycanda hakim ideoloji məfkurəyə çevrilmişdi. İslamın əsas qanunları qədim türklərin (eyni zamanda Azərbaycanda aborigen və zaman-zaman məskunlaşan Azərbaycan türklərinin də) tapındıqları tanrıçılıq dininin əsas müddəaları ilə üst-üstə düşdiyindən qədim azərbaycanlılar İslam dinini ağırsız-acırsız qəbul etdilər [27]. Fikrimizcə, türklər, xüsusən azərbaycanlı türklər İslamda öz qədim dinlərinin – tanrıçılıq ideologiyasının elementlərini gördükləri üçün İslama tapındılar. Prof. Ə.Dəmirçizadəyə görə "Azərbaycan xalqı islamıyyəti əvvəl qəbul etmiş türkdilli xalqlardandır və digər türkdilli xalqlardan əvvəl də ərəb əlifbası əsaslı yazılı ədəbi dilini formalaşdırmışdır" [17, 24]. "İslamı qəbul edən türklər (söhbət Azərbaycan türklərindən gedir – S.M.) uzun zaman onun mərasimlərini icra edərək, onu məişətin müxtəlif sahələrində (xüsusilə şəhərlərdə) təbii edərək özlərini müsəlman sayır və vəzifələrini bitmiş hesab edirdilər, yarıdıcı təfəkkür, daxili təbəddülatlar isə daha çox İslamı qədim türk dini kontekstində dərk etmək istiqamətində gedir. Eyni zamanda nəzərə almaq lazımdır ki, İslam dininin yeganə dili ərəb dili idi, müqəddəs mətnlər ancaq bu dildə olmalı idi: ərəb də, fars da, türk də ərəbcə yazılıb-oxumalı idi ki, homin qayda İslamın tam gücü ilə qeyri-ərəb xalqları tərəfindən anlaşılmasına mane olmuş

müxtəlif sufi məktəblərin yaranmasına, islamın obrazlaşmasına gətirib çıxarmışdır" [18, 71].

Bununla belə, o da maraqlıdır ki, "Azərbaycanda məskunlaşan ərəb tayfaları Ərəbistanın bir-biri ilə düşmənçilik edən müxtəlif ərəzilərindən olduqlarına görə onların arasındakı itxıflar burada da qızıqdı... Azərbaycandakı ərəblər ərəb mədəniyyəti mərkəzləri ilə əlaqəni itirdikdən sonra tədriclə ana dili və adətlərinin unutmaya başlayıb, yerli türk əhalisinin dilində danışmağa keçdilər, onlarla qaynayıb-qarışaraq, onların həyat tərzini, geyim, yemək və s.-ni qəbul etdilər. Bunların hamısına onların ümumi dini olan İslam dininin etdiyi kömək az olmadı" [19, 311].

Ədəbi dil mütəxəssisləri bu gün bir əsas müddəanı təsdiqləyirlər. Azərbaycan ədəbi dilinin ilk öncə şifahi təzahürü olmuş, onun əsasında XI əsrdən (son tədqiqatlar görə "Kitabi-Dədə Qorqud" kamil şəkildə ilk dəfə XI yüzildə yazıya alınmışdır) üzü bəri yazılı variantı inkişaf tapmışdır və yazılı ədəbi dilin rüşeymi (əsas) şifahi ədəbi dilin bətnində yetişmiş, yaranmışdır.

Azərbaycan xalqının bir türksoylu qəbilə birləşməsi kimi formalaşması və vahid Azərbaycan türk qövmü kimi yetkinləşməsi isə ədəbiyyatlarda eradan əvvəl birinci minilliyin birinci yarısı ilə bağlıdır. Mənbələrin şəhadətinə görə Azərbaycanda türkdilli etnosların mövcud olması e.ə. I minilliyin I yarısından qeydə alınır [7, 13, 17, 25].

Ərəb mənbələri üzrə tədqiqatlar göstərir ki, türk etnosları Azərbaycan ərazisində ən qədim dövrlərdən aborigen xarakterli qəbilə-tayfa birləşmələri olmuşlar [20, 925]. Dünya etnogenezi tarixində türklərlə şumerlərin yaxınlığı barədə çox yazılmışdır və bu prosesin mövcudluğu "mümkün hesab edilmişdir" [21, 13].

"Dünya tarixçiləri bu gün Mesopotamiyada yüksək mədəniyyət qoymuş şumerlərin türk köklü olduğunu iddia etməkdə dayanıqlı olaraq şumer dil yazısının türk dil yazısı ilə çox yaxın olduğunu və şumer yazılarında bir çox kəlmələrin qədim türk dilində də eyni olduğunu göstərirlər" [25, 555].

Bələ olduğu halda, ərəblər Azərbaycana gələrkən zəngin ədəbi-mədəni ənənələrə malik bir xalqa – Azərbaycan (türk) xalqı ilə ədəbi-mədəni ünsiyyətə girməyi özlərinin Azərbaycanda nüfuz dairəsini qorumaq üçün əsas vasitələrdən hesab etmişlər. Xüsusən elə bir xalqa ki, onun şifahi yaradıcılıq ənənələri var idi və bu ənənə yalnız ayrı-ayrı qısa lakonik janrlarda yox, həm də irihəcmli "xalq romanları" – dastanlar,

nağillər şəklində geniş dairədə fəaliyyət göstərirdi. Öz növbəsində Azərbaycan xalqının öz dövrü üçün mütərəqqi şəxsiyyətləri də İslamın bir ideoloji məfkurə kimi, mütərəqqi cəhətlərini mənimsəyərək (onlardan biri də məhz ərəb əlifbasının qəbul olunması idi), zaman üçün vacib olan ədəbi dilin – hakim ərəb dilinin qayda-qanunlarını mənimsəyərək fars, ərəb dillərində yazıb-yaratdılar, həm də ərəb qrafikası əsasında Azərbaycandilli əlifbanı (Azərbaycan dilinin fonetik təbiətinə, əsasən, uyğunlaşdırılmış bir əlifbanı) özləri üçün kəşf etdilər və bu əlifbada ana dilində (Azərbaycan türk dilində) yazıb-yaratdılar və bununla Azərbaycanı həm də ilk (!) poliqlotlar diyarı kimi dünya mədəniyyəti müstəvisinə çıxardılar. Tarixən real vəziyyətləri nəzərə alaraq ədalət naminə demək lazımdır ki, islamın Ön və Orta Asiyada zühur etməsi öz kəmə-kəsirləri ilə yanaşı, eyni zamanda bütün türk dünyasında, eləcə də Azərbaycanda irəliləyişlərə də səbəb olmuş, bu ideologiyanın “qəbulu təkcə Azərbaycanda deyil, ümumən türk dünyasında böyük təbəddülət yaratmışdır. Mərkəzi (Orta) Asiyada, Ural – Volqaboyunda, Qafqaz – Kiçik Asiyada İslam, türk xalqlarının yeganə dini olmuş və onların mədəniyyətindəki etnik ümumiliyi funksional ümumiliklə tamamlamışdır” [17, 70].

IX–XI əsrlərdə İslam mədəniyyətinin ümumtürk miqyasında inkişaf etməsində ayrı-ayrı türk xalqları, o cümlədən Azərbaycan xalqı müstəsna rol oynamışdır. Ümumdünya mədəniyyətinin Yaxın və Orta Şərqdə həlledici amili olan İslam mədəniyyəti yerli türk xalqlarının şifahi mədəniyyət nümunələrinin bir daha təsdiqlənməsinə misilsiz şəraitlər yaratdı [26]. Xalq içərisində bu vaxta qədər şifahi şəkildə yayılıb yaşayan “ağız ədəbiyyatı” nümunələri bu dövrlər artıq yazı ədəbiyyatı nümunəsinə çevrilir, xalqın zəngin mədəniyyəti “sənədləşdirilir”. Bunun ən tutarlı nümunəsi Azərbaycan türk etnosunun şifahi təxəyyülünün şah əsəri olan “Kitabi-Dədə Qorqud” əsəridir. IX–XI əsrlərdə Turan adlanan məmləkətdə ümumtürk ədəbi dili “Divani-luğət it-türk” (Mahmud Kaşğari), “Kutadqu-bilik” (Yusif xas Hacıb Balasaqunlu), “Aqibətül-həqayiq” (Xoca Əhməd Yasəvi) kimi mənbələrin yaranmasına şərait yarandı: bütün bunlar qrafik olaraq ərəb əlifbası imkanları vasitəsilə reallaşdı. Bu yolla yaranan əsərlər ümumtürk mədəniyyət tarixi üçün misilsiz əhəmiyyət kəsb etdiyi kimi, ayrı-ayrı türk dilləri üçün, eyni zamanda Azərbaycan dili üçün də tarixi-etimoloji mənbə kimi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu gün M.Kaşğarinin “Divan”ı müxtəlif türk ədəbi dillərinin sistemi kimi,

Azərbaycan ədəbi dilinin sistemini də əks etdirir [26, 61]. Eyni fikri “Kutadqu-bilik”, “Aqibətül-həqayiq”, “Divani-hikmət” haqqında da demək olar.

IX–XI əsrlərdə ümumtürk səviyyəsində əldə edilmiş ədəbi dil təcrübəsi XII əsrdən sonra regional xətlər üzrə inkişaf üçün mükəmməl bir bünövrə oldu, Azərbaycan yazılı ədəbi dilinin bu bünövrə üzərində inkişafını təmin etdi. Məhz belə bir bünövrə XIII əsrdə İzzəddin Həsənoğlunun kamil bir şair kimi yetişməsində böyük rol oynadı. Bu gün elm aləmində iki qəzəli ilə tanınan İ.Həsənoğlunun çox güman ki, böyük yaradıcılıq xəzinəsinə malik olması və Azərbaycan türk dilində “Divan”ı olması elmi mənbələrdə qeyd olunur [27, 158, 210].

XIII yüzildən xüsusi intensivliklə və müəşəkkil ardıcılıqla inkişaf edən Azərbaycan yazılı ədəbi dili, onun poetixnik səviyyəsi, əsas lüğət fondu, stabil qrammatik quruluşu, zəngin bədii ifadə vasitələri göstərir ki, Azərbaycan ədəbi dili XIII əsrdən öncə kamil təcrübə yolu keçmiş və bu təcrübə əsrlərin sınağından keçən, zaman-zaman şifahi şəkildə nəsilərə ötürülən, Azərbaycan şifahi ədəbi dili ənənələrinə söykənən yüksək mədəni səviyyənin uğurlu nəticəsidir.

Azərbaycan ədəbi dili tarixinin tədqiqi sahəsində maraqlı məqamlardan biri də ədəbi dilin dövrləşdirilməsi məsələsidir.

Ədəbi dilin dövrləşdirilməsinə əlaqədar bir sıra dilçi alimlər fikir söyləmişlər. Bu sahədə prof. Ə.Dəmirçizadə, prof. T.Hacıyev, prof. N.Xudiyev, prof. Q.Kazımov Azərbaycan ədəbi dilini müvafiq dövrlərə ayırmışlar. Bu alimlərin irəli sürdükləri mülahizələrə kölgə salmaq şərtiylə, prof. A.A.Axundovun konsepsiyası üzərində dayanmaq istərdik.

A.A.Axundov 1973-cü ildə nəşr etdiyi “Azərbaycan dilinin tarixi fonetikasi” əsərində yazır: “Dil xüsusiyyətlərinə və ictimai amillərə görə Azərbaycan ədəbi dilinin tarixini iki dövrə bölmək olar:

1. Köhnə Azərbaycan dili;
2. Yeni Azərbaycan dili.

Ədəbi dil tariximizin birinci dövrü XIII əsrdən başlayır və XVIII əsrin sonu XIX əsrin əvvəllərinə kimi davam edir. Bu dövrün ədəbi dili, yəni köhnə Azərbaycan dili öz inkişafının əvvəlindən sonuna kimi xalq dili, daha doğrusu, feodalizm ictimai quruluşu dövrünün dili olmuşdur” [25, 7].

Həmin bölgü müəllifin son dövrlərdə çap olunmuş “Dil və ədəbiyyat” əsərində kiçik müəllif redaktəsi ilə verilir. Müəllif yazır:

"Bizə görə Azərbaycan ədəbi dilinin inkişaf tarixində iki dövr ayırmaq mümkündür:

1. Əski Azərbaycan dili;
2. Yeni Azərbaycan dili.

İkinci dövrü sadəcə Azərbaycan dili də adlandırmaq olar" [17].

Əski (qədim) Azərbaycan dilini də müəllif öz növbəsində iki böyük dövrə ayırır:

1. Əski Azərbaycan dilinin yaranması (XIII-XIV əsrlər);
2. Əski Azərbaycan dilinin sonrakı inkişafı (XV-XVII əsrlər)

[17, 359].

Azərbaycan ədəbi dilinin ikinci dövrü – yeni Azərbaycan dili dövrü – dörd mərhələni özündə birləşdirir:

1. Ədəbi dilin xəljiləşməsi dövrü (XVIII);
2. Milli dilin yaranması və inkişafı dövrü (XIX-XX əsrlər);
3. Sovet dövrü (1920-1990);
4. Çağdaş mərhələsi [17, 364].

Ədəbi dil tarixi baxımından və dövrləri əhatə baxımından bu dövrləşdirmə, fikrimizcə, daha münasib bölgü hesab oluna bilər, bu bölgü daha əhatəli və daha ümumdür, çünki bu bölgüdə Azərbaycan dilinin müasir (çağdaş) dövrü də nəzərə alınmışdır.

Azərbaycan ədəbi dili əsrlərin mübarizəsindən keçərək bugünkü səviyyəsinə çatmışdır. Azərbaycan ədəbi dili öz tarixi inkişaf mərhələlərində sadəlikdən, müsbət mənada, mürəkkəbliyə doğru ümumxalq dili (şifahi xalq dili) dövrü, təşəkkül dövrü, sabitləşmə dövrü, xəljiləşmə dövrü, milli inkişaf dövrü kimi müxtəlif gərginlikləri keçmiş, hər əsrin özünün müsbət, yaxud mənfi izlərini ədəbi dildə əks etdirmişdir. Lakin etiraf etməliyik ki, Azərbaycan ədəbi dili öz çiçəklənmə dövrünü XX əsrdə yaşamışdır. "Tarixi köklərimizə, tarixi keçmişimizə böyük hörmət və ehtiramımızı bildirərək, eyni zamanda bu gün deməliyik və buna mənəvi haqqımız var deyək ki, XX əsrdə bizim dilimiz öz inkişaf dövrünü keçib, formalaşmış" (Heydər Əliyev. "Azərbaycan" qəzeti, 7 noyabr 1995-ci il).

Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyev respublikaya rəhbərlik etdiyi dövrlərdə Azərbaycan dilinin hərtərəfli inkişafına qayğı və diqqət onun milli siyasətinin başlıca qayəsi olmuşdur. Prezident Heydər Əliyev Azərbaycan dilinin tarixi inkişafına xüsusi diqqət yetirmiş, dilimizin tarixinin öyrənilməsinə və hər bir azərbaycanlının öz dilinin, xalqının tarixini bilməsinə vətəndaşlıq borcu hesab

etmişdir. Onun "Dövlət dilinin təbii inkişafının təkmilləşdirilməsi haqqında" (18 iyun 2001-ci il), "Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili gününün qeyd edilməsi haqqında" (9 avqust 2001-ci il) tarixi qərarları müstəqil Azərbaycan Respublikasında aparılan dil islahatları Azərbaycan dil quruculuğu sahəsində istiqamətverici mahiyyəti ilə yaddaşlara həkk olunmuşdur.

Dördcildlik "Azərbaycan ədəbi dili tarixi" kitabında səkkiz əsrlik (XIII-XX əsrlər) bir ədəbi mühiti əks etdirən Azərbaycan yazılı ədəbi dilinin inkişaf tarixi klassik yazılı abidələrimiz – XIII əsrdən üzü bəri Azərbaycan xalqının dahi söz ustadları İzzəddin Həsənoğlunun (XIII), Qazi Bürhanəddinin (XIII-XIV), İmadəddin Nəsiminin (XIV-XV), Şah İsmayıl Xətayinin (XV-XVI), Məhəmməd Füzulinin (XVI), Saib Təbrizinin, Qövsü Təbrizinin (XVII), M.P.Vaqifin, M.V.Vidədinin (XVIII), M.F.Axundzadənin (XIX və XX əsrin birinci yarısında) dil materialı əsasında Azərbaycan dilinin inkişaf tarixi izlənilmiş, uyğun elmi nəticələr əldə edilmiş, eyni zamanda respublikamız müstəqillik əldə etdikdən sonra xalqımızın ulu öndəri və ümummilli lideri Heydər Əliyevin xüsusi qayğısı və nəzarəti ilə ölkədə Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi hüquqi əsaslarla inkişafına rəvac verən qərar və sərəncamlardan sonra Azərbaycan dilinin hərtərəfli inkişafı sahəsindəki uğurlar öz şərhini tapmışdır.

Sevil Mehdiyeva

*filologiya elmləri doktoru,
professor*

1. Əhməd Cəfəroğlu. Türk dili tarixi. İstanbul, 1984.
2. N.Xudiyev. Xalqın tarixi haqqı: dilimiz, varlığımız. Bakı, 2003.
3. A.A.Axundov. Ümumi dilçilik. Bakı, 1979.
4. Е.Т.Черкасова. Борьба В.Г.Белинского за народность русского литературного языка. МИИПРЛ, т.3, Москва, 1978.
5. В.В.Виноградов. История русского литературного языка. Москва, 1978.
6. A.A.Axundov. Bədii dil və xəlqilik. Dilin estetikası. Bakı, 1985.
7. Q.Ş.Kazımov. Azərbaycan dilinin tarixi (ən qədim dövrlərdən XIII əsrə qədər). Bakı, 2003.
8. A.Fazili. Atropatena e.ə. IV – e. VII əsri. Bakı, "Elm", 1992.
9. Ə.Dəmirçizadə. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. Bakı, 1979.
10. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Bakı, "Elm", 1991.
11. Ə.Dəmirçizadə. Azərbaycan dilinin tarixi. Bakı, "Elm", 1979; M.Cahangirov. Milli təşəkkül mərhələsində Azərbaycan ədəbi dilinin aparıcı üslubları. Bakı, "Elm", 1989.
12. Ə.Dəmirçizadə. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. Bakı, 1979.
13. T.Nasıyev. Azərbaycan ədəbi dili tarixi (təşəkkül dövrü). Bakı, 1976.
14. Q.Ş.Kazımov. Azərbaycan dilinin tarixi (ən qədim dövrlərdən XIII əsrə qədər). Bakı, 2003.
15. N.Cəfərov. Azərbaycanşünaslığa giriş. Bakı, 2002.
16. Б.А.Ларин. Лекции по истории русского литературного языка. Москва, 1975.
17. A.A.Axundov. Dil və ədəbiyyat. Bakı, "Gənclik", 2003.
18. M.Cahangirov. Azərbaycan milli ədəbi dilinin təşəkkülü. I c., Bakı, "Elm", 1978.
19. N.Xudiyev. Azərbaycan ədəbi dilinin təşəkkülü. Bakı, 1995.
20. Z.Bünyadov. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə. Bakı, "Elm", 1989.
21. М.Казиев, М.Эфендиев, С.Алияров. История Азербайджана. Баку, 1966; Л.Н.Гулиев. Древние тюрки. Москва, 1967.

22. N.Xudiyev. Zamanın axarı ilə. Bakı, 2004.
23. В.И.Асланов. "Divani-lügat it-türk" Махмуд Гашгарин и азербайджанский язык. "Советская тюркология", 1972, №1.
24. Azərbaycan tarixi. Bakı, "Elm", 1961; S.Qəhrəmanov, Ş.Xəlilov. Mustafa Zəriri. "Yusif və Züleyxa". Bakı, 1991.
25. A.A.Axundov. Azərbaycan dilinin tarixi fonetikasi. Bakı, 1973.
26. А.Бомбачи. Историческое развитие тюркских литератур в мире Ислама. "Зарубежная тюркология". М., 1986.
27. В.Аbdulla. "Kitabi-Dədə Qorqud" və İslam". Bakı, 1997.

GİRİŞ

Azərbaycanda monqol-tatar əsərəti, bütün Şərç ölkələrində olduğu kimi, xalqın maddi və mənəvi geriləməsinə qüvvətli təkan verdi: həm mənəvi, həm də maddi cəhətdən alçaldılmış, təhqir olunmuş xalq öz daxili nisgilini və mənəvi şəşqınlığını yalnız öz daxili nifrəti və daxili qəzəbi ilə bildirmək imkanına malik oldu. Böyük sosioloqların fikrincə, monqol əsərəti xalqların ruhunu təhqir edir, onları maddi və mənəvi əsərədə yaşamağa məcbur edirdi. Bütün bunlar xalqda zülmə, əsərədə qarşı bir yumruq kimi birləşmək əzmini daha da qüvvətləndirdi. Belə birlik xalqda zülmü ram etmək ideyalarını möhkəmləndirdi, xalqda azadlıq ideyasını formalaşdırdı və bu ideyaları həyata keçirmək üçün milli liderlər meydana gəldi.

Akademik S.D.Lixaçovun fikrincə, xalqın ağır, keşməkeşli həyatı onda (xalqda) rüşeym halında olan milli birlik ideyalarını, habelə onun mənəvi zənginliklərini daha da qüvvətləndirir, xalqın çoxəsrlik şifahi ədəbiyyatının daha intensiv və daha əhatəli inkişafına rəvac verir. Bunun ardınca xalqın intellektual potensialı inkişaf edir, xalqın içində filosoflar, şairlər, alimlər, günəşə can atan yaşılıqlar kimi xalqın mənəvi həyatından baş qaldırırlar, onların ictimai həyatına rəhbərlik edirlər.

XIII-XVI əsrlərdə Azərbaycan mədəniyyəti tarixi elə şəxsiyyətlər yetişdirdi ki, onlar nəinki Azərbaycan məkanında, eləcə də bütün türk dünyası üçün, ümumən, dünya mədəniyyət tarixi üçün əvəzolunmaz şəxsiyyətlər oldular: Zülfüqar Şirvani, Mahmud Şəbüstəri, Fəzlullah Neimi, İzzəddin Həsənoğlu, Qazi Bühranəddin, İmadəddin Nəsimi, Nəsirəddin Tusi dünya elm-mədəniyyət xəzinəsinə daxil oldular.

Qeyd etmək lazımdır ki, XIII əsrdən əvvəl Azərbaycanda ərəb və fars dilləri hakim mövqedə idi. Ərəb dili elm dili kimi, fars dili əsasən şeir dili kimi işlənirdi və həm də sevildirdi. XIII əsrdən sonra Azərbaycanda yaranmış çoxdillilik məhz ənənəvi ərəb və fars dillərilə rəqabətə giren türki (Azərbaycan türksisi) dilinin üçüncü bir ədəbi dil kimi fəaliyyət göstərməsi ilə reallaşdı. Türki

dili şeir-sənət dili olmaqla, həm də özünü dövlət dili kimi möhkəmləndirmək istiqamətində təkmilləşirdi (XV əsrdə Şah İsmayıl Xətayinin fəaliyyətində bu inkişaf özünün apogey səviyyəsini yaşadı).

XIII əsrdən sonra Azərbaycan dilində elmi əsərlər yaranmağa başlasa da, əsas inkişaf bədi ədəbiyyat istiqamətində gedirdi. Həm də bu istiqamət üç dildə – ərəb, fars və yerli şairlərin ana dilində – Azərbaycan türksisində inkişaf edirdi. Bu dildə zəngin mənbələrin mövcudluğu bir tərəfdən Azərbaycan türksisinin ictimai-siyasi mövqeyinin artması, digər tərəfdən də onun norma sabitliyi və funksional imkanlara istiqamətlənməsi ilə izah olunurdu.

XIII-XIV əsrlərdə Azərbaycan türksisində zəngin ədəbi xəzinə yaranmışdı: Qazi Bühranəddinin "Divan"ı, "Dastani-Əhməd Hərəmi", Yusif Məddahın "Vərqa və Gülsəh" əsəri, Süli Fəqihin "Yusif və Züleyxa", Zəririnin "Yusif və Züleyxa", XIV əsrin sonunda Azərbaycanın böyük şair-filosofu İmadəddin Nəsiminin "Divan"ı və s. Həmin dövrlərdə Azərbaycan dilinə və Azərbaycanda gedən ictimai-siyasi hadisələrlə bağlı olaraq qonşu fars və ərəb dilli ölkələrin də Azərbaycan türksini öyrənməyə böyük ehtiyac yaranmışdı. Bunun nəticəsi olaraq bir sıra tərcümə lüğətləri türkçə-ərəbcə, türkçə-farsca, ərəbcə-türkçə, farsca-türkçə yaranırdı. Bu lüğətlərdən dərs vəsaiti kimi də istifadə edilirdi. Belə əsərlərin sırasında Hüsəməddin Xoyinin "Töhfeyi-Hüsəni", İbni-Mühənnənin "Hülyət ül-insan və hilbət ül-lisan", Hinduşəh Naxçıvaninin "Sihah əl-əcəm" kimi lüğətlərinin xüsusi sanbalı vardır.

Ümumiyyətlə, qeyd etmək lazımdır ki, XIII-XIV əsr Azərbaycan ədəbi dili öz kökləri ilə ümumtürk ədəbi dillələrinə bəridir və qədim türk dilləri əsasında həmin dövrdə formalaşmış regional ədəbi dil nümunəsidir, onun uğurlu davamıdır. Şübhə yoxdur ki, M.Kaşğarının "Divan"ı, Y.Balasaqunlunun "Kutadqu-bilik"i, Ə.Yasəvinin "Divani-hikmət"i, Q.Bühranəddinin "Divan"ı olmasaydı, XIII-XIV əsrlər ədəbi dilini təmsil edən İ.Nəsiminin "Divan"ı olmazdı. Ona görə də XIII-XIV əsr ədəbi dili mərhələsini ümumtürk dilindən ayrı düşünmək qeyri-elmi və qeyri-real olardı, çünki dövründən, zamanından asılı olmayaraq Azərbaycan ədəbi dilinin əsasında ümumtürk ədəbi dili durur. Bununla belə, XIII əsrdə İ.Həsənoğlunun qəzəlləri üzərində möşahidələr kifayət edir ki, deyək: XIII əsrdə hər bir əsası ilə mövcud olan Azərbay-

can-türk dili mövcud idi və onun qrammatik quruluşu ilə çağdaş Azərbaycan dilinin qrammatik quruluşu, lüğət fondu, fonetik sistemi, zəngin frazeoloji sistemi arasında əsaslı fərqlər müşahidə olunmur.

XIII-XIV əsrlərdə Azərbaycan mədəniyyəti tarixində baş verən mütarəqqi yeniliklər, xüsusən Azərbaycan dilinin nüfuz dairəsinin genişlənməsi XV-XVI əsrlər ədəbi dilinin inkişafı üçün əlverişli zəmin yaratdı. Xüsusən Səfəvilər dövlətinin həm iqtisadi, həm siyasi baxımdan güclənməsi, Azərbaycan dilinə dövlət qayğısının artması ölkənin ümumi mədəni səviyyəsinin yüksəlişini təmin etdi. Ölkənin mədəni həyatında hissediləcək dərəcədə hərtərəfli (tarix, coğrafiya, musiqi, rəssamlıq, ümumən miniatur sənəti, memarlıq və s.) inkişaf özünü göstərir; həmin yüksəliş ədəbiyyat və ana dilinə münasibətdə də özünü göstərir. Şah İsmayıl Xətayi öz sarayında şairlər məclisi saxlamış, dövrün xəlqi şairi Həbibü bu məclisə rəhbərlik etmişdir. XIV-XVI əsrlər Şərq regionunda tanınmış Xəlili, Kişvəri, Şah Xəzani və s. kimi öz dövrünün məşhur ədəbiyyat, söz xirdarları bu məclisin iştirakçıları olmuşlar. Bu dövrdə, sadəcə ki, ərəb, fars dilləri, xüsusən fars dili öz hakim mövqeyini o qədər də itirməmişdi. Lakin ana dili ilə fars dili arasında "qoşalaşma" münasibəti var idi və bu, getdikcə inkişaf edir, ana dili dövlətin daha əhatəli sahələrində tətbiq edilir. Mənbələrdən belə məlum olur ki, Səfəvi dövlətinin Avropanın digər dövlətləri ilə rəsmi diplomatik yazışmaları fars və Azərbaycan türkcəsində aparılmışdır. Sarayda və orduda Azərbaycan dilindən geniş dairədə istifadə olunmuşdur. Bunu Avropadan Qafqaza gələn missionerlər, səyyahlar dənə-dənə qeyd edərək, Azərbaycan türkcəsini Avropada fransız dilinin vacibliyi ilə müqayisə etmişlər.

Səfəvilər dövlətində Azərbaycan dili hərbi dairədə xüsusilə geniş istifadə olunur və xalq dilindən külli miqdarda söz-terminlər rəsmi dairələrə çıxarılırdı: *çarik* (əsgər, ordu), *gəzən* (patrul), *yurt* (düşərgə), *saxlov* (qazamat), *onbaşı*, *yüzbaşı*, *minbaşı*, *tifəngçibəşi*, *bəylərbəyi*, *eşikağası* (dövlət məmur), *sancaq* (bayraq, mahal), *ayaqçı* (qasid), *atminən* (yavər, süvari), *yaylaqbaşı*, *qışlaqbaşı* və s. və i. a.

Bu mərhələdə, yəni XVIII-XVI Azərbaycan ədəbi dilinin bütün inkişaf və normalaşma ağırlığı (yükü), etiraf etmək lazımdır ki, əsasən üç böyük söz ustaları – Seyyid İmadəddin Nəsiminin (XIV əsr), Şah İsmayıl Xətayinin (XV-XVI əsrin əvvəlləri), Məhəmməd Füzulinin (XVI əsr) yaradıcı çiyinləri üzərində ucalmışdır.

Nəsiminin xalq dili sözlərindən (dövrü üçün) maksimum bəhrələnməsi, Xətayinin xalq dilinə maksimum (dövrü üçün) siyasi-ictimai səlahiyyət verməsi, Füzulinin xəlqi olduğu qədər də elmi-hikmətəməz müdrik mənarlar dolu poetik dili ümumən XIII-XVI əsrlər Azərbaycan ədəbi dilinin şah damarını təşkil edir.

Doğrudur, bu nadir söz xirdarlarından əvvəl də Azərbaycan ədəbi dilində müəyyən zaman kəsiyi üçün məqbul hesab edilən poetik xəzinə mövcud idi: İ.Həsənoğlunun qəzəlləri (bəzi ehtimallara görə Həsənoğlunun türkçə "Divan"ı olmuşdur) həm klassik üslub ənənələri, həm mükəmməl xalq dili ənənəsini yaşadan "Dastanı-Əhməd Hərəmi" məsnəvisi, Kişvərinin "Divan"ı, Aşıq Qurbani kimi el sənətkarının bədii yaradıcılığı məhz XIV-XVI əsrlər Azərbaycan ədəbi dilinin yüksək zirvələnməsi üçün münbit zəmin olsa da, dövrün ədəbi-bədii inkişaf xəttinin hələki istiqamətinin açarı məhz İ.Nəsimi, Ş.İ.Xətayi, M.Füzulinin əlində idi.

Qərbdə və Şərqdə bir çox dillərdə danışan xalqların qədim və zəngin ədəbi abidələri var. Bu ədəbi abidələr müxtəlif dövrlərdə müxtəlif məqsədlərlə bir çox alimlərin tədqiqi süzgəcindən keçmişdir. Maraqlıdır ki, yazılı abidələr ayrı-ayrılıqda müxtəlif səviyələrdə təhlil edilmişdir. Türkologiya elmində tarixçilərin, ədəbiyyatşünasların, dilçilərin və başqa elm sahələrinin mütəxəssislərinin ən çox tədqiq etdiyi "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarının dil və üslubunda belə öz cavabını gözləyən məsələlər çoxdur. Əgər rus ədəbi dilində "Повесть временных лет" əsərinin yazıldığı tarix dəqiq şəkildə müəyyənlərsə, ərəblərin cahiliyyə dövrü yaradan şairlərinin əsərləri və onların yaradılma tarixi və şəraiti elmə tam məlumdursa, Azərbaycan ədəbi dilinin abidəsi olan "Kitabi-Dədə Qorqud"un yaradılma tarixi haqqında tədqiqatçılar arasında fikir birliyi yoxdur.

Ona görə də ədəbi dilin tarixini yazmaq üçün ilk ədəbi abidələr dilin bütün səviyyələrində tədqiq olunmaqla ədəbi dilin tarixi boyu hansı istiqamətdə inkişaf etdiyini müəyyənləşdirmək olar.

Bir qayda olaraq Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi XIII əsrdən başlayır. Çünki Həsənoğlunun məşhur:

Apardı könlümi bir xoş qəmə yüz, canfiza dilbər,
Nə dilbər? Dilbəri-şahid, Nə şahid? Şahidi-sərvar –

mətləli qəzəli XIII əsrdə Azərbaycan dilində yazılmış ilk ədəbi nümunə hesab edilir.

Bir çox tədqiqatçılar obyektiv olaraq bu əqidədədirlər ki, xalq dilində yazının və ya yazılı ədəbiyyatın olmaması heç də ədəbi dilin ümdə cəhəti deyil; ədəbi dillər yazıya qədər də xalq ədəbiyyatı və ya şifahi ədəbiyyat şəklində mövcud olmuşdur. M.M.Quxman və N.A.Semenyuk yazırlar: "Yazının mövcud olmasını müəlliflər heç də ədəbi dili müəyyənləşdirən keyfiyyətlər sistemində vacib hesab etmirlər. Doğrudur, heç bir şübhə yoxdur ki, yazının yaranması əhəmiyyətli dərəcədə ədəbi dilin səciyyəsinə dəyişir, ədəbi dilin istifadə sahəsini, ifadə imkanlarını zənginləşdirir. Lakin bununla yanaşı biz güman edirik ki, şifahi poeziya dili, hüquq və mərasim dilinə məxsus formalaşmış ünsürlər ümumiyyətlə götürüldükdə elə cıalanma, seçmə və dialekt fəvqü səviyyəni təmsil edir ki, bu şifahi poeziya hüquq və mərasim formullarının dilini ədəbi dillərin tarixinin ilk dövrlərinə, onların tarixinin ilkin çağlarına aid etməyə əsas verir" [1, 441; 8].

Bir halda ki, biz elmi cəhətdən əsasən düzgün olan müddəanı qəbul edirik, deməli, biz şifahi ədəbiyyatın, başqa sözlə desək, şifahi ədəbi dilimizin nə zamandan yarandığını müəyyənləşdirməliyik. Qeyd edək ki, xalqın xalq şəklində mövcud olması üçün onun epik əsərləri, epik mahnıları olmalıdır. Həm də bu eposlar və mahnılar dilin yazıya qədərki inkişaf tarixi dövrünə təsadüf etməlidir. Almanların Hildenbrandt mahnıları, ingilislərin Beovulfu, islandlıların Eddası, saksonların Heliandi, finlərin Kalevalası, ərəblərin müəlləqləri gəlib bu günə çatdığı kimi, bizim də "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanları gəlib çıxmışdır. Doğrudur, bütün bu qiymətli ədəbi dil nümunələri ağızlardan-ağızlara, dildən-dilə keçərək nisbətən son dövrlərdə yazıda təsbit edilmişdir. Lakin necə olursa olsun, şifahi ədəbiyyatın bütün nümunələrində – dastarlarda da, nağıllarda da, mərasim mahnılarında da, bayatılarda da, ağıllarda və laylalarda da, atalar sözlərində də A.P.Yevgenyevanın dediyi ənənəvi dialektfəvqü ifadələrə ("biri varmış, biri yoxmuş", "az getdi, üz getdi, dərə-təpə düz getdi", "telli sazı sinəsinə basdı, aldı görə nə dedi") təsadüf edirik ki, bunlar da dilin müxtəlif tarixi inkişaf dövrlərinə aid, əslində isə belə tipik ifadələr dialekt nitqi ilə bağlı olur ki, bu da ədəbi dilin təbiətinə yaddır [2, 17].

Eposlar və şifahi ədəbiyyatın bir cəhəti də maraqlıdır. Şifahi ədəbiyyat nümunəsi dönə-dönə müxtəlif nəsilərin nümayəndələri tərəfindən ifa edilir. Şifahi ədəbiyyat nümunəsini ifa edən hər kəs,

necə deyirlər, onu öz yaradıcılıq süzgəcindən keçirir, ürəyinə yatanı, yəni-kənara atır, yeni-yeni formullarla zənginləşdirir. Ona görə də, heç şübhə yox ki, "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanları hansı əsrdə yaradılıb-yaradılmadığından asılı olmayaraq, həmin əsrin dil situasiyasını tam təmsil edə bilməz.

Ədəbi dil tarixini tədqiq etmək üçün biz şifahi ədəbiyyat nümunələrinin yarandığı dövrü təqribi də olsa müəyyənləşdirməklə yanaşı, bu nümunələrdə hansı leksik vasitələrin, qrammatik formaların, üslubi məqamların ilkin olduğunu və hansıların sonradan əlavə edildiyini müəyyənləşdirməliyik.

Tədqiqatçılar ədəbi dilin mövcudluğunu dil normasının mövcudluğu ilə müəyyənləşdirirlər. Dildə hər şey tarixi olduğu kimi, dil norması da tarixi kateqoriyadır. Ədəbi dildə norma haqqında sözün əsil mənasında o zaman danışmaq olar ki, həmin dilin normativ qrammatikası yaranmış olsun, orfoqrafiya qaydaları işlənmiş olsun və həmin qaydalar əsasında tərtib edilmiş lüğət olsun. Buna baxmayaraq, dil normaları haqqında danışarkən bir çox dilçilər, ilk növbədə, ədəbi dil tarixi ilə məşğul olanlar norma haqqında zaman və məkanı məhdudlaşdırmışlar. Beləliklə, norma dildə hətta milli ədəbi dildən əvvəlki dövrə də aid edilir. Maraqlıdır ki, burada təəccüb doğuracaq heç bir şey yoxdur. Əgər biz XX əsrin ilk 40 ilinin ədəbiyyatını küll halında götürüb onu müqayisəli şəkildə XIII-XVII və ya XIII-XIX əsr ədəbiyyatımız ilə müqayisə etsək, görürük ki, XIII-XVII və ya XIX əsrlər ədəbiyyatımızda XX əsrin göstərilən dövründəki ədəbiyyatımıza nisbətən ədəbi dili təyin edən amil kimi norma daha sabitdir. Aydın məsələdir ki, bu da ədəbiyyatın yarandığı ictimai-iqtisadi, siyasi quruluşla dilə münasibəti, dil siyasəti ilə bağlıdır.

Ədəbi dilin məna və məfhumunu ilk dəfə Praqa dilçilik məktəbinin nümayəndələri vermişlər. Praqa məktəbinin nümayəndələrinin nəzəriyyəsində ədəbi dilin funksional cəhətinə xüsusi əhəmiyyət verilir, ədəbi dildə norma və kodifikasiya ön plana çəkilir. Ədəbi dilin əsas keyfiyyətlərindən biri də üslubi rəngarənglik və polifunksionallıqdır [3, 547]. Praqa məktəbinin nümayəndələrinin ədəbi dildə normanın əsas olduğunu XX əsrin dilçiləri M.Qorkinin dil haqqında müddəalarına əsaslanaraq cıalanma ("облагодотность") ilə zənginləşdirmişlər. Aydın məsələdir ki, ədəbi dildə norma, kodifikasiya, üslubi rəngarənglik və polifunksionallıq haqqında an-

caq milli ədəbi dilin çiçəkləndiyi, orfoqrafiya qaydalarının dəqiq müəyyənləşdirildiyi dövrdə danışmaq olar.

Bu işə o deməkdir ki, ədəbi dil haqqında ancaq kapitalizmin yaranmasından sonra danışmaq olar. Məgər İmr-ül-Qeysin, Antaranın, Kəb ibn Zühəyrin islamın zühurundan əvvəl ərəbcə yaratdıqları ölməz qəsidələr, Rudəkinin, Firdovsinin, Sədinin, Xəyyamın, Xaqaninin, Nizaminin farsca yaratdığı qəzəl, qəsidə, rübai və poemalar, Petrarkanın, Dantenin, Şekspirin, Servantesin əsərləri yüksək ədəbi dilə dahiyənə yaranmış ədəbi dil nümunələri deyilmi? Eyni fikri türkdilli xalqların ümumi yazılı abidələri olan "Qədim türk-run abidələri" haqqında, "Kutadqu-bilik" haqqında, Nəsiminin, Qazi Bühranəddinin, Mustafa Şeyxoğlunun, Yunus Əmrənin, Aşiq Paşanın, Gülşəhrinin, Əhbədinin haqqında da, Seyf Sarainin "Gülüstən" tərcüməsi və nəhayət, Mahmud Kaşğarının "Divan"ında gətirdiyi çoxsaylı ədəbi dil nümunələri haqqında da deyə bilərik. Bununla əlaqədar olaraq, ədəbi dilin ədəbi dil kimi sabitləşməsində norma ilə yanaşı, ədəbi ənənənin və janrların da böyük rolu var.

Azərbaycan ədəbi dilinin tarixindən danışarkən ədəbi ənənəni ön plana çəkmək lazımdır. Bu müddəə bütün başqa türk dillərinə də aiddir. Bir məsələ də maraqlıdır ki, türkdilli xalqların (əsasən, azərbaycanlıların, türklərin, özbəklərin, uyuqların, tatarların, türkmənlərin) ədəbiyyat tarixi haqqında danışarkən ancaq dil səviyyəsində deyil, eyni zamanda janr, poetik forma səviyyəsində ənənəni də nəzərə almaq lazımdır. Firdovsinin ölməz "Şahnamə"si yaranarkən bir çox türkdilli xalqlara da ağılıq edən hakim dairələr sübut etməyə can atırdılar ki, türkcə poetik fikir ifadə etməz olmaz. Lakin uyuqların böyük oğlu Balasaqunlu "Kutadqu-bilik" adı ilə türkdilli xalqların "Şahnamə"sini yaratdı. Həm də bu əsəri şair "Şahnamə" yazıldığı bəhrədə yazdı, lakin doğma ana dilində, yəni uyuqlar dilində yazdı.

Formal poetik baxımdan bəzən zəif nöqtələri olsa da, bu əsər qədim uyuqlar ədəbi dilinin ən qiymətli abidəsi kimi qiymətləndirilir. "Şahnamə" poetik ənənəsinə əsaslanan Balasaqunlu, heç şübhə yox ki, "Kutadqu-bilik"i yaradarkən ana dilində mövcud olan şifahi ədəbiyyat nümunələrindən də bəhrələnmişdir. Ümumiyyətlə, ədəbi əsər hansı dilə yaradılır yaradılınsın, o, ümumxalq dili əsasında yaradılır. Məhz belə əsərlər yüksək qiymətləndirilir, geniş

oxucu kütləsinin beyninə və və ruhuna təsir edir. Cəlil Məmməd-quluzadənin "Danabaş kəndinin əhvalatları" belə əsərlərdəndir. Heç də təsadüfi deyil ki, Selincerin "Darı tarlasında qaçdı-tutdu" romanı və başqa əsərləri canlı xalq dili ruhunda yazıldığı üçün Amerika ədəbiyyatında İkinci Dünya müharibəsindən sonra ən qiymətli əsərlər hesab edilir.

Tarix göstərir ki, ədəbi dilin inkişafı əbədi olaraq ümumi danışq dili ilə bağlı olur. Qədim yazılı türk dillərinə gəldikdə isə onu demək lazımdır ki, yazılı dil heç vaxt canlı danışq dilinin səviyyəsinə tam şəkildə əks etmir; türk dillərində yazılı dil ilə danışq dili arasında böyük fərq var və dilin tarixinin daha qədim dövrlərinə endikcə, bu fərq daha da genişlənir.

Bir çox başqa xalqların həyatında olduğu kimi, Azərbaycanda da yazı feodalizm dövründə yaranmışdır. Müasir dövrümüzəndə fərqli olaraq, qədim dövrlərdə ancaq seçilmiş adamların savad almaq imkanı vardı. Bu insanlar da türk, azərbaycanlı, türkmən, uyuqlar, tatar olmalarından asılı olmayaraq öz təhsillərini fars və ya ərəb dillərində alırdılar. Deməli, türkdilli xalqlar arasından çıxan azsaylı ziyalılar ya orta əsr ərəb elmlərini, ya da fars dilində poetikani, tarixi, coğrafiyanı, nücumu, təbiəti öyrənirdilər. Sonrakı yaradıcılığı dövründə zullı-saneyn ("ikidilli"), züləlsinə ("çoxdilli") adlanan bu türkdilli ziyalıların bir çoxu öz vətənpərvərlik hissələrinin tərənnümünü ancaq fars və ya ərəb dilində deyil, eyni zamanda doğma ana dillərində də ifadəyə başladılar.

Qeyd etməliyik ki, XIII əsrdə və ondan sonra ərəb əlifbası əsasında yaradılmış yazılı ədəbiyyat nümunələrimiz üslubi cəhətdən o qədər mükəmməl və səlis, leksik, morfoloji və sintaktik baxımdan ədəbi dil norma və standartlarına, əsasən, o qədər cavab verir ki, belə ədəbiyyatın, əlbəttə, "quru yerdə" yarandığını təsdiq etmək və Azərbaycan ədəbi dilinin XIII əsrdə birdən-birə yarandığını güman etmək heç də düzgün olmazdı. A.N.Kononov türk-run abidələrinin dilini yazılı ədəbi dil kimi qiymətləndirərək göstərir ki, bu dil böyük Orxon abidələrində daha aydın və tam təmsil olunmuşdur; iri qəbilə birləşmələrinin şifahi-epik ənənələrinin əsasında yaranmış və inkişaf etmişdir [5, 3]. A.N.Kononov daha sonra yazır: "Aqınların və dastançıların böyük nəslinin sayı nəticəsində yaranan şifahi köynə o dövrdə iki böyük dil qrupunun – uyuqlar və oğuz dillərinin ən əsas xarakterik xüsusiyyətlərini əks etdirirdi. Buna görə də türk-run abidələrinin, xüsusən Orxon abidələrinin dili hər bir yazılı ədəbi

dilde olduğu kimi uyğur və oğuz fonklarının qrammatik formalarının istifadə baxımından çox əlvan bir lövhə yaradır" [5, 4]. A.N.Kononovun elmi cəhətdən bu təkzibedilməz müddəasına əsaslanaraq biz XIII-XV əsrlərdə ədəbi dilimizin nümunələrinin ayrı-ayrı hallarda yerli ərazi dialektlərinin bu və ya digər leksik və fonoloji xüsusiyyətlərini əks etdirmələrinə baxmayaraq, üslubi cəhətdən dil səviyyəsinə qalxmasını təmin edən bir neçə məsələnin üzərində xüsusi olaraq dayanmaq istədik:

1. Həsənoğluya, Nəsimi və Qazi Bührənəddinə, eyni zamanda "Dastani-Əhməd Hərəmi"yə qədr bizim ədəbiyyatımızda (ədəbiyyatla ədəbi dili eyniləşdirməli), fars və ərəb dillərində yazılsa da, zəngin poetik ənənə mövcud olmuşdur. Bu dövrdə yazıb-yaradan şairlərimizin çoxu, bəlkə də hamısı həm fars dilində, həm də doğma ana dilində ölməz əsərlər yaratmış və beləliklə, "düşvari asan edərək" Azərbaycan dilinə poetik "novbahar" gətirmiş və "tikandan bərki-kül izhar etmişlər". Türkiyədə Aşiq Paşa, Xoca Məsud, Mustafa Şeyxoğlu və b. XIII-XV əsrlərdə türkçə nəzminə özünəməxsus çətin olduğunu, "bir neçə beyti düzünce, xəcələtdən yarı tənlərinin çətin olduğunu" etiraf etdikləri halda, dahi Nəsimi və ölməz Qazi Bührənəddin böyük istedadla Azərbaycan dilində öz vəznində yazılan poeziyanı klassik fars və ərəb dili poeziya səviyyəsinə qaldıra bilmişlər. Türk dillərində öz vəznini yazılan qəzəl, qəsidə, məsnəvi, rübai və b. janrlara aid əsərlər farsdilli poetik ənənəyə əsaslanırdı. Bu əsaslanma öz əksini nəinki vəzn və janrdə, həm də ifadə tərzində tapırdı. Seyf Sarainin "Gülüstan bit-türki" əsərinin Leyden Universiteti kitabxanasında saxlanan yeganə əlyazma nüsxəsinin 184-cü səhifəsindən Həsənoğlunun bizə gəlmiş qəzəli:

Apardı könlümi bir xoş qəməz yüz, canfiza dilbər,
Nə dilbər? Dilbər-i şahid. Nə şahid? Şahid-i sərvər.

mətləli qəzəli, heç şübhə yox ki, Nizaminin fars dilində eyni bəhrədə və eyni ruhdə yazdığı məşhur qəzələ nəzirdən başqa bir şey deyildir. Fikir aydın olsun deyə biz hər iki qəzəlin tam mətnini burada veririk.

Nizaminin qəzəli belə səslənir:

Şodəm bər surəti aşeq ke, bər məh mi-konəd gouğa
Çe surət? Surət-e delbər, çe delbər? Delbər-e ziba!

Əgər ruyəş nə-mi-binəm də çeşməm çeşməy-i gərdəd,
Çe çeşmə? Çeşmə-ye lə'lə, çe lə'lə? Lə-ləi lala!
Əgər dər bağ be-xoraməd də səd gəlğöl bərəngizəd,
Çe gəlğöl? Qolğöl-e bolbol, çe bolbol? Bolbol-ə şeyda!
Xəyalı ra ke mi-darəm gəməmra həmdəmi başəd.
Çe həmdəm? Həmdəm-e məhrəm, çe məhrəm? Məhrəm-e delha!
Neqar-e mən be-səd xubi də zolfət nekhəti darəd.
Çe nekhət? Nekhət-e ənbar, çe ənbar? Ənbar-e sara!
Mərə əz bəhr-e cananı, Nezami, şərbəti bayəd.
Çe şərbət? Şərbət-e qatəl, çe qatəl? Qatəl-e canha.

Bu qəzəli Həsənoğlunun məşhur qəzəli ilə müqayisə edək:

Apardı könlümi bir xoş qəməz yüz, canfiza dilbər,
Nə dilbər? Dilbər-i şahid. Nə şahid? Şahidi-sərvər!
Mən ölsəm sən, büti-şəngül, sürəhi, eyləmə qülqül,
Nə qülqül? Qülqülü badə. Nə badə? Bədəyi-əhmər!
Başından getmədi hərgiz sən ilə içdiyüm badə,
Nə badə? Bədəyi-məsti. Nə məsti? Məstiyi-sağər!
Şəha, şirin sözün qılır Məsidə bir zaman qasid
Nə qasid? Qasidi-qiymət. Nə qiymət? Qiyməti-şəkkər.
Tutuşmayınca dər atəş bəlürməz xisləti ənbar,
Nə ənbar? Ənbari-suziş. Nə suziş? Suzişi-məcmər!
Əzəldə canım içində yazıldı surəti mənə,
Nə mənə? Məniyi-surət. Nə surət? Surəti-dəftər!
Həsənoğlu sana gərçi duaçıdır, vətəni sadiq,
Nə sadiq? Sadiqi-bəndə. Nə bəndə? Bəndeyi-çakar!

Göründüyü kimi, bu iki qəzəl arasındakı yaxınlıq onların ancaq eyni janrdə, eyni bəhrədə yazılmasında deyil, həm də müxtəlif dildə yazılmalarına baxmayaraq bədi ifadə vasitələrinin yaxınlığında, bəzən də eyniliyindədir. Onu qeyd etmək kifayətdir ki, beytlərin ikinci misralarında: farsca *çe* sual əvəzliyi azərbaycanca *nə* sual əvəzliyi ilə ifadə edilmişdir. Son beytdə Həsənoğlu XIII əsr fars ədəbi dili üçün arxaikləşmiş olan izafət formasından istifadə etmişdir: *bəndə-yi sadiq* əvəzinə *sadiqi-i bəndə* getmişdir. Halbuki fars ədəbi dili normalarına əsasən XIII əsrdə təyin olunan təyin edəndən əvvəl gəlirdi.

Nəsiminin azərbaycanca yazdığı qəzəllərinin çoxunda da fars dilində yazdığı qəzəllərin ruhu, ifadə tərzini hiss olunur.

“Batin-e safi nedarəd sufi-ye peşminə-puş” misrası şeirin öz dəqiq ifadəsində azərbaycanca belə səslənir:

Sufi-ye peşminəpuşın batini safi dögül.

XIII-XV əsrlərdə azərbaycanca yazılmış qəzəl, qəsidə, məsnəvi, rübai bəzən öz məzmununa, ruhuna, ifadə tərzinə, bədii ifadə vasitələrindən istifadə qaydalarına görə farsca yazılmış əsərlərə o qədər yaxın olur ki, filoloqlar bəzi hallarda azərbaycanca yazılmış orijinal əsəri fars dilindən tərcümə kimi qiymətləndirirlər.

Nəsiminin:

Dünü gün müntəzirəm mən ki, bu pərgar nədir?
Künbəd-i çərx-i fələk gərmiş-i dəvvar nədir? –

mətləli beytini ədəbiyyatşünaslığımızda əksər hallarda Marağayı Əvhədindən tərcümə hesab edirlər. Halbuki bu, Əvhədinin əsərinin təsiri altında, onun poetik ənənəsinə müvafiq şəkildə yazılmış orijinal bir əsərdir.

2. Qədim türk-run yazılan çox geniş bir ərazidə yayılmışdır. Kifayət dərəcədə inkişaf etmiş yazılı ədəbi dilin bəhrəsi olan bu yazıların, təəssüf ki, heç də hamısı bizə gəlib çatmamışdır. M.Kaşğarının “Divani luğat it-türk” əsərində verilən poetik nümunələr, “Kutadqu-bilik”, “Hibət-ül həqiqi”, “Divan-i hikmət” kimi əsərlər, Sultan Vələdin, Qul Əlinin və XIII əsrə qədər türk dillərində yaratmış başqa şairlərin əsərləri heç şübhə yox ki, Azərbaycanda yazıb-oxumağı bacaran ziyalıların bədii yaradıcılığına təsir etməyə bilməzdi. Tədqiqatlar göstərir ki, monqol istilasına qədər Azərbaycan dilində yazılı ədəbiyyat mövcud olmuşdur. Çox güman ki, başqa əlyazmaları ilə birgə bizim dilimizdə mövcud əlyazmalarını da monqollar yandırmışlar. Lakin bu əlyazmalarında verilmiş şeirlərin əks-sədası, yaqin ki, Nəsimiyə, Qazi Bürhanəddinə və başqalarına çatmamış deyildir.

Bizə görə, Xaqani, Məhsəti, Nizami və başqa farsdilli şairlərimiz ana dilində şeir yazmamış deyillər. Bu şeirlər, görünür,

ya İran hakimlərinin, ya da monqol işğalçıların göstərişi ilə yandırılmış və yaxud da hansı kitabsevərin, kitabxananın künc-bucağında öz tədqiqatçısını gözləyir. Hər halda bu yazılı ədəbiyyatın da XIII əsrdən təşəkkülə başladığını hesab etdiyimiz ədəbi dilimizin inkişafına təsiri olmamış deyildir. Əvvəlcədən qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan ədəbi dilinin təşəkkül dövrünü XIII əsrdən başlamaq şərtidir.

Onu da deyək ki, XII əsr Azərbaycan şəhərləri Beyləqan, Şirvan və Gəncədə Nizamının yüksək vəzifədə işləmiş müasiri Məsud ibn Namdar Azərbaycanda naib üçün hansı keyfiyyətlərin əsas olduğu haqqında yazırdı: “Məgər sizin naib Qurani, təfsiri, xəbəri (peyğəmbər haqqında məlumat) ər-rəvayəti, nəzm və nəsr haqqında elmi təbabəti, cadugərliyi bilirmi, ərəbcə, farsca, türkçə, zimmilərin dilində şeir yazmağı bacarırımı?”[6].

Bir qədər sonra Məsud ibn Namdar yazır ki, naib dil haqqında elmi, poeziyanı, qəfiyə elmini, qrammatikanın müxtəlif sahələrini bilməlidir.

3. Qeyd edək ki, hər bir ədəbi dilin iki variantı olduğu kimi, Azərbaycan ədəbi dilinin də iki variantı olmuşdur: şifahi ədəbi dil və yazılı ədəbi dil. Nəzərə almaq lazımdır ki, şifahi ədəbi dil bütün hallarda yazılı ədəbi dildən çox-çox əvvəl mövcud olur. Deməli, yazılı olmayan hər hansı bir xalqın dili haqqında danışarkən bu dildə də ədəbi dil nümunələrindən söhbət gedə bilər. Hər şeydən əvvəl göstərmək lazımdır ki, “Kitabi-Dədə Qorqud”un Azərbaycan dilinin yazıya qədərki inkişafı dövründə, hətta islamın zühurundan əvvəl, daha dəqiq desək, VI-VII əsrlərdə yaranmış haqqında elmi ədəbiyyatda dilçi alimlərin söylədikləri fikrə heç kəs indiyə qədər etiraz etməmişdir [1, 59; 9, 60].

Yazılı ədəbi dilimizin təşəkkül və inkişafında dialektfövqü xarakter daşıyan zəngin şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələri – ağıllar, bayatılar, atalar sözləri və atmacaların da böyük rolu olmuşdur. Yazılı ədəbi dildən çox-çox əvvəl xalqın dilinin ilk təşəkkülü dövründə yaradılmış dialektfövqü xarakterli şifahi ədəbiyyatda öz əksini tapan şifahi ədəbi dil yazılı ədəbi dilə təsir etmiş, yazılı ədəbi dil təşəkkül tapdıqdan sonra bir neçə əsr hər iki ədəbi dil yanaşı inkişaf etmiş, XVII əsrdən başlayaraq şifahi ədəbi dil aparıcı rol oynamış, XVIII əsrdən – dil demokratikliyə qədəm qoyduğu dövrəndə yazılı ədəbi dil tam şəkildə şifahi ədəbi dilin bünövrəsi üzərində cilanlanmış və çiçəklənmişdir.

4. Ədəbi dilin təşəkkülündə əsas amillərdən biri də müxtəlif tipli lüğətlərin və qrammatika kitablarının mövcud olmasıdır. Türk dünyasında lüğətçiliyin əsası Mahmud Kaşğarının ölməz "Divanilugət it-türk" əsəri ilə qoyulub.

Bu lüğətdən bir qədər sonra Uzaq Şərqdən Mısır qədər müxtəlif türk tayfa və qəbilələri arasında orta əsr Şərfində ərəbcə və ya farsca təhsil almaq imkanı olan ziyalıların bəziləri ərəbcə-türkcə, farsca-türkcə və ya əksinə, yəni türkcə-ərəbcə, türkcə-farsca lüğətlər tərtiblə yanaşı, eyni zamanda bu dillərin müvafiq qrammatikalarını yazmağa başladılar. Bu proses xüsusən XIII-XIV əsrlərdə daha çox inkişaf edir. Bu dövrlərdə türkologiyaya məlum olan lüğətlər arasında xüsusilə üç lüğət XIII əsrə qədər Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinin mənərəsini bu və ya digər şəkildə əks etdirir. XIII-XV əsrlərdə Azərbaycan ədəbi dilindən danışarkən bu lüğətlər haqqında bir neçə söz demədən keçinmək olmaz.

1) İlk növbədə biz Hindu şah Naxçıvanının "Sihah-əl əcəm" lüğəti haqqında. XIV əsrin ortalarına yaxın yazılmış bu lüğət üç hissədən ibarətdir. Birinci hissədə 4600-ə yaxın fars dili sözünün azərbaycanca qarşılığı verilmişdir. Lüğətin birinci bölməsini isimlər, ikinci bölməsini isə fəllər təşkil edir.

İkinci hissədə azərbaycanca fars dilinin qısa qrammatik izahatı verilmişdir ki, burada ancaq qrammatik şərhlə məsələ ilə əlaqədar nümunə farsca verilmişdir.

Üçüncü hissədə fars dilinin qısa qrammatikası ərəb dilində verilmişdir.

Ədəbi dilimizin tarixi üçün bu lüğətin əhəmiyyəti bir də ondadır ki, sözlərin izahı prosesində ayrı-ayrı cümlələr nümunə gətirilir.

Bu lüğətdən bir neçə nümunəyə nəzər salaıq:

Burada *görməz* "gözsüz" sözünün, *gözdən iraq* "yoq" sözünün, *görici* "görər" sözünün, *gənc* "yigit" sözünün, *güclü* "bay" sözünün, *çamur* "balıq" sözünün sinonimi kimi verilir. Müəllif bəzən sözlərin qarşısında onun izahatını da verir: *İkan bilici*, yəni *filosof*.

Bəzi hallarda fars və ya pəhləvi dilində, sözün azərbaycanca müvafiq qarşılığı olmadığı üçün, müəllif həmin sözün izahını verir:

بېج – söz söylədiyi vəqt ağzından su gedən kimsə;

بوزبند – buzağı burmuna bağladığı torba;

كريد – yer altında axan su arğı,

كوشم – sığır gözi-bir dürlü sarı çəçəkdir.

Lüğətdə müasir dilimiz üçün arxaikleşmiş sözlər də çoxdur: *bəkdaş* "uyğun", *ağ* "tələ", *bən* "xalq", *bügrü* "əyri", *toğan* "qırğı", *dutraq* "qılgıncı", *busariq* "həddindən çox, sayca çox, saysız-hesabsız" (müqayisə et: "Kitabi-Dədə Qorqud"), *qıyı* "kenar" (müqayisə et: "Kitab-i Dədəm Qorqud"), *götürüm* "iflic", *ıçtom* "şalvar" (müqayisə et: "Şühədanamə"), *qılavuz* "yol göstərən" (müqayisə et: "Kitabi-Dədə Qorqud"), *gün batsı* "şərq" – qərbə də deyirlər, *uslu/öglü* "ağlı başında", *tanlay* "sabah" və s.

Lüğətdə ən çox düzəltmə və mürəkkəb sözlərə təsadüf edilir: *arzulu*, *hirsli*, *yel dağırmanı*, *süğükcü*, *yellü/yaralı*, *ayaqbağı*, *ölçici*, *ulaşçı*, *qayqusuz*, *bayqus*, *yırtıcı*, *tutsaq*, *bilici*, *quşburnı*, *ucqur* "şalvarı bağlamaq üçün ip", *qızıqsız*, *sıçrayıcı*, *sınıqçı*, *boyunbağı/boymaq*, *adlu/adaqlı*, *itburnı*, *yaradıcı*, *umucu* "ümid edən", *əkinci*, *bəsləyici*, *ısrığı gün*, *yazıcı*, *köməkçi*, *gözcü*, *üzəngi tutucu*, *yağçı*: *quyruqlu yıldız*, *yardım edici*, *göçəklik*, *sızgac*, *dəvə tabanı*; *oynaş*, *bağ bəqçisi*, *boycı*, *oynaş*, *artca gedici*, *öliyuycü* və s.

İkinci qismdə verilən fəllərin hamısı müasir ədəbi dilimizdə olduğu kimi *-maq/-mək* məsdər şəkilçisi ilə verilmişdir: *dinləndirmək* "sakit etmək", *dinlənmək* "sakit olmaq", *uri durmaq* "ayağa qalxmaq", *ilətmək* "aparmaq", *yılmaq* "iyləmək", *küymək/küdmək* "güdmək", *tapmaq* "pərəstis etmək", *yıldırmaq* "parlamaq".

Müəllif sonra Azərbaycan dilində fars dilinin qrammatikası haqqında bəzi qaydaları verir. Bu qaydaların Azərbaycan dilində elmi üslubun ilk məlum nümunəsi olduğuşun nəzərə alaraq biz burada onlardan bir neçə parça veririk:

"Bilgil kim məsadir-i parsinin əlaməti oldur ki, cəm axırında nun sakın olduğu halda. Nümunə: *danestən*. Qaçan ol məzinin axırına nun və dəxi dal ziyadə etsən, sakın olduğu halda cəmi-ğəib olur. Nümunə: *danestənd*. Qaçan ol mazi-yi müfrədin axırını məksur qılсан və dəxi axırına ya ziyadə etsən, sakın olduğu halda müxtəbi-mazi olur. Nümunə: *danesti* Qaçan ol mazi-yi müxtəbin axırına dal ziyadə etsən, yaxud ta ziyadə etsən, sakın olduqları halda cəmi müxtəb olur. Nümunə: *danestid*.

...Bilgil kim qaçan bu keçən misalları əvvəlində nun ziyadə etsən, fəl mənfı olur – gərəksə ol fəl məsdər olsun, gərəksə mazi olsun, gərək müzərə olsun, gərək geyr olsun, dəxi ol hər yerdə məftuh olur, necə kim aydırsın: *nədanest*, *nəşənaxt*, lakin ol nunun ma-bədi qaçan ya olsa, ol vəqt ol nun məksur olur, necə kim aydar: *nəyafi*...

...Bilgil kim müzare feldi(r) ki, axırına dal ziyadə oluna və dəxi əvvəlində ba ziyadə oluna, lazımdan ki, həm müfrəd, həm müsbət ola: *bedanad*, mənfî olanın nişanı: *nədanəd*, dəxi əvvəl müzarein nümunəni mütəəddidən kim həm müfrəd, həm müsbət ola: *bedananad*. Mənfî olanın nümunəni: *nədanənəd*. Qaçan ol müzarein axırının ma-qəblinə nun ziyadə etsək, sakın olduğu halda cəm-i müzare olur. Müsbət olanın nümunəni kim lazımdan ola: *bedanənd*, mənfî olanın nümunəni kim lazımdan ola: *nədanənənd*, mütəəddidən olanın nümunəni ki müsbət ola: *bedananənənd*, mənfî olanın nümunəni *nədanənənənd*. Qaçan ol müzare müfrədlik əvvəlində mi ziyadə olsa, ol müzare hal için olur. Anın nümunəni lazımdan ki həm müfrəd və cəm-i müsbət ola *mi-danəd*, mənfî olanın nümunəni nə *mi-danəd*. Dəxi ol hal için olan müzarein nümunəni mütəəddidən kim həm cəm, həm müsbət ola: *mi-dananənd*. Qaçan ol müzare-müfrədin dalı yerinə ya götürsən sakın olduğu halda dəxi ol ya-nın ma-qəblini məksur qılsan müxatəbi-müzare olur. Anın nümunəni kim lazımdan ki, həm müfrəd, həm müsbət ola: *bedani*, mənfî olanın lazımdan: *nədanin* anın mütəəddidən nümunəni kim müsbət ola: *bedanani*. Mənfî olanın nümunəni: *nədanani*. Qaçan ol müfrəd müxatəbin axırına dal ziyadə etsən, sakın olduğu halda cəm-i müxatəb olur. Anın nümunəni kim lazımdan həm müfrəd və həm müsbət: *bedanid*. Anın nümunəni mütəəddidən ki, həm cəm həm müsbət ola: *bedananid*; müfrədin dalı yerinə *mim* götürsən, sakın olduğu halda nəfs-i-təkəllimi-vədəhu olur. Müsbət olanın nümunəni: *be-danəm*. Mənfî olanın nümunəni: *nədanəm*. Qaçan ol nəfs-i mütəkəllimin fəhənin ma-qəblində ya ziyadə etsən ma-qəbli məksur olduğu halda mütəkəllim məə-l-ğeyr olur. Müsbət olanın nümunəni: *bedanim*.

Bilgil kim, bu keçən misalları əvvəlində ol təhsini-ləzf üçün ziyadə olunan **ba** tərklə olursa caizdir, lakin o **ya** olduki tərklə olunmaya; qaçan tərklə olunmasa o **ba**-nın ma-bədi bu misallardan dəxi geyrədə əgər məftuh, yaxud məksur olursa, əvvəl **ba** məksur olur. Məftuh olanın nümunəni *bedanestan*, *bedanestənha*. Məksur olanın nümunəni *beşənaxtən*. Əgər əvvəl ziyadə **ba**-nın ma-bədi məzmun olsa, ol **ba** dəxi məzmun olur. Dalınca əgərçi ma-bədi məftuh və məksur dəxi olursa, nümunə: *bebayəd*, *bebinad*. Dəxi qaçan bu nümunələr əvvəlində **nun** ziyadə olan məftuh olduğu halda **bay**-təhsini həzf etməkdən sonra ol nümunələr nəfy için olur, necə kim bəyan etdik.

Hər müzare ki, əvvəlində həmzə ola gərəklə məzmun, gərəklə məftuh, gərəklə məksur olsun, qaçan əvvəlində **ba** götürsək, ol **ba** təhsin için olur, dəxi *nun* götürsən ki, ol *nun* nəfy içündür, dəxi *mim* götürsən ki, ol *mim* nəhy içündür, ol həmzə **ya**yə münqəlib olur məftuh-ül-həmzə: *beyavərəd*, məzmun-ül-həmzə: *beyistəd*, məksur-ül-həmzə: *beyuftad*".

Maraqlıdır ki, ərəbcə mətnədə müəllif bəzi qrammatik terminləri Azərbaycan dilində verir: şimdiki hal (zaman), gələcək zaman, keçmiş zaman və s.

2) Bir neçə kəlmə də Cəmaləddin İbni-Mühənnanın tərtib etdiyi "Hilyet-ül insan və hiltəül-lisan lügəti" haqqında. XIII əsrin sonlarında və ya XIV əsrin başlanğıcında tərtib edilmiş bu lügətdə, bizcə, və bağlayıcısı artıqdır. Odur ki, lügətin adını belə tərcümə etməklə lazımdır: Nitq qabiliyyəti insan bəzəyi(dir). P.Melioranski həmin əsəri ciddi şəkildə tədqiq edərek, 1900-cü ildə "Араб-филолог о турецком языке" adı ilə çap etdirmişdir.

P.Melioranski tədqiqat nəticəsində belə qərara gəlmişdir ki, lügətdəki materiallar qədim Azərbaycan dili materialı əsasında tərtib edilmişdir. 2000-dən çox sözün izahı verilən bu lügətdə bugünkü dilimizdəki kimi səslənən sözlər olduğu kimi (*söyləmək*, *sanmaq*, *öksürmək*, *yumaq*, *yollamaq*, *yumurta*, *yaz*, *yay*, *yavaş*, *yaraşiq*, *tut*, *tülkü*, *toq*, *sarımsaq*, *saç*, *ölçmək*, *oğru*, *göbək*, *əski*, *ağac* və s.), çox cüzi fonetik dəyişikliklə işlənən sözlərə də tez-tez təsadüf edilir (*ağrıq* "ağrı", *qışğa* "qısa", *gegü* "geyim", *sığırçıq* "sığırçın", *bar* "var", *dağuş* "toyuq", *ımlamaq* "him eləmək" və s.).

Lügətdə müasir dilimiz üçün arxaikləşmiş olsa da, yazılı abidələrimizdə, bəzən də dialektlərimizdə təsadüf edilən sözlər daha çoxdur: *yıpar* "müşk", *yilim* "yapışqan", *yen* "paltarı qolu", *yavuz* "pis", *yarın* "sabah", *yalavac* "peyğəmbər", *ülüş* "hissə", *şeymək* "açmaq", *səmiş* "kök", *öylə* "günorta", *öz* "bədən", *qulavuz* "bələdçi", *sırğa* "sırqa", *ivmək* "tələsmək", *çin aymaq* "doğru demək" və s.

3) Ən maraqlı və qədim lügətlərdən biri də Əbu Həyyanın "Kitab əl-idrak li-lisan əl-ətrak" əsəridir. 1313-cü ildə Qahirədə yazılmış bu əsər lügətdə verilən materiallara və qrammatik izahatlara görə Azərbaycan dilinə çox yaxındır. Əsərin lügət hissəsində 2300 sözün şərhı verilmişdir ki, bunun da 2000-ə yaxını ədəbi dilimizdə işlədilir.

Əsərin əsas və ən maraqlı hissəsini qrammatika təşkil edir. Burada sözdüzlətmə və sözdəyişmə problemi ilə bağlı çox maraqlı fikirlər söylənir və hər bir fikir müvafiq misallarla təsdiq edilir. Məsələn, heyət (hərəkətin icra tərzi) hissəsində yazılır ki, -ş sakin olduqda heyət bildirir. Bununla bağlı olaraq *miniş, oturuş, çalış* feli isimləri nümunə gətirilir.

Felin əmr şəklində yazarkən müəllif göstərir ki, əgər əmr ikinci şəxsin təkinə aiddirsə, ən yaxşısı felin sonuna heç bir şey əlavə etmədən işlənməsidir.

Əmrin sonuna *-ğil/-gil* şəkilçisi də artırmaq olar: *turğil, külgil, urğil*.

Kitabda sintaktik faktların şərhə və verilən nümunələr diqqəti daha çox cəlb edir. Müəllif göstərir ki, türkcədə sözləri bir-birinə bağlamaq üçün ərəbcədəki və bağlayıcısı yoxdur. Belə hallarda onlar sözləri bir-birinin ardınca işlədirlər:

Səncər Sonqur turdular. Müəllif göstərir ki, *turdular Səncər Sonqur* şəklində də demək olar.

Elə həmin bəhsdə *Kişilər turmuşlardır. Səncər tağı turmuşdur. Səncər turdı ya Sonqur, Səncərimi turdı yoqsa Sonqur, Səncər turdı, Sonqur turmadı* kimi cümlələr müxtəlif münasibətlərlə verilir.

Əsərin təkid bəhsi çox maraqlıdır. Müəllif qeyd edir ki, təkid iki cürdür: ləfzi və mənəvi. Ləfzi təkidə ancaq bu və ya digər söz təkrar olunur.

Səncər Səncər turdı ("Ancaq Səncər durdu" mənasında), *Səncər turdı turdı* ("Səncər başqa iş görmədi, ancaq durdu mənasında).

Mənəvi təkidə isə müəllif *turmaq turdum, yemək yidüm* kimi nümunələr verir.

Biz kitab haqqında müfəssəl danışmaq niyyətində deyilik. Güman edirik ki, haqqında qıscaca danışdığımız bu üç əsər XIII əsrə qədər də Azərbaycan ədəbi dilinin mövcud olduğunu və bizə gəlib çatmasa da, Azərbaycanca XII əsrdə və ondan əvvəl də yazılı ədəbi dil nümunələri olduğunu güman etməyə haqq verir. Təəssüf ki, Azərbaycan ərazisində XIII əsrə qədərki Azərbaycanca yazılı abidələr indiyə qədər tapılmadığı üçün və Azərbaycan ərazisində qədim dövrlərdə, eləcə də erkən orta əsrlərdə dili Azərbaycan dilindən genetik və tipoloji baxımdan fərqlənən xalqlar müstəqil dövlət, tayfa və qəbilə birləşmələri şəklində yaşadıkları üçün Azərbaycan xalqının və dilinin mənşəyini bir çox tədqiqatçılar XI-

XII əsrlərdə Azərbaycana gəlmiş oğuzlar və səlcuqlarla əlaqələndirirlər. Bir sıra dildaxili və dilxarici faktlar isə bu fikrin etimoldən uzaq olduğunu, türk sistemli dillərin oğuz qrupuna daxil olan Azərbaycan dilinin və bu dildə danışan xalqın çox qədimlərdən Azərbaycan ərazisində mövcud olduğunu sübut etməyə imkan verir.

Qədim skiflərin, sarmatların və alanların, eyni zamanda hunların, avarların, daha sonralar sabir//savir, xəzər və bulqar qəbilə birləşmələrinin dilləri haqqında elm aləminə hələlik çox az şey məlumdur. Lakin alimlər bu qəbilə birləşmələrinin bir qisminin türkdilli olduqlarını inkar etmirlər. Suriya mənbələri və başqa tarixi mənbələr eramızın II əsrində Xəzər dənizinin qərb sahilə boyu hunların yaşadıkları haqqında məlumat verir. Görünür Azərbaycanda yaşayan hunlar o qədər güclü, cəngavər və o qədər çoxsaylı olmuşlar ki, ermənilər sasanı hakimi Yəzdigirdə (437-457) qarşı üsyan zamanı hunlarla ittifaq bağlamış və 451-ci ildə məğlub olsalar da, sasanı hakimi Peros (458-484) dövründə hunlar təkbaşına İrana qarşı müharibəyə başlamış və Qafqazda sasanilərin hakimiyyətinə son qoyaraq gürcü, erməni və alban xalqlarını sasanı zülmündən xilas etmişlər.

Bizi eyni zamanda Zaxarias Retoron yunanca orijinalı itmiş "Kilsə tarixi"nin Suriya dilinə tərcüməsinin sonuna edilən əlavə maraqlandırır. Bu əlavədə yazılır ki, Mesopotamiyanın şimalında 5 xaçpərəst ölkə yerləşir: Persarmeniya, Qurzan (İberiya), İran şahına tabe olan Arran (Qafqaz Albaniyası), Sisaqaq və Bazqun. Bu sonuncu hunların ərazisində – Xəzər dənizi sahilə boyu Kaspi qaplarına (indiki Dəryal dərəsinə) qədər olan sahəni tutur. Bundan başqa əlavədə 13 köçəri tayfanın da adı çəkilir. O tayfalar bunlardır: onoğurlar, oğurlar, sabirlər, bulqarlar, xurturqlar, abarlar, xəzərlər, idirmarlar, sarurqlar, barsillər, x(v) alislər, abdellər, eftalitlər ("Sisaqaq" ətraf dənizində erməni mənbələrində "sivnik", "bazqun" isə yunan dilində "abxaz" sözünün cəminin yiyəlik halıdır). Qeyd edək ki, bu məlumat 554-555-ci illərə aiddir. Əlavədə eyni zamanda göstərilir ki, 502-505-ci illərdə Vizantiya ilə müharibədə iranlıların əsir aldıkları suriyalılardan bir çoxu hunlarla birgə yaşamış və onlar arasında xaçpərəstliyi təbliğ etmişlər. VI əsrin 30-cu illərində suriyalı yepiskop Qardusat (Qardost) 6 nəfər başqa ruhani xaçpərəstlə

hunların içərisinə gəlmiş, onların dillərini öyrənmiş, onlar üçün əlifba tərtib etmiş və "Müqəddəs kitab"ı hunların dilinə tərcümə etmişdir.

Suriya tarixçisi Efesli İoann göstərir ki, VI əsrin II yarısında İran və Vizantiya can atırdı ki, türk xaqanı ilə diplomatik əlaqələri möhkəmlətsin. Qafqazda oğuz türkləri adlanan bu xalqlar təkcə maldarlıqla məşğul olmur və köçəri həyat keçirmir, eyni zamanda ticarət edir (əsasən xəz dərilər satışı ilə məşğul olurdular), kənd təsərrüfatı, metal istehsalı və hərbi işlə də məşğul olurdular və bəzi hallarda İran əleyhinə mübarizədə Vizantiya ilə ittifaqa girirdilər. Çox güman ki, *samur*, *qunduz*, *qaqum* sözləri fars dilinə məhz bu dövrdə ticarət əlaqələri ilə bağlı olaraq daxil olmuşdur. VI əsrin ilk illərində Azərbaycanda oğuz türkləri ilə sabirlər (savirlər) birləşirlər ki, bunlara da orta əsr ərəb mənbələrində suvarlar deyirlər.

Məlumdur ki, Herakl (610-641) sasanilərə qarşı çıxarkən xəzər türklərinə arxalanmışdır.

İran və Vizantiya uzun müddət davam edən rəqabət nəticəsində zəiflədiyi üçün VI əsrdə ərəblərin Qafqazı işğalı xeyli asanlaşdı. Qafqaz ərazisində ərəb işğalına qarşı ciddi və bəzi bəzi mübarizə apararı yalnız türkdilli xalqlar idi. Qafqaz ərazisində yaşayan türkdilli xalqların cəngavərliyi, döyüş şübhəti hər yana yayılmışdı, ona görə də ərəblər, farslar, vizantiyalılar, albanlar, gürcülər və ermənilər çalışırdılar ki, bu xalqlarla müxtəlif qohumluq əlaqəsinə girərək, onlarla dostluq münasibətində olsunlar¹.

Qeyd etmək kifayətdir ki, Nüşirəvan (531-579) türk xaqanının qızına evlənmiş, Cahiz yazdığına görə, Xosrov Pərvizin də arvadı türk xaqanının qızı olmuşdur.

Biz bu əqidədəyik ki, hələ VI əsrdə yaranmış *ما ترك ما تركوكم* "Nə qədər ki, türklər sizə toxunmur, onlardan uzaq gəzin" ifadəsi Qafqazda yaşayan türklər, başqa sözlə, qədim azərbaycanlılar haqqında deyilmişdir.

Müaviyənin yaxın adamlarından İbn Zül-Kəlanın dilindən söylənən aşağıdakı fikir də maraqlıdır:

كنت عند معاوية ف جاءه يزيد من ارمينية صاحبها قراء لكاتب ف قضيت ثم دعنا بكاتبه فقال: اكتب اليه جواب كتابه: تذكر ان الترك اغاروا على طرف ارضك فاصابوا منها ثم بعثت رجالا في طلبهم فاستقنوا الذي اصابوا كذلك امك فلا تعودن لملتها ولا تحركنهم بشئ ولا تستنقذ منهم شيئا فاني سمعت رسول الله صلعم يقول انهم سيلحقون بمنا الشيخ.

"Müaviyənin yanında idim. Bu zaman Ermənistan valisindən ona bir namə gəldi. O naməni oxudu və qəzəbləndi. Sonra katibini çağırdı və dedi: – Onun naməsinə belə cavab yaz: Xatırladırsan ki, türklər sənin torpağına doğru gəlmiş, oranı qarət ediblər, bəzi şeyləri ələ keçiriblər, sonra dallarınca adamlar gəlmiş, (türklərin) ələ keçirdiklərini mənimləmişlər. Anan səni itirsin. Bir də belə şey etmə və onları heç bir şeyə təhrik etmə, ələ keçirdikləri heç şeyi almağa çalışma. Mən peyğəmbərdən eşitmişəm ki, onlar yovşan otu bitən yerə qədər gedəcəklər".

VIII əsrdən xilafət ordusunda türklər xidmətə dəvət olunur ki, bunların da çoxu şübhə yox ki, Qafqazda sakin olan türkdilli qəbilələrdən idi. Cahiz (869-da ölmüşdür) yazır:

تما بال الترك و الخزر و جميع اهل الصحارى و العمد؟
لا تعرفون الاحباء و الحاجة و العقول سليمه

[Hakim məndən soruşdu? Türklər, xəzərlər və səhralarda və çadırlarda yaşayanlar necədir? – Ehtiba və ehtiyac no olduğunuz bilmirlər və sağlam ağılları var".

Məlumdur ki, Mahmud Kaşğəri özünün məşhur "Divani-luğət it-türk" əsərini XI əsrdə Bağdadda yazmış və Abbasi xəlifəsi Əl-Müqtədiyə ithaf etmişdir. Müəllif əsərin əvvəlində göstərir ki, o, iki inamı olmuş alimdən eşitmişdir ki, peyğəmbər qiyamətəin əlamətlərindən, dünyanı axırından və oğuz türklərinin xüruca haqqında danışarkən belə demişdir:

¹ Burada qədr deyilənlər haqqında bax: Н.В.Пигулевская. Сирийские источники по истории народов СССР. М.-Л., 1941; уено опис: Ближний Восток, Византия, Славяне. Л., 1976; М.И.Артамонов. История Хазар. Л., 1962; З.М.Бунятов. Азербайджан в VII-IX вв. Баку, 1966; K.Czeglédy. A nomad vándorlása napkeletől napnyugatig. Budapest, 1969; Y.O.Maenchen-Helfen. The World of the Huns, Berkeley, 1973; "Attila es Hunai". Budapest, 1940; Fr. Altheim. Geschichte der Hunnen, im 5 Bände, Berlin, 1959-1962; G.Moravcsik. Byzantinoturcica, t. I-II, Budapest, 1942; 2. Auflage. Budapest, 1958; V.F.Minorsky. Studies in Caucasian History. London, 1953; D.M.Dunlop. The History of the Jewish Chazars. Princeton, 1954; "Pseudo-Zacharias Rhetor on the Nomads". Studia Turcica ed. L.Liget. Budapest, 1971; P.B.Golden. The Turkic People and Caucasia, 1980; P.B.Golden. Khazar Studies. Budapest, 1980; P.B.Golden. The Qazars: their history and language as reflected in the islamic, Byzantine, Caucasian, Hebrew and old Russian sources. P. 1-2. Diss. Columbia University, Ann Arbor. Michigan University, 1976; F.Sumer. Oğuzlar. Ankara, 1967.

"Türklerin dilini öyrənin, çünki onların hakimliyi uzun sürəcəkdir".

Əlbəttə, bu cür misalları sayını artırmaq da olar. Lakin güman edirik ki, bu deyilənlərdən aydınlaşır ki, VI əsrdən VII əsrə qədər ərəb tarixçilərinin və şairlərinin türklərin şücaətli, igidliyi, çoxsaylı olması haqqında fikirlərinin çoxunda qədim azərbaycanlılar nəzərdə tutulur.

Aydındır ki, ermənilərin, gürcülərin, ərəblərin, farsların, vizantiyalıların və başqalarının hansı yolla olursa olsun dostluq əlaqələrini möhkəmləndirməyə çalışdıqları türklərin (başqa sözlə, Azərbaycan xalqının etnogenezində böyük rol oynamış və Azərbaycan eramızın I minilliyində yaşamış hunlar, xəzərlər, avarlar, savirlər və başqa türk-oğuz tayfalarının) yazısı olmasa da, onların ana dilində zəngin şifahi ədəbiyyat nümunələri olmuş və güman ki, bu günə qədər gəlib çatmış bayatların, laylaların, ağıların, atalar sözlərinin, zərbi-məsəllərin, atmacaların çoxu o dövrdə yaradılmışdır. İslamın zühurundan çox əvvəl yarandığını güman etdiyimiz "Dədə Qorqud" eposu da öz ləksik tərkibinə, morfoloji və sintaktik quruluşuna görə bir çox hallarda II-VI əsr qədim Azərbaycan dilini, eyni zamanda bu dövr üçün xalqımıza xas olan adət-ənənələri əks etdirir. Dastandan bircə faktı xatırlamaq yerinə düşərdi. Biz adqoyma, adalma və ya adqazanma mərasimini nəzərdə tuturuq. Dastanda igidlərə adı Dədə Qorqud verir. İgidin məzmunu təbiəti ilə onun adı arasında bir uyğunluq olmalıdır. Bu adət qədim azərbaycanlılar və Azərbaycan ərazisində yaşamış bütün qədim türkdilli tayfalar üçün ən geniş yayılmış adət-ənənə idi. Bizə əsil adı ərəb mənşəli olan, lakin sonradan qazandığı adla məşhurlaşan Toğrul Alp Arslan, Toğan, Börkü Yarıq, Qızıl Arslan, Körpə Arslan, Töper (Mühəmməd), Ağ Sunqur, Qara Sunqur və bunlarla yanaşı eldənlizlər, atabəylər tipli sülalə, xalq, tayfa və qəbilə adları çox şey verir. Orta əsr ərəb mənbələrində biz eyni zamanda Kökcə, Göğtaş, Saruc, Bilik, Artuq Çapıq (Çabıq), Tapux, Yoluğ, Aslantəkin, Əftəkin, Qaratəkin, Aytəkin, Yarıxtəkin, Yeltəkin, Savtəkin, Səbüktəkin, Gümüştəkin, Tağtəkin, Taştəkin, Təktəmir, Taştəmir, Sayıcı, Sorucu, Alış, Tutaş, İlgü, Bilgin, Soqman, Sökman, Güntoğdı, Yağubasan, Qaymas, Atamış, Titər (Tütər?), Ağartmış, Ağlamış, Aldatmış, Atamış, Yuzatmar tipli minlərlə adlara təsadüf

edirik. Orta əsr ərəb tarixçilərindən biri النجوم القاهرة əsərinin adı İbn Tarrberdidir. 681-ci ildə Alban yepiskopu İzrailin rəhbərliyi altında din xadimlərindən ibarət nümayəndə heyəti hun hakimi Alp-el-Təvər (Təpər)in yanına getmişdir. X əsrdə İran şahı Sultan Mahmud eyni zamanda Səbüktəkin kimi və onun sevimli qulunun adı Ayaz olmuşdur.

Bütün yuxarıda sadalanan və bu qəbilədən olan başqa şəxs adlarının çoxu Azərbaycanla bağlıdır və VI-XII əsrlər Azərbaycan dilinin ləksik-qrammatik tərkibini, fono-morfoloji quruluşunu öyrənmək üçün əvəzsiz mənbədir.

Biz yuxarıda qısa şəkildə Azərbaycan ərazisində türkdilli tayfa və qəbilələrin eramızın II əsrindən yaşadıklarını təkbizədlənməz tarixi mənbələr əsasında göstərdik. Buradan belə nəticəyə gəlmək olar ki, müasir azərbaycanlıların ulu babaları olan türkdilli tayfa və qəbilələr Azərbaycanda eramızdan əvvəl də yaşaya bilərdilər. Digər tərəfdən, "Avesta"-nın Azərbaycanda yaranmasını heç kəs inkar etmir. Biz "Avesta"-da elə sözlərə təsadüf edirik ki, bu sözlərin türk mənşəli olduğu o qədər də şübhə doğurmur. Azərbaycan dilində *dana* sözü lap qədimlərdən mövcuddur, çünki bu söz çuvaş dilində *tina-təna* şəklində qeydə alınmışdır. Digər tərəfdən biz Hind-Avropa dillərində işlənən *gaw* sözünün olduğunu bilirik. Buna baxmayaraq, biz Avestada *daena* "iribuynuzlu qaramal", sanskritdə *dhenā* "inək" sözlərinin işləndiyini bilirik¹. Deməli, sanskritdə və "Avesta"-da təsadüf etdiyimiz bu sözlər türk mənşəli *tana* ilə bağlıdır. Azərbaycanca *yük* sözü və ondan düzələn *yüklə* feli dilimizdə çox qədimlərdən işlənmişdir. Biz *yük* sözünün *yuqa* şəklində Avesta və sanskritdə işləndiyini bilirik. Sonradan bir çox Hind-Avropa dilinə keçmiş bu söz "boyunduruq" mənasında işlədilmişdir.

"Avesta"-da eyni zamanda *qara* sözünə rast gəlirik. *Qara* sözü qədim fars dilində də "xalq kütləsi" mənasında işlədilmişdir. Rus dilindəki *чёрн* sözünün qarşılığı olan *qara* bütün türk dillərində işlədilir: bu sözün mənə dairəsi çox genişdir. Ona görə də güman etmək olar ki, *qara* qədim İran dilinə türk dillərindən keçmişdir. Dilimizdə *qara* sözü rəng mənasından başqa, "nəhəng", "iri"

¹ Qeyd: Türkdilli xalqlar əsasən maldarlıqla məşğul olduqları üçün onların dilində ev heyvanlarının adlarının başqa dillərdən alındığını güman etmək heqiqətdən uzaq olardı.

(*Qarayazıt*), xalq kütləsi (*qara camaat*), iribuynuzlu heyvan (*mal-qara* və ya *qaramal*), kabus (*qarabasma*) və s. mənalar verir. Dilçilikdən yaxşı məlumdur ki, alınma sözün bu qədar geniş mənə dairəsi və saysız-hesabsız derivatları ola bilməz.

5. Ərəb və fars dillərində XII əsrə qədər keçmiş və bu dillərdə indi də işlədilən türk mənşəli sözlərə təsadüf edirik ki, bu sözlərin çoxunun qədim Azərbaycan dilindən alındığı şübhə doğurmur.

Ərəb və farsdilli poeziyada türk alınmalarına VII əsrdən təsadüf edirik. *Yalmağ* sözü ərəb dilində ilk dəfə VII əsrdə qeydə alınmışdır. Çox güman ki, VII əsrdə Azərbaycan ərazisində yaşayan türkdilli tayfa və qəbilə birləşmələrinin bütün Yaxın və Orta Şərqi ölkələri ilə geniş ticarət əlaqəsi olmuş və bu söz də həmin əlaqənin nəticəsi kimi ərəb dilinə keçmiş və həmin dildə bu gün də işlədilir.

Eyni fikri Əbu Təmmamın [IX əsr] əsərlərində təsadüf edilən *yaraq* sözü haqqında da demək olar [9, 94, 100].

Xəzərlərin mərkəzi şəhəri Sarkeldə qazıntı zamanı iki saxsı qab tapılmış və bu qabların üstündə *süt* sözü yazılmışdır. Deməli, bu gün ədəbi dilimizdə *süd* şəklində işlənən söz tarixən *süt* şəklində mövcud olmuşdur. Maraqlıdır ki, bu gün xalq dilində, xüsusilə canlı danışıq dilində məhz *süt* fonetik şəklində işlənir.

X-XI əsrlərə qədər türk dillərindən, o cümlədən dilimizdən fars, ərəb, erməni, gürcü dillərinə xeyli söz keçdiyini bilirik. Bu sözlərin çoxu yemək, quş, heyvan, oyun, çəymə və b. anlayışları bildirən sözlərdir. Hələ *bakmaz*, *qoç*, *çovqan*, *amac*, *tutmac*, *qaplan/qaftan*, *yasic*, *yelək*, *tağar* kimi yüzlərlə sözlərin, *-lax*, *-cı* kimi sözdüzəldici şəkilçilərin çox qədimlərdən fars, ərəb, erməni, gürcü dillərinə keçdiklərini və işləndiklərini bilirik.

Bu qəbildən olan sözlərin çoxunu Firdovsinin "Şahnamə"sinde görürük. *Yal* sözü "boyun", "atın yalı" mənasında Firdovsidə dəfələrlə işlədilmişdir:

همی آفرین خواند بر پیکرش
ببوسید مایر دو یال و برش
یکی نیزه زد همچو آزاد گشمت
زکو هه ببردش سوی یال اسب
Bu sözə sonralar Xaqani və Nizamidə də təsadüf edirik:
بوسه گه هم پای و هم یالش کنم

(Xaqani)

Həm ayağımı, həm yalını öpüşə qərəq edəərəm.

Dilimizdə XVI əsrə qədər "sillo", "şapalaq" mənasında işlənən *tapança* sözü də Firdovsidən başlayaraq farsca işlədilir:

تېنچه بر رخسار گان برزند

Onların üzlərinə şapalaq vurdular.
Bu söz Nizami dilində bir neçə dəfə işlədilmişdir:

زمن چندان تېنچه بر سروروی
که یارب یاری خیزد زهر سوی
Başlarına və üzlərinə bir neçə şapalaq vuraram ki, "Yarəb, yarəbbi" sözləri hər yandan ucalar.

Eyni zamanda XI-XII əsrlərdə fars dilində yazmış Azərbaycan şairlərinin əsərlərində saysız-hesabsız Azərbaycan mənşəli sözlərə də təsadüf edirik. Bu baxımdan Məhəsinin bir rübaisində işlənmiş

جان برخی برجستن چست و سبکت
لرزان بیران قرطه تروتکت
ایا بودا که بی رقیب خنکت
بر پای توبوسه نی دهم چون تیکت

səbok, *tonok*, *xonok*, *təpok* sözlərinin Azərbaycan dilindən farscaya keçdiyi şübhə doğurmur. Yeri gəlmişkən göstərək ki, farsca *səbok* "cəld", "yüngül" və *çabok* "yüngül" sözləri dilimizdəki *çapmaq* fəлиндən düzəlmiş alınma sözlərdən başqa bir şey deyildir. Qeyd edək ki, qədim dilimizdəki *çabık* sözü indi *çevik* şəklində işlədilir. "Nazik" mənalı *tünük* və "xoşa gəlməz" mənalı *xünük* sözünün də əslində farsca olduğuna şübhə ilə yanaşırıq və öz morfoloji quruluşuna görə bu sözlərin də qədim türk sözlərinə bənzədiyini görürük.

XII əsrdə yaşayıb-yaratmış Suzənədə də çox tez-tez türk-Azərbaycan mənşəli sözlərə təsadüf edirik.

بیز درفش است در عبارت ترکی
سوزن هجوترا خلیده تراز بیز
"Biz" türk dilində "biz" deməkdir.

(*Suzani*) Senin həvcinin iynəsi bizdən itidir.

از اندک باشد اندر لفظ ترکی و باسر
ساقی بروعطای من نداند داد از
"Az" türkcə "az" deməkdir, lakin ömrinizlə
Saqi mənə (şarabı) az vermək nə olduğunu bilmir.

سال عمر نوح با عمر تو ادا اتلغ
تا بود سوگند را در لفظ ترکی نام آند
Nuhun ömrünün illəri qoy sonin ömrün üçün andlığ olsun.

Nə qədər ki *sayğand* sözünün mənası türkcə anddır.

بیچیده یکی آر مک میرانه بسر بر
بر بسته یکی گز لک ترکی بکمر بر
Başına şahənə şəklində bir *örmək* çalmışdır,
Kəmərinə bir türk kızıqlı bağlamışdır.

Suzənıdın gətırdıymız bu dörd beytin sonuncu beytındeki *örmək* sözü bugünkü dilimizdə *örpək* şəklı almış, *gəzlik* sözü isə Xaqanı və Nizamidə təsadüf etdirmiş, orta əsrlərdə türk xanımlarının kəmərlərinə bağladıkları “balaca bıçaq” mənasını vermiş və müasir dilimiz üçün arxaikləşmişdir.

Şairdən başqa bir nümunə də gətirik:

ای ترک ماه چهره چه باشد اگر شی
آبی بجزره من و گویی قنق گرگ
گلروی ترکی و من از ترک نیستم
دانم همین قدر که بترکی است گل چچک
از چشم از بران چچک توچک سر شک
ترکی مکن کشتن من بزمکش بچک

Ey ayuzlü türk (gözəl), nə olar, eger bir gece
Mənim çaturuma gəlib, deyəsən: qonaq gərəkdirmi?
Gülüzlü (türksən), mən eger türk olmasam da,
Türkcə bildiyim odur ki, gül-çiçək deməkdir.
Əgər gözümdən sənin o çiçəyinə (yanığına) gözyaşı damırsa,
Türklük etmə, mənə öldürmək üçün *bıçaq* çəkmə.
Türklərdə qaydadır dost olmaq üzündən qan içərlər
Qanımı içdi, lakin mənim üzümdə dostluq görmədi.

Buradan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, bu şəri ancaq azərbaycanlı yazı bilərdi. Qədimlərdə türklər əsasən alaçılarda, çadırlarda yaşayırdılar. *Çadır* sözü “çatmaq” felindən düzəlməkdir. İlk forması *çatur* olan bu sözün qədim dilimizdə iki variantı olmuş – *çatur/çadır* və hər iki variantı hələ X əsrə qədər fars dilinə keçmiş bu cüzi fonetik dəyişikliklərlə iki müstəqil söz kimi bu gün həmin dildə işlədilir.

1. Çadır. 2. Çətir. Eyni fikri etimoloji cəhətdən eyni kökdən olan müasir *dalamaq*, *daramaq* və *talamaq* fəlləri və onun törəmələri haqqında da demək olar. Göstərilən fəll köklərindən düzəlməmiş *tarac* “qarət”, “təraş”, “yonma, qaşım”, “darama”, “talan”, “qarət”, “tələş” sözləri fars dilinə X əsrə qədər daxil olmuş sözlərdir. Müasir dilimizdə də *çalmaq* fəli çoxmənalı olmuşdur. Həmin fəlin “qarət etmək” mənasında yaranmış söz – *çalak* “oğru”, “qarətqar” mənasında fars dilinə keçmiş, lakin bugünkü fars dilində artıq *çalak* sözünün bu mənası arxaikləşmiş, indi həmin söz “cəld” mənasında işlədilir. Dilimizdəki *sağ* sözünün eyni zamanda *cağ* variantı da var. Qədim *cağ* variantı *cağ* şəklində farscaya keçmiş, “kök” mənasını verir. Güman etmək olar ki, *keyfi*

kök, *damağı çağ* ifadəsinin ikinci tərəfi farscaya keçmiş və hazırda *dimağış çağış* kimi işlədilir. *Uşaq*, *otaq*, *ocaq* sözləri dilimizin inkişafının bütün dövrlərində fonetik cəhətdən dəyişməmişdir. Maraqlıdır ki, birinci iki söz fars dilinə X əsrə qədər keçmiş və *voşağ*, *vosağ* şəklinə düşmüş, sonuncu söz isə ərəb dilinə *vucaq* formasında keçmişdir. Xaqanın bir qəzəlinə nəzər salaq:

Piş ke yave şavənd voşaqane-çərx
Bər sərə-qolarezan sağərə-qolğun biyar.

“Çərxin balaca uşaqları (ulduzları – *V.A.*) yox olmamış, gülüzlülərin önünə gül rəngli badə gətir”.

Yeri gəlmişkən demək lazımdır ki, bu beytdəki *sağər* sözü də Azərbaycan dilindən fars dilinə X əsrə qədər keçmiş sözlərdəndir. Həmin sözün ən qədim *sağraq* forması “Kitabi-Dədə Qorqud”da müşahidə edilir; *sağər* sözü Rudəkiddən bu yana bütün farsdillilə klassiklərin əsərlərində qeydə alınmışdır.

Xaqanın “Təhfət-ül-İraqeyn” əsərində belə bir beyt var:

روزی ز وثاق پای مردی
می امدم اقتاب زردی
Bir gün xeyirxah bir adamın otağından
Gəlirdim-gün kimi saralmışdım.

Yağlaq sözü – *yayın* xüsusi növü mənasında fars dilinə keçmiş, Mücirəddin Bəyləqanidə, Xaqanidə, Nizamidə bu sözə dönə-dönə təsadüf edirik:

بندست بندگاندر کمان شد ابر نیسانی
که ازوی یاسج و یطلق همی بارند چوباران
(مجیر الدین بیلقانی)

*Bəndələrin əlində kamanakılar bahar buluduna döndü
Ki, ondan yasic və yağlaq yağış kimi yağdı.*

در نظرگاه راست اندازی
بیلقش را بموی شد بازی

(نظامی)

Yeri gəlmişkən onu da qeyd edək ki, qədim dilimizdə işlətdiyimiz “dəmir kaman” mənalı *yağaq* یاقق sözü də X əsrdən farsçada işlədilir. Türkmənşöli söz və ifadələrə ən çox Xaqanidə təsadüf edilir. Bir neçə nümunəyə nəzər salaq:

ترک سین من گوی توسن خوی موسن بوی من
گرنگه کردی بوی من نبردی سوی من

Mənim "sənsən" deyə, şiltəq təbiətli, süsən ətirli türküm-gözəlim
Əgər mənə doğru nəzər salsan, (üzümün) suyunu aparmazsan.
Tut felindən törəyən *tutuq//totuq* tıf sөzü də farsçaya çox
qədimlərdən keçmişdir. İki nümunə ilə kifayətlənmək olar.

حیثی زلف یعنی رخ و زنگی خالست
که چو ترکانش تنق رومی و خضرا بیند

(Xaqani)

habaş zülfü, yəməni üzli, zənci xallıdır.

تا کرمش یر تنق نور بود خارز گل نی ز شکر دور بود

(Xaqani)

Nə qədər ki, o (gözəlin) kərami örtüyü altındakı işıq olsun,

Tikan güldən, ney şəkərdən uzaq olacaqdır.

تن گرچه از ایشان سواتمک طلب کند کی مهر شه به اتسز و بغرا بر افکند

Əgər bədən onlardan suva atmək istəyirsə,

Şah nə zaman öz məhrini atsız və boğraya salar.

Mənim "sənsən" deyə, şiltəq təbiətli, süsən ətirli türküm – gözəlim

Əgər mənə doğru nəzər salsan, (üzümün) suyunu aparmazsan.

وسم ترکانتست خون خوردن زروی دوستی

خون من خورد و ندید از دوستی درروی من

Bu beytlərdəki *su, atmək, (üz) suyunu (aparmaq), atsız və boğra* türk-Azərbaycan mənşəli sözlərdir.

Xaqanidə *gözəl, baş, toğlu, sənsən, tanrı, atmək, tutuq, qara qız* kimi sözlərə təsadüf edirik. Bu sözlərin də fars dilinə azərbaycancadan keçdiyinə heç şübhə yoxdur.

قطره خون نمائد درگ دل
کوشه طوغان که من بهر اتمکی

نشتر غمزه قزل چه خوری

پیشش زبان بگفتن سن سن بر آورم

Ümumiyyətlə, şairin beytlərində işləniş *baş, toğlu və qunduz* sözləri azərbaycancadan alınmalıdır. Ümumiyyətlə, Xaqani yaradıcılığı üçün xas olan cəhətlərdən biri budur ki, şair heç vaxt Azərbaycan dilindən aldığı şeirlərində işlətdiyi sözü tək işlətmir. Əgər bir beytdə bir Azərbaycan sözü təsadüf edilirsə, deməli, həmin beytdə ikinci, hətta üçüncü və dördüncü sözü də axtarmaq lazımdır.

هر یک عجمی ولی لغزگوی یلواج شناس تنکری جوی

Hər biri acəmdir, lakin anlaşılmaz (dildə) danışandır.

Peyğəmbəri tanıyan, Allah axtarandır.

Dük sözü isim kimi yazılı abidələrimizdə qeydə alınmamışdır. Lakin müasir dildə işlənen *dükə* sözü əsas verir ki, biz *dük* sözünün də nə zamansa dilimizdə mövcud olduğunu güman edərk, çünki –*cə* şəkilçisi isimlərə birləşərək onlara kiçiltmə mənası verir. Xaqaninin bu sözü *dük* şəklində işlətməsi göstərir ki, Azərbaycan dilində söz başında *kar* samitin cingiltləməsinin tarixi çox qədimdir.

Farsdilli şairlərimizdən Nizaminin əsərlərində də tez-tez Azərbaycan mənşəli sözlərə təsadüf edirik. Onun əsərlərində *Kör-pə Arslan, Alp Arslan, Aqsunqur, Toğan şah, Qara xan, Toğrul, Tamğac, türk, xaqan, xatun, Ətabak, qıpçaq, Xəzər* tipli onomastikadan, *xacətaş, sənkəlx, divləx, miyañçı* tipli sözlərin tərkibindəki türk mənşəli *-taş, -dax, -çi* kimi sözdüzəldici şəkilçilərdən, eyni zamanda *çerağ, çəməni, sağər* tipli sözlərdən danışmayacağıq. Nizamidə təsadüf etdiyimiz *başqasının əli ilə ilan tutmaq*, "pambığı qulaqdan çıxarmaq", kəlimə xoşbəxtən azab-tənəstən biyoon آوردن "kilimini sudan çıxara bilmək", *görs biçə nidin*, "qulaq burması vermək", "zəbanş tıfıq zəni", "dili topuq çalmaq" tipli frazeoloji birləşmələr var ki, bunlar da dil əlaqələri problemi ilə bağlıdır. Bu cür idiomatik ifadələr ya farscadan türk dillərinə kəlkə edilmiş ola bilər və ya əksinə. Burada üçüncü bir yol da mümkündür: dil əlaqələrindən asılı olmayaraq müxtəlif dillərdə danışan xalqlar biri digəri ilə quruluşca eyniyyət təşkil edən idiomatik ifadələr yarada bilərlər. Biz Nizami əsərlərində təsadüf edilən və türk dillərində müvazi qarşılıqlı olan bütün idiomatik və frazeoloji birləşmələrdən yox, yalnız "ayranına turş deməmək" ifadəsinə diqqəti yönəltmək istərdik:

هر کسی در بهانه تیز هس است

کس نگوید که دوغ من ترش است

Hamının ağılı bəhanədə iti olur,

Heç kəs öz ayranına turş deməz.

"Yeddi gözəl"

Göründüyü kimi, Nizami Azərbaycan dilindəki məşhur atalar sözünü olduğu kimi farsçaya tərcümə etmişdir.

Azərbaycan mənşəli yemək adlarına da biz fars dilində çox qədimlərdən təsadüf edirik. "Kitabi-Dədə Qorqud"da bir neçə dəfə təsadüf etdiyimiz *yəxni* sözü "bişmiş", "xörək" mənasında, görüncü X əsrdən əvvəl fars dilinə keçmişdir. Biz Nizamidən bir-iki nümunə gətirməklə kifayətlənirik.

محور غم ز صیدی که نا کرده ای که بخنی بود هر چه نا خورده ای
 Etmədiyin ov üçün qəm yemə ki,
 Yemədiyin hər şey (bir gün) "bişmiş" (yəxni) olur.
 گله گوسفند نام تاگوشی گشته در آفتاب بخنی جوشی
 Quzu sürtüsü dirmaqdan qulağa qəder
 Günəşin altında bişmişə (yəxniyə) çevrilib.

Eyni fikri Azərbaycan mənşəli *tutmac* haqqında da demək olar.
 Bəli, o adam üçün ki, qarnı (aqlıdan) dümbəy (nağara) çalır,
 آری آنرا که در شکم دهل است برگ تتماج به ز برگ گل است
Tutmac yarpağı gül yarpağından yaxşıdır.
 جومهدی گرچه مغرب شد وثاقش گنشت از سرحد مشرق وثاقش
 Mehdi kimi otağı məğrib olsa da,
 Gözətçiləri Şərqi sərhəddindən keçmişlər (XIII).

جنیت کش وشاقان سرائی روانه صد صد از هر سو جدائی
 Sarayın yedək çəkən gənc xidmətçiləri
 Hər tərəfdən yüz-yüz ayrıca gedirdilər (XIII).

Qeyd edək ki, fars dilinə türk dillərindən keçmiş sözlər arasında heyvan adları xüsusi yer tutur. Bu ən çox xəz dərili heyvanlara aiddir. Nizami əsərlərində biz türk dillərindən alınmış *vaşaq*, *qaqum*, *qunduz* və *samur* sözlərinin də işləndiyinin şahidi oluruz.

سمورسیه رویه سرخ تیخ همان قاقم و قندز بیدریخ
 وشق نیغه هائی چوبیگ بهار بنفشه برو ریخته صد هزار
 Qara samur, al tülkü dərisi
 Haman qaqum və qunduz saysız-hesabsız,
 Vaşaq dərisindən olan kürklərin üstündə
 Bənövşəyi güllər bahar yarpağı kimi yüz minlərlə.
 "İqbalname"

Yeri gəlmişkən göstərək ki, *vaşaq* sözündəki ilk v samiti də, *vucaq*, *vusaq*, *vüşaq* sözündə olduğu kimi, çox güman ki, protetik səciyyə daşıyır. Bundan əlavə Nizamidə *bur* və *tövsən* sözlərinə də təsadüf edirik ki, bunlar da at növlərindən birini bildirir.

سکندر فرودآمد از پشت بور در آمد ببالین آن بیل زور

İskəndər boz atın belindən endi
 O fil zorlunun başı üstünə gəldi.

"Şərəfnamə"

زبونی چه دیدی که توسن شدی چه بیداد کردم که دشمن شدی

Acizlikdə nə gördün ki, harın at oldun?
 Nə zülm etdin mənə düşmən oldun?

ğ samiti ilə başlanan ərəb və fars sözlərinin çoxu türk dillərində ğ samiti q samiti ilə əvəz olunduğu kimi, q samiti ilə başlayan sözlər də fars dilinə keçərkən, q səsi bəzən ğ səsi ilə əvəz olunur.

Məsələn, *qoç* sözünə Firdovsi "Şahnamə"ində *ğoç* şəklində təsadüf etdiyimiz kimi, Nizamidə də *qora* sözünün *ğora* şəklində işləndiyini görürük:

وزین غوری غلامی نیز چون قند ز غوره کرد غادت خوشه چند
 Suyu şirin Qur qulamlarından biri də
 Bir neçə salxım ğora qarət elədi.

"Xosrov və Şirin"

Nizami əsərlərində təsadüf etdiyimiz ən maraqlı sözlərdən biri də *igdiş* اگدش sözüdür. Bu söz "Xosrov və Şirin" poemasında iki dəfə işlədilmişdir. Poemanın Xetaqurov tərəfindən hazırlanmış və 1940-cı ildə Bakıda çap edilmiş elmi-tənqidi mətnində:

نظامی یگدش خلوتشین است که نیمی سرکه نیمی انگبین است
 Nizami xəlvətdə oturmuş bir yikdişdir
 Yarısı sirkə, yarısı baldır –

beytinə verilən qeyddə göstərilir ki, bir sıra əlyazma nüsxələrində *yikdiş*/*igdiş* şəklində getmişdir.

Aşağıdakı beytdə isə söz *igdiş* kimi işlənmiş və heç bir qeyd verilməmişdir.

نگاری اگدش است این نقش نمساز پدر هند و مادر ترک تاز
 Bu ürəkaçan şəkli igdiş bir gözəldir,
 Atası hindu, atası nazlı-qəmzəli türkdür.

Onu da deyək ki, *igdiş* sözünün qədim Azərbaycan dilində 4 fonetik variantı olmuşdur ki, bunun 4-ü də farscaya keçmişdir.

Qeyd edək ki, *igdiş* müxtəlif irq və xalqlara məxsus qadın və kişidən törəyən uşağa və ya müxtəlif cins atlardan törəyən dayçaya deyilir.

Ərəb və fars dillərində hərbi terminlərin çoxu türk dillərindən alınmışdır. Həmin terminlərdən ancaq bir neçəsinə aid Nizami əsərlərindən nümunələr gətiririk:

هنوزش برینلق در عقامت هنوزش برگ نیلوفر در آب است
Hələ onun oxunun qanadı (yöğləq) qartalın yanındadır,
Hələ nilufərinin yarpağı sudadır.

“Xosrov və Şirin”

یاسج شه كه خون گوران ریخت مگر آتش زبهر آن انگیخت
Şahın gurların qanını tökən yasici üçün
Sanki od qalanmışdır.

“Yeddi gözəl”

زگرز گران سنگ چالشگران شده ماهی و گاو را سر گران
Döyüşçülərin ağır daş güzlərindən
Balığın da, öküzün də başı ağırlaşdı.

“Şərəfnamə”

برون شد یزکدار دشمن شناس یتاقی کمر بست برجای بس
Düşmən tanıyan gözətçilər qabağa çıxdı,
Növbətçi yerinə keşikdə durdu.

“Şərəfnamə”

در آن بویه تعجیل می ساختند رهی بی قلاوز هملی تاختد
O yerde (sürətlə) at çapdılar,
Yolu bələdçisiz gədirdilər.

“İqbalnamə”

چو خاک آماجگاه تیر گشته چو لاله در جوانی پیر گشته
Torpaq kimi oxla nişan olmuşam
Lələ kimi cavanlıqda qocalmışam.

“Xosrov və Şirin”

Yəğləq, yasic, çələş, yəzek, yətaq, qələvov, amac sözləri türk dillərindən alınmadır. Bundan başqa Nizami dilində *çavos, yaraq, gərdək, moncuq, kuç, qır, sorme, tapançe* “sille”, *tutmac, gəzlək* kimi sözlərə də tez-tez təsadüf olunur.

Qeyd edək ki, *yəğma* sözü və ondan törənmiş *yəğmalamaq* feli qədim türklərin adət və ənənələri ilə bağlı yaranmış sözlərdir və bu sözlərin başqa dillərdə qarşılığını tapmaq çətindir. Bizə belə gəlir ki, *yəğma* sözü, ərəbcə *ğarət*, almanca *raub* və ya rusca “грабеж” sözləri ilə eyniyyət təşkil edə bilməz. *Yəğma* sözünün mənasını tam dərk etmək üçün “Kitabi-Dədə Qorqud”da Salur Qazanın evinin yəğmalanması səhnəsini göz önünə götürmək kifayətdir. *Yəğma* sözüne məhz “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı mənada Nizamidə də təsadüf edirik:

بساط شه ز یغمای غلامان چو باغی برسهی سرو خرامان
Şahın būsati qulamların yəğmasından
Sərv boylu xuramanlarla dolu bağ kimi idi

“Xosrov və Şirin”

Yəğma sözüne Xaqanidə də təsadüf edilir:

چون ز آب خضر جام سکندر کتد به بزم گنج سکندر از بی یغما بر افکند
Əgər Xızrın suyundan İskənder məclisə bir cam gətirsə,
İskənder xəzinəsini yəğma olunmaq üçün atar.

Etimoloji baxımdan *yəğma* sözü ilə bağlı hesab etdiyimiz *yağ* sözü də Nizami “Xəmsə”sində tez-tez işlənən türk sözlərindəndir.

مطیعمش را زمی بریاد گشتی چو باغی گشت بادش تیردستی
Onun itaətində olanın gemisi meylə dolsun,
Ona yağ olarsa, əli iti olsun.

“Xosrov və Şirin”

Çapmaq felinin “sürətlə get”, “atı dördnala sür” mənalari olduğu məlumdur. Həmin feldən yaranmış *çapuk* sözü sifət kimi müasir Azərbaycan dilində *çevik* şəklində “cəld” mənasında işlədilir. Çox qədim dövrlərdən fars dilinə keçdiyini güman etdiyimiz bu söz sonuncu dildə ən qədim formasını saxlamışdır. Həmin söz Nizamidə ən çox işlənən türk sözüdür. Bir nümunə ilə kifayətlənək:

نه چابک شد این چابکی ساختن کندنی بکوهی در انداختن

Belə işi çevik görmək olmaz,

Dağa kəmənd atmaq olmaz.

“Şərəfnamə”

XI əsrə aid xüsusi inkişaf etmiş farsdilli poeziyada özünə möhkəm yer tutmuş sözlərin ancaq yüzdən, bəlkə də mindən birini nümunə gətirdik.

XII əsrə qədər farsdilli poetik nitqdə gen-bol işlənən Azərbaycan sözləri haqq verir ki, belə bir fikir söyləyək: əgər XII əsrə qədər Azərbaycan dilində zəngin poetik ənənə yazılı ədəbi dil ənənəsi olmasaydı, fars dilinə, iranlıların xor baxdığı Azərbaycan xalqının şifahi dilindən, canlı xalq danışığı dilindən bu qədər söz alınmaz və poetik dildə belə genişliklə öz əksini tapa bilməzdi.

XIV əsrdə yaşayıb-yaratmış Azərbaycan şairləri Qazi Bühranəddin və xüsusilə İmadəddin Nəsimi əruz vəznində yazdıqları qəzəl, qəsidə, məsnəvi və rübailəri poetik baxımdan farsdilli klassik əsərlər səviyyəsinə qaldırılmışlar. Azərbaycan dilini aydın məsləhətdir ki, bu sahədə poetik ənənə olmasaydı, XIII-XV əsr şairlərimiz Həsənoğlunun, Nəsiminin və başqalarının dili, bizim artıq adət etdiyimiz kimi axıcı, rəvan, oynaq, ahəngdar olmazdı. Deməli, XIII əsrə qədər də Azərbaycan şairləri içərisində əruz vəznində doğma ana dilində yazıb-yaradan şairlər olmuşdur. Lakin təəssüf ki, bu əsərlər indiyə qədər tapılıb tədqiqatə cəlb olunmamışdır.

Ədəbi dilimizin tarixində ən mübahisəli məsələlərdən biri ədəbi dilin inkişafının mərhələlərinin, başqa sözlə dövrlərinin müəyyənləşdirilməsidir. Bu sahədə bu günə kimi dilçilərimiz arasında fikir birliyi yoxdur.

6. Ədəbi dilimizin tarixinin tədqiqi sahəsində ən çox işi mərhum professor Ə.Dəmirçizadə görmüşdür. Buna görə də ədəbi dilin inkişaf dövrləri haqqında ilk növbədə onun fikrinə nəzər salmaq məqsəduyğundur. Prof. Ə.Dəmirçizadə hələ 1938-ci ildə çap etdirdiyi "Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi xülasələri" adlı kitabında Azərbaycan ədəbi dilinin inkişaf tarixini aşağıdakı şəkildə dövrləşdirmişdir:

1. XIII-XIV əsrlərdə formalaşan Azərbaycan ədəbi dili.
2. XV-XVII əsrlərdə formalaşan Azərbaycan ədəbi dili.
3. XVII əsrdə Azərbaycan ədəbi dili.
4. XVIII əsrdə (xanlıqlar dövründə) Azərbaycan ədəbi dili.
5. Azərbaycan ədəbi dilinin yeni dövrü (XIX əsr).
6. XIX əsrin sonlarında Azərbaycan ədəbi dili [11, 92].

1940-cı ildə Azərbaycan Pedaqoji İnstitutunun "Azərbaycan ədəbi dili tarixi kursu" proqramında Azərbaycan ədəbi dilinin 5 inkişaf dövrü müəyyənləşdirilmişdir.

1. Azərbaycan ədəbi dilinin ilk formalaşma dövrü.
2. Klassik poeziya dilinin yaranması.
3. Azərbaycan ədəbi dilində durgunluq-ənmə dövrü (XVIII əsr).
4. Folklor əsaslı Azərbaycan ədəbi dilinin yaranması.
5. Azərbaycan ədəbi dilinin yeni dövrü (XIX əsr) [11, 92].

Bu dövrləşdirmədə isə yarımqıçlıqdan başqa dövrlər arasında bir məntiqsizlik hiss olunur. Çünki 1-ci və 2-ci maddələrdə hansı əsrlərin nəzərdə tutulduğu məlum deyildir.

Y.Əliyev 1940-cı ildə çap etdirdiyi "Azərbaycan ədəbi dilinin inkişaf tarixinin əsas mərhələləri" məqaləsində "Kitabi-Dədə Qorqud"dan Vaqifə qədərki dövrü birinci dövr, Vaqifdən 1920-ci ilə qədərki dövrü ikinci dövr, sovet dövrünü isə III dövr kimi verir [11, 94].

Mirzə İbrahimov Azərbaycan ədəbi dilinin tarixini dövrləşdirərək ədəbiyyatımızın inkişafında müstəsna rolu olmuş şəxsiyyətlərə əsaslanır. Mirzə İbrahimovun "Dilimizin inkişaf yolları" məqaləsində ədəbi dilin ilk dövrü Kitabi-Dədə Qorqud dövrü, ikinci dövrü Nəsimi dövrü, üçüncü dövrü Füzuli dövrü, XVIII əsri Vaqiflə açılan bir səhifə, XIX əsri mürəkkəb bir inkişaf dövrü, 1905-1920-ci illəri "dil məsələsi ətrafında daha kəskin bir mübarizə" dövrü, sovet dövrü isə xüsusi bir dövr kimi qiymətləndirilir [11, 95].

Ə.Dəmirçizadə, gördüyü kimi, M.İbrahimovun bu bölgüsünü qəbul edir və hətta həmin bölgü əsasında özünün yeni bir bölgüsünü verir. Burada da dövrləşdirmə ədəbiyyatımız tarixində müstəsna rol oynamış şəxsiyyətlərin adı ilə bağlanır. Lakin Ə.Dəmirçizadə sonra bu bölgüdən imtina edərək, 1971-ci ildə Moskvada çap etdirdiyi bir məqalədə yazır: "...ələ tədqiqatçılar olmuşlar ki, (o cümlədən, mən özüm də) Azərbaycan ədəbi dilinin inkişaf dövrlərini ayrı-ayrı şair və yazıçıların adı ilə bağlamışlar: "Nəsimi dövrü ədəbi dili"... Dövlərin ədəbi dilin inkişaf mərhələlərinin bu cür bölüşdürülməsini tam dəqiq və elmi hesab etmək olmaz, çünki bölüşdürmə ancaq bu və ya digər şair və yazıçının dilin inkişaf tarixində rolunu göstərir" [12, 253, 254].

Ə.Dəmirçizadə son kitabında başqa bölgülər haqqında öz fikrini bildirdikdən sonra "Dövrləşdirmənin meyarı və əsas dövrlər" başlığı altında verdiyi hissədə Azərbaycan ədəbi dilinin inkişaf tarixini üç dövrə bölməyi təklif edir.

1. Ümumxalq dili əsasında Azərbaycan ədəbi dilinin formalaşmış inkişaf etməsi dövrü.
2. Azərbaycan milli dili əsasında ədəbi dilin sabitləşməsi dövrü.
3. Azərbaycan ədəbi dilinin dövlət dili kimi yenidən qurulması və ...sovet dövrü [11, 100].

Kitabın üçüncü fəslindən göründüyü kimi, müəllif bu dövrləri ayrı-ayrı mərhələlərə bölmür. Birinci dövr, müəllifə görə, XI-XIII əsrlərdən başlanır və XVIII əsrin sonlarına qədər müddəti əhatə edir və bu dövrü üç mərhələyə bölmür: 1. Başlanğıc mərhələsi. 2. Xətayi-Füzuli mərhələsi. 3. Vaqif mərhələsi [11, 102].

Azərbaycan ədəbi dili tarixi ilə münəzəm məşğul olan alimlərimizdən biri də prof. T.Hacıyevdir. O, tədris vəsəiti kimi 1976-cı ildə nəşr etdirdiyi "Azərbaycan ədəbi dili tarixi (təşəkkül dövrü)" adlı əsərində "Azərbaycan ədəbi dili tarixinin dövrləri" adlı xüsusi bölmə vermişdir. Ə.Dəmirçizadənin haqqında danışdığımız kitabı onun 1967-ci ildə çap edilmiş "Azəri ədəbi dili tarixi" kitabının təkmilləşmiş variantı olduğu üçün prof. T.Hacıyev prof. Ə.Dəmirçizadənin biz qeyd etdiyimiz son bölgüsünün qismən B.Çobanzadənin bölgüsü ilə səsleşdiyini göstərərək yazır ki, bu dövrləşdirmələrdə vahid bir prinsip ardıcılığı izlənilmişdir. Prof. T.Hacıyev qeyd edir ki, "norma ədəbi dilin baş atributudur. Buna görə də ədəbi dilin dövrləşdirilməsində başlıca ölçü kimi məhz norma, onun tarixi inkişafına əsaslanmaq daha münasibdir" [13, 51].

Prof. T.Hacıyev haqlı olaraq göstərir ki, norma tərkibcə iki komponentdən – dilin qrammatik cəhətlərini əhatə edən fonetik, leksik, qrammatik quruluşundan və üslub rəngarəngliyindən, üslubi diferensiasiyasındakı çəviklikdən ibarətdir [13, 51].

Prof. T.Hacıyev Azərbaycan ədəbi dilinin inkişaf tarixini aşağıdakı şəkildə dövrləşdirir:

1. Təşəkkül dövrü (IX-X əsrlərdən XVII əsrin əvvəllərinə qədər);
2. Sabitləşmə dövrü (XVII əsrin ortalarından dövrümüzə qədər).

Lakin müəllif, onun öz sözləri ilə desək, sabitləşmə dövrünün dörd mərhələyə (yarımdövrəyə) ayrılır:

1. XVII-XVIII əsrlər ədəbi dili;
2. XIX əsr ədəbi dili;
3. XIX əsrin sonu. XX əsrin əvvəllərində ədəbi dil – milli ədəbi dil dövrü;
4. 1930-cu ildən sonra müasir Azərbaycan ədəbi dili [13, 53, 57].

Prof. A.Axundov Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi inkişafında iki dövr olduğunu göstərir: 1. Köhnə Azərbaycan dili; 2. Yeni Azərbaycan dili [14, 7]. Əsərdə konkret göstərilməyə də, hiss olunur ki, köhnə Azərbaycan dili dedikdə müəllif ədəbi dilimizin 1820-1830-cu illərə

qədər olan inkişaf dövrünü, "yeni Azərbaycan dili" anlayışı altında isə 1830-cu illərdən dövrümüzdə qədər olan inkişafını nəzərdə tutur.

Bizcə, Azərbaycan ədəbi dilinin inkişaf tarixini iki dövrə bölmək daha məqsədəuyğundur:

1. Azərbaycan ədəbi dilinin milli dilə qədər inkişaf dövrü.
2. Milli dil yarandıqdan sonrakı inkişaf dövrü.

Azərbaycan ədəbi dili öz inkişafı tarixində biri digərindən fərqlənən 4 tarixi mərhələni əhatə edir:

I mərhələ – XIII-XVI əsrləri əhatə edir. Öz inkişafı prosesində bütün səviyyələrdə canlı xalq dilinə əsaslanan ədəbi dil bir sıra dilxarici faktlarla bağlı olaraq bəzən canlı xalq dilindən və ya digər dərəcədə fərqlənir. Canlı xalq dili ilə ədəbi dil arasında bu fərq Azərbaycan dilinin təmsalında XIII-XVI əsrlərdə, xüsusən leksik səviyyədə çox kəskin hiss edilir. XIII-XVI əsrlər Azərbaycan yazılı ədəbi dili öz leksik tərkibi baxımından Azərbaycan, ərəb və fars dillərinə məxsus söz və söz birləşmələrinin toplusu kimi qiymətləndirilə bilər.

Bu dövrü səciyyələndirən ikinci cəhət ədəbi dilin bədii dil ilə eyniyyət təşkil etməsidir. Bu dövrdə bədii əsərlərdən, xüsusən poetik əsərlərlə yanaşı başqa üslublarda (əsasən elmi üslubda) yazılara təsadüf etsək də, bu yazılar hələlik müstəqil üslub səviyyəsinə yüksələ bilməmiş, dövrün ədəbi dili bədii üslub əsasında inkişaf etmişdir.

II mərhələ – XVII-XVIII əsrləri əhatə edir. Bu dövrdə yazılı ədəbi dildə ancaq fonetik və qrammatik səviyyədə deyil, həm də leksik səviyyədə yazılı ədəbi dil canlı xalq danışığı dilinə əsaslanır.

Əgər I dövrdə şifahi ədəbi dil yazılı ədəbi dil ilə paralel şəkildə inkişaf edirdisə və bunlar arasında qarşılıqlı təsir, qarşılıqlı faydalanma çox zəif idisə, ikinci dövrdə bu təsir, bu faydalanma dildə demokratikliyin güclənməsi ilə bağlı olaraq artır, canlı xalq danışığı dilinin yazılı ədəbi dilə nüfuzu çoxalır və bunlar arasında yaxınlıq yaranır. Bu dövrdə, xüsusən XIX əsrdə ədəbi janrlar şəxslərin, bədii üslubla yanaşı, başqa funksional üslublar da təşəkkül tapıb formalaşmağa başlayır. Dövrün sonlarında ictimai-siyasi həyatda olduğu kimi dil quruculuğu işində də fəaliyyət genişlənir. Tərəqqipərvər ziyalılar dilin, həm də ədəbi dilin hansı istiqamətdə inkişaf etməsini müəyyənləşdirir və ədəbi dilin milli dil əsası üzərində inkişafına qarşı çıxış edənlərlə mübarizəni gücləndirirlər.

I FƏSİL

“KİTABI-DƏDƏ QORQUD”UN DİLİ

Ümumi qeydlər

Azərbaycan şifahi xalq yaradıcılığı janrlarının tarixi bu dildə danışan xalqın tarixi qədr qədimdir. Dialektfövrü səciyyə daşıyan cıllanmış şifahi ədəbiyyat nümunələri dildən-dilə, nəsilən-nəslə keçərək əsrləri arxada qoymuş və dövrümüzdə qədr gəlib çıxmışdır. Xalq poetik yaradıcılığının nümunələri təqribən IX-X əsrlərdən heca vəznində yaranmış, IX-X əsrlərdən əvvəl yaranan poetik nümunələrə isə daha çox alliterasiya, mətndəki və ya cümlədəki ilk sözlərin ilk hecalarının eyniliyi əsas olmuş və bu cəhət sonralar heca vəznində yaradılmış şifahi poetik nümunələrdə öz əksini tapmışdır. Biz güman edirik ki, *bağrı badaş olmaq, qanı qaralmaq* tipli söz birləşmələri, *sarı yağla yağlayır, sarısaqla dağlayır; yel vurub yengələr oynayır; əldən qalan əlli il qalar; yaxşıya yanaş, yamandan uzaş; söz böyüyün, su kiçiyin, ulu sözünə baxmayan, ulaya-ulya gedər; yanan da mən, yaman da mən; qız ağacı – qoz ağacı; at mən, ad qazan* kimi atalar sözləri çox qədimlərdə, ədəbi dilimizin təşəkkülündən çox-çox əvvəllər şifahi dildə yaranmışdır. Bu atalar sözlərinin tərkibində müvafiq fonetik dəyişikliklər baş vermiş ola bilər, bəlkə də bunların tərkibində aparıcı deyil, bir növ ikinci dərəcəli sözlər dəyişilmiş ola bilər. Məsələn, *ulu sözünə baxmayan, ulaya-ulya gedər* atalar sözü qədim dövrlərdən *ulu sözün siyan ulay gedər* kimi də işləyə bilərdi. Əlbəttə ki, bu bizim subyektiv fərziyyəmizdir.

Şifahi dildə epik əsərlər də, bayatı və ağılar da, atmacalar və tapmacalar da, laylalar və əzizləmələr də bu şəkildə yaranır, əldən-ələ, dildən-dilə keçərək cıllanır, epik mətndlərdəki bir çox söz birləşmələri və cümlələr kişi və trafalet şəkli alaraq epik əsərin, dastanın canını və qanını təşkil edir. Sanki unudulmasın deyə belə kişiçilər və trafaletlər dastanın mətində dönə-dönə təkrar edilir. Əgər təkrar edilən kişiçilər və trafaletlər tam və müstəqil mətn təşkil edərsə, bu mətn zaman keçdikcə soya – şeir parçasına çevrilir. Biz

belə soyların – şeir parçalarının ən maraqlı nümunələrini “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dilində görürük:

Mən Qazanın nemətini çox yemişəm
Bilməz isəm, gözümə tursun!
Qara qoçda qazılıq atına çox binmişəm
Bilməz isəm, mana tabut olsun!
Yaxşı qaftanların çox geymişəm
Bilməz isəm, kafənim olsun!
Ala barigah otağına çox girmişəm
Bilməz isəm, mana zindan olsun!

Səkkiz misralıq bu mətndə dörd cümlə var. Bu cümlələrin dördü də eyni sintaktik qəlib əsasında qurulmuşdur. Tək misralarda *qoç* sözü nəqli keçmiş birinci şəxsin təkində olan fellə birləşmə təşkil edir, cüt misralarda isə *bil* feli şərt şəklinin qeyri-qəti gələcəyinin birinci şəxsinin təkinin inkarında (*bilməz isəm*), misraların sonunda isə ikinci misra müstəsna olmaqla “*olsun*” işlədilir. Maraqlıdır ki, çox qədimlərdən yaranmış bu parçada 5 alınma söz var. Şübhə yoxdur ki, bu sözlər dastan dildən-dilə keçdikcə artırılmışdır. Birinci misrada “nemət” sözünün qondarma olduğu göz qabağındadır. Xalq arasında ümumiləşmiş şəkildə *çörəyini yemək* ifadəsi daha çox işlədilir. Deməli, birinci misranın ilkin formasını *Mən Qazanın atmagını çox yemişəm* şəklində bərpa etmək olar.

Eposun mətninin bərpası xüsusi tədqiqat obyektinə olduğu üçün biz başqa alınma sözlər haqqında danışmaq fikrində deyilik. Ancaq onu demək lazımdır ki, *ala barigah otaq* birləşməsində “barigah” sözünün sonradan artırıldığına və yersiz göründüyünə şübhə yoxdur.

M.M.Quxman ədəbi dillərin tipoloji xüsusiyyətlərinin müəyyənələməsinə həsr etdiyi bütün əsərlərində göstərir ki, “standartlıq, əlifbanın mövcud olması və kodifikasiya heç də ədəbi dillərin universal prosesləri deyil”. Ədəbi dili fərqləndirən əsas cəhət, M.M.Quxmana görə, cıllanma (“обработанность”), bədi əsərdə nitqin fikir süzgəcindən xüsusi keçirilməsinin vacibliyi, dialektfövrülük və çoxfunksionallıqdan ibarətdir [15, 7]. Qeyd edək ki, bütün bu əlamətlər öz təzahürünü bu və ya digər şəkildə Azərbaycan şifahi xalq yaradıcılığında da tapır.

Azərbaycan dili şifahi xalq yaradıcılığının nümunələrinin zənginliyi baxımından dünya dilləri arasında xüsusi yer tutur.

Təssüf ki, çox zəngin və janr etibarilə rəngarəng şifahi xalq yaradıcılığı nümunələrimiz ancaq XVI əsrdən yazıya alınmışdır. Bunlar arasında yuxarıda adını çəkdiyimiz "Kitabi-Dədə Qorqud" xüsusi yer tutur. Dastanın bizə hələlik iki əlyazma nüsxəsi məlumdur. Dastanın əlyazmasının ən mükəmməl nüsxəsi XIX əsrdə Drezden kitabxanasında tapılmışdır. 153 vərəqdən ibarət bu əlyazmanın hər səhifəsində 13 sətir var. İkinci nüsxəni italyan türkologu E. Rossi əsrimizin ikinci rübündə Vatikan kitabxanasında tapmışdır. Hər iki əlyazmanın üzü XVI əsrdə köçürülmüşdür. Lakin bu heç də o demək deyil ki, dastan XVI əsrdə yaradılmışdır. Tarixçi Əbu Bəkr ibn Abdallah ibn Ayyək əd-Dəvadəri (XIII-XIV əsrlər) göstərir ki, dastanın ayrı-ayrı boyları oğuz tayfaları arasında hələ XII-XIII əsrlərdə geniş yayılmışdır¹.

Bir çox başqa şifahi ədəbiyyat nümunəsi kimi, "Kitabi-Dədə Qorqud" da dil və üslub baxımından gündəlik məişət nitqinin fəvqində durmuş və dialekt-fəvqü xarakter daşmışdır. Heç də təsadüfi deyil ki, akademik M.C. Cəfərov öz məqalələrindən birində göstərir ki, həm şifahi, həm də yazılı ədəbiyyatımızın bütün tarixi inkişafı boyu dialekt məhdudiyyəti ona yazılmışdır [17, 51].

Dastanları xalq məclislərində, toy və bayramlarda ozanlar-aşıqlar ifa etmişlər. Xalq şerinin və dastanlarının canlı daşıyıcıları olan ozanlar-aşıqlar öz fəaliyyətlərini konkret dialekt mühiti ilə məhdudlaşdırmırdılar. Qopuzunu – sazını çiyinə alaraq onlar eldən-ələ, obadan-obaya, oymaqdan-oymağa gəzir, sövqi-təbii şəkildə elə edirdilər ki, onların mahnısı da, nağılı da, dastanı da hamıya aydın olsun. Deməli, bu yolla ozanlar-aşıqlar dilin cıralanmasına xidmət edir, seçmə və əvəzetmə ilə məşğul olurlar. Güman etmək olar ki, xalq şerinin və dastanların dilinə seçmə və cıralanma bu və ya digər dərəcədə xalq olmuşdur. Feodalizm dövründə bu prosese eyni zamanda xalqın köçəri həyat tərzində də təkan verirdi.

Tofiq Hacıyev yazır: "Azərbaycan ədəbi dilinin meydana gəlməsi xalq dilinin yaranması ilə başlayır. Şübhəsiz, ilk mərhələdə bu ədəbi dilin şifahi qolu fəaliyyət göstərir. Müxtəlif tayfaların siyasi-iqtisadi cəhətdən birləşməsi, onların töfəkkür məhsulu olan bədii-zehni yaradıcılıq məhsullarının da cəmləşməsinə şərtləndirir. Hikmətli ifadələr,

¹ Qeyd edək ki, "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarını ədəbiyyatşünaslar, tarixçilər və dilçilər həm keçmiş SSRİ-də, həm də xaricdə ardıcıl şəkildə tədqiq edirlər. Dastanın tədqiqi haqqında ədəbiyyat siyahısı üçün bax: В.М. Жирмунский. Тюркский героический эпос. Л., 1974; X. Король. Огузский героический эпос. М., 1976.

atalar sözləri və məsəllər, nəğmələr, əfsanələr bir tayfanın dilindən o birinə keçir. Bununla da nitq materialında ümumiləşmə prosesi başlayır. Başqa tayfalar üçün anlaşılmayan, işlək olmayan nümunələr hər tayfanın özünə qalır (dialekt norması belə yaranır), şifahi yaradıcılığın dilində müxtəlif tayfaların, geniş kollektivin anlama imkanı kor-koranə olsa da, nəzərə alınır. Hesab etmək olar ki, tayfa dil-lərinin ümumiləşməsində onların şifahi-bədii yaradıcılıq məhsullarının mənimlənməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir; bir-birinin yaradıcılıq məhsulunu dinlədikcə onun dilini qavramaq ehtiyacı ilə qarşılaşırlar. Beləliklə, VIII-IX əsrlərdə ümumi şifahi Azərbaycan ədəbi dili formalaşır. M.Kaşğari oğuz dilini asan deyə qələmə verir. Bizcə, bu o deməkdir ki, oğuz dili cıralanmış, zəngin dil olub, başqa dillərdən onda lüğət mənimləmələri işləndiyindən hər tayfa onu asan anlayıb. Demək, bu dil qədim ədəbi ənənələrə malik olub. Şifahi bədii əbəd kimi "Kitabi-Dədə Qorqud" un müəyyən boyları məhz bu dövrün məhsuludur" [17, 40, 41].

"Kitabi-Dədə Qorqud" dilinin oğuz tayfalarının həyat tərzində, dünya duyumu, adət və ənənələri ilə bağlı şəkildə tədqiqi güman etməyə əsas verir ki, "Kitabi-Dədə Qorqud" Azərbaycan dilinin yazıya qədərki inkişaf dövründə yaranmışdır. Çox güman ki, dastanlar Azərbaycan ərazisində IV-V əsrə qədər yaşayan savir, oğur, onoğur, bulqar, saruoqur, avar və başqa türkdilli tayfaların birləşmələri dövründə yaranmışdır.

Biz bu fikri "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarında oğuzların öz əksini tapan qədim inam və ənənələrinin təsvirində görürük:

1. İslam dininə görə, qadın cəmiyyətdə müharibə meydanına qatılmaq hüququndan məhrumdur, "Kitabi-Dədə Qorqud" da isə qadın tayfanın, qəbilənin, kollektivin bərabər hüquqlu üzvüdür. Dastanın dördüncü boyunda boyu uzun Burla xatun öz oğlunu kafirlərin əlindən xilas etməkdə böyük fəallıq göstərir, qılınca düşməndən intiqam alır. Üçüncü boyda Bay Bəcan bəy Allaha yalvarır ki, ona bir qız versin. Beyrək elə bir qız almaq arzusundadır ki, onun öz sözləri ilə desək, "mən yerimdən durmadan ol durgəc görək, mən qaraqoç atıma binmədən ol binmək görək, mən qırma varmadan ol mana baş götürmək görək".

2. İslam dini ancaq bir olan əbədi və özəli Allaha səcdə etməyi tələb edir. İslamdan əvvəl türklər ağaca, ito, qurda, hətta bir sıra quşlara da tapınışırlar. Bəzi türk tayfaları öz kök və soyunu hətta ağacla, heyvanlarla bağlayırdılar. Dastanda təsvir olunan oğuzlar öz

kök-soylarını "ağ qayanın qaplanının erkəyi", "ağ sazın aslanı", "azvay qurt öniyin erkəyi", "ağ sunqur quşun erkəyi" ilə bağlayırlar.

3. Dastanın qəhrəmanları al şərəbin itisindən içir, onlar döyüşlərdə həlak olarkən atlarını kəşib ehsan verirlər. Bütün bunlar islama yaddır və oğuzların heyətində o dövrə aiddir ki, oğuzlar hələ şamanlığa tapınırdılar.

4. İslam dini musiqi alətlərində çalmaq sənətinə mənfi münasibət bəsləyir, dastanın qəhrəmanları isə musiqi aləti qopuza müqəddəs bir alət kimi baxırlar. Dastanda göstərilir ki, qopuzu Dədəm Qorqud icad etmişdir. Onuncu boyda Səgrek deyir: "Mərə kafir, Dədəm Qorqud qopuzu hörmətinə çalmadım. Əgər ölümdə qopuz olmasaydı, ağam başıçün, səni iki parə qılordum".

5. Tədqiqatçılar güman edirlər ki, Homerin "Odisseyə"sındakı Polifem ilə "Kitabi-Dədə Qorqud"dakı Təpəgöz haqqında əhvalat Kiçik Asiyada çox qədimlərdən məlum olan eyni əfsanə əsasında yaranmışdır [18, 16].

6. Bütün boylarda elə standartlaşmış alqışlara, qarğıışlara, andlara və başqa ifadələrə təsadüf olunur ki, bunların hamısının əsasını akademik V.M.Jirmonskinin təbiri ilə desək, "öz mənşəyinə görə, islamdan əvvəl yaranmış sehrkar andlar" təşkil edir [19, 16].

Bütün bunlar və aşağıda qeyd edəcəyimiz bir sıra qədim dil faktları sübut edir ki, dastan Azərbaycanda yazılı ədəbiyyat meydana gəlməzdən çox-çox əvvəl yaranmışdır:

1. Biz fellərin inkarının *-ma/-mə* şəkilçisi ilə yarandığını bilirik. İnkarnın bu forması həm qədim türk kitabələrində, həm də M.Kaşğarının "Divan"ında çox tez-tez işlədilir. "Kitabi-Dədə Qorqud"da isə fellərin analitik inkarına, demək olar ki, hər səhifədə təsadüf edilir:

İr qobili ala tağı avlayubən aşmağum yoq,
Ağ ahınlı Bayındırın divanına varmağum yoq,
Qazan kimdür, mən anun ölin öpməğüm yoq.

Qeyd edək ki, inkarı *yoq* sözünün iştirakı ilə yaranan fel ancaq məsdər formasında deyil, başqa formalarda da ola bilər:

Ağam Beyrək gedəli bizə ozan goldığı yoq,
Əgənimizdən qaftanımız aldığı yoq,

Başımızdan gecəligimiz aldığı yoq,
Buynuzu burma qoçlarımız aldığı yoq.

2. Bir çox başqa dünya dillərində olduğu kimi, qədim türklər də sağ tərəfə sağ əl, sol tərəfə sol əl demişlər (müqayisə et: orta monqol dilində: *baraŋgar, cuvangaŋ*, ingiliscədə: *right hand, left hand*). "Kitabi-Dədə Qorqud"da adı əhvalatların təsviri əsərin yarandığı dövrün adı danışıq dilində verilən hissələrdə (məhz bu hissələr dildən-dilə, nəsilən-nəslə keçdikcə leksik tərkibi və qrammatik formaları daha çox dəyişmişdir) *sağ yan, sol yan, sağ taraf, sol taraf* birləşmələri təsadüf etdiyimiz halda (burada həm də *yan və taraf* sözləri müvafiq mənsubiyyət şəkilçiləri və hal şəkilçiləri ilə işlənilir), tərfalet seçiyəyli soylarda isə *sağ əl, sol əl* birləşmələri əsas yer tutur ki, bu birləşmələrdə də *sağ, sol* sözləri mənsubiyyət şəkilçisi, *əl* sözü isə müvafiq hal şəkilçisi qəbul edir¹.

Bəri gəlgi, qulunum oğul!

Sağım ələ baqdığımda qardaşım Qaragünəyi gördüm,

...Solum ələ baqdığımda dayım Aruzu gördüm

...Qarşım ələ baqdığımda səni gördüm.

Yeri gəlmişkən onu da qeyd edək ki, feli bağlamalar (əsasən *-dıqda // -dikdə // -duqda // -dükdə, -dıqca // -dikca // -duqca // -dükca* kimi feli bağlamaları nəzərdə tuturuq) nəinki müasir ədəbi dilimizdə, hətta yazılı ədəbi dil abidələrimizdə belə mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmir. Halbuki gətirilən nümunələrdə gördüyümüz kimi *baqdığım*da birinci şəxs mənsubiyyət şəkilçisi ilə işlədildiyi kimi, "*salqum-salqum tan yelləri əsdigində*" – misrası ilə başlanan soyun elə həmin misrasında *əsdigində* üçüncü şəxs mənsubiyyət şəkilçisi ilə verilmişdir. Eyni fikri biz "doğduğunda doqquz buğa öldürdüyüm oğul" cümləsi haqqında da deyə bilərik. Mətnin məntiqi tələbinə uyğun olaraq *əsdigində* sözü ilə səsleşən *sayradıqda, banladıqda, oqradıqda* feli bağlamaları da *sayradığında, banladığında, oqradığında* kimi verilməli idi, lakin

¹ Biz *sağım, solum, qarşım, başım* kimi söz-formalarla birləşmə təşkil edən *əla* söz-formanın *əla* şəklində oxunmasını qəbul etmirik. Bununla yanaşı, biz türk almi İltan Başgözün bu söz-formanın etimoloji baxımdan *el* sözü ilə bağlı olduğu haqqında fikrini rədd edirik [Bax: Türk Dili Dergisi, İstanbul, 1960, sayı 104, c.IX, səh.442].

bu məsələlər dastanın dilindən daha çox ilkin mətnin bərpası ilə bağlı olduğu üçün biz bu məsələnin üzərində dayanmaq istəmirik.

3. "Kitabi-Dədə Qorqud" dilimizin elə bir inkişaf dövründə yaranmışdır ki, o dövr analitik fel konstruksiyalarının ən çox işlənen dövrü olmuşdur: *qoyu vermək, salı vermək, öldürü görmək, gəli yürümək, dilayü varmaq*.

Maraqlıdır ki, XIV-XVII əsrlər abidələrimizdə analitik konstruksiyada əsas fel -a//ə şəkilçili feli bağlama ilə işlənir və çox nadir hallarda təsadüf olunur. "Kitabi-Dədə Qorqud"da isə feli bağlamanın ən qədim -i // -i // -u // -ü forması işlədilir və belə konstruksiyalara biz tez-tez təsadüf edirik.

4. Olmaq felinin də elə şəraitdə işləndiyinin şahidi oluruq ki, bu fel sonrakı dövr abidələrimizdə bu cür sintaktik əhatədə nisbətən passivdir: *yaxdırdı ola, seçdirdi ola, ayırdı ola, aqlatdı ola, sızlatdı ola*. Əlbəttə, biz dilimizin inkişafının ən qədim dövrlərinə aid olan belə qrammatik formaların sayını artır da bilərik. Lakin bizə belə gəlir ki, bu deyilənlər də kifayət dərəcədə əsas verir ki, abidənin eramızın birinci minilliyinin ortalarında artıq bir dastan kimi formalaşdığını təsdiq edərkən.

Abidənin leksikası haqqında bəzi qeydlər

Müasir dövrdə artıq elmi şəkildə müəyyən edilmişdir ki, dilin dialektfövqünün yaranmasında və təşəkkülündə şifahi xalq yaradıcılığının bəhrəsi olan əsərlərdən – dastanlardan, nağıllardan, bəyati-lardan, atmacalardan və s. – xüsusi əraziyə və ya müasir terminlə desək, dialektlərə məxsus sözlərin, formaların müəyyən hissəsi çıxarılır, bu da ya şüurlu, ya da sövqi-təbii seçmə yolu ilə baş verir. Dialektfövqü proses cəmiyyətin və ya tayfa-qəbilə birliklərinin müvafiq tələblərinin həyata keçirilməsi nəticəsində baş verir, məhz, bu tələblər əsasında təkamül prosesləri inkişaf edir ki, bu da dialektfövqü dil formalarının seçiyəsini müəyyənləşdirir. "Kitabi-Dədə Qorqud" dildən dilə, əsrdən əsrə keçdikcə onun leksik tərkibi də bu və ya digər dərəcədə dəyişmiş, seçmə və əvəzetmə yolu ilə IX-XV əsrlərdə əsərin tərkibinə erəb, fars və monqol dilindən alınma sözlər də daxil olmuşdur. Bu sözlərin bəziləri xalq dilinin tələbinə uyğun olaraq öz ilkin şəklini dəyişmişdir. Bu qəbildən

olan sözlərə biz *salvi* (sərv), *yesir* (əsir), *qayrı* (ğeyri), *qarıb* (ğərib), *ətər* (əşər – səs-soraq mənasında), *qada* (qəza), *sayvan* (səyaban), *xarc* (xərc) və s. nümunə göstərə bilərik. Biz bu fikirdəyik ki, *salvi*, *yesir*, *ətər*, *qada* kimi sözlər dilimizə ən gec VIII-IX əsrlərdə keçmiş və canlı danışıq dilinin tələbinə uyğun olaraq öz fonetik şəklini dəyişmişdir.

Drezen əlyazma nüsxəsindəki bir sıra faktlar əsas verir ki, XVI əsrdə dastanın üzünü başqa bir əlyazma nüsxəsindən və ya dastanın bütün boylarını illərlə döənə-döənə eşitmiş və hafizəsində həkk etmiş olduğu üçün yazıya köçürən azərbaycanlı katib öz doğma dilinin bütün qayda-qanunlarını mükəmməl bilsə də, erəb və fars dilinə yaxşı bələd olmamışdır. Bunun həqiqət olduğunu onunla izah etmək olar ki, erəbcədən dilimizə keçmiş "qəzəb" sözünü (erəbcə *غضب* kimi yazılır) katib, *عز اب* şəklində, farsca "didar" sözünü "dizar" (*دیز ار*) kimi yazır. Müasir dilimizin fonetik qaydalarına əsasən ikihecalı sözün sonunda *q* səsi varsa, belə söz saitlə başlayan şəkilçi qəbul etdikdə *q* səsi *ğ* səsinə keçir və bir çox hallarda *t* səsi ilə bitən fel sait səslə başlanan şəkilçi qəbul etdikdə *t* səsi *d* səsinə keçir (müqayisə et: *get – gedir*). Görünür bu qanunu katib çox yaxşı bilməmişdir. Ona görə də müstəqil şəkildə işləyərkən *yoq* kimi yazdığı sözü, hətta *yoq* sözündən sonra gələn söz saitlə başladığı halda nitq prosesinə uyğun olaraq *q* səsinə *ğ* səsi ilə əvəz etmişdir: *oğlı, qızı, yoğdu* (yox idi), *eldə yağı, yoğikan sənin babanın üstünə yağı gəldi; birisini binəm, birisini yedəm dedi, birin bindi, birin yetdi*. Deməli, bugünkü dilimizdə işlənməyən, lakin izini *yedək* sözündə saxlayan fel tarixən *yemək* şəklində olmuş və müasir dilimizdə *yedəkləmək* düzəltmə felinin verdiyi mənanı ifadə etmişdir.

"Kitabi-Dədə Qorqud"da erəb və fars dilindən alınma sözlər o qədər də çox deyil. Bu sözləri, çox güman ki, seçmə və əvəzetmə nəticəsində sonralar dastanın ifaçıları artırmışlar. Bu sözlərin bir hissəsi dilimizin lüğət tərkibində özünə möhkəm yer tutmuş və bu gün də ədəbi dilimizdə işlədilir. Belə sözlərə biz ilk növbədə *axır* "son, nəhayət", *ağıl* "düşüncə", *Allah*, *alim*, *əsil*, *eşq*, *avaz*, *ayıb*, *azad*, *bəhri*, *behişt*, *bəyan*, *bürə*, *canavar*, *can*, *casus*, *cığar*, *divan*, *didar*//*dizar*, *dua*, *əlbəttə*, *əmir*, *ğafil*, *ğünah*, *xəbər*, *haqq*, *heyf*//*hayif*, *xəzinə*, *halal*, *hünər*, *hörmət*, *işarət*, *ittifaq*, *qadir*, *qəbul*, *kafir*, *qələ*, *kərəm*, *qurban*, *künbəd*, *leşkər*, *məhəl*, *masləhət*, *meydan*,

nagah, namaz, namərd, nəzər, peyğəmbər, sabah, rəhmət, səbəb, söhbət, şahbaz, şahin, taxt, vaqiə, vəd/vədə, zəbun, zaval, zindan kimi sözləri aid edirik. Biz burada dastanın müxtəlif boylarında dönə-dönə təsadüf etdiyimiz alıma sözləri sadaladıq. Maraqlıdır ki, bu sözlərin çoxunun dilimizdə qarşılığı var və bu sözlərin bir neçəsinin mütləq sinonimi dastanda işlədilmişdir; məsələn: *axır – son, ağıl – us, Allah – tanrı, eşq – səvgü, avaz – səs, behişt – ucmaq, günah – suç/yazıq, dua – alqış, hünər – ərdəm, hörmət – ağır, ittifaq – yığnaq, ləşkər – qoşun, sabah – yarın//tan, vaqiə – tuş/uyqu və s.* Mətnin bəzi yerlərində haqqında danışılan alımlar sifət üslubi seçiyə daşır: çox hallarda alımlar onların milli mənşəli sinonimləri ilə müvazi işlənir: *Şundan bəvri aqlım-ussum dirə bilmən, ol-amı yedürür, içürür, ağırlar, azizlər*; bəzi hallarda isə mətnə ifadə olunan fikrin emosionallığına, ifadənin bədii çalarının gücləndirilməsinə xidmət edir: *Dirsə xan, oğlana bəglik vergil, taxt vergil, ərdəmlidir, boyını uzun bədavi at vergil, binər olsun, hünərlidir*; bəzi hallarda da (əsasən soylarda) poetik mətnə yeknesəqlikdən qaçmaq üçün, bir sözü iki dəfə təkrar etməmək və mətnin bədii siqletini qorumaq naminə bir yerdə milli mənşəli söz, digər yerdə isə onun alıma sinonimi işlədilir:

Aqarlıda (sularına) qarğamağıl,
Qazlıq tağının suyunun günahı yoqdur.
Biterlidə otlarına qarğamağıl,
Qazlıq tağının suçu yoqdur.
Qaçar keyiklərinə qarğamağıl,
Qazlıq tağının günahı yoqdur.
Arslan ilə qaplanına qarğamağıl,
Qazlıq tağının suçu yoqdur
...Bu suç, bu günah babamdandır.

Abidədə tez-tez təsadüf etdiyimiz milli mənşəli *yarın* sözünün sinonimi kimi iki dəfə işləndiyini qeydə aldıqımız *sabah* təyinsiz olduğu halda, müasir dilimizdəki “səhər” mənasında 10 dəfə ya *alar*, ya da *alan* sözlərindən biri ilə birləşmədə işlədilir; *alar* sözüne eyni zamanda iki dəfə *tanla* sözü ilə birləşmədə təsadüf edirik. Bizə belə gəlir ki, *alar* sözü müasir dialektlərimizdə işlədilən *ala toran*, *ala qaranlıq* sözlərinin tərkibindəki *ala* ilə bağlıdır. *Ala qaranlıq* söz birləşməsinin mütləq sinonimi *dan (tan)*

qaranlığı birləşməsi əsasında düzələrək, *ala/alar* nə zamansa “Kitabi-Dədə Qorqud” dili ilə desək, “ağlı-qaralı seçilən çağ”, müasir ədəbi dilimiz ilə desək, “dan yeri ağaran/qızaran çağ” mənasında işlənmişdir. *Alan* sözü, görünür *alar* sözünün dialekt variantıdır [20, 360]. Buradan belə nəticəyə gələ bilərik ki, *alar* və ya *alan* ilə birləşmədə işlənən “sabah” sözünü dastanın qədim variantında *tanla* əvəz etmiş, müstəqil işlənən *sabah* sözü yerinə isə ya *yarın*, ya da *tanla* sözü işlədilmişdir. Dastandakı *pəncye* sözünü izah edərek Orhan Şaiq Gökyay yazır ki, “bu gün Anadoluda bu kəlimə, xidmətçi qız” mənasında işlədilərək düşməndən əsir alınan qızların xatirəsini yaşadır [21, 270]. Əsərin lüğət hissəsində isə müəllif Elmalılı Mühəmməd Həmdiyə istinad edərek göstərir ki, *pəncik çıxarmaq* “hərbi hücum zamanı alınan qənimətlərdən beşdə birini ayırmaq” deməkdir [21, 270]. Türk tədqiqatçısı Hasan Köksəl isə *pəncik çıxarmaq* birləşməsinin hücum zamanı əldə edilən qənimətin beşdə birini qəhrəmana vermək mənası verdiyini təsdiq edir [22, 121-127]. *Pəncik çıxarmaq* dastanda üç dəfə və hər dəfə də iç-oguzun və Dış-oguzun hakimi, 24 sancmaq böyi ixtiyarında olan Xanlar xanı xan Bayındır ilə bağlı olaraq işlədilir. Görünür ki, oğuz cəngavərləri döyüşlərdə düşməni məğlub etdikdən sonra əldə etdikləri qənimətin beşdə birini Bayındura verirlərmiş.

Yuxarıda sadaladığımız sözlərdən başqa dastanda elə alınma sözlərə də təsadüf edirik ki, onlar bütün əsər boyu bir və ya iki dəfə işlədilmişdir. Belə sözlərin də bir çoxu əsas nominativ mənadan daha çox, məcazi mənə kəsb edir və azərbaycanca bu və ya digər felle sintaktik əlaqəyə girərək fikrin ekspressivliyini gücləndirir, bədiiliyə xidmət edir: “Ey əməli azmış, feli dönmüş, qadir Allah ağ alına qada yazmış... sana noldu? Əməlinmə azdı, felinmə döndü, əcəlinmə göldi?”

“Kitabi-Dədə Qorqud”un Drezden nüsxəsində dastanın adından sonra yazılır: “Əla lisan-i taife-yi oğuzan”. Deməli, əsər oğuz tayfalarının dilində yaradılmışdır. Bu, görünür, o dövrdə olmuşdur ki, hələ indiki oğuz dilləri arasında diferensiallaşma baş verməmişdi. Lakin Drezden nüsxəsindəki həm leksik material, həm də müxtəlif qrammatik formalar, hətta fonetik quruluş bizə haqq verir ki, bu əlyazma nüsxəsinin dastanın məhz Azərbaycan variantı olduğu fikrini təsdiq edək. Dastanın dilinin tədqiqi ilə məşğul olan dilçi alimlər arasında bu məsələdə fikir itxifatı yoxdur [21, 76, 84].

Orhan Şaiq Gökyay dastanda 4835 söz və idiomatik ifadə işləndiyini müəyyənləşdirmişdir [21, XIV] və buna uyğun olaraq lüğət tərtib etmişdir ki, lüğət kitabın 157–318-ci səhifələrini əhatə edir. Orhan Şaiq əsərinin “Kəlimələr” bəhsində dastanın transliterasiyası ilə məşğul olan alimlərdən Vələt İzbudaqın, Pirayə Nürəttinin, Muhtar Göğüşün, M.Şakir Ülkütasının, akademik H.Araslının, E.Rossinin, Mühərrem Erginin, Arslan Ergüçün əsərin əyləzmasında bir sıra sözləri düzgün oxuya bilmədiklərini və ayrı-ayrı sözlərin mənalarnı təhrif etdiklərini yazır [21, XV, XIX].

Hər şeydən əvvəl qeyd etmək lazımdır ki, dastanda milli mənsəli sözlərin böyük əksəriyyəti müasir ədəbi dilimizdə heç bir fonetik dəyişikliyə uğramadan işlədilir. Ona görə də dastanın yeni əlifba ilə nəşrinə oxuyan hər bir oxucu, ayrı-ayrı sözlər müstəsna olmaqla, bütün boyların ümumi məzmununu yaxşı başa düşür. Doğrudur, əsərdə müasir dilimiz üçün arxaikləşmiş, mənasını dəyişmiş, fonetik tərkib etibarilə müasir dilimizdə olduğundan fərqlənən sözlər var, lakin bunlar dastanda azlıq təşkil edir. Əsərdə müasir dilimizdə təsadüf etmədiyimiz, hətta başqa yazılı abidələrdə qeydə alınmamış elə düzəltmə sözlər də var ki, onların mənalarnı hətta mətdən kənarında belə hamı üçün aydındır. Belə sözlər əsasən soylarda işlədilir. Bu sözlərə biz *aqarlı, uçarlı, bitərli, aqındılı, arlanmaq, aşığılamaq, beşik kərtmə, yavuşlu, binər, binit, yükəlt* və bu kimi söz və ifadələri daxil edirik.

Əsərdə başqa sözlər haqqında danışımdan əvvəl bir çox tədqiqatçıları tənqid edən və dastanda bəzi anlaşılmaz sözlərin təhlilini verməyə girişən Orhan Şaiq Gögyayın bir neçə şərhinə öz münasibətimizi bildirmək istərdik. Dastandakı *adaqlı* sözünün, Orhan Şaiqin fikrincə, *ad* sözü ilə bağlı olduğuna şübhə yoxdur [21, XX]. Halbuki *adaqlı* sözü abidələrimizdə təsadüf etdiyimiz *adamaq* “vəd etmək” feli ilə bağlıdır. Bu feldən *adaq* “vəd” ismi və həmin isimdən *-lu* şəkilçisi ilə *adaqlı* sifəti düzəlir ki, bu da “vəd edilmiş” mənasını verir. Müasir ədəbi dilimiz üçün *ada* feli və *adaq* ismi arxaikləşsə də, *adaqlı* sözü *adaqlı* şəkildə bu gün geniş işlədilir.

Akademik H.Araslı 1962-ci ildə çap etdirdiyi “Kitabi-Dədə Qorqud” mətninin başlanğıcında bir cümləni belə vermişdir: *əlin-yüzün yumadan doqquz bəzləməc ilən bir küvələc yoğurd küvəzlər*” [23, 14]. Orhan Şaiq Gögyay Həmid Araslı ilə rəziləşməyərək əsas mətdə *كوزلر* kimi yazılmış söz-formanı gözələr kimi oxumağı təklif edir

və bunun mənasını açmır [21, XVIII]. Həmin cümlə əslində belə yazılmalıdır: *Əlin-yüzün yumadan toquz bəzləməc ilən bir küvələc yoğurd küvəzlər*. Aydın ki, həm *küvələc* ismi, həm də *küvələc* feli *kəvmək* feli ilə bağlıdır ki, bunun da mənası “çeynə”dir. Hətta bu kökdən biz müasir dilimizdə *gövşəmək* və *gəvələmək* fəllərinin işləndiyini bilir. Orhan Şaiq *dələc* sözü haqqında da çox yazır, lakin sözün mətdəndəki mənasını, bizzə, düzgün izah edə bilmir. Mahmud Kaşğarının lüğətində *töl* sözü “uşaq”, “doğulmuş” kimi verilir. Həmin sözün feli *töləmək* şəklində “quzulamaq” (qoyun haqqında) mənasını verir. İnkişaf prosesində sözlərin mənacə daralmasını nəzərə alaraq biz güman edirik ki, *toğmaq, törəmək* fəlləri ilə etimoloji baxımdan bağlı olan *töləmək* çox qədimlərdə geniş mənada – “doğmaq” (insanlar və heyvanlar haqqında) işlənməmiş və M.Kaşğari dövründə artıq öz mənə dairəsinə daraldaraq ancaq qoyunlar haqqında işlədilmişdir. Deməli, dastanın birinci boyunda Dirsə xanım öz arvadına xitabən dediyi “*Qadınım, dirəgüm, döləgüm*” ifadələri islam dinindən xəbəri olmayan bir şəxsən dedikləri kimi qiymətləndirilməlidir, çünki müsəlman öz arvadına heç vaxt *dirəgüm* – yeni “dayəgüm” deyə müraciət etməz; *dölək* isə burada “doğanım və ya nəslimi öz doğuşu ilə davam etdirən” kimi başa düşülməlidir.

Dastanda müasir dilimiz üçün arxaikləşmiş leksika xüsusilə maraqlıdır.

Dastanda biz *dirlik* “həyat”, *əyü* “yaxşı”, *sımaq* “sındırmaq”, *oyluq* “bud”, *tonat* “paltar geydirmək”, *qırnaq* “kənz”, *saz* “qamış, qamışlıq”, *suç* “günah”, *duşaq* “buxov”, *buñal* “kədərlənmək”, *toylamaq* “qonaq etmək”, *qayıрмаq* “kədərlənmək”, *yarın* “sabab”, *qatlan* – “dözmək”, *orñalmaq* “sağalmaq” (xəstəlikdən), “işə yaxşı olmaq”, *simüz* “kök”, *küz* “payız”, *tanıq* “şahid”, *üşmək* “yığılmaq, toplanmaq”, *qaqmaq* “vurmaq”, *qaqımaq* “əsəbiləşmək”, *irmək* “çatmaq”, *ulaşmaq* “birləşmək”, *qat* “dəfə”, *bəbək* “uşaq”, *quvanmaq* “güvənmək”, “fəxr etmək”, *yeg* “yaxşı”, *nəsənə* “nə, “şu” bu, *ısrımaq* “dişləmək”, *qutlu* “xoşbəxt”, *qağırmaq* “çağırmaq”, *dügün* “toy”, *ətmək* “çörək”, *əşən* “sağ”, *daz*, “boş çöl”, *sərçə barmaq* “çəçələ barmaq, kiçik barmaq”, *qulağuz* “yol göstərən, bələdçi”, *yaşarmaq* “yaşllaşmaq”, *qaru* “qolun çiyəndən dirsəyə qədər olan hissəsi”, *uçmaq* “cənnət”, *qancaru* “haraya?”, *yazı* “çöl”, *qarış* “qarğış”, *yeñ* “paltarın qolu”, *çayır* “çəmən”, *yavuz* “pis”, *sası* “üfunətli”, *kəmişmək* “atmaq”, *əvər* “evləndirmək”, *dirilmək* “yığıl-

maq", *kədi* "pişik", *avsal* ev heyvanlarında (inək; buzov və s.) "ağız xəstəliyi", *tanla* "sabah", *qaşan* "siymək", *uvanmaq* "ovxalanmaq", "sınmaq", *tayınmaq* "sürüşmək", *şaqımaq* "çaqmaq (şimşək)", *qalın* "çox" is "sahib", *ədük* "çəkmə boğazı", *umu* "arzu", *bıyıcaq* "biğ", *iyə* "sahib", *altun ayaq* "qızıl cam", *toğan* "şahin", *asriük* "məst", *aqın* "hücum", *öksüz* "yetim", *sinək* "milçək", *udsuz* "utanmaz", *kələcü* "söz", *tuğ* "bayraq" sözlərinə təsadüf edirik. Burada müasir dilimiz üçün arxaikleşmiş olan elə sözlər sadalanır ki, həmin sözlər başqa yazılı abidələrimizdə də işlədilir. Aydın məsələdir ki, burada bu qəbildən olan arxaik sözlərin ancaq az bir hissəsi verilir.

"Kitabi-Dədə Qorqud"da elə sözlər var ki, həmin arxaik sözlərə ancaq bu dastanda təsadüf edirik. Ona görə də həmin sözlərin mənasını əksər hallarda dəqiq müəyyən etmək olmur.

Əsərdə üç dəfə *qol/qov* sözüne təsadüf edirik: Birinci halda həmin söz *-la* şəkilçisi ilə düzəlmiş müvafiq fəlin daxili obyekt kimi belə yazılmışdır: *qola*, ikinci halda *qova*, üçüncü halda isə fəli kimi *qula* fonetik variantda verilmişdir.

Müasir dilimizdə bir sıra dialektlərdə *söz-so* qoşa sözüne təsadüf edirik ki, bu da *söz* isminin özünün də *so/so* kökündən törədiyinə sübutdur. Digər tərəfdən müasir dilimizdə *dedi-qodu* qoşa sözünün tərkibindəki *qodu* söz-formanın *qo* fəli kökündən olduğunu heç cür inkar etmək olmaz. Deməli, *qo* və *yaxud qov* kökü nə zamansa dilimizdə sinkretik şəkildə həm "böhtan söz, iftira, yalan söz" mənasını, həm də "böhtan söyləmək, yalan söyləmək" mənasını vermişdir. Çox güman ki, sözün hər iki forması *qo* və *qov* dialekt variantı şəklində işlədilmişdir. *sö* kökündən yazılı abidələrimizdə *söyləl/sözlə* yanaşı, *sölmək* fəlinə də təsadüf etdiyimiz kimi, *qo(v)* kökündən də *qolmaq* fəlinə təsadüf edirik. Deməli, 6-cı səhifədəki *qo(v) qo(v)ladı* ifadəsi "böhtan, iftira, yalan söz danışdı; 95-ci səhifədə isə *qarı-qoca qalmaya qo edinə* birləşməsi "qarı qoca qalmaya böhtan deyər" deməkdir.

Drezden nüsxəsinin 69-cu səhifəsi belə başlayır:

صاعن صولن اوروزك جوردلر

Biz bu cümləni belə oxuyuruq: *sağın-solun Uruzun çövrədilər*. Buradakı *çövrə* sözüne biz fəli kimi başqa abidələrdə təsadüf etmirik, lakin isim kimi abidələrimizdə *çövrə* sözünün *övrə*, *yörə*, *dövrə* variantları qeydə alınmışdır. Belə güman etmək olar ki, *çövrə* – "əhatə etmək", "mühafizə etmək", "dairəyə almaq" mənasında nə zamansa

ya canlı xalq dilində, ya da dialektlərdən birində işlədilmişdir. Mətnin məzmununa əsaslanaraq həmin söz-formanın *çevirdilər* kimi oxunması ilə şərik deyilik. Dastanın Bökilin boyunda iki belə misra var:

Ağsa tozlu qatı yayım zarı-zarı inlər,
Sadaqda oxum kişin dələr.

Son misrada *sadaq* "ox qoymaq üçün xüsusi qab" (müqayisə et: farsca tirkeş) *kiş* isə "sadaqda hər bir oxun saxlandığı yer" mənası verir ki, bu sözə başqa abidələrimizdə təsadüf etmirik. *Ökçə* ismi və *-la* şəkilçisi ilə həmin isimdən törəyən *ökçələmək* fəli hələlik başqa yazılı abidələrimizdə qeydə alınmamışdır. Bu sözlərdən birincisi "topuq", ikincisi isə "məhmizləmək" mənasında "Kitabi-Dədə Qorqud"da bir neçə dəfə işlədilir.

Dastanda belə bir cümlə var:

Ortaq qırda sizin keyiklərinüz turğurmaya aq sazın aslanında
bir köküm var.

Bu cümlədəki *qır* sözüne də başqa yazılı abidələrimizdə təsadüf etmirik. Bu cümlədə *qır* "səhra" mənasındadır.

Dastanda işlənmiş "yadığı-yarağıyla yola girdi" cümləsindəki *yadıq-yaraq* qoşa sözünün birinci tərəfini başqa yazılı abidələrdə görmürük, qılinc-qalxan mənasında işlənən *yaraq* sözüne əsasən *yadıq* sözünün "yatmaq üçün lazım olan oşya" mənası verdiyini müəyyən edirik. Buradan da aydındır ki, *yadıq* sözü *yatmaq* fəlinə törəmişdir.

Başqa bir nümunə:

Baqr kibi ügünəndə yoğurtdan nə var?
Qara saşac altında köməcdən nə var?

Buradakı *ügün* fəli bəzi dialektlərimizdə işlənən *üyüşmək* (müqayisə et: *Süd üyüşdü qatış oldu*. Qazax) fəli kimi *uy-//üg-* kökündən yaranmış qayıdış növ feldir. *Saşac* sözü müasir ədəbi dilimizdəki *sac* sözündən başqa bir şey deyildir; *köməc* sözü isə dialektlərimizdə təsadüf olunan *köməc* sözü ilə fonetik və semantik eyniyyət təşkil edir və "küldə bişirilmiş çörək" mənası verir. Görünür, *köməc* və *kömbə* sözlərinin kökü *köm* dilimizin müəyyən inkişaf mərhələsində "çörək", "çörəyin bir növü" mənasında işlənmişdir.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, *kömbə* sözünün tərkibindəki *-bə* morfeminin şəkilçi olduğuna şübhə yoxdur. Müasir dilimizdəki, *heybə* sözü *əgbə* sözünün fonetik variantıdır. *Əgbə* sözündə isə *əg* “çiyin” mənası verir. Deməli, *heybə* < *əgbə* “çiyindən asılan çanta” deməkdir.

“Kitabi-Dədə Qorqud”da mənasının müəyyənləşdirilməsi xüsusi tədqiqat tələb edən sözlər çoxdur, lakin əsərin həcmi ilə bağlı olaraq bunların hamısını burada vermirik. Qeyd edək ki, dastanlarda düzəltmə sözlər çox geniş şəkildə əks olunmuşdur. Dastanlarda ən çox təsadüf olunan düzəltmə sözlər *-lu/-lü/-lu/-lü* şəkilçili sözlərdir: *Birçəkli, saqqallı, kölgəli, görkli, vırtıqlı, qayğılu, çaqmaqlı, bellü, niqablı, quşçuluq, küpəli, qanlı, başlı, yavıqlı, qutlu, sinirli, ayaqlı, ağızlı, aqarlı, bitərli, yapağılı, çətirli, oynaşlı, eyibli* və s. Demək lazımdır ki, *-lu/-lü/-lu/-lü* şəkilçili sifətlər bəzən *-ca/-cə* kiçiltmə şəkilçisi də qəbul edir: *eyiblicə, kölgəlicə* və s. Ümumiyyətlə, *-ca/-cə, -cağ, -cək, -cıq/-cik/-cuq/-cük* kiçiltmə şəkilçiləri dastanların dilində müasir dilimizdə olduğundan daha məhsuldardır: *yelicik, qulacıq, arxacıq, dəpəcik, gögçə, oğlanıq, çaqmaqluca, yalıncaq, qısırca, boğazca, dəpəcik, tozlicə, qızılçıq, dizcik, qarucıq* və s. Maraqlıdır ki, bəzi hallarda *-cıq/-cik/-cuq/-cük* şəkilçisindən sonra *-az/-əz* şəkilçisi də əlavə edilir ki, bu da kiçiltməni daha da intensivləşdirir: *gözcigəz, əlcügəz, qarıcığaz, zıvcığaz*. Müasir dilimizdə olduğu kimi, dastanlarda da *-çü/-çül/-çül/-çül* şəkilçisi məhsuldardır: *ılıqçı, şahinçi, yolçu, yolaqçı, ağırçı, yüzgüçü, zindançı, qələmçi, muştıçı* və s.

“Kitabi-Dədə Qorqud”da ən çox təsadüf etdiyimiz düzəltmə fəllər *-la/-lə, -lan/-lən, -laş/-ləş, -at/-ət, -al/-əl, -ar/-ər* şəkilçiləri olanlardır: *qonaqlamaq, qarşulamaq, casuslamaq, qamçılı, casusla, murla, xırla, soylamaq, boyla, ökcələmək, işləmək, qola, aşıqla, yaşla, çinlə, boğazla, qatlan, ərlənmək, oğal, çöğal, xırlat, atlan, yaralanmaq, ədəblənmək, yamsaqatlanmaq, güdəlmək, çoğalmaq, yucal, tonat, aylan, burçal, yoğal, yaşar, başar* və s. “Kitabi-Dədə Qorqud”da qeyri-məhsuldar olan sözdüzəldici şəkilçilər müşahidə edilir. Lakin burada həm qeyri-məhsuldar şəkilçilərlə düzələn sözlər, həm də mürokkəb sözlər haqqında söhbət açmağa ehtiyac yoxdur.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının grammatik quruluşu haqqında bəzi qeydlər

Bütün dünya xalqlarının dastanlarında olduğu kimi, “Kitabi-Dədə Qorqud”da cümlələr arasında məntiqi bağlılıq ancaq intonasiya ilə deyil, həm də alliterasiya ilə, eynicinsli cümlə üzvlərinin bir-biri ilə əhəngdarlığı, həmçafiyə olması ilə ifadə edilir. Ümumən dastanın sintaktik quruluşu əksər hallarda sintaktik paralellər, eyni-hüquqlu, eynicinsli sadə cümlələrin zəncirvari düzümündədir.

Başın ələ baqar olsam, başsız ağac,
dibən ələ baqar olsam, dibsiz ağac.
Qazanlan Qaraca çoban çapar yetdi.
Toz kibi savrulardı, ağac kibi ovxulardı.

Aydın məsələdir ki, dastanlara məxsus klişelər, şablon və trarafetlər nitq fəaliyyətinin xüsusi bir növü kimi “Kitabi-Dədə Qorqud”un canlı xalq danışığı dilində təsadüf olunan rəngarəng cümlə quruluşlarının işlədilməsinə, yarandığı və ağızdan-ağıza keçərək cilaladığı dövrdə uzun quruluş və funksional inkişaf tarixi keçirmiş dilimizin potensial imkanlarının nitq prosesində aktuallaşmasına şərait yaratmışdır. Tədqiqat göstərir ki, “Kitabi-Dədə Qorqud”da trarafetlər, poetik cümlə quruluşları heç də daşlaşmış şəkildə deyil, yeri gəldikcə ya sözlərin sırasını, ya grammatik formaları dəyişdirə bilər. Lakin bütün bunlara baxmayaraq dastanların dili müəyyən poetik yükü olan leksik-semantik və fono-morfoloji vahidlərin – poetik sintaksisin xüsusi qayda-qanunları əsasında düzülüb qurulmuşdur. Bu hal dastanların dilində nəinki təkəli leksik tərkibin arxaik sözlərlə zəngin olduğunu, eyni zamanda morfoloji və sintaktik formaların çox vaxt öz ilkin formalarını saxladığını göstərir.

1. Dastanlar perifrastik formaların zənginliyi ilə diqqəti çəkir:

Oğlan ata minər, qılıç quşanı, av avlar, quş quşlar oldu.

Saya varsam, tükənsə olmaz.

Yarınmasın, yarçınmasın, bu çoban bizim cümləmizi qırar olamı?

Əgər Çobanla varacaq olursam, qalın oğuz bəgləri bənim başıma qaxınc qaxarlar.

Başqa abidələrdə də bəzən təsadüf edilən bu hal qədim deyimlərin tərkibində müasir dövrə qədər gəlib çıxmışdır:

Görməz olur isəmə səni, görünməz olam bən.
Q.Bürhanəddin

Müqayisə et:

Ay allah, mənim yarım niyə gəlməz oldu
Aşdı uca dağları görünməz oldu.

Xalq mahnısı

Bununla əlaqədar olaraq qeyd etmək lazımdır ki, dastanlarda *olmaq* feli ilə yaranmış çox maraqlı konstruksiyalar var:

Xəbəri keçmiş zamanda olan cümlələrdə həmin xəbərdən sonra işlənən *ola* perefrazistik feli xəbərle ifadə olunan hərəkətin icra olunub-olunmadığını ehtimal şəklində bildirir:

Qıraq yerdə tikilmiş otaqların
O zalım yıqdırdı *ola*, qardaş!
Yügrək olan atların tövləsindən
O zalım seçdirdi *ola*, qardaş!
Bəsərək dövələrin qatarından,
O zalım ayırdı *ola* qardaş!

Ağsaqqallı qocaları çox ağlatmışam,
Ağ saqqalı qarışı tutdu *ola*, gözüm səni.
Ağ birçəkli qarıcıqları çox ağlatmışam,
Gözü yaşlı tutdu *ola*, gözüm səni.

Bu hala Qazi Bürhanəddində də rast gəlirik:

Bədri dəxi günilədi olamı ay yüzün.

Gətirilən misallarda *yıqdırdı ola*, *seçdirdi ola*, *ayırdı ola*, *tutdu ola*, *günilədi olamı* birləşmələri müvafiq şəkildə *bəlkə* (çox güman ki) *yıxdırdı*, *bəlkə seçdirdi*, *bəlkə ayırdı*, *bəlkə tutdu*, *bəlkə günilədi* mənalarında işlənir.

Əgər cümlənin xəbəri ritorik sual şəklində inkardadırsa və müsbət cavab gözlənilsə, həmin xəbərdən sonra *olur* söz-forması *məgər* ədatının qarşılığı kimi çıxış edir:

Kişi goynunda yatan halalına sirrin demazmi olur.

Əsas fel şərt şəklində müvafiq şəxs şəkilçisi qəbul edir, *olmaq* feli isə qeyri-qəti gələcək zamanın inkarında işlədilir, hər ikisi birgə əsas fellə ifadə olunan hərəkətin icrasının imkan xaricində olduğunu göstərir:

Mənim xud qardaşım varmı, qayırsam olmaz, qardaşsız oğuzda tursam olmaz.

Qayırsam olmaz, tursam olmaz birləşmələri müvafiq şəkildə *kədarlənməyə haqqım yoxdur*, *qalmağa haqqım yoxdur* mənalarını verir.

Əgər cümlənin xəbəri ritorik sual şəklində təsdiqdədirsə və *olur* söz-forması ilə birləşmə təşkil edirsə, *olur* "məgər" ədatı funksiyasında çıxış edir və sualın cavabı qeyri-qəti gələcəyin inkarında nəzərdə tutulur:

Qatıblığa gələn yatırmı olur?

...Ağ saqqalı babasını, ağ birçəkli anasını ağladıban bozladımı olur?

Belə hallara biz Qazi Bürhanəddin "Divan"ında və başqa abidələrimizdə də təsadüf edirik:

Gəldi xəyalı olamı könlüm aparmağa,
Ya yuxuda sanıb bəni bəndən oyarmağa.

Əgər biz vergülü *olamı* söz-formasından sonra qoysaq, bu söz-forma "görəsən" modal sözü kimi *gəldi* xəbərinə aid edilməlidir, əgər vergül *olamı* söz-formasından əvvəl qoyulsa, misra "Görəsən xəyalı könlümü aparmağamı gəldi" kimi açılmalıdır.

Dürlər dökər gözüm ləbühilə dişin için
Dilər olamı xeyr edibən salə immağa.

2. Əsərin üslubu üçün xarakter cəhətlərdən biri budur ki, cümlənin eyni xəbəri təkrar olunur, lakin hər dəfə müxtəlif sözlərdən ibarət zərflilik və ya tamamlıq işlənir ki, bu zərflilik və ya tamamlıq ifadə edən sözlər bir qayda olaraq mənaca yaxın olur:

Sənin oğlun kür qopdu, ərcil qopdu.

Dirse xanın oğlu ağ-tozluca qatı yayını əlinə aldı, altun cidasın qoluna aldı... qırq yigidin boyunca aldı.

Bəzən silsiləli bir mübtədə və bir xəbərdən ibarət olan sadə cümlədə ahəngdarlıq üçün xəbər təkrar olunur, mübtədalar isə müxtəlif sözlərlə ifadə edilir: *ərş tanığ olsun, kürsü tanığ olsun, yer tanığ olsun, gög tanığ olsun, qadır tanrı tanığ olsun.*

Bəzi hallarda silsilə təşkil edən cümlələrdə xəbər eyni formada olmaqla yanaşı, cümlələri başlayan sözlərdə alliterasiya hesabına mətnə ahəngdarlıq güclənir:

Yeddi ağac yer qarşı gəldilər.

– Nəyə gəldiniz, yigit, degil, dedilər.

– Verişməgə, alışımağa gəldik, – dedilər.

İzzət, hörmət eylədilər, ağ çadır dikdilər, ala qalı döşədilər, ağca qoyun qurdılar, yeddi yıllık al şərab içirdilər.

Bəzən biz quruluşca yuxarıdakılardan bir qədər fərqlənən cümlələrə də təsadüf edirik:

Babam at səgirdişimə baxsın, qıvansın, ox atışıma baxsın, güvənsin, qılıç çalışıma baxsın, sevensin.

Axan duru suların xəbər neçə, arquru yatan Ala Dağdan öter aşa.

3. Dastanlarda həmcins üzvlü cümlələr çoxluq təşkil edir: *(Bəglər) vardılar, kömləgi Banıççəkə ilətdilər, gördü, tanıdı, tartdı, yaqasın yırtdı.*

Qaraquna oğlu Budaq, Qazan bəg oğlu Uruz, bəglər bəgi Yegə-nək, Gəflət Qoca oğlu Şir Şəmsəddin, qızın qardaşı Dəli Qarcar bila ox atarlardı.

4. Dastanlarda xitablara geniş yer verilir. Müraciət edən şəxsin münasibətindən asılı olaraq xitab ya bir-iki sözdən ibarət olur, ya da uzun bir silsilə təşkil edir. Əgər müraciət olunan şəxs müsbət qəhrəmandırsa, xitab bir qayda olaraq silsilə təşkil edir:

Vay, ağ duvağım iyəsi, vay, alnım-başım umuru, vay, şah yigidim, vay, şahbuz yigidim, doyuncə yüzünə baxmadığım xanım yigit, qanda gətdin, məni yalqız qoyub, canım yigit, göz açiban gördüğüm, könil

verib sevdiğim, bir yastıqda baş qoyduğum, yolunda öldüğüm, qurban öldüğüm, vay, Qazan bəgin, inağı, qalın oğuzun imrəncəsi, Beyrak!

Əgər xitab olunan kontekstdən məlumdursa, xitab məqamında ancaq "məərə" nidası işlədilir:

Baybura bəg aydır:

– *Mərə, mənim oğlum başını kəsdi, qanını tökdü? – dedi.*

– *Bəli, baş kəsdi, qan tökdü, adam axtardı, – dedilər.*

– *Mərə, bu oğlana ad qoyasınca varmıdır? – dedi.*

– *Bəli, sultanım, artıqdır, – dedilər.*

Bəzən *mərə* nidasından sonra müraciət olunan şəxsin itimai vəzifəsini, peşəsini bildiren sözlər işlədilir: *mərə ozan, mərə bəzir-ganlar, mərə dayələr, mərə qızlar* və s. Düşməne müraciət zamanı isə *mərə* nidasından sonra nifrət ifadə edən ekspressiv ifadə – *qavat oğlu qavat* işlədilir.

5. Bir çox hallarda söz sırası "pozulur" ki, bu da qədim dövrlərdə danışıq tərzində emosionallığı ilə bağlıdır.

a) Fəli bağlama tərkibi xəbərdən sonra gəlir:

Qanda gətdin, bəni yalnız qoyub.

b) Zərflik xəbərdən sonra işlədilir:

Ol bəglər ağ çıqardı, qara geydi sənin üçün. Topraq kimi sivrulayın, sağlıqla varacaq olursam oğuz, gəlib səni halallıqla almaz isəm.

c) Bəzi hallarda qədim ibanı formantlı fəli bağlama cümlənin lap əvvəlində gəlir:

Qalqıbanı, Dirsə xan, sənin oğlun yerindən uru durdu.

ç) Üçüncü növ təyini söz birləşməsinin ikinci tərəfi birinci tərəfdən əvvəlcə keçir:

Önuncə bu çərinin bir ağ sancaqlı alay çıqdı.

"Kitabi-Dədə Qorqud"da qoşulma konstruksiyalara çox tez-tez təsadüf olunur.

Bu binarın üzərinə gəldilər, gördülər ki, bir ibrət nəsnə yatır – başı-gözü bəlirsiz.

Simiz qoyun, arıq toğlu bayırda qalsa qurd gəlib yeməzdi – sapanın qorqusundan.

6. Mübtədə, əgər buna xüsusi ehtiyac yoxsa, ixtisar olunur:

Kafirlər yeddi ağac yer qarşı gəldilər.

– Niyə gəldiniz yigiti, degill – dedilər.

– Verişməyə, alışmağa gəldik, – dedilər.

İzzət-hörmət elədilər, ağ çadır tikdilər, ala xalı döşədilər, ağca qoyun qırdılar, yeddi yıllık al şərab içirdilər, aluban bunları təkurə gətirdilər.

...Gürcüstanın xəracı gəldi. Bir at, bir qılıc, bir çomaq gətirdilər. Bayırdır xan qatı səxt oldu.

...Dədə Qorqud aydır:

– Xanım, bunun üçünü dəxi bir yigidə verəlim, – dedi.

– Oğuz elinə qaravul olsun, – dedi.

Xan Bayındır:

– Kimə verəlim? – dedi.

Sağına soluna baxdı, kimsə razı olmadı. Bəkil deyirlərdi, bir yigiti vardı, ona baxdı, aydır:

– Sən nə dersən?

Bəkil razı oldu, qalxdı, yer öpdü. Dədəm Qorqud hümmət qılıcın belinə bağladı, çomağı omuzuna buraxdı, yayı qarusuna keçirdi, Şahbaz aygırını çəkirdi, bütün mindi, xəsmini, qovmunu ayırdı, evini çözdü, Oquzdan köç elədi, Bərdəyə, Gəncəyə varıb vətən tutdu. Doqquz tuman Gürcüstan ağzına varıb gəndü, qaravulluq elədi, yad kafir gəlsə başın oğuzə ərməğan göndərdi. İldə bir kərə Bayındır xan divanına varardı.

Burada gətirilən birinci nümunədə *hörmət elədilər, döşədilər, qırdılar, içirdilər, gətirdilər* xəbərlərinin mübtədəsi ixtisar edilmişdir, biz ancaq geniş mətnədən çıxış edərək bu xəbərlərin mübtədəsinin “kafirlər” sözü olduğunu müəyyənləşdiririk.

İkinci nümunədə isə bütün mətnin mübtədəsi *Bəkil* sözüdür. Hətta *Dədəm Qorqud hümmət qılıcın belinə bağladı* sintaktik birləşməsində də mübtədə *Bəkil*dir, çünki *hümmət* təyini *Dədə*

Qorqud xarakterinə uyğundur. Deməli, *Dədəm Qorqud hümmət qılıcı* əslində təyini söz birləşməsidir.

Arız Dapəgözü aldı, evinə gətirdi, buyurdu, bir daya gəldi, əmcəğini ağzına verdi, bir sordu, olanca südün aldı.

Silsilə şəklində verilmiş və hamısı şühudi keçmiş zaman formasında olan bu cümlələrdə *əmcəğini ağzına verdi* cümləsinin mübtədəsi *daya, bir sordu, olanca südün aldı* cümləsinin mübtədəsi *Dapəgözdür*. Biz bunu məzmunundan çıxış edərək müəyyənləşdiririk. Eyni fikri *Arız Dapəgözü döndü, sögdü, yasaq eylədi, aslənədi* cümləsində isə *aslənədi* (“fikir vermədi”, “qulaq asmadı”) xəbərinin mübtədəsi *Arız* deyil *Dapəgöz* olmalıdır.

Mübtədanın ixtisarı əsərin üslubuna xas cəhət olduğu üçün burada qeyri-müəyyən şəxslə cümlələrə də tez-tez təsadüf olunur. Belə cümlələrin xəbəri bir qayda olaraq üçüncü şəxsin cəmində işlənilir:

Bir yazın, bir küzin buğayla buğrayı savaşırdırlardı... Məğər sultanım, yenə yazın buğayı saraydın çıxardılar.

Çağırdılar. Dədəm Qorqud gəlir oldu.

7. Mübtədanın kömiyyətə görə xəbərlə uzlaşmasında bir sıra maraqlı hadisələr müşahidə olunur. Sayla ifadə olunan təyinin təyinolunarı təkdə olur, lakin bu təyinolunan mübtədə kimi çıxış edərsə, xəbər bir qayda olaraq cəm şəkilçisi qəbul edir:

Yeddi qız qardaşı ağ çıqardılar qara geydilər.

(Beyrək) *qırq yigitlən yeyib-içib oturarlardı. Yaraqlı altmış adam seçin, varsınlar, tutub gətirsinlər.*

Qırq nəfər kafir atlandılar.

Beş yüz kafir qoyuldular.

Qırq yigit ağlaşdılar.

Topluluq bildiren isim cümlənin mübtədəsi olduqda xəbər bəzən cəm şəkilçisi qəbul edir: *Ordu bunun ucundan qatı incindilər.*

Mübtədə cansız isimləri ifadə edərsə, müasir ədəbi dildə olduğu kimi, mübtədə cəmdə olsa, xəbər təkdə işlənilir: *Yemələr-icmələr oldu.*

Orta əsr abidələrində bəzən hörmət əlaməti olaraq müasir dildə olduğu kimi ikinci şəxsə “Siz” deyə müraciət edirlər. Biz dastanlarda çox maraqlı bir hala təsadüf etmişik. Dəpəgözle Basatın vuruş səhnəsində Dəpəgöz Basata müraciət edərək deyir: – Qardaşlar, qiymə mana.

Bir nəfərə hörmət əlaməti olaraq "Siz"lə müraciət üçün başqa bir nümunə verək:

Bəkilin də anda casusu hazır idi, Bəkilə xəbər göndərdi, aydır:

– Baş yarağın cəylən, üzərinizə yağdı gəlir, – dedi.

Başqa bir nümunə:

Əmən aydır:

– Ya sən nə cavab verdin?

Aruz aydır ki, mərə qavat, biz Qazana düşməmiş dedik.

Əmən aydır:

– Eyü demmişsiz.

8. Müasir ədəbi dildə nəqli keçmiş zaman *-miş// -miş// -muş// -müş* şəkilçisi ilə yaranır. Üçüncü şəxsin tək və cəmində bəzən *-ib// -ib// -ub// -üb* şəkilçisindən də istifadə edilir. Çox güman ki, dilin qədim inkişafı dövründə *-ub* feli bağlama şəkilçisi olmuş və *-tur* feli ilə analitik konstruksiya təşkil edən *-ub* feli bağlaması müvafiq tərz məzmunlu fel formasını ifadə etmişdir. Biz "Kitabi-Dədə Qorqud"da bunun qalıqlarına təsadüf edirik. Fel əsası *-ub*, *-turur* (san) quruluşuna dastanlarda bir neçə dəfə təsadüf edilməsi göstərir ki, bəlkə də VI-VII əsrlərdə bu quruluşun tam paradiqması mövcud olmuşdur:

Baxdı gördü köndünün deniz qulunu Boz aygır bunda otlanub turur.

Mənim ağzıma tögüb turursan.

...Ağır xəzinəm, bol aqçam gətirib turursan,

...Qırq incə belli qızla Burla xatunu gətirib turursan.

Bəli, ağam Qazan, gecədən bir quzu bişirib tururam.

Bu tipli misallara əsaslanaraq aşağıdakı göstərəcəyimiz təsriq formasının dilimizdə mövcud olduğunu güman etmək olar:

Mən baxıb tururam (və ya turur mən).

Sən baxıb turursan

Ol (o) baxıb turur

Biz baxıb tururuz (turur biz)

Siz baxıb turursuz

Onlar baxıb tururlar.

9. *-da// -də* yerlik hal şəkilçisi eyni zamanda iş və ya hərəkətin icra olunduğu zamanı da bildirir. Heç də təsadüfi deyil ki, tərkibində *-da// -də* şəkilçisi olan feli bağlamalar məhz zaman məzmunlu feli bağlamalardır. Maraqlıdır ki, *-dıqda* formalı feli bağlama dilin inkişafının nisbətən qədim dövründə müvafiq mənsubiyyət şəkilçiləri qəbul etmişdir. *-dıqda* mürekkəb şəkilçisinin tərəflərinin biri-birindən müvafiq mənsubiyyət şəkilçisi ilə ayrılması hallarına "Kitabi-Dədə Qorqud"da da təsadüf edirik:

Salqum-salqum dan yelləri əsdigində,

Saqqalı bozac torağay sayradıqda,

Saqqalı uzun tat əri banladıqda.

Bədəy atlar issini görüb oqradıqda,

Aqlı-qaralı seçilən çağda,

Köksü gözəl qaba dağlara gün dəgəndə

Bəg yigitlər, cilasunlar bir-birinə qoyulan çağda.

Qazan... Qaraca Çobanın üzərinə gəldi,

Çobanı gördüğündə xəbərləşdi.

Dastanın bir boyunda Uruz anasına deyir:

Onlar bir yedigində sən iki yegil.

Əslində belə olmalı idi: Onlar bir yediklərində (yesələr) sən iki yegil. Görünür "Kitabi-Dədə Qorqud"da şəxsə görə uzlaşmada hələ tam bir norma olmamışdır.

Başqa bir nümunə:

Qara buğa goldüğündə xurd-xaş eylodin,

Qağan aslan goldüğündə belini bükdün,

Qara buğa goldüğündə nə gicidin.

Qərime yetdigində kimsən deyü sormayan

Qıyan Sölcüq oğlu dolı Dondar səninlə bilə varsun.

Qeyd edək ki, *-dıqca// -dikcə* feli bağlamasında da bəzən nisbətən şəkilçisi işlədilir:

Bir qaç yigit dəxi endilər, topdilər, topdiklərinə böyüdü.

-*dıqda*//-*dikdə*//-*duqda*//-*dükdə* şəkilçili feli bağlamalar həm yazılı abidələrimizdə, həm də müasir dilimizdə geniş şəkildə işlədilir, *-dıq+* mənsubiyyət şəkilçisi+ *-da* formasına isə XV əsrdən sonra, demək olar ki, təsadüf olunmur.

-*an*//-*ən* şəkilçili feli sifət dilimizdə ən qədimlərdən mövcuddur. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarında bu forma ilə yanaşı *-anda* formasına da təsadüf edirik. Türkologiyada heç kəsin qeyd etmədiyi bu hal çox maraqlıdır. Biz bir-iki nümunə gətirib, sonra *-anda* forması haqqında danışmağı daha məqsəduyğun hesab edirik:

1. Bəri gəlmiş, başım baxtı, evim taxtı,
Evdən çıxıb yürüyəndə səlvi boylum,
Topuğunda sarmaşanda qara saçlım,
...Qoşa badam sığmayan dar ağızlım

Alan sabah sapa yerə dikiləndə ağban evli
Atlas ilə yapılanda gög seyvanlı
Tövlə-tövlə çəkiləndə şahbaz atlı
Çağırılan dad verəndə yol çavuşlu
Yağ töküləndə bol nemətli.

2. Tövlə-tövlə bağlananda atıma yazıq,
Qardaş deyü sığlıyanda yoldaşıma yazıq
Yumruğunda talbınanda şahin quşuma yazıq.

Bizə belə gəlir ki, birinci mətndə *yürüyən(da)*, *sarmaşan(da)*, *bağlanan(da)*, *sığlayan*, ikinci mətndə *talbınan(da)* feli sifətdir, *da* şəkilçisi boyun sərəv bənzədiyini, saçın qaralığını, tövlə-tövlə atlara, yoldaşa, şahinə məhz həmin hərəkətin baş verdiyi anda qəhrəmanın təəssüfləndiyini xüsusi qeyd etmək üçündür. Başqa sözlə desək, birinci şeir parçasında Dirsə xanın arvadına müraciətdə söylədiyi:

Evdən çıxıb yürüyəndə səlvi boylum,
Topuğunda sarmaşanda qara saçlım

misralarında "sən evdən çıxıb (harayasa) yollanarkən boyun xüsusilə sərəv bənzəyir; saçların topuğuna sarmaşan anda, onun qaralığı daha çox gözə çarpır" fikri ifadə edilir.

İkinci nümunədə isə kafirlərə əsir düşmüş Uruz el-obasını, dost-əşnasını, var-dövlətini yada salır, təəssüflənir: Məhz tövlə-tövlə

bağlanan anda atlarına təəssüf; qardaş deyər ağladığı anda yoldaşıma təəssüf; yumruğunda qanad çalmağa hazırlaşdığı anda şahin quşuma təəssüf; daha dəqiq:

Heyf tövlə-tövlə bağlanan atlarıma ki düşməne qaldı!

Heyf yoldaşımın qardaş deyib axıtdığı göz yaşlarına ki, düşməni görür!

Heyf ovcumun içində bəslədiyim şahin quşuma ki, uçmağa başlarkən onu düşməni nişan aldı!

Əgər ilk dəfə gördüyü qardaşı Səgrəkdən soruşur:

Qayıtbanım güdəndə sarvanımmısan?
Qaraqoçum güdəndə ilqıçımımsan?
Ağayılım güdəndə çobanımmısan?
Qulağında şərsiyan naibimmişən?

Səgrək bu suala belə cavab verir:

Qayıtbanım güdəndə sarvanınam
Qaraqoçun güdəndə ilqıçınam.

Birinci sualın dördüncü misrası sübut edir ki, *-da*//-*də* şəkilçisi, yuxarıda deyildiyi kimi, feli sifətin sonuna qoşularaq həmin hərəkətin icraçısını məhz Səgrək olduğunu bildirir.

10. "Kitabi-Dədə Qorqud"da vasitəli və vasitəsiz nitqin verilməsində də maraqlı özünəməxsusluq var. Vasitəsiz nitq hər iki tərəfdən nitq feli ilə əhatə edilir. Əgər vasitəsiz nitq üçüncü şəxsə aiddirsə, cümlənin əvvəlində *aydır*, *aydı* fel formaları, nitqin sonunda isə *dedi* fel forması işlədilir:

Tökür aydır:

- *Bu yigidin sözü yügrək, əgər əlində hünəri var isə, - dedi.*

Aydır:

- *Hey qırq eşüm, qırq yoldaşım, nəyə ağlarsız, quruluca qopuzum gətirin ögün məni, - dedi.*

Yigitləri aydır:

- *Buğadan qurtuldi, aslandan necə qurtula? - dedilər.*

Göründüyü kimi, son misaldakı cümlədə mübtəda üçüncü şəxsin cəmində olsa da, birinci xəbərlə kəmiyyətə görə uzlaşmadığı halda, ikinci xəbərlə uzlaşır.

Bəzən vasitəsiz nitqdə birinci xəbər (*aydı*, *aydır* və s.) kim bağlayıcısı ilə işlədilir, lakin nitqin quruluşuna heç cür təsir edə bilmir.

[Qanturalı] aytdı kim, "yer kibi körtölöyün, topraq kibi savrulayın, qılçımca toğranayın, oxuma sancıləyın, oğlum toğmasın, toğarsa, on günə varmasın, bəg babamın, qadın anamın yüzün görmədin bu gərdəgə girərsəm", – dedi.

Nitq felləri I və II şəxslərdə də müvafiq şəkildə işlədilir:

Mən aytdım qələsinə gedərəm, babam anda tutsaq imiş, – dedim.

11. Dastanlarda qədim dövr xalq danışıq dilində geniş işlənən ifadələrə tez-tez təsadüf edirik: *taraxlıqı boşalmaq, gədisi mavlamaq, ovsal olmuş tana kibi, ağzının suyu aqmaq, ulu-kiçi söz edinə, qarı-qoca qo edinə, başındakı bit ayağına enmək, irağından yaqınından gəlmək, yələm kibi yapışmaq, issiz yerin qurdu kibi ulaşmaq, kəsim kəsmək, gög iraq yer qatı, iyəgüli ulalar, qapurgalı böyür, əski donun bitı, öksüz oğlanın dili acı olur, qutsuz deyincə udsuz desinlər; at qulağı saq (ayıq) olur, baş yarağın görmək və i. a.*

12. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarının dili üçün xarakterik cəhətlərdən biri də burada indiki və gələcək zaman formalarına nisbətən müvafiq feli sifətlərin zəngin olmasıdır.

Babamın ağ ban eşigində qaravaşlar inək sağar görmədinmi?

Qalqıbam yerindən turmaz olsan atlı cəllad ənsəndə yalın qılıc tutar.

Yaşacaq yermi buldun, yurtmu buldun.

Nə yerdə ənər-qarışur toz varsa və nə yerdə qarğa-quzğun oynarsa, anda istəyəliəm.

13. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarında xəbərlə ifadə olunan hərəkətin icrasının başlanğıc anını göstərmək üçün işlənən feli sifət – kimi quruluşlu fel + dıq + nisbət şəkilçisi + ilə şəklində verilir:

Qazılıq Qoca qələyə yetdügilən cəngə başladı,

Qazılıq Qoca an gördügilən yel kibi yetdi.

Müasir dilimizdə bəzi hallarda danışıq prosesində biz belə quruşlu sintaktik vahidlərə təsadüf edirik: *Gəldiyinə getdiyi bir oldu.*

14. "Bir yerdə" mənasında *bilə* qoşması çox tez-tez işlədilir:

Qıyan Səlcük oğlu dəli Tondaz səninlə bilə varsın,

İlik qoca oğla Dölək Əvrən bilə varsın.

Qoşa Bürcdən qayın oqu ağlanmayın Yağırncı oğlu İlalım səninlə bilə varsın.

Üç kərrə yağı görməsə qan ağılayan Toğsun oğlu Rüstəm bilə varsın.

Bu nümunədə verilən dörd cümlənin birinci və üçüncüsündə *bilə* səninlə söz forması ilə birləşmə təşkil etdiyi halda, ikinci və dördüncü cümlələrdə sanki "sənin"lə ixtisar edilmiş və *bilə* müstəqil işlənmişdir.

Bilə qoşması başqa bir yerdə feli bağlamadan sonra işlədilir:

Qayıtbanda qızıl dəvə bundan keçdi,

Törümləri bozlayıb bilə keçdi.

...Qara qoçda qazılıq at bundan keçdi,

Quluncuğu kişnəyib bilə keçdi

...Ağayıldı ağca qoyun bundan keçdi

Quzucuğu mələşib bilə keçdi.

Bu misallarda sanki *bilə* qoşması *bozlayıb, kişnəyib, mələşib* feli bağlamalarından əvvəl olmalıdır. Lakin belə olsa, həmin feli bağlamalarla ifadə olunan hərəkətin icraçıları, dəvələr, atlar, qoyunlar olardı, halbuki icraçılar törümlər, quluncuqlar və quzucuqlardır. Deməli, burada hər şey öz qaydasındadır və cümlələr dastanların yarandığı dövrün dili – nitq normalarına uyğundur.

Bayındır xan yigirmi dörd bəhadir sancaq bəgini yigir yoldaşlığa bilə qoşdu.

Bu nümunə sübut edir ki, *bilə* qoşması idarə etdiyi sözlərdən asılı olmayaraq əsasən cümlənin xəbəri ilə bağlı olmuş, bilavasitə ondan əvvəl gəlmiş və göründüyü kimi idarə etdiyi sözlə onun arasına bəzən başqa cümlə üzvü də daxil olmuşdur. Bu nümunədə *bilə* qoşması *yigirtilə* sözünü idarə edir, bunların arasında isə *yoldaşlığa* tamamlığı işlədilmişdir. "Bəkil at cilavısını yenəmədi, bilə uçdu" cümləsində isə *bilə* heç bir sözü idarə etmir, ancaq uçdu xəbəri ilə sintaktik əlaqə yaradır.

"Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarının ən maraqlı dil xüsusiyyətlərindən biri də mətndə güclü alliterasiyasının olmasıdır:

Urduğun ulutmayan ulu tanrı,

Basdıqın bəlırtmayan bəlli tanrı.

Götürdüyün gögə yetirən görklü tanrı

Qaqıdıqın qəhr edən qəhhar tanrı.

Birinci sətirdə alliterasiya *u* saitinə, ikincidə *ba/bə* hərf birləşməsinə, üçüncüdə *g-ö* birləşməsinə, son dördüncü sətirdə isə *qa/qa* birləşməsinə əsaslanır.

15. Şifahi ədəbiyyatımızın bütün janrlarında olduğu kimi ritm, ahəngdarlıq, bir-biri ilə həmqafiyə olan sözlərin işlədilməsi dastan və nəğmələrimizin dilinə xasdır və bu da şifahi ədəbiyyat nümunələrimizin poetik siqlətini artırmağa xidmət edir. Buna biz "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarının dilində də tez-tez təsadüf edirik. Melodiklik, oynalıq, ahəngdarlıq üçün alliterasiya ilə yanaşı həmqafiyə sözlər də məndə tez-tez işlədilir. Nümunə:

Mərə, qoyun başları erkək, bir-bir gəl keç... saqar qoç, gəl keç.

16. Dastanların üslubu o qədər heyranedicidir, burada verilən hökmlər qrammatik üslub baxımından o qədər məntiqidir ki, bir-iki səhifəlik məndə ifadə olunan fikirlə bağlı olaraq eyni ifadə, söz birləşmələri, bəzən cümlə dönə-dönə təkrar olunur və kamil bir məhərinin nəqəratını andıran bu təkrarlar əsərə yüksək poetik vəsət verir. Bir misalla kifayətlənək:

Basat qoçun başını Dəpəgözün əlinə sundu. Dəpəgöz buynuzundan bərk tutdu, qaldırdı, buynuz dəri ilə əlinə qaldı. Basat Dəpəgözün budu arasında sıçrayıb çıxdı. Dəpəgöz buynuzu götürüb yerə çaldı. Aydır:

– Oğlan qurtuldu mu?

Basat aydır:

– Tanrım qurtardı.

Dəpəgöz aydır:

– Al şol barmağımdakı yüzüğü barmağına taq, sana ox və qılıc kar eyləməsin.

Basat aldı, yüzüğü barmağına keçirdi.

Dəpəgöz aydır:

– Oğlan yüzüğü alıb taqındı mı?

Basat aydır:

– Taqındım.

Dəpəgöz Basatın üzərinə qodu, xəncərlə çaldı, kəsdi.

Sıçradı, gen yerdə durdu. Gördü kim, yüzük yenə Dəpəgözün ayağı altında yatır.

Dəpəgöz aydır:

– Qurtuldu mu?

Basat aydır:

– Tanrım qurtardı.

Dəpəgöz aydır:

– Oğlan, şol günbədi gördün mü?

Aydır:

– Gördüm.

Dəpəgöz aydır:

– Xəzinəm var, ol qocalar almasınlar. Var, möhürle.

Basat günbədə içinə girdi, gördü kim, altın-aqca yığılmış. Baqaraq kəndözün unudu. Dəpəgöz günbədin qapısı aldı.

Aydır:

– Günbədə girdin mi?

Basat aydır:

– Girdim.

Dəpəgöz aydır:

– Şöylə çolayım ki, günbədə tar-tağan olasan – dedi...

Həmin dəm günbədə yarıldı, yeddi yerdən qapı açıldı, birindən taşra gəldi.

Dəpəgöz günbədə əlin soqdu, eylə qacıldı kim, günbədə zirü zəbər oldu.

Dəpəgöz aydır:

– Oğlan qurtuldu mu?

Basat aydır:

– Tanrım qurtardı.

17. Dastanın dili üçün seçiyəvi cəhətlərdən biri də burada leksik paralelizmələ geniş yer verilməsindədir. Məndə ya sinonim sözlər yanaşı işlədilir, ya da mənacə yaxın sözlər, eyni semantik sahəyə daxil olan sözlər bir-birini izləyir.

Atın çilbərini biləginə bağladı, yatdı, uyudu.

Sağdır, əsəndir, yigitlərim, oğul qayıma.

Elin-günün çapın, qızın-gəlinin yesir edin.

Ağ saqqallı baban varsa aqlatmağıl.

Ağ birçəkli anan varsa bozlatmağıl.

Tez düğün-dirin eylədilər.

Şunda bir dəli yigit yolçunun-yolaqçının, çobanın-çoluğun ətməgin alır.

Tut ol dəliyi öldür, səni qoyu verolım, var get.

Bu ərəbəyi beşigim sandım, sizi yumrı-yumru tadım-dayam sandım.

Önuncə bu çərinin bir ağ sancaqlı alay çıxdı, çadırın ildən-öndən dikdi.

18. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, dastanlarda fəli cümlələrdə xəbərin inkarı iki cür ifadə olunur: a) işin icra olunmadığı sadəcə olaraq xəbər verilirsə, xəbər *-ma//mə* inkar şəkilçisi ilə işlədilir.

Bu qayda müasir ədəbi dilimiz üçün də normal hal hesab edilir; b) işin icra olunmadığı və ya olunmayacağı qəti şəkildə bildirilirsə, feil məsdər şəkilçisi ilə işlədilir, müvafiq mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edir və inkar şəkilçisi əvəzinə *yox* ədatı işlədilir. Belə inkar formasına dastanların dilində tez-tez təsadüf edilir:

Ağam tutulan qələyə varmayınca, ağamın ölüsün-dirisin bilməyincə, öldüsə qanım almayınca, qalın oğuz elinə gəlməgim yoq.

Ağ alınlı Bayındır xanın divanına varmağım yoq.
Qazan kiindir? Mən onun ölin öpməgim yoq.

Hərəkətin keçmişdə icra olunmadığını bildirmək üçün xəbər *-duq* fel şəkilçisi və müvafiq mənsubiyyət şəkilçisi ilə işlədilir, sonra isə "yoq" ədatı artırılır:

And içəgim bu gəz, boğaz qısrağa mindiğim yoq, [Minübəni] qazavata vardığim yoq.

19. Müasir dilimizdə *-a(ğan) // -a(yən)* şəkilçisi ilə düzəlen və feli sifətləri andıran feldən düzəldilmiş elə sifətlər var ki, bu sifətlər müvafiq fellə ifadə olunan hal və hərəkətin haqqında danışılan üçün xarakter cəhət olduğunu bildirir; məsələn: güləyən "həmişə gülən", ağlağan "tez-tez ağlayan". Haqqında danışılan şəkilçi çox qədimlərdən dilimizdə mövcud olmuşdur, çünki müasir dilimizdə eyni şəkilçi ilə düzəlen bir sıra sözlər isim kateqoriyasına keçmişdir; məsələn: çalağan, kəsəyən. Digər tərəfdən, Qazax dialektində bu günə kimi qalmış "çiləkən" sözü ən qədim söz kimi öz formasını saxlamışdır.

Dastanlarda biz bəzən bu şəkilçi ilə düzəlmiş sözə təsadüf edirik: *dapəğan, süsəkan* və s.

Aydın məsələdir ki, erkən orta əsrlərdə türk tayfaları arasında yaranmış bu dastan eldən-elə, oymaqdan-oymağa, obadan-obaya keçmiş, cılallanmış, ifadələr şablonlaşmış, islamın zühurundan sonra dastana cürbəcür dini ifadələr artırılmış, ilk variantı üslubi və məntiqi baxımdan bəlkə də qüsursuz olan bu dastanların dil və üslubu müxtəlif redaktələr zamanı, necə deyərlər, bir qədər saxtalaşdırılmış, kim bilsin, bəlkə də dastanları yazıya köçürən və çoxlu kobud orfoqrafik səhvlər buraxan, ona görə də o qədər də savadlı olmadığını güman etdiyimiz katib özü belə mətni çox yaxşı bilmədiyi üçün dil və üslub xətlərinə yol vermişdir. Bu xətlər ən çox poetik par-

çalarda hiss olunur. Elminizin şəərəfli vəzifələrindən biri də dastanların dil və üslub baxımından ilkin variantını bərpa etməkdir. Bu məsələ ilə əlaqədar olaraq bir-iki şeir parçasına nəzər salaq:

Kafirərə əsir düşmüş Salur Qazan deyir:

On min ərdən yaği gördümse, oyunum dedim
Yigirmi min ər yaği gördümse yılamadım.
Otuz min ər yaği gördümse, ota saydım.
Qırq min ər yaği gördümse, qiya baqdıım.
Əlli min ər [yağı] gördümse, ol vermədim.
Altmış min ər [yağı] gördümse, aytışmadım.
.....
Səksən min ər [yağı] gördümse, səksənmadım
Doqsan min [yağı] gördümse, donatmadım.

Göründüyü kimi, burada biz boş buraxdığımız sətirə "Yetmiş min ər [yağı] gördümse..." sözləri ilə başlayan misranın ixtisar olduğunu və ya dastan yazıya köçürülərkən unudulduğu göz qabağındadır.

Başqa bir şeir parçasında Bəkilin oğlu kafirərə müraciət edərkən deyir:

Hərzə-hərzə söyləmə, mərə, itim kafir,
Altında al ayqırım nə bəgənməzsən
Səni gördü, oymar
Əgimdəki dəmir tonum...
Çiğnim qısar.
Qara polad üz qılığım...
Qımın toğrar.
Qarğı talı süngüm nə bəgənməzsən
Köksün dəlib, qəti pırlar.
Ağca tozlu qatı yayım...
Zar-zarı inlər.
Sadaq[ın] oxum...
Kişin dölər
Yanımda yigitlərim...
Savaş dilər.

Dastanların dil və üslubuna xas olan şablon və klişelərə əsaslanaraq, eyni zamanda bu şeirdən əvvəl gələn şeir parçasına əsasən biz

bu şəri belə bərpa edə bilərik (bizim əlavə etdiyimiz söz və ifadələr orta mötərizədə verilir):

Altında[kı] al ayğırım nə bəgənməzsən,
Səni gördü, oynar.
Əgəndəki dəmir tonum [nə bəgənməzsən]
Çığnım qısar.
Qara polad üz qılıcım [nə bəgənməzsən],
Qının toğrar.
Qarğı talı süngüm [nə bəgənməzsən],
Köksün dəlib, gögə purlar.
Ağca tozlu qatı yayım [nə bəgənməzsən]
Zarı-zarı inlər¹.

Sadaq[ın]dı [ağ yələkli ötgün] oxum [nə bəgənməzsən]
Kişin dələr.
Yanımdakı [ala gözlü] yigitlərim [nə bəgənməzsən], Savaş dilər.

¹ Biza belə gəlir ki, mətnin ilkin variantında sırf türk mənşəli sözlə ifadə olunmuş başqa zərflik olmuşdur, zarı-zarı sonradan artırılmışdır.

II FƏSİL

XIII-XV ƏSRLƏR AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİ

XIII-XV ƏSRLƏRDƏ AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİNİN LEKSİK VƏ FRAZEOLoji TƏRKİBİ HAQQINDA

Tədqiqat Həsənoğlunun, Nəsiminin, Qazi Bühranəddinin, Həqiqinin, Hidayətin, Kişvərinin, Həbibinin və başqalarının əsərlərinin, "Dastani-Əhməd Hərəmi"nin, Yusif Məddahın "Vərqa və Gülşah" poemasının dili əsasında aparılmışdır.

"Kitabi-Dədə Qorqud"un XVI əsrdə yazıya köçürülməsində baxmayaraq, bu abidənin dilinin Qazi Bühranəddin "Divan"ının, "Dastani-Əhməd Hərəmi"nin, "Vərqa və Gülşah"ın dili ilə müqayisəsi, dastanın ayrı-ayrı boylarında təsvir olunan hadisələrin təhlili, əsərin leksikası və qrammatikası dastanların çox-çox əvvəl yarandığını göstərir. Bu səbəbdən "Kitabi-Dədə Qorqud"un tədqiqinə ayrıca yer verdik.

Həsənoğlunun, Nəsimi və Qazi Bühranəddinin əsərlərinin elmi təhlili isə haqq verir ki, Azərbaycan ədəbi dilinin tarixinin daha qədim olduğu fikrini söyləyək. Əlbəttə, ənənə və normadan kənar ədəbi dil haqqında söhbət ola bilməz. XIV əsrdə yazıb-yaradan azərbaycanlı şairlərin dili o qədər zəngin, üslubu o qədər mükəmməl, şeirlərindəki poetik vüsət o qədər qüvvətlidir ki, bu əsərlərin farsdilli klassik şeir əsasında yarandığını söyləmək elmi obyektivlikdən çox uzaq olardı. Digər tərəfdən, orta əsrlər Türkiyəsində Sultan Vələdin, Yunus Əmrənin, hətta Mollayı Ruminin türkcə şeirləri, Azərbaycanda orta əsrlərdə yazıb-yaratmış Aşıq Qurbaninin, Sarı Aşığın, Xəstə Qasımın və başqalarının ruhoşayan qoşmaları, gəraylıları Azərbaycan ərazisində XIII əsrdən çox-çox qabaq Azərbaycanda dilində həm heca, həm də ərəz vəznində yazan şairlərin varlığı haqqında fikir söyləmək üçün bilavasitə əsas ola bilər.

Qazi Bühranəddinin aşağıdakı şəri klassik qəzəl janrından daha çox xalq şəri ilə səsleşir:

Qanı gözləri badam,
Qanı sərv-i-güləndam,
Qanı yarı-dilaram
Ki, olmadı bana ram.

Qanı yarı-novamuz,
Qanı eşqi-diləfruz
Ki, keçdi dünü imruz
Keçisar yenə fardam.

Tolu sun bizə camı,
İrür canuma kamı,
Yetür gözlərə namı,
Qul et Rum ilə Şamı.

Ana başla qulamı,
Bizə kəsmə salamı,
Gözet işbü nizamı
Ləbündə canım idgam.

Necə canıma ali
Əya dişləri lalı,
Gəl, ey yanağı xalı,
Ki, gisuyilə xalı.

Yüzi hüsn ilə vali,
Əya badi-şimali
Bulursan zərü malı
Cəmalinə qıl ənam!

Əya dilbəri-dilbənd,
Əya nazikü ləbqənd,
Əya türki-şəkərxənd,
Əya xalı Səmərqənd.

Zəhi gisuyi-pürbənd,
Ki, bin can ana dərbənd
Zəhi ləli-şəkərqənd,
Verürsə qulına vam!

Gəl ey canıma canı,
Gəl ey qəsdi-imanı

Gəl ey cövhəri-kani,
Gəl ey ruh məkani!

Əya İsiyi-sani,
Əya eyni-məani,
Tapun tək dəxi qanı
Ki, bən püxtəvü, sən xam!

Bu şeirin quruluşuna, sözlərin düzümünə, misralarda hecaların sayına toxunmadan, ancaq bəzi sözlərin fonetik formasını müasir ədəbi dildəkinə uyğunlaşdırmışıq. Əlimizdə ancaq bu şeir parçası olsaydı belə, biz cəsarətlə deyirik ki, Azərbaycanca XIV əsrə qədər zəngin şifahi ədəbiyyat və yazılı ədəbi dil əsərləri olmuşdur. Bu fikrin doğruluğunu "Dastani-Əhməd Hərəmi"-nin və Yusif Məddahın "Vərqa və Gülşah" poemasının dilinin tədqiqi bir daha sübut edir. Bu şeirin ərüz və ya heca vəznində yazılmış olması da mübahisə törədə bilər. Aydınır ki, xalq şeiri öz ilk inkişaf mərhələsində nə ərüz vəznində olub, nə də heca vəznində. Azərbaycan dilində və başqa türk dillərində ən qədim xalq şeirində apancı misralarda hecaların sayı deyil, alliterasiya, paronimlərdən istifadə, şeirin ritmik-melodik quruluşu, misralarda ilkin hecaların eyniliyi və başqa amillər olmuşdur. Bunu "Kitabi-Dədə Qorqud" da ayrı-ayrı poetik parçaların təhlili, eyni zamanda müasir dövrümüzdə qədər gəlib çıxmış ən qədim xalq şeiri nümunələri sübut edir. Bir nümunə:

Biri birə
İkisi yərə
Üçü üzük
Dördü döşək
Beşi beşik
Altısı alma
Yeddisi yemiş
Səkkizi sərçə
Doqquzu daraq
Onu oraq.

Heca və ya barmaq hesabı şeirimizə sonralar gəlib, ərüz vəzninə isə dilin inkişafında daha son dövrlərin məhsuludur. Hər halda bizə belə gəlir ki, yuxarıda nümunə kimi gətirdiyimiz şeiri yazarkən Qazi

Bürhanəddin ərəz vəznı prinsiplərindən daha çox, türkdilli şeir üçün daha doğma və yaxın olan heca vəzninə əsaslanmışdır. Çünki şeir heca vəzninin yeddililiyi ilə yazılmışdır. Amma şeir poetik cəhətdən o qədər təkmildir ki, o ərəz vəzninin də tələblərinə tam cavab verir.

Burada söylənən müddəanın doğru olduğunu sübut etmək üçün Nəsimi yaradıcılığı daha sanballı əsas verir. Nəsiminin poeziyası, dünyagörüşü, dili və dövrü haqqında zəngin elmi ədəbiyyat var. Aydın ki, təqdir və təbliğ etdiyi hüruflilik təriqətini təmsil edən şeirlərində Nəsimi Azərbaycan dilinə yad olan və Quranın ayrı-ayrı surələrinə götürülmüş ayələri, söz birləşmələrini geniş şəkildə işlədirdi, şablon xarakterli bu birləşmələr Azərbaycan ədəbi dilinin XIII-XV əsrləri əhatə edən dövrdə işlənmiş, şərti olaraq desək, bir növ okkazonal xarakter daşmışdır. Nəsiminin real həyatın təsviri üçün yazılan şeirlərində isə ərəb və farscadan alınmalar ya çox az olmuş, ya da bu alınmalar bu gün də ədəbi dilimizdə işlənən alınmalardır. Bu baxımdan şairin aşağıdakı qəzəlinə nəzər salaq:

Afərin olsun nigarin zülfü ilə qaşına,
Gər macal bulsam həbibin çevriləydim başına.

Menzilə irmək dilərsən, eşqi yoldaş eylegil,
İrmədi mənzilinə, kim baxmadı yoldaşına.

Kəbonin ehramına irməz hacının dəgməsi,
Çizginir dər girdinə, sürter üzünü daşına.

Şol rəqibi görə idim çah içində bir kərə,
Gilliyeydim başına şol səd hezaran daş yeno.

Ey rəqib, bir yerdə ölgil ki, bulunmaz aşu su,
Qarğavü quzğun yığılısın leşinə, hey leşinə.

Buduna çıxırsın ufalar, gözüne həm qara su,
Tutulsun dilü qulağın, bir neçə daş dişinə.

Dedilər, miskin Nəsimi, doğruya yoxdur zaval,
Müddəilər oldu, hazır ölgil başına.

7 beytlik bu qəzəldə 89 söz vardır. İki xüsusi ismi çıxdıqdan sonra, 21 sözlün ərəb və farscadan alınma, qalan 66 sözlün isə öz

sözlərimiz olduğunu görürük. Alınmalar cərgəsində müasir dilimiz üçün özümlənməmiş üç söz var ki, bunlardan da "zülf" sözünün qarşılığı "saç", "səd hezaran" sözlərinin qarşılığı "yüz minlər" Nəsiminin başqa əsərlərində tez-tez işlədilir.

Nəsimi qəzəllərinin, rübailərinin və başqa əsərlərinin poetik siqleti, onun əsərlərindəki axıcılıq, intonasiya, melodiklik haqqında çox yazılmışdır. Mollayi-Rumiden bu yana bir çox Azərbaycan, türk, özbək, uyğur və tatar şairləri ana dillərində ərəz vəznində şeir yazarkən ərəz vəznini türk dillərinin fonetikasına uyğun etmədiyi üçün bu şeirlər poetik deyim tərzinə görə zəif çıxmışdır. Bunu XIII-XVI əsrlərdə yaşayıb-yaratmış türkdilli şairlərin özləri də etiraf etmişdir. Bu cür zəifliyə ara-sıra biz Qazi Bürhanəddin, "Dastani-Əhməd Hərami", "Vəraqə və Gülşah", Hidayət və Şeyx İbrahim Gülşənədə də təsadüf edirik. Yarından çoxunu məişət leksikası təşkil edən yuxarıdakı qəzəldə isə ərəz vəzninin bütün yüksək tələblərinə cavab tapa bilirik. Onu da qeyd edək ki, ilk beytin ikinci mısrasındakı "başına" söz-forması son beytdə təkrar olunur ki, bu da Nəsimi yaradıcılığı üçün yaddır. Deməli, Nəsimi qələmindən çıxarkən son beytdə "başına" deyil, nəse başqa söz olmuş, bu sözü, çox güman ki, Füzulinin şikayətləndiyi "bədətəhrir" katiblər təhrif etmişlər.

Nəsimi yaradıcılığında xalq şeri ruhunda yazılmış rübailərə daha tez-tez təsadüf olunur. Rübaidən daha çox tuyuğu xatırladan bu dörd mısralı şeir parçaları içərisində elələri olur ki, onlarda alınma sözlər, yad sözlər yox dərəcəsinədir.

Qandasan, ey yürəgimi yarıcı,
Qanda olsan Tanrı sana yarıcı.
Mən qulam, həm dəm tapuna yarıcı,
Üz urub, qılıb dua yalvarıcı.

Gözlərilə yıxdı şol gözlər məni,
Kırpık oxun gizlərdü gözlər məni,
Gözünə netdim mən, ey aramı-can,
Durmadan qaşına yavuzlar məni.

Gəldi bəydən muştucu bir gündə dörd,
Bəy sizə yazdırdı bir köklük yoğurt.
Ol dəxi yarıcı su, yarıcı durt,
Bəxşişə türkmənmi yegdir, yoxsa kürt.

Munca huvü hayü, munca hayü hu.
Üç arıq oğlaq imiş, içi quru.
Gərçi oldu bəxşişin adı ulu,
Bağrını qıldı bu bəxşiş yaralu.

Necə kim, ögüt verirəm dilə mən,
Kim, cahanı yarıdan özge diləmə, n,
Gər dilim, yar, qeyrinə meyl eyləsə,
Öz dilim ilə dilimni diləmə.

Bu rübailərdə ifadə olunan fikirlərin sadəliyi, leksik alınmaların yox dərəcəsinə olmasa göz qabağındadır. Həm ifadə olunan fikrə, həm də ifadə tərzinə görə bu şeir parçaları rübaidən şifahi yaradıcılıq məhsulu olan döndüklərə daha çox oxşayır. Üçüncü və dördüncü rübailərin məzmunu güman etməyə haqq verir ki, bu rübailər eyni məqsədlə və eyni zamanda yazılmışdır. Görünür, şairə hansı bəydenə xəbər gəlmiş ki, bəy şairə "ulu", qiymətli bəxşiş göndərir. Bəxşiş haqqındakı hay-huydan sonra şair "yarısı su, yarısı durt olan qatıq və üç oğlaq" alır və beləliklə, rübai janrının ruhuna yad olan çox güclü satirik parça yaradır. Ölməz şairimiz bununla Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində poeziyada satira janrının əsasını qoyur desək, yanılmazıq.

Son rübai isə öz qrammatik quruluşuna görə XIV əsrdən daha qədimlərdə dilimizin inkişaf səviyyəsini təmsil edir. Bu isə onunla əlaqədardır ki, poetik mətn bəzən dilin qədim qrammatik quruluşuna və arxaik leksikaya daha sadıq qalır. Bu, demək olar ki, bütün dillər üçün universal hadisədir. Qeyri-qəti gələcək zamanın I şəxsinin təkinin təsdiqi, müasir dilimizdə olduğu kimi, Nəsimi dövründə də *-ar(əm) // -ər(əm)* olmuşdur, qeyri-qəti gələcək zamanın I şəxsinin təkində inkarı isə *-mazəm // -məzəm* olmuş, bəzən də artıq XIV əsrdə arxaikləşməkdə olan *-manəm // -mənəm* şəkilçisi ilə ifadə olunmuşdur. Haqqında danışdığımız rübainin ikinci misrasında "diləm-məm" fel forması müasir dilimizdəki "diləmərəm" formasının ən qədim qarşılığıdır. Dördüncü misradakı "diləmə" isə yenə Nəsimi dövründə artıq arxaikləşmiş *dil- // til-* "kəs" felindən düzəlmiş və "kəsərəm" mənasında işlədilmişdir.

Q.Bürhanəddindən və Nəsimidən gətirdiyimiz bu nümunələr bir daha sübut edir ki, XIII əsr qədər də dogma ana dilimizdə yazılıb-yaradılmış əsərlər olmuşdur.

Təəssüf ki, bu əsərlər (XIII əsrə qədər yaranan əsərlər nəzərdə tutulur) ya heç yazıya alınmamış, ya da onların əlyazmaları itib- batmış, dövrümüzdə qədər gəlib çıxmamışdır. Kim bilir, bəlkə də hansı ölkədənsə, gələcək nəsil indiyə qədər elm aləminə məlum olmayan bu əsərlərin əlyazısını tapacaq və tədqiqatə cəlb edəcəkdir. Biz isə tədqiqatə hələlik elm aləminə məlum olan əsərlər əsasında aparırıq. Qeyd edilməlidir ki, tədqiqatə cəlb edilən bütün abidələri klassik əruz vəznində yazılmış şeirlər təşkil edir. Bu şeirlərdə qrammatik quruluş Azərbaycan dilində olsa da, onlarda leksik tərkibinə görə bəzən ərəb-fars dili sözləri sırf Azərbaycan mənşəli sözlərlə müqayisədə üstünlük təşkil edir. Burası da maraqlıdır ki, tədqiqat obyektinə çevirdiyimiz əsərlərin dilində elə ərəb, fars sözlərinə təsadüf edirik ki, bu sözlərin böyük əksəriyyətini leksik alınma kimi tədqiq etmək qeyri-elmi olar. Çünki tədqiq olunan əsərlərin dilində ərəbcə və farsca elə sözlər və söz birləşmələri var ki, onlar heç vaxt canlı danışıq dilində işlədilməmiş və xalqımızın ruhuna həmişə yad olmuşdur. Bu sadəcə olaraq ondan irəli gəlir ki, orta əsrlərdə yaşayıb-yaradan şairlər, bir qayda olaraq, o dövrdə mövcud bu və ya digər dini, elmi, və siyasi təriqəti təmsil etmişlər. Bu təriqətlərin elmi-fəlsəfi və nəzəri əsasları ərəb və ya fars dilində yaradılmışdır. Həmin təriqəti təbliğ edən, onu yayan şair-filozof öz müddəalarını, dünyagörüşünü Azərbaycan dilində ifadə edərkən istər-istəməz ərəb, bəzən də fars dilində müvafiq terminlərdən – söz və söz birləşmələrindən istifadə etməli idi. Bununla əlaqədar olaraq etiraf etməliyəyik ki:

Ey xəti-xalın kələməllah, həm ümmül-kitab,
Həsərdindən didəyi-üşşaq olubdur qərqi-ab.

– kimi beytlərin ədəbi dilin tədqiqi baxımından o qədər də böyük qiyməti yoxdur. Təəssüflə qeyd etməliyəyik ki, klassik ədəbiyyat nümunələrində bu tipli beytlərə çox tez-tez təsadüf edirik. Ona görə də biz tədqiqat prosesində imkan daxilində bu səpkidə olan nümunələrə toxunmayacağıq və ayrı-ayrı söz ustalarının əsərlərindən götürdüyümüz nümunələri ümumxalq dilinin əsasını təşkil edən dil kateqoriyaları mövqeyindən təhlil edəcəyik.

Qeyd edək ki, istedadlı şairimiz Həsənoğlunun ancaq iki qəzəli gəlib bizə çatmışdır. Onun məşhur qəzəli aşağıdakı şəkildədir:

Apardı könlümi bir xoş qəməryüz, canfıza dilbər,
 Nə dilbər? Dilbəri-şahid. Nə şahid? Şahidi-sərvər!
 Mən ölsəm sən büti-şəngül sürahi eyləmə gül-gül,
 Nə gül-gül? Gül-gülü-bada. Nə bada? Badəyi-əhmər!
 Başumdan getmədi hərgiz sənünlən içtiğim bada,
 Nə bada? Badəyi-məsti. Nə məsti? Məstiyi-sağər!
 Şəha, şirin sözün qılır Misirdə bir zaman kasid,
 Nə kasid? Kasidi-qiyət. Nə qiyət? Qiyəti-şəkkər!
 Tutuşmayınca dar atəş bəliməz xisləti-ənber,
 Nə ənber? Ənberi-suziş. Nə suziş? Suzişi-məcmər!
 Əzəldə canım içində yazıldı surəti-məna,
 Nə məna? Mənəyi-surət. Nə surət? Surəti-dəftər!
 Həsənoğlu sana gərçi duaçudur, vəli sadiq,
 Nə sadiq? Sadiqi-bəndə. Nə bəndə? Bəndeyi-cakər!

Hər şeydən əvvəl onu qeyd edək ki, burada fars və ərəb alın-
 maları çox olsa da, qəzəlin XIII əsrdə yazılmasına baxmayaraq,
 Nəsiminin, Həqiqinin hürufliyi təbliğ edən bir çox qəzəl və rübai-
 lərindən, hətta dahi Füzulinin sufizm ruhunda yazılmış bəzi qəzəl-
 lərindən nisbətən daha sadə və anlaşılıqdır. Maraqlıdır ki, qəzəlin
 hər beytinin birinci misrasında söylənən fikrin təsdiqi və təsbiti
 üçün mübtəda, xəbər və tamamlığı dəqiqləşdirmək naminə ikinci
 misrada müvafiq suallar qoyulur və bunlara cavab verilir. Həmin
 cavablar poetik fikri dəqiqləşdirməyə xidmət edir. 7 beytlik bu
 qəzəlin hər beytinin ikinci misrasında səkkiz söz var. Misralarda *nə*
 sual əvəzliyi *hansı* sual əvəzliyi mənasında iki dəfə təkrar olunur.
 Cavablar yeni fars dilinin qrammatik quruluşuna uyğun olaraq iza-
 fət şəklində verilir. Yeni fars dilində izafət birləşməsində, bir qayda
 olaraq, təyin təyinolunandan sonra gəlir. Sonuncu misrada sair bu
 qanunu pozmuşdur və *bəndeyi-sadiq* əvəzinə *sadiqi-bəndə*
 işlətməmişdir. Başqa cür ola bilməzdi. Çünki bütün beytlərdə birinci
 misranın son sözü dəqiqləşdirilir, daha doğrusu, sual son sözə verilir.
 Yeddinci misrada son söz *sadiq* sözüdür. Qeyd edək ki, bu söz ələ
 misranın özündə dəqiqləşdirilmişdir: o, *duaçı* sözünün təyini-
 dir. Lakin şair qəzəlin arxitektônicasına xələf gəlməsin deyər burada da
 son sözə ikinci misrada sual verir və cavabında yeni fars dili qram-
 matik quruluşunu pozaraq doğma ana dilinin yeni Azərbaycan dili-
 nin qrammatik qaydalarına uyğun olaraq *bəndəyi-sadiq* əvəzinə
sadiqi-bəndə işlədir ki, bu birləşmə çox qondarma görünür.

Əslində *sadiq bəndə* kimi verildiyi gümanındaydıq. Eyni fikri biz
 bəndəyi-cakər haqqında da deyər bilərik.

Həsənoğlunun ikinci qəzəli belədir:

Necəsən, gəl, ey yüzi ağum bənüm?
 Sən ərtdin odlara yağum bənüm.

And içərəm səndən artıq sevməyim,
 Sənin ilə xoş keçər çağum bənüm.

Hüsn içində sana mənənd olmaya,
 Əsli yuca, könlü alçağum bənüm.

Al əlümi, irəyim məqsudimə,
 Qoyma yürekə yana dağum bənüm.

Sən rəqibə sirrini faş eylədin
 Anun ilə oldu şıltağum bənüm.

Qışladım qapında itlərin ilə,
 Oldu kuyin üsdə yaylağum bənüm.

Bən ölicək yoluna gömün bəni,
 Baqa dursun yərə toprağum bənüm.

Topraqımda bitər həsrətlə ağac,
 Qıla zari cümlə yaprağum bənüm.

Hər iki qəzəlin müqayisəsi göstərir ki, "Apardı könlümi bir xoş
 qəməryüz, canfıza dilbər" kimi çox dərin məzmunlu, formasına
 görə çox kamil, ərüz vəzninin bütün tələblərinə tam cavab verən,
 ifadə tərz baxımından Nizami qəzəli səviyyəsində duran belə bir
 əsərin müəllifinin qələmindən "Necəsən, gəl, ey yüzi ağum bənüm"
 misrası ilə başlanan zəif və ərüz vəzni baxımından belə naqis bir
 qəzəl çıxsın. Yeri gəlmişkən göstərək ki, Həsənoğlunun "Divan"
 əlimizdə olmasa da, onun birinci qəzəlindəki şəriyyətin qüdrəti
 ədəbiyyat tarixçilərinə tam haqq vermişdir ki, şairi XIII əsr ədəbiy-
 yatımızın, dəqiq desək, şerimizə çox istedadlı bir nümayəndəsi kimi
 qiymətləndirsinlər. İkinci qəzəlin isə Həsənoğluya məxsus olduğuna
 biz şübhə etsək də, qeyd etməliyik ki, şairin bu şerini elmi ictimaiy-

yətimiz sözsüz-sovsuz Həsənoğlu adına çıxır. Buna əsasən biz həmin qəzəli XIII əsrə aid dil abidəsi kimi tədqiqatə cəlb edirik.

Digər tərəfdən, orta əsrlərdə Şərq poeziyasının günəşi Füzuliyə qədər türkdillil xalqlara məxsus şairlərin çoxu öz doğma ana dilərində "nəzmi-nazik" yaratmaqda çətinlik çəkmişlər. Əhməd Yəsevindən və Sultan Vələddən tutmuş Şah İsmail Xətayiyyə qədər şairlərin hamısının ana dilində yazdıqları şeirlərdə naqislik özünü göstərmiş. Maraqlıdır ki, şairlərin formal-poetik baxımdan naqisliyində qəribə bir qanunauyğunluq olub: qəzəldə, qəsidədə, rübaidə, məsnəvidə, milli mənşəli söz və ifadələrin sayı nə qədər çox olubsa, şeirin ərz vəzninin tələbləri baxımından naqisliyi o qədər də güclü olub. Təkcə bunu demək kifayətdir ki, farsdillil poeziyanın ən istedadlı nümayəndələrindən biri, Şah Qasim Ənvərin yaradıcılığı onun bir çox müəqibləri üçün örnək olmuşdu. Hətta böyük özək şairi Nəvai öz yaradıcılığında Şah Qasim Ənvərdən bəhrələnməmişdir. Farsca oynaq, ahəngdar, könül oxşayan sayısız-hesabsız qəzəllərin müəllifi XIV-XV əsrlərdə yaşayıb-yaradan Azərbaycan şairi Şah Qasim Ənvərin azərbaycanca yazdığı şeirləri poetik cəhətdən çox zəif səslənir.

Ol yarı-əziz ilə ki, can adı nədür?
Məscid sarı bardum ki, bu gün adınədür.
Məndən camaat soruşdu: Şeyxa, di nədür?
Dedim: Necə sorarsunuz Şeyx adı nədür?

Bir bağçaya bardum ki, varyidi qızıl alma,
Bağça iyəsi ayıtdı: bu almadan alma.

Bu deyilənlərə əsaslanaraq güman etmək olar ki, Həsənoğlunun 9 beytlik ikinci qəzəlidə işlənən 89 sözün (kəmkəçi nitq hissələrinə aid olan sözləri də daxil etməklə) 11-i fars və ərəb mənşəli olduğu halda (bunlardan 7-si müasir ədəbi dilimizdə və canlı danışmada vətəndaşlıq hüququ qazanmışdır), 77-si surf milli mənşəli söz (*şıltaq* sözü monqol dilindən alınmadır) olduğu üçün, bəlkə, doğrudan da, qəzəl Həsənoğlundur. Təəssüf ki, biz XIV-XV əsrlərdə *-mayım* // *-məyim* deyil, çox nadir halda *-mayam* // *-məyəm* formasına təsadüf edirik. Ona görə də "And içərim səndən artıq sevməyim" misrasında "*sevməyim*" söz-forma o qədər də inandırıcı görünür. Qazi Bührəhəddində və başqa şairlərimizdə təsadüf etdiyimiz modal mənəli "*tutayım*" formaca I şəxsin

cəmindədir və müasir ədəbi dilimizdəki "tutaq ki", "fərz edək ki" məqamında işlənir:

Tutayım ki, gəməyilə bəni xəstə qıldı gözün,
Ləbnə nə gəldi birdəm soramadı gözlerindən.

Buna baxmayaraq *ir-* feli və *irəyim* forması, *ölicək*, *baqa dursun*, *bəndəndürür*, *uşdə* formaları XIII-XV əsrlər poetik dilimizdə tez-tez təsadüf olunan formalardandır. Bununla bağlı olaraq sual oluna bilər: Nə səbəbə kitabda XVI və XVII əsrlərdə ədəbi dilin tarixi ayrı-ayrılıqda tədqiq edildiyi halda, XIII-XV əsrlər bir dövrdə öyrənilir?

Məsələ burasındadır ki, XIII əsrə aid hələlik əlimizdə Həsənoğlunun yuxarıda haqqında danışılan iki qəzəlidən başqa və XIII əsrdə yazıldığı güman edilən "Dastani-Əhməd Hərəmi"dən başqa mənbə yoxdur. Bu abidələrdən daha əvvəl Qul Əlinin yazdığı "Qisseyi-Yusif" poemasını isə biz Azərbaycanda dili yazılı abidəsi hesab etmədiyimiz üçün tədqiqatə cəlb etməmişik. XIV-XV əsrdə yaşayıb-yaradan şairlərimiz isə bu əsrlərdə çox geniş yayılmış sufilik və hürufilik təriqətlərinin nümayəndələri olmuşlar. Onlar öz əsərlərində bu təriqətlərin əsas qayəsini, elmi-nəzəri və fəlsəfi mahiyyətini poetik dillə ifadə etmişlər. Ona görə də XIV əsrdə yaradıcılığının ilk dövründə sufiliyi, son dövründə isə hürufiliyi təbliğ edən və hürufilik ideyalarının təbliği yolunda öz həyatını faciəli şəkildə qurban verən ölməz Nəsimi poeziyasının forma və məzmunu, dili, ifadə və ibarə tərtibi, poetik obrazları bu və ya digər şəkildə XV əsrdə Cahanşah Həqiqidə, Rövşənədə, Gülşənədə, Həbibidə təkrar olunur. Bəzən qəzəllərdəki söz və söz birləşmələri, sufiliyi və hürufiliyə aid terminlər, hətta qrammatik formalar, poetik sintaksis o qədər yaxınlıq və oxşarlıq təşkil edir ki, bu və ya digər qəzəlin Nəsimininmi, yoxsa Cahanşah Həqiqininmi, bu və ya digər rübainin Nəsimininmi, yaxud Rövşənininmi olduğunu təyin etmək çətin olur. İş bəzən o yerə gəlib çıxır ki, eyni qəzəl iki şairin adına çıxılır. Nəsimidə:

Camalın rövzeyi-rizvan deyilmi?
Dodağın çeşməyi-heyvan deyilmi?

Səqahüm rəbbihüm xəmrə təbindən
Bəyanü ayət-i-Quran deyilmi?

Rüxü zülfün bəyaz ilə səvadi
Biri küfrü, biri iman deyilmi?

Sənin məstanə cynin sağərindən
Cəhan sertasəri məstan deyilmi?

Şəha, eşqin yolunda canı qurban
Buyursan, qılmağı asan deyilmi?

Dili-sərgəşteyi, ey sultani-ələm,
Səninçün ta əbəd heyran deyilmi?

Nəsimi kəşfi-əsrarını bildi,
Anı fəhm etməyən nadan deyilmi?¹

Həqiqidə:

Cəmalın rövzeyi-rizvan deyilmi?
Dodağın çeşməyi-heyvan deyilmi?

Səqahüm rəbbihüm xəmiri ləbindən,
Beyanı-ayətü bürhan deyilmi?

Rüxü-zülfün bəyaz ilə səvadi,
Biri küfrü, biri iman deyilmi?

Sənin məstanə cynin sağərindən
Cəhan sərgəştəvü gıryan deyilmi?

Şəha, eşqin yolunda canı qurban
Buyursun, qılmağı asan deyilmi?

Dili-sərgəştə, ey sultani-ələm,
Səninçün ta əbəd heyran deyilmi?

Həqiqi kəşfi-əsrar etdi mütələ,
Onu fəhm etməyən nadan deyilmi?²

Eyni uyğunluq Nəsiminin seçilmiş əsərlərinin 206-cı səhifəsində və Cahən şah Həqiqinin əsərlərinin 38-ci səhifəsindəki qəzəldə də gözə çarpır. Fərq ancaq ondan ibarətdir ki, Nəsimi adına yazılan 6 beytlik qəzəldə

Xətti ümmül-kitabidir bəyanı əhli tövhidin,
Hürufi lövhi-məhfuzun müsəvvər şərh-i-furqandır.

– beyti Həqiqinin adına çıxılan 7 beytlik qəzəldə yoxdur.
Həqiqidəki:

Cəmalın pərtövü nuri münəvvər qıldı afaqı,
Dodağın abi-heyvanı saçın zülmətdə pünhandır.

Vüsəlın həsrəti, narı məni yaxdı fərağında
Nə mahiyyətsən, ey can kim, cəmalın huri-rizvandır.

– beytləri Nəsimidə yoxdur.

Bu baxımdan XV əsrdə yaşayıb-yaratmış Xəlilinin də bir qəzəlini Nəsimi qəzəli ilə müqayisə etməyə dəyər:

Ey bilən həqqin sūfatin, ismi-əsması nədir?
Ya bu əsmadan murad olan müsəmması nədir?

Nə səbəbdendir qəməh gah bədr olur, gahi hilal
Sirri-xurşidin acəb başında sövdası nədir?..

Hər sənubər üzlünün üzündə xəndandır bu hal,
Hər bir əhu gözlünün zülfi-mütərrası nədir?

Çün ibadət həqqədir, məbud bir həqdir, yəqin,
Möminin bəs məscidi, gəbrin kəlisası nədir?

Zahirü batində çün mövcud həqdən özgə yox,
Ya bu mövcudatın ara yerdə qovğası nədir?

Çünki həqqin zatın isbat eyləməz ərbəbi-əql
Aşiqi-həqbın ilə hər dəmdə dəvası nədir?

Ey Nəsimi, çün sənə həqdən liqadır arizu,
Nari-duzəxdən nə gəm, firdövs-i-ələsi nədir?

¹ İmadəddin Nəsimi. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 1973, səh.101.

² Cahən şah Həqiqi. Seçilmiş əsərləri. Tərtib edənlər: Əbülfez Rəhimov, Lətif Hüseynzadə. Bakı, 1986, səh.74; Azərbaycan klassik ədəbiyyatı kitabxanası, XIII-XVI əsrlər Azərbaycan şəri, III cild, tərtib edəni Cahəngir Qəhrəmanov. Bakı, 1984, səh. 248.

Xəlilidə isə beş beytlik qəzəl belədir:

Ey bilən həqqin sūfatın sirri-əsması nədir?
Ya bu əsmadan murad olan müsömması nədir?

Çün ibadət həqqədir, məbud bir həqqdir haman,
Müslümanın məscidi, gəbrin kəlisəsi nədir?

Zahir-ü batində çün mövcud həqqdən özgə yox,
Ya bu mövcudatın ara yerdə qovğası nədir?

Çünkü həqqin zatın isbat edəməzərbabi-əql,
Aşiqin həqqin ilə hər dəmdə dəvası nədir?

Yazılırkən surati-əşxas hərdəm müxtəlif
Müttəfiq olduğu ənvain hüveylası nədir?¹

Xəlilinin:

Mən ki dərvişəm, gədayəm, padşahi-ələməm
Ruhı birəngəm gərçi rəngə gəldim adəməm¹.

– mətləli qəzəli də Nəsiminin eyni mətləli qəzəlinin təkrarından başqa bir şey deyildir.

Nəsimi qəzəllərinin bir neçə sözü dəyişməklə təkrarına, Nəsiminin istifadə etdiyi poetik fiqurların, məndəki söz və söz birləşmələrinin ekspressiv mənə qalarlarının, söz düzümünün eyniliyinə, eyni beytdə sözlərin sinonimlik və antonimlik əlaqələri ilə birləşməsinə, sözlərdən metaforik və ya rəmzi mənələrdə istifadə tərzinə biz Rövşənində də, Gülşənində də, Hidayətdə də təsadüf edirik. XV əsr poeziyasında elə şair tapılmaz ki, o, Nəsimini təqlid etməsin. XV əsrdə yazıb-yaradan şairlərimiz öz əsərlərində Nəsiminin adını çəkməsələr də, onların hamısı Nəsimi ədəbi məktəbinin davamçısı olmuş, Nəsiminin şehrkar poeziyasının təilsiminə düşmüş və nəsimivari qəzəllər, məsnəvilər, tərcibəndlər, rübailər yaratmaq özmi ilə Nəsimi şerinin dil kompozisiyasından bəhrələnməmiş, şairin əsərlərinin lüğət tərkibindən klişələri, klassik şablonları götürərək öz əsərlərində istifadə etmiş, hətta Nəsimi imzası ilə şeirlər yazmışlar. Məhz buna görə də bəzən bəlkə heç özləri də hiss etmədən Nəsi-

minin bu və ya digər əsərini olduğu kimi təkrar edərək məqtə beytində öz təxəllüslərini yazmışlar. Beləliklə, biz XV əsr poeziyamızın dilində Nəsimi dilinin morfoloji və sintaktik quruluşunun, Nəsimi poetik frazeologiyasının, lüğət tərkibinin təkrarını görürük.

Nəsimi poeziyasının sintaktik təhlilinə girişrkən, biz şahid oluruq ki, fəli sifət Nəsimi dilində çox tez-tez substantivləşir və Nəsimi dilində əsasən mübtədə, bəzən də xəbər funksiyasında çıxış edir. Nəsimi dilinin sintaksisinin xarakter cəhətlərindən birini təşkil edən bu hal XV əsr poetik dilimizin sintaksisində də aparıcı rol oynayır. Bu fikrin təsdiqi üçün Nəsimidən və XV əsr poeziyamızdan bir-iki nümunə gətirək:

Vüsəlini diləyən canı həm cahanı nədər?
Şol abi-kövsəri içən nədər, bu canı nədər?

Məhəbbət əhlinə eşqin yetər, nədər zöhdü,
Şol asiyyə bu ziyanı bilən, ziyanı nədər?

Cəmalını gören, ey rövşənin gülüstani,
İrəm sərayını, ya səhni-gülüstani nədər?

Bəqayı-eşqin ilə canı cavidan olanın,
Bu cismi-faniyyə ayrıq nə hacət, anı nədər?

Qaşın hilalınə baxıb gören üzün ayını,
Zavallı günəşi ya mahi-asmanı nədər?

Səni bəşərdə bilən kim, nə gizli gövhərən,
Bu kainata nə qılsın, ya bəhrü kanı nədər?

Böyük çinarını arzulayan ulu himmət
Çəməndə hərzə bitən sərvə-busitani nədər?

Həqiqət əhlinə eynəl-yəqin yəqin oldi,
Yəqinə uğrayan ayrıq xəta gümanı nədər?

Məkansız oldu Nəsimi, məkanı yoxdur anın,
Məkana sığmayan ol biməkan, məkanı nədər?

Nəsiminin 9 beytlik bu qəzəlində 9 cümlənin mübtədəsi fəli sifətlə ifadə edilmişdir. Qəzəlin 4 beytinin sintaksisi xüsusi maraq

¹ Azərbaycan klassik ədəbiyyatı kitabxanası, III cild, səh. 260.

doğurur. Birinci misradakı “canı cavidan olanın” birləşməsi iki funksiya yerinə yetirir: bu birləşmə həm ikinci misrada əslində III şəxsin, təkində mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etməli olan “nə hacət” birləşməsi ilə üçüncü növ təyini söz birləşməsi təşkil edir, həm də ikinci misrada “ani nədər” birləşməsinin əvvəlində işlənilməli olan “ol” şəxs əvəzliyi poetik mətnin tələbinə görə ixtisar edildiyi üçün həmin şəxs əvəzliyinin funksiyasını ifadə edən *canı-cavidan olanın* birləşməsi həm də mübtədə kimi çıxış edir. Nəsimi dilində bu hadisə o qədər məharətlə edilmişdir ki, belə quruluşlu cümlələr poetik mətnlər üçün qəbahət sayılmamışdır və belə cümlələr fikrin yığcam və lakonik şəkildə ifadəsinə xidmət etmək üçün yaradılmış vasitə kimi qiymətləndirilməlidir.

Yuxarıda dediyimiz kimi, XV əsr poeziyasının dilində də feli sifət çox tez-tez mübtədə kimi çıxış edir:

Gülşəniddən:

Eşqə könül verməyən can ilə aşıqımdır?
Kızblə hər müddəi dəvisi sadiqımdır?

Eşqə könül verməyən, sevgilü can almayan,
Yoxluq ilə gəlməyən varlığa layıqımdır?

Eşqə səlah edübən zəhrü fəlah etməyən
Talehi tərək edübən saləhə layıqımdır?

Həbibiddən:

Az eylə, ey Həbib, şikayət zə cəvri-dust,
Dərdü bələdən inciməsin aşıqəm deyən.

Hidayətdən:

Bu halə kim, mən istəyüb ol xali, düşmüşəm,
Düşsün görüm o halə yaman istəyən sana.

Ey dil, yetər uş ki, mana oxı yetmədi,
Bir gün ola yetirə ani yetirən sana.

Göründüyü kimi, bu beytlərdə “könül verməyən”, “sevgilü can almayan”, “yoxluq ilə gəlməyən”, “fəlah etməyən”, “aşıqəm deyən”, “yaman istəyən” feli sifət birləşmələri mübtədə funksiyasında çıxış edir.

Yusif Məddahın “Vərqa və Gülşah” əsəri isə “Dastani-Əhməd Hərəmi” əsəri ilə yaxınlıq təşkil edir. Məhz bu deyilənləri nəzərə alaraq biz ədəbi dilimizin üçərlik tarixini bir fəsildə verməyi məqsəduyğun hesab etdik.

Fəslin birinci bölməsində XV əsrin sonlarına qədərki Azərbaycan ədəbi dilinin leksik-frazeoloji tərkibinin mənzərəsi verilir, sözlərin poetik mətnə müstəqim və məcazi mənalarda işlənməsi hallarına fikir verilir, eyni beytdə işlənən sözlər arasında sinonimlik, antonimlik, omonimlik əlaqələrinin təzahür formaları tədqiq olunur. Bölmədə eyni zamanda müasir ədəbi dilimizə qədər gəlib çıxan və müasir dil baxımından arxaikləşmiş sözlər, qəzəllərdə, məsnəvi və rübailərdə, xüsusən “Dastani-Əhməd Hərəmi” və “Vərqa və Gülşah” əsərlərində işlədilən məişət leksikası, atalar sözləri, zərbi-məsəllər haqqında da danışılır. Fəsildə yeri gəldikcə söz yaradıcılığı prosesinə də toxunulur. Bütün bunlardan sonra XIII-XV əsrlər ədəbi dilimizin morfoloji (qismən də fonetik) və sintaktik inkişaf yolları araşdırılır.

Ədəbi dilin leksik və frazeoloji tərkibi

Tədqiq etdiyimiz dövr ədəbi dilinin lüğət tərkibinin tam mənzərəsini vermək bir qədər çətinidir. Bu onunla əlaqədardır ki, həmin dövrdə yazılmış heç bir nəsr əsəri əlimizə gəlib çatmamışdır; poetik əsərlərin isə lüğət tərkibi ədəbi dilin lüğət tərkibini tam əks edə bilmir. Bu dövrün poetik nitqində *saç, göz, üz, dodaq, dil, diş* sözləri ilə yanaşı müvafiq şəkildə *zülf, çeşm/eyn, rıx, ləb, zəban, dəndan* sözləri daha tez-tez işlədilir ki, bu da hələ birincilərin heç də XIII-XIV əsrlərdə ədəbi dildə işlədilməməsi haqqında fikir söyləməyə əsas verir. Bu hökm XIII-XV əsrlər ədəbi dilimizin bütün lüğət tərkibi haqqında deyilə bilər. Sərəncamımızda əsasən poetik abidələr olmasına baxmayaraq, qətiyyətlə demək olar ki, bu abidələrdə üslubi yeknəsəqlik yoxdur. Bu dövrdə də XVI-XVII əsrlərdə olduğu kimi, ədəbi dildə klassik poetik nitq ilə yanaşı canlı

danişiq dili əsasında yaranan şifahi poetik nitq inkişaf edir. Deməli, vahid ədəbi dil çərçivəsində neytral leksika ilə yanaşı bir tərəfdən spesifik kitab leksikası – fars və ərəb dillii poetik ədəbiyyatdan və ənənədən gələn, canlı danişiq dilinə yad olan ərəb-fars mənşəli leksika, digər tərəfdən də xalq danişiq dilinə xas olan ifadə vasitələri inkişaf edir. Əlbəttə, bu iki sahə həmişə bir-birilə qarşılıqlı əlaqədə olur və bir-birinin ifadə imkanlarını genişləndirir və zənginləşdirir.

Tədqiq etdiyimiz dövrdə çox geniş işlənən və müasir dövrümüzdə qədr gəlib çıxmış sırf milli mənşəli sözlər çoxdur.

Əlbəttə, Nəsimi və Qazi Bürhanəddində, Cahan şah Həqiqi və Həbibidə spesifik kitab leksikası çoxluq təşkil etdiyi halda, Yusif Məddahın “Vərqa və Gülşah”ında, “Dastani-Əhməd Hərəmi”də canlı danişiq dilindən gələn ifadə vasitələri nisbətən artır.

Tədqiq etdiyimiz dövrdə ədəbi dilin leksik tərkibi haqqında nə demək olar?

Təəssüf ki, ədəbi dilimizin XIII əsrə qədərki inkişaf mənzərəsi müvafiq yazılı abidələrimiz olmadığı üçün bizə tam aydın deyil, hər halda bir məsələ məlumdur ki, XIII-XV əsrlərdə də dil inkişafda olmuş, bu inkişaf əsasən iki yolla baş vermişdir: 1) ərəb və fars dillərindən leksik alınmaların artması və 2) düzəltmə və mürəkkəb sözlərin yaranması yolu ilə.

Burada alınmalar haqqında ayrıca söz açmağa ehtiyac olmadığı üçün biz milli mənşəli sadə sözlər haqqında yığcam məlumat verəndən sonra leksik tərkibin zənginləşməsində sözdüzəltmə prosesi üzərində dayanmağı məqsəduyğun hesab edirik.

Qeyd edək ki, əruz vəznində yazılan və ali üsluba aid edilən qəzəl, qəsidə, məsnəvi, rübai və b.k. janrlarda olan əsərlərin dilində işlədilməsi təqdir edilməyən məişət leksikasından XIV-XV əsrlərdə sairlərimiz yeri gəldikcə istifadə etmişlər. Ona görə də əgər milli mənşəli hər hansı bir söz tədqiq olunan dövrdə ancaq bir dəfə belə təsadüf edilirsə, biz həmin sözün XIV-XV əsrlərdə həm xalq dilində, həm də ədəbi dildə işləndiyini təsdiq edirik.

Biz Nəsimidə *aşiq* “ayaq sümüyü”, *iş*, *bud*, *ilik*, *əd*, *öfkə*, *dəvar* “heyvan”, *yoğurt*, *oğlaq*, *üşümək*, *tayınmaq* “sürüşmək (ayağı)”, “axsamaq” kimi; Qazi Bürhanəddində *qarmək* “kədərlənmək”, *baymaq* “ağlıni başından almaq”, *aymaq* “ağlıni başına götürmək”, *uyux* “müqəvva”, *göğəmək* “mozalma”, *sapan*, *sənək*, *ayğır*, *oyсал*, *axsar*, *uxar* “quş adı” kimi; “Dastani-Əhməd Hərəmi” və “Vərqa

və Gülşah” poemalarında *qayıрмаq* “kədərlənmək”, *yəya* “piyada”, *yağlıq* “dəsmal”, *üşmək* “toplaşmaq”, *çilbər* “cilov”, *ıralmaq* “uzaq olmaq”, *qoşan* “siymək”, *ulalmaq* “böyümək”, *qut-lulamaq* “şadlıqla qeyd etmək”, *sağdic*, *küyəgü* “kürəkən” kimi sözlərə təsadüf edirik. Bu qəbildən olan sözlərin sayını artırmaq da olar. Sadəcə olaraq nəzərə almaq lazımdır ki, poetik nitq üçün o qədr də münasib olmayan belə sözləri XIV-XV əsrlərə aid bütün yazılı abidələrdə axtarmaq doğru deyil. Belə sözlərin çoxu, görün-düyü kimi, ədəbi dilə canlı danişiq dilindən gəlmişdir.

Tədqiq etdiyimiz dövr ədəbi dilində ən çox təsadüf edilən sözlər bədən üzvləri adlarını bildirən sözlərdir. Bu sözlərə ilk növbədə *yüz* “üz”, *göz*, *kirpik*, *qaş*, *alın*, *ağız*, *bəniz*, *boy*, *baş*, *saç*, *yanaq*, *dodaq*, *dil*, *diş*, *bağır*, *yürək*, *əl*, *köks*, *bel*, *boyun*, *ayaq/ayaq*, *bən* “xal”, *ənək* “çənə” sözləri aiddir. Onu da demək lazımdır ki, bir çox hallarda *yüz* sözünün əvəzinə onun farsca qarşılığı *rux/ruxsar* və ərəbcə qarşılığı *vəch*, *camal*, *hüsn* sözləri, *göz* əvəzinə *çəşm*, bəzi hallarda isə *eyn*, *saç* yerinə fars dilindəki *zülfl/geysu*, *dodaq* yerinə *ləb*, *boy* yerinə *qamət*, *bağır/yürək/könül* əvəzinə *dil*, *qəlb* sözlərindən biri işlədilir. *Qaş*, *ağız*, *diş*, *əl*, *kirpik*, *baş* kimi sözlərin əvəzinə çox nadir hallarda onların farsca müvafiq qarşılığı olan *əbrü*, *dəhən*, *dəndən*, *dəst*, *müjgan*, *sər* sözlərindən istifadə olunur.

Maraqlıdır ki, canlı danişiq dili, şifahi ədəbiyyatın dili yazılı ədəbi dilə təsir etdiyi kimi, yazılı ədəbi dilin canlı danişiq dilinə təsiri nəticəsində şifahi ədəbiyyat nümunələrində də biz *saç*, *dodaq*, *üz*, *yanaq*, *boy* sözləri ilə yanaşı bəzən *zülfl*, *ləb*, *cəmal/hüsn*, *ruxsar*, *qamət* sözlərinə də təsadüf edirik. *Bən* sözü isə XVIII əsrə qədər fars mənşəli *xal* sözü ilə paralel işlənmiş, XVIII əsrdən həm ədəbi dildə, həm də xalq dilində arxaıkləşmişdir. XIV-XV əsr ədəbi dilimizdə *gün/günəş*, *ay*, *yıldız*, *gög*, *yer*, *bulut*, *yağış*, *qar*, *qan topraq*, *su*, *yel*, *ot/od*, *ağac*, *tağ-dağ*, *təniz/dəniz*, *gecə*, *gündüz*, *tün/dün* “gecə”, *gün*, *tanla/yarın* “sabah”, *qış*, *yaz*, *yay*, *küz* kimi sözlər də tez-tez işlədilir. Maraqlıdır ki, *günəş*, *ay*, *tanla/yarın*, *təniz* sözləri bəzən onların farsca qarşılığı olan *xurşid*, *mah*, *fərda*, *darya* sözləri ilə əvəz edildiyi kimi, bəzən də *şəms*, *hilal/qəmər*, *səbah*, *bəhr* sözü ilə əvəz olunur; *gecə-gündüz*, *tün-gün* sözləri isə əsasən *şəb-tiruz*, çox nadir hallarda isə *leyl-ü nəhar* sözləri ilə əvəz olunur. Bunu yuxarıda sadaladığımız başqa sözlər

haqqında da demək olar. Əgər *sü* əvəzinə XIV-XV əsr ədəbi dilimizdə bir və ya iki dəfə ərəb mənşəli *ma* işlədilsə, *yel* sözünün ərəbcə qarşılığı olan *rih* heç işlədilmir:

Güli-tərdən gülincək, arizinə ma tökülür,
Bağə gir, gör ki, necə lalayı-həmra tökülür.

Nesimi

Tədqiq olunan dövr ədəbi dilimizdə *tanrı*, *uçmaq* “cənnət”, *tamu*, *tanux* “şahid”, *tapu* “pərəstiş”, *suç/yazıx* “günah” kimi dini məzmunlu sözlərə, *ər*, *kişi*, *qız*, *oğlan*, *sağdic*, *qaravaş*, *qırmaq*, *gün* “xalq”, *el*, *oba*, *aş*, *yem*, *yemək*, *süci/çağır* “şərab”, *ayağ* “badə”, *yemiş*, *atmək*, *oq*, *yal/yay*, *lələ*, *daya*, *könlək*, *tərlik*, *ton*, *ətək*, *yaşmax*, *aru*, *quş*, *keyik*, *gögərçin*, *kəklik*, *sunqur*, *arslan*, *qaplan* kimi isimlər, eyni zamanda, *qayul/qayğu* “kəder”, *us/ög* “ağıl”, *assı* “fayda”, *al* “hiylə”, *oñ* “sağlamlıq”, *çav* “şöhrət”, *uyqu*, *tuş/duş* “yuxu” tipli mücərrəd mənalı isimlər, eyni zamanda *sirçə/sarçə* “şüşə”, *iz*, *söz*, *gəmi*, *çəri* “qoşun”, *altun*, *qızıl*, *gümüş*, *ağça* “gümüş pul”, *umac/amac* “hədəf”, “nişan”, *yağı* “düşmən”, *çağ* “vaxt”, *ağ/tuzaq* “tələ”, *əm* “dərman” kimi isimlər tez-tez işlədilir.

Biz burada XIV-XV əsr ədəbi dilimizdə qeyd alınmış bütün sadə isimləri sadalamaqdan imtina edirik və yuxarıda göstərilən isimlərlə kifayətlənirik.

Tədqiq olunmuş dövrün yazılı mənbələrinin dilində rəng və keyfiyyət bildirən milli mənşəli sadə sifətlər əsas yer tutur: *qara*, *ağ*, *qızıl*, *al*, *yaşıl*, *gög*, *sarı*, *ari* “təmiz”, *uzun*, *qısa*, *acı*, *əksi* “turs”, *incə*, *yoğun*, *qalın*, *sağ*, *əsnə*, *sol*, *sağ*, *yaxşı*, *yavuz* “pis”, *yaman*, *yeg*, *sayru* “xəstə”, *əsrük* “məst”, *dəli*, *bəllü*, *yalın*, *iraq*, *uzaq*, *yaqın*, *ölü*, *tiri* kimi sözlərə, demək olar ki, bütün yazılı abidələrdə təsadüf edilir.

Şəxs əvəzliliklərini müasir ədəbi dilimizdən fərqləndirən əsas cəhətlər aşağıdakılardır: Birinci şəxsin tək *mən*, bəzən də *bən* kimi, üçüncü şəxsin tək *adlıq* halda əsasən *ol*, qalan hallarda *anın*, *anı/ani*, *ana*, *anda*, *andan* şəklində, cəmi isə *anlar*, *olar* variantlarında işlədilir. *Mən/bən*, *sən* şəxs əvəzlilikləri yönük halda *bana/mana*, *sana* formalarını alır. Bir sıra sual əvəzlilikləri müasir ədəbi dildən fərqli olaraq *h* ilə deyil, *q* və ya *x* ilə başlanır: *qaçan*, *qañğı*, *qancarı*, *qanda* və s.; *kim* və *nə* sual əvəzliliklərinə *əsnə*

sözünün əlavəsi ilə yaranan *kim əsnə* və *nəsnə* qeyri-müəyyən əvəzliliklərinə də bu dövr ədəbi dilimizdə təsadüf edirik.

XIV-XV əsrlər ədəbi dilimizin leksik tərkibində milli mənşəli sadə fellər əsas yer tutur. Demək lazımdır ki, müasir ədəbi dilimizdə işlənən sadə fellərin hamısına biz XIII-XV əsrlər ədəbi dilimizin yazılı abidələrində də təsadüf edirik. Lakin XIII-XV əsrlər ədəbi dilində milli mənşəli elə sadə fellər də vardır ki, onlar dilimizin müasir inkişaf mərhələsində arxaikləşmişdir. Biz həmin arxaik fellərdən bir neçəsini burada konkret nümunələrlə verməyi lazım bilirik.

“çatmaq” mənasında işlənən *irmək* və ondan yaranan *irgürmək* (icbar növ) və *irışmək* felləri ən çox təsadüf olunan fellərdəndir.

Qaşındır qab ilə qövseyñ ki, əsrarına əql irmöz,
Vəli bu sirri ol bildi ki, qurban oldu ol yaya.

Nesimi

Qaf – Qadirsən bizi irgürməyə,
Fey – Fələkdən keçirib səyrana mən.

Nesimi

Yarəb, nədür ki, könlüm irışməz vəsalına,
Peyvəstə daği-həsərəti bağrımda yarədür.

Həqiqi

qanmaq “susamaq” və onun icbar növü *qandırmaq* feli də ən çox işlənən fellərdəndir:

Düşdi eşqün oduna yandı könül
Vəhdətin qəndabına qandı könül.

Nesimi

Qandırdı kainatı qəndü nəbata ləlin,
Ey xosrovi-mələhət, şirin şəkərdəhənsan.

Nesimi

ulaş – “birləşmək”, “çatmaq”

Əgər məhbuba istərsən ulaşmaq,
Gəlib keçmək görəksən kün-fəkandan.

Nesimi

əsrimək "məst olmaq"

Əsrimiş məstəne eynin sağərindən səlsəbil,
Susamış cənnətdə ləlin abına mai-məin.

Nəsimi

çözmək "açmaq"

Gülə nərgis gözün süzdü, gül açıldı üzün düzdü,
Rəyahin sünbülün çözdü, saçar qoxuyu pərçəmdən.

Nəsimi

tayınmaq "ayağı sürüşmək", "axsamaq". Kökü *taymaq* olan bu felin qayıdış növünə Nəsimidə üç dəfə təsadüf edirik. Müasir dialektlərimizdə işlənən *taytaq* sözü də bu kökdəndir.

Eşqi-rüxün tərqiqidir dari-sələmətin yolu,
Mənzilinə qaçan irür kim ki, bu yolda tayinə.

Nəsimi

baymaq "ağlı başından getmək". Qazi Bührhanəddində təsadüf olunan bu felin qayıdış növü Nəsimidə qeydə alınmışdır:

Saçun yoxsul ilə bayə əgərçi qoxu yetirir,
Neçün bu əql yoxsulun dilər ki, sehr ilə bayə.

Q.Bührhanəddin

Hüsnü rüxün zəkətinə aya gər cəyləsen ətə,
Mehri-müniri-tələtin görünə, mah bayinə.

Nəsimi

Müasir ədəbi dilimizdəki *itələmək* feli XIII-XV əsrlərdə *itmək* şəklində işləmişdir. Aydındır ki, *itələmək* felinin tərkibindəki *-(k) ələ-* şəkilçisi *silkaləmək*, *ovxaləmək* fellərində olduğu kimi hərəkətin intensivliyini bildirir. Deməli, *itmək* felinin *itələmək* mənasında işlədilməsi tamamilə təbiidir.

Rəvan ol qırxayaqlı nərdibandan
İtər Hərəmiyi yayaq andan.

"Dastanı-Əhməd Hərəmi"

Biz Qazi Bührhanəddin dilində elə sadə fellərə təsadüf edirik ki, həmin fellər dilimizin müasir inkişaf səviyyəsində arxaikləşmişdir. Burada başqa yazılı abidələrimizdə təsadüf etdiyimiz bir neçə fəle aid Qazi Bührhanəddin "Divan"ından nümunə gətirmək yerinə düşər.

aymaq feli "ağlına başına gətirmək" mənasını verir. Bu fəldən törəmiş *ayılmaq* feli və *ayıq* sifəti müasir dilimizdə işlədilir:

Alnun ilə yüzün tənə ura günəşə, aya,
Kırpükə gözün əsrində və aya, rəvami?

qamaq feli "üst-üstə yığaraq yandırmaq" mənası verir və həmin kökdən müasir dilimizdəki *qalamaq* (ocaq, tonqal) feli yaranmışdır:

Oduñ kibi hicri odinə qaya tənümü
Ol gövdəsi nəsrin yürəgi qayə, rəvami?

qarmaq feli Q.Bührhanəddin "Divan"ında iki omonim məna ifadə edir. *Qarmaq* feli birinci mənada təsirli fel kimi çıxış edir və müasir dilimizdə *qarıxdırmaq* felinin verdiyi mənanı tam ehtiva edir. *Qarıxdırmaq* felinin özünün *qarmaq* felindən törəndiyi göz qabağındadır; *qarmaq* feli isə öz növbəsində onun eyniköklü sinonimi olan *qatmaq* feli kimi *qamaq* kökündən yaranmışdır.

Əlümə alam başumı girişəm girişməsinə,
Balını yağuma qaram qarışam qarışmasına.

Qarmaq feli ikinci mənada "kədərlənmək" mənası verir:

Bu can ilə bu könül hicrin ilə qarırılar.

Belə güman etmək olar ki, Nəsimidə, "Vərqa və Gülşah"da, başqa yazılı abidələrimizdə XVI əsrin sonlarına qədər işlənən *qayırmək* "kədərlənmək" felinin *qarmaq* dialekt variantı da mövcud olmuş və Q.Bührhanəddin cəmi bir dəfə bu variantdan istifadə etmişdir.

"Toplamaq, hər tərəfdən axışib gəlmək" mənalı *çoxmaq* felinə biz bircə dəfə "Kitabi-Dədə Qorqud"da və bir-iki dəfə də Q.Bührhanəddində təsadüf edirik:

Nola eger qarincalar çoxdi ləbün şərabına
Höqqeyi-ləldə tolu şəhdü şəkər degülmidir?

Yeri gəlmişkən demək lazımdır ki, *çoxmaq* felinin mütləq sinonimi *üşmək* feli abidələrimizdə bir neçə dəfə qeydə alınmışdır:

Ah edərsem boyanur eşi bənüm tütünüm,
Etməz isəm nedayüm üşdi balına aru.

Q.Bürhanəddin

Hər qanda kim, şərhl eylesəm şirin dodağın qəndini,
Ərvah üşər sinək kimi ol dadlı şəkkərxəndinə.

Nəsimi

Qazi Bürhanəddindən verilən beytin birinci misrasındakı *boyan* feli "rəngə boyanmaq" deyil, *boy* isminə düzəlmiş "ucalmaq", "yüksəlmək" mənalı feldir.

Tanmaq və *almaq* felləri tədqiq olunan dövrdə "təəccüb etmək" mənası vermiş və bir qayda olaraq *qalmaq* feli ilə işlənərək analitik konstruksiya yaratmış və beləliklə də *tanmaq* və *almaq* fellərinin ifadə etdiyi mənanın uzun müddət davam etdiyini göstərmişdir:

Hurivü pərivü insanü fəriştə cümləsi,
Çün niqabun götürəsən, sana valeh qalarlar.

Q.Bürhanəddin

Tana qalmaq analitik feli başqa abidələrdə işlənsə də, *ala qalmaq* birləşməsinə artıq təsadüf etmirik:

Vardır sualım çün sana, vergil cavab, qalma tana:
Bu ruhi-qədimi mana, degil ki, sən qandan gəlür.

Nəsimi

Nəsimidə və XV əsrdə yaşayıb-yaradan şairlərin əsərlərində *gizləmək* feli ilə bərabər bir çox hallarda onun tam sinonimi olan *yaşıрмаq* felinə də təsadüf edirik:

Əhli-nəzərdən yaşıрма, aç üzünü gəl,
Gül gəlicək əndəlib zar ilə xoşdur.

Nəsimi

Aydınır ki, *yaşıрмаq* feli *yanmaq* felinin icbar növüdür, *yaşmaq* feli isə Q.Bürhanəddinin aşağıdakı beytində qeydə alınmışdır:

Yüzün çü məzhəri-nuri-cəməldür, şaha,
Güneşi gisularun ənberiyə yaşma, bəgüm.

Biz *bandurmaq* felinə ("baturmaq" mənasında) Nəsimi əsərlərində 3-4 dəfə təsadüf etdiyimiz kimi, başqa yazılı abidələrimizdə də rast gəlirik:

Qanıma gəl bandır əlin, ey nigar, gör
Kim, necə simin əlin nigar ilə xoşdur.

Bandurmaq feli *banmaq* felinin icbar növüdür, *banmaq* feli isə Q.Bürhanəddin dilində bir neçə dəfə işlədilmişdir.

Sən cəhan vayəsisin, ey nəzər əhli, sür anı
Biz daxı arədə barmağı banaruz, nedələm?

Bu fəle XV əsrdə Hidayətin dilində də təsadüf edilir:

Gözləri nəqqəşi şol kirqüklərin lifəsin
Qanıma banmış, gül övraqını ofşan eyləmiş.

Banmaq feli də *batmaq* və *basmaq* felləri kimi *bamaq* fel kökündən törəmədir.

Göymək feli "yanmaq" və bu feldən düzələn *köynəmək* "yanmaq" və *göydürmək* fellərinə də biz ara-sıra rast gəlirik:

Gözləri uyumış ikən kirqüğü oxlarını bən
Anca yedüm cigərümə, göyər ikən oyanmışam.
Q.Bürhanəddin

Çərxi-qəddar andan ayırdı bəni,
Köynürəm eşq oduna dünü-günü.
"Vərqa və Gülşah"

Xumari-mehriniz göydürdi canı,
Yetir şərbət vüsəlindən nəhanım.

Nəsimi

Klassik ədəbiyyat nümunələrimizi hazırlayıb müasir əlifbamız ilə çap etdirən müəlliflər nəyə əsasənə, "od tutub yanmaq", "tüstü verə-verə yanmaq" mənasında işlənən, həm də XIV əsrdən başlayaraq XVIII əsrə qədər çox tez-tez işlənən feli "tutuşmaq" kimi verirlər, heç şübhə yox ki, həmin fel *tütmək* felindən törəmişdir. Biz bu felə abidələrimizdə az da olsa, təsadüf edirik:

Xalü xətin Nesimiyyə oda buraxdı, yandırır,
Gör necə xoş yanar, tüter mişk ilə udi-tər kimi.

Nesimi

Tütmək felindən törəmə *tütün* "tüstü" və *tütsi* (müasir dilimizdə *t* və *s* səslərinin yerdəyişməsi əsasında: *tüstü*) sözləri haqq verir ki, biz *tutuşmaq* kimi verilən fel bundan sonra *tütüsmək* kimi verək.

Qeyd edək ki, XIV-XV əsr ədəbi dilimizdə biz eyni zamanda müasir dilimiz üçün arxaikləşmiş *tapmaq* "səcdə etmək", *uyalmaq* "tutanmaq", *çaxmaq* "xəbər vermək, elan etmək, car çəkmək", *şəşmək* "açmaq", *tanlamaq* "təəccüblənmək", *uçunmaq* "qorxmaq", *uşanmaq*/*üşənmək* "qorxmaq", *kəmişmək* "atmaq", *armaq* "yorulmaq", *ilmək* "bəndə düşmək", "ilişmək", *yazmaq* "səhv etmək", "günah etmək", *ırınmaq*/*ıralmaq* "uzaq olmaq", *uyaxmaq* "gizlənmək", *yükünmək* "diz çökmək", "səcdə etmək", *döymək* "dözmək", *dinmək*/*dinlənmək* "sakit olmaq", "dincəlmək", *onmaq*/*onalmaq* "sağalmaq", *divşürmək*/*döşürmək*/*dirişürmək* "yığmaq", "bir yerə toplamaq", *dirişürmək* "yığışdırmaq", *yaqışmaq* "yaxınlaşmaq", "uyğun olmaq", *yacanmaq* "imtina etmək", "əsirgəmək", *sımaq* "sındurmaq", *ivmək* "tələsmək", *çığırmaq* "çağırmaq", *ilətmək* "aparıb çatdırmaq", *ısıрмаq* "dişləmək", *uğramaq* "rast gəlmək", "üz-üzə gəlmək", *ağmaq* "yüksəlmək", *uslanmaq* "ağıllanmaq", *dəgirmək* "çatdırmaq", *oyarmaq* "oyatmaq", *qaqımaq* "əsbəbiləsmək", *günilmək* "paxıllıq etmək", *evərmək* "evləndirmək", *ulalmaq* "böyümək", *çizginmək* "dolanmaq", *qatlanmaq* "dözmək", *sıymaq* "suyurmaq", *əsrinmək* "məst olmaq", *aldamaq* "aldatmaq", *aymaq*/*ayıtmaq* "demək", *uşatmaq* "sındırmaq", *yastanmaq* "söykənmək", *arınmaq* "təmizlənmək" kimi fellərə də bəzən təsadüf edirik.

Biz yuxarıda XIV-XV əsrlər ədəbi dilində tez-tez işlənən milli məşəli isim, sifət və fellər haqqında qıscıcaq danışdıq. Yeri gəlmişkən, bu dövr abidələrində müasir ədəbi dilimiz üçün arxaikləşmiş adların bir neçəsi haqqında bir-iki kəlmə demək lazımdır:

Oysal. "Kitabi-Dədə Qorqud"da və Q.Bürhanəddin "Divan"ında qeyd alınmış bu söz E.V.Sevortyanın, M.Rəsənenin lüğətlərində, eyni zamanda "Древнетюркский словарь"da yoxdur. Biz şübhə etmirik ki, *oysal* "ağızdakı selikli yara" adını bildirmiş və əsasən heyvanlarla əlaqədar işlədilmişdir.

Al totacuç hay, bal totacuç hay
Düşmənin sözüne oysal totacuç hay.

Q.Bürhanəddin

Kələci – "söz". S.C.Klouson bu sözün monqol dilindəki *kalamaq* "danışmaq" felindən törəmə olduğunu, şübhə ilə olsa da, deyir. L.V.Klarka görə çuvaş dilindəki *kalamaq* "demək" feli ilə bağlı olan bu söz sırf türk mənşəlidir və bulqar dilindəki *kələmk* felindən törəmişdir. Bu sözdə də biz "Kitabi-Dədə Qorqud"da, "Dastani-Əhməd Hərami"də, Q.Bürhanəddində və bir sıra başqa abidələrdə təsadüf edirik:

Bunun ilə yeyərək, söyləşərək,
Bir-iki söz, kələci, əyləşərək.

"Dastani-Əhməd Hərami"

İçin – "xəlvəti". Bu söz müasir ədəbi dilimizdə ağlamaq feli ilə birləşmədə "için-için" şəklində işləndiyinə baxmayaraq, XV əsrdən sonrakı abidələrimizdə təsadüf olunmur.

Bini bir göz anarsan bana yetər
Əgər dilər isən yüz sög içində.

Q.Bürhanəddin

E.V.Sevortyan *için* sözünün o qədər də geniş yayıldığını qeyd edir¹.

винул/вино "şərab".

Bu sözdə biz Həbibinin bir qəzəlinin mətə beytində rast gəlirik:

Dur uru, ey saqiyyə-möhür bizə,
Sun bərü bir qaç qədəh vinu bizə.

¹ Ayardır ki, ayaxçı "Bədə tutan, qədəh tutan, şərab paylayan" mənalı da verə bilərdi

Buho sözü ən qədim sözlərdən olub dünyanın bir çox dillərində işlədilir. Bu söz hətta gürcü və erməni dillərində də var. Fonetik quruluş baxımından *buho* sözünün XV əsrdə azərbaycancaya erməni və ya gürcü dilindən deyil, rus dilindən keçməsi bizdə heç bir şübhə doğurmur. Həbib dilində *buho* sözünün işlədilməsi XV əsrdə Azərbaycanın Rusiya ilə ticarət əlaqələrinə dəlil ola bilər. Qeyd etmək lazımdır ki, tədqiq olunan dövr ədəbi dilində müasir ədəbi dilimizdəki “içki”, “şərab” sözünün qarşılığı kimi ən çox ərəb mənşəli *şərab* və fars mənşəli *mey* sözü işlədilmişdir. Bununla yanaşı biz Q.Bürhanəddin “Divan”ında sırf milli mənşəli *çaxır* sözünə 3 dəfə *çağır* şəklində, eyni zamanda həmin sözün sinonimi milli mənşəli *süci* sözünə, demək olar ki, abidələrimizin hamısında təsadüf edirik:

Qaqıdı aydur: – Gətiriniz süci,
Dilər ol biçərəyə qıla güci.
Aşxam oldi çün gətirdilər çağır,
Ol yavuzı məlun Gülşahə qaçır.
“Vərqa və Gülşah”

Ənik – “yirtici heyvan balası”

Könlümə gözlərin şol rəsmilə axarlar
Ki, qaqlan ənükleri axın edə qoynuma.
Q.Bürhanəddin

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, tədqiq etdiyimiz dövrdə bir çox heyvan və quş adlarına təsadüf edirik ki, bu adlar müasir dilimizin lüğət tərkibində yoxdur. Bu cür adlar ən çox Qazi Bürhanəddin “Divan”ında işlədilir.

Sunqur – “şahin”

Qapdı könlü, gözləri qurtulmadı andan,
Sunqur nitə ki, sey edə gökdəki uxarı.

Maraqlıdır ki, abidələrimizdə “şahin” mənasında *qarcığıy* və *toğan* sözləri də işlədilmişdir ki, bu sözlərə XVIII əsrin sonlarına qədərki yazılı abidlərin dilində təsadüf edirik.

Önəyük – alabaxta.

Mətdəndən məlum olur ki, *alabaxta* XIV əsrdə belə adlandırılmışdır. Bu ada biz “Kitab-ül-İdrak lisan-il-Ətrak”da da təsadüf edirik. Qazi Bürhanəddin “Divan”ında bir neçə dəfə rast gəlirik:

Qıldırım zari gülşəndə, ögördüm yarımı ol gün
Önəyük dedi kü-kü-kü, gögərçin dedi bu-bu-bu.

Yeri gəlmişkən, bunu da qeyd edək ki, *canavar* sözü dilimizə fars dilindən keçmiş və iki sözün birləşməsindən əmələ gələn bu leksik vahidin mənası, əslində “can daşyan” deməkdir və fars dilində “heyvan” mənasında işlədilir. Təqribən X-XI əsrlərdə dilimizə keçən bu söz topluluq bildirmiş və uzun müddət “heyvanlar və quşlar” mənası vermişdir:

Könlümün odunu gər zahir edəm bu dünyada
Gög də uçan canavarlar yerə biryən dökülür.

Ol üç canavarın biri qağan aslan idi, biri qara buğa idi, biri dəxi qara buğa idi (Kitabi-Dədə Qorqud).

Canavar sözü birinci nümunədə *quş* mənasında işlədildiyi halda, ikinci nümunədə *heyvan* mənası verir. Müasir dilimizdə isə bu söz əsasən “qurd” (волк) mənasında işlədilir.

Müasir ədəbi dilimizdə *çayırtkə* şəklində işlənən söz Mahmud Qaşqari “Divan”ında olduğu kimi, Qazi Bürhanəddində də *çəğürkə* kimi verilmişdir:

Sizə bizdən qamı varlıx çəğürkə ayağınca yox
Cuhanda bən Süleymanam, qarınca gər gələ sizdən.

Onurğa, qabırğa, süpürgə sözləri kimi mürəkkəb *-urğal/-ürğə* şəkilçisi ilə yaranmasına şübhə etmədiyimiz bu sözün tərkibindəki *t* səsinə necə izah etmək olar? Belə gəlir ki, türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində bəzən bu və ya digər söz, heç bir ehtiyac olmadan nitqədə *n, t* kimi səslər artırılır ki, bunlardan bəziləri sonralar ədəbi dildə möhkəmlənir: *qoparmaq* → *qopartmaq, çıxarmaq* → *çıxartmaq, qılıc* → *qılinc, asan* → *hasant, fürsət* → *firsant* və s. Bizcə, *çəğürgə* sözü də dialektlərdən birində *çəkürkəll/çayırtkə* şəklində işlənmiş və ədəbi dilin formalaşması dövründə dialektin təsiri nəticəsində ədəbi dildə də *çayırtkə* şəklində qəbul edilmişdir.

Biz Q.Bürhanəddində *bədəna* və *başaq* sözlərinə də təsadüf edirik ki, bu da heyvan adlarıdır.

Şəha, şahin gözün apardı könü
Sanasın bədənəyi qapdı başaq.

Nəsiminin bir beytində biz “çibin, milçək” mənası verən *sinək* sözünə təsadüf edirik:

Hər qanda kim, şərh cələsəm şirin dodağın qəndini,
Ərvah uşer sinək kimi ol dadlı şəkkərxəndinə.

Sinək sözü “Kitabi-Dədə Qorqud” da işlədilir.
“Dastani-Əhməd Hərəmi”də biz “qaranquş” mənası verən *qarlanğıc* sözünü qeyd etmişik.

Yedi hindi qılıç, yedi gözəl at
Yüürsə eyloye qarlanğıcı mat.

İnağ. E.V.Sevortyanın lüğətində bu sözün “dost”, “inam”, “sığıncıq”, “vəfali”, “hakim”, “sevgi”, “saf”, “gözəl” mənaları qeydə alınmışdır¹. G.Dörfer həmin sözün KDQ-da “məsləhətçi” mənasında olduğunu göstərir². Biz Q.Bürhanəddindən bir nümunənin verilməsini məqsəduyğun hesab edirik:

Fürqətün ilə göynərəm, vüsletün ilə yanaram,
Artuğ olur cana xətər necə ki bən inaq olam.

Inaq sözü burada, çox güman ki, “mətin”, “sadiq” mənasındadır.
Tutğavul sözünə Qazi Bürhanəddinin “Divanı”ndan savayı başqa abidələrdə təsadüf etməsək də, məlumdur ki, bu orta əsr Şərqiində vəzifə, mənəb bildirmiş söz olmuş və dilimizə monqolcadan keçmişdir.

Xəlifə, xanü sultanü məlik tutğavulu qazi

¹ В.Севортян. Этимологический словарь тюркских языков. М., 1974, стр. 654-655.

² G.Doerfer. Türkische und Mongolische Elemente in Neupersischen. Wiesbaden. B.2, 1974, soh. 248.

Fida qılır sana özin qamusi varlı varınca.
Q.Bürhanəddin

Yalğuzək.

Şəha, hüsnün içində sən çü bir *yalğuzək* olmuşun
Nola eşqün içində bən fərid olur isəm fərida.
Qamu xublarn içində anı *ayraxçı* yaratmış
Sanasın yəlguzəkdir dur ki kayru düşdi düzümdən.

Göründüyü kimi, Q.Bürhanəddindən gətirdiyimiz iki beytdə *yəlguzək* “tək, tənha, tayı-bərabəri olmayan” mənasında işlənmişdir.

Ayaxçı – “qulluqçu, kuryer”

Hezaran Rüstəmi-dəstan eşigümdə *ayaxçıdır*.
Oxar – quş adıdır. Qazi Bürhanəddin “Divan”ında bir neçə dəfə təsadüf edilir:

Qapdı könüli gözləri qurtulmadı andan
Sunqur nitə ki, seyd edə gögdəki oxarı.
Q.Bürhanəddin

Küpa sözünə “sırqa” mənasında abidələrimizdə tez-tez təsadüf edirik:

Küpa, altun-ü bezəklər dürr görək.
“Vərqa və Gülşah”

Q.Bürhanəddində bu sözün *küp* variantına da rast gəlirik:

Qulağındakı küpi gör, dəxi ana nədir demə,
Demə tuba boyına bel ilə biçini görgil.

Qut sözü Həbibinin bir beytində belə işlədilir:

Şol ləbi-yaqutini qut etmək için canına,
Dəmbədom yedirdüğü qandır dili-pürxun bizə.

Qut sözü təxminən eyni semantik əhatədə Q.Bürhanəddin “Divan”ında da qeydə alınmışdır:

Yaqut qut olmağa ləlün qatında heç,
Dişün qatında yalğuzəqün xud bəhəsi yox.

Qut başqa yazılı abidələrimizdə də qeyd alınmışdır.

Müasir ədəbi dilde işlənən "cavab" sözü dilimizə ərəbcədən çoxdan alınmışdır. Görünür Q.Bürhanəddində işlənən *qaru* və "Vərqa və Gülşah"dakı *amit* sözləri milli mənşəli olsalar da, artıq XIV-XV əsrlərdə arxaıqlaşmışdır. Çünki ancaq bir dəfə təsadüf etdiyimiz bu sözlər, qalan başqa hallarda alınma *cavab* sözü ilə əvəz edilmişdir:

Qardum sana bən beni, qoydum yoluna dini,
Saxlarsın bana kini, bumıydı bana qaru?

Q.Bürhanəddin

XIV-XV əsrlər yazılı ədəbiyyatımızda *yarmaq* "ağız suyu, selik" mənasında çox tez-tez işlədilir. Bir qayda olaraq bu söz poetik mətndə *ağız* və ya *dodaq* sözləri ilə birləşmə tərkibində təsadüf edilir:

Çün cəmalın məşhərin gülzardır,
Hövzi-kövser bəs dodağın yarıdır.

Nesimi

Ağızları yarına canları sələf verürüz,
Ravadurur bizə anı əgər sülaf edələr.

Q.Bürhanəddin

"Sahib" mənası verən milli mənşəli *is* və *iyə* sözünün hər ikisi müasir ədəbi dilde arxaıqlaşmışdır:

Ey hüsn iyəsi, çıxar demidir
Aşıqlərə üşr ilə zəkati.

Nesimi

Bu viran dil sarayın vəsl əliylə
Yap, ey lütf issi memarım, xərabat.

Həbib

Yəxni sözünə biz "Kitabi-Dədə Qorqud"da, Nizamidə və Q.Bürhanəddində rast gəlirik.

Yəxnisidürür cadu gözünün delü könlüm.

Təəssüf ki, biz milli mənşəli arxaik sözlərin hamısına tədqiq etdiyimiz dövr ədəbi dil abidələrindən müvafiq nümunələr verməklə onları burada müvafiq qayda ilə sadalamaq və göstərmək imkanından məhrummuşuq. Çünki tədqiqatın əsas qayəsi və məqsədi bu deyildir. Amma yuxarıda deyilənlər əsasında bir şey aydın olur:

XIII-XV əsrlər ədəbi dilimizin ayrı-ayrı nümunələrini oxuyub, bu nümunələrdə ifadə olunmuş fikirləri tam dərk etmək üçün orta əsrlərdə mövcud olan sufilik və hürufliliyin nəzəri əsaslarını, Quranı və islam dininin əsas müddəalarını bilməklə yanaşı, eyni zamanda ərəb və fars dillərindən xəbərdar olmaq və dilimizin müasir inkişaf səviyyəsində arxaıqlaşmış olan milli mənşəli sözlərin də mənalarını bilmək əsas şərtidir.

Türk dilləri, o cümlədən Azərbaycan dili, dünya dilləri içərisində öz sözdüzdəici şəkilçilərinin zənginliyi ilə xüsusi yer tutur. Sözdüzdəici şəkilçilər nəinki sırf milli mənşəli sözlərə, eyni zamanda alınma sözlərə də birləşərək, bəzən onların ilkin mənalarında belə, yeni milli zəminə, yeni dil zəminində müəyyən dəyişikliklər əmələ gətirir.

Bu dövrdə *-cuq/-cük* şəkilçisi isimlərin sonuna artırılır və kiçiltmə mənalı isim əmələ gətirir: *babacıq, qarıcıq, yigiticik, boyuncuq, tərəcik, gəlincik, alıncıq, quluncuq, quzucuq, öyüncük, saqalcıq*.

Maraqlıdır ki, əgər ismin sonunda *q, g, k, g* samiti varsa, *-cuq/-cük* şəkilçisindən əvvəl bu samit düşür: *ğulax-qulacıq, yalığ (yad) -yälıcık, topuq-topucux, yürək-yürəcük, köpək-köpəcik, totağ/totacux, uşaq-uşacux, yaprax-yapracuq, bıyıq-bıyıcaq, əsrük-əsrəcək* və s.

Meygun ləbün ilə, sənəmə, əsrıcəgəm bən,
Anunla xumarımı görək yazam, əfəndi.

Q.Bürhanəddin

Canım ləbinə irdi ırınca ləbinə can
Döndi suya qanımı və yürəcügüm oldı qan.

Q.Bürhanəddin

Küçücükdən bilə ulalmış idi,
Gülendamın xuyunu almış idi.

"Dastani-Əhməd Herami"

Bezi hallarda **-cıq** şəkilçisinə **-az** şəkilçisi də əlavə edilir və bu kiçiltmənin dərəcəsini daha da artırır: *əlcığaz, qızcıgaz, gözcügaz*.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, **-cıq// -cik// -cuq// -cük, -ca// -ca, -çiq// -çuq//, -çaq// -çək** şəkilçiləri tarixən eyni kökdəndir. Biz güman edirik ki, bu şəkilçinin ən qədimi **-çaq// -çək** olmuş və qalanları bunun fonetik variantı hesab edilməlidir. Deməli, hələ "Kitabi-Dədə Qorqud" yarandığı dövrdə bu şəkilçi *gögcək, balçaq* "qılıncın əl ilə tutulan hissəsi", *balçıq, gögcə, qaraca, qızlıcq* "zoğal" və s. bir neçə fonetik variantda işlədilmişdir.

-icu// -icil// -ucul// -ücü şəkilçisi tədqiq olunan dövrdə müasir ədəbi dil ilə müqayisədə daha məhsuldar olmuşdur: *atıcı, göstərici, yandırıcı, ağlayıcı, yarıcı, yalvarıcı, varıcı* və s. Maraqlıdır ki, bu şəkilçiyə mürəkkəb sözlərdə daha tez-tez rast gəlmək olur: *əltutucu, yolurucu, canverici*.

Ey latə tapıcı, səni eyb etməzəm, inan.

Nəsimi

Canverici ləbindədir şərbəti xəstə könlümün.

Nəsimi

Sən, ey könülalıcı, canaparıcı dilbər,
Könülü can qatuna vardı, uş yarağını gör.

Q.Bürhanəddin

Qoçuz, uş görməmişüz bunciləyin biz dəxi heç,
Könülaparıcı, canqaparıcı bir şivgə quzu.

Q.Bürhanəddin

Qanıçıcı, qapqara rəngli idi
Dedi, ilət, tez bunu öldür, dedi.

"Vərqa və Gülşah"

-iş// -iş// -uş// -üş şəkilçisi də bu dövrdə məhsuldar olmuşdur. Bilis "dost", *sağış, yoxuş, çalış, damış, duruş, oynaş, yürüyüş, alış, ülüş* "hissə", *iliş, siliş* tipli fəli isimlərdə də tez-tez təsadüf edilir.

Ol lələki düşdi güli-rüxsarımız üstə
Bir qotrə yağış damdımı, min lələ tər oldu.

Nəsimi

Kimse gümanı zənn ilə olmadı heçq ilə bilis.
Nəsimi

Şəha, zülfündə canların sağışın kimsənə bilməz.
Q.Bürhanəddin

Yar işin, gör yarışın, gör uyudib oyarışın gör,
Güli-nəsrini hər ləhzə qaraya boyarışın gör.
Q.Bürhanəddin

Eşq ilə ol işinin, maviyə bilişinin
Vəhdətə dönüşünün kəsrəti biganədir.
Gülşəni

Qul, qaravaş, aqca, pul, altun, gümüş
Kim uğrar isə verdi-yadı bilis.
"Vərqa və Gülşah"

Hər yildə bir sögüm dəyər minnətim var anca kim,
Yətməz ol dəxi məni-miskinə ya yetər.
Hidayət

-ar// -ər- şəkilçisi ilə sifətlərdən, bəzən də isimlərdən fel yaradılır: *ağarmaq, qararmaq, gögərmək, yaşarmaq, qızarmaq, sararmaq, suvarmaq* və s.

Yaşarduqca ləbi-ləлиндə xəttin
Qızarı atəşi-rüxsarın, ey dust.

Həbib

-ar// -ər şəkilçisi eyni zamanda isim düzəldən şəkilçi kimi müasir dilimizdəki vəziyyətinə nisbətən daha məhsuldar olmuşdur:

Eşqi yaxarı hicri yıxar, gəməsi yuxar
Səhhət canuma yaxarı yıxarı yuxarı.
Q.Bürhanəddin

Bir dağ ur diyidi zəmandur qözün bana,
Unalmadı dəxi yarəsivü qoxarı var.
Q.Bürhanəddin

XIII-XV əsrlər ədəbi dilində *-lu//lü//lu//lü* sifət düzəldən şəkilçi daha məhsuldar olmuşdur. Bunun məhsuldarlığı bir də onunla izah oluna bilər ki, həmin şəkilçi eyni zamanda ərəb və fars mənşəli isimlərə birləşərək müvafiq sifətlər emələ gətirir.

İman ilə küfr bir şey oldu,
Dadlı ilə acı bir şey oldu.

Nəsimi

Gəldi gördü görklülərdən hər biri
Qıldılar təqdir edib bir dilbəri.

"Vərqa və Gülşah"

Ey mələksurətli dilbər, can fədadır yoluna...

Nəsimi

Şol günəş tələtli aya gər qəmər dersəm, nola?

Nəsimi

Şol gül üzrə dağılan ənəbər sifətli sünbülə,
Ənəbər reyhan, əcəb, ya mişki-tər dersəm, nola?

Nəsimi

-lu//lü//lu//lü şəkilçisi Nəsimi dilində daha çox, Qazi Bühranəddin dilində nisbətən az hallarda ərəb və fars mənşəli sözlərin tərkibində işlənir. Bu dövr ədəbi dilində biz *türlü* "cür", *dəklil/dənlü* "kimi" sözlərin də tərkibində *-lu//lü//lü* şəkilçisinə təsadüf edirik:

Bən sana bəhəstiz olmuşam qul
Bu dəklü qula baha nə gəldi?

Nəsimi

Dedigün dənlü varmıdır görəyin.

"Dastani-Əhməd Hərəmi"

Əgər canım sevvə, könül sevəyin
Könlüm doludur şöylə oxunla bu gün, ey mah
Kim, qanlı dəmir dışra çıxar gər çəkərəm ah.

Hidayət

Qeyd etmək lazımdır ki, qanlı sözü həm "qana boyanmış" mənalı sifət kimi, həm də "qatil", "qan tökmüş adam" mənalı isim funksiyasında çıxış edir:

Yürəgümün qanına girdi ləli qanludurur,
Nola sorar isəm andan ki, xunbəhası qanı?

Q. Bühranəddin

Qanlı sözüne "qatil" mənasında biz Füzuli dilində də təsadüf edirik.

Müasir dilimizdə olduğu kimi, XIII-XV əsr ədəbi dilimizdə də *-cu//cü//cu//cü* şəkilçisi isim düzəldən məhsuldar şəkilçi olmuşdur:

Xırmanın da hüsnünün gündür başaqqı ay ilə.

Nəsimi

Çün bu yalançı dünyanın aqibəti fəna imiş,
Keç qamudan Nəsimitekk, baxma anın bəqasına.

Nəsimi

Qaraqçı gözləri yağmalərindən,
Şəha, dönüb deməz estəğfirullah.

Nəsimi

Ey hərəmi, gözlərin yağmaçılar...
Vey dodağından xəcil həlvaçılar.

Nəsimi

Gözün təbb oldı, kirpikləründür avdaqqı
Qaşundurur, sənəma, sağlu-sollu sahib olan.

Q. Bühranəddin

Ləbünün qanına dişüm bu gecə dilər ki, girə
Ki, qaraxçı gözlərdən neçə girdilər qanuma.

Q. Bühranəddin

-u//ü//v//i, *-ğv//gü//ğv//gi* şəkilçiləri ilə düzəldən isimlər də XIII-XV əsrlərdə ədəbi dilimizdə tez-tez işlədilir. Biz bu iki şəkilçini ona görə bir yerdə veririk ki, hər ikisi etimoloji baxımdan eynidir və fəl kökündən isim düzəldir: *qorqu*, *sanu*, *sevgil/səvgü//səvü*, *qayğı/qayyu*, *tapu* "səcdə", *ulu*, *bilgü/bilü*, *uyqu*, *yargu* və s.

Geysuların qılı kibi yeridür inçölür isəm,
Özgə ilə visalığün gör sanuları sanmışam.

Q.Bürhanəddin

İş bu mənzdən irənler tapuya,
Dəxi möhtac olmaz özgə qapuya.

Nəsimi

Səndən özgə kim qılır bana mədəd, ey kirdigar,
Ta ki, umum birdü min atun döyübən əlğiyas.

Gülşəni

-u//-ü//-ı//-i, -uq//-üq//-ıq//-ik şəkilçiləri fel kökündən əsasən sifət, bəzən də isim düzəldilir. Burada da göstərilən şəkilçilər etimoloji baxımdan eynidir, lakin dilimizdə bəzən sonrakı *q, g* səsləri düşür. Bu cür şəkilçilərlə yaranan isim və sifətlərə aşağıdakıları nümunə götürmək olar: *ölü, tiri, biti, qoqu, qapu, qonuq, oyanuq, taqux, turaq/duraq, artuq, şaşuk, ayruq, dönük, dayaq, yazıq* "günah", *qazıq* "mıx", *buyruq, əsrük, ulaşux, yaraq, yasaq, əskük, arnuq, göynük, sovux* və s.

Buludun kükrəgi olsa yaşımdan
Çaxılmış bərq urar redi-fəğanım.

Nəsimi

Bən sini sevərəm, sevisərəm
Bu sözi türkçə qoyux deyölüm.

Q.Bürhanəddin

Döndü ol kafir geri, qıldı nəzər
Vərqanın əlin şaşuk gördü mөгər.

"Vərqa və Gülşah"

Dedi Gülşaha: "Nigar oldum ana,
Dustun vəli qoqusu gəldi bana".

"Vərqa və Gülşah"

Müasir dilimizdə olduğu kimi, XIII-XV əsrlərdə də düzəltmə sözlər içərisində *-ıq//-ik//-ıq//-lük* şəkilçisi ilə yarananlar xüsusi yer tutur. Çünki həmin şəkilçi isim, sifət, say və əvəzlilərə, hətta

felin məsdər formasına, eyni zamanda alınma sözlərə bitişərək mücərrəd mənalı isim yaradır: *yoxluq, varlıq, ikilik, mənlilik, sənlik, finəlik, bəglik, yağlıq, tərlik, qaranquluq, aydınlıq, dirlik, oğurluq, qamışlıq, büzülməklilik, sığırılıq, eşəklilik, itlik, dalasməklilik, savaşməklilik* və s.

Savaşməklilik, dalasməklilik, irişmək
Qamu itlikdürür, adəm nişanım.

Nəsimi

Tədqiq olunan dövrdə də *-la//-lə, -lan//-lən, -laş//-ləş, -lat// -lət* şəkilçiləri ilə yaranmış fellərə sıx-sıx təsadüf edirik: *başlamaq, anlamaq, daşlamaq, işləmək, yavuzlamaq, dinlənmək, yağmalamaq, gizləmək, qatlanmaq, sürülənmək, saqlamaq, dişləmək, söyləmək, bağlanmaq, əsənləşmək, iyiləmək, bağışlamaq, güniləmək, şişləmək, aylamaq, dəpələmək, bəkləmək, evlənmək, toylamaq* və s.

Gözünə netdim mən, ey arami-çan,
Durmadan qaşına yavuzlar mənı.

Nəsimi

Əjdəhayı görəcək Musa əsasın daşladı...

Nəsimi

Taşdı, yürek günilədi, gözüm yaşı ırmağı.

Q.Bürhanəddin

Ay yüzün ağılımda könüllər sürülənmiş.

Q.Bürhanəddin

Gələn xəlqi yedirdi, toyladı xoş.

"Dastani-Əhməd Hərəmi"

Şahilə, Gülşahilə əsənleşdi.

"Vərqa və Gülşah"

-la, -lan, -laş, -lat şəkilçili fellər ona görə abidələrimizdə çoxdur ki, həmin şəkilçilərlə ərəb və fars dilindən alınma sözlərə də fel düzəldilir: *təkyələnmək, nişanlamaq, eyblənmək, əcəbləmək*.

Əcəblərəm könülünü ki, səngi-xarə gəlir.
Q.Bürhanəddin

Səltənəti əmarətə eşq ilə təkyələnmə kim,
Beş gün imiş bu dünyanın səltənəti əmarəti.
Nəsimi

Eşidənlər ani yavlaq əcəblər.
"Dastani-Əhməd Hərəmi"

Biz düzəltmə sözlərin hamısını müfəssəl şəkildə tədqiq etməyi artıq bilir və düzəltmə sözlər haqqında yuxarıda deyilənlərə əsasən belə nəticəyə gəlirik ki, XIII-XV əsrlər ədəbi dilində də sözdüzəldici şəkilçilər leksik tərkibin zənginləşməsində əsas rol oynamışdır.

Tədqiq olunan dövrdə dilin zənginləşməsində mürəkkəb sözlər və sabit söz birləşmələri də aparıcı mövqə tutmuşdur. Biz nümunə üçün XIII-XV əsrlərin yazılı mənbələrində təsadüf etdiyimiz bir sıra elə mürəkkəb söz və sabit söz birləşmələri haqqında danışacağıq ki, bu sabit birləşmələrin ifadə etdiyi mənə ayrıca bir sözün mənəsinə müvafiq olsun.

Cün ol kirpiklərin zəxmi baş edər bağrımı hər dəm
Ki, bağrım qanı hər saat gözümü malamal eylər.
Nəsimi

və yaxud:

Çəkəli əgnimə bu sikkəyi-mərdan kəpənək,
Biləsən qıldı mənim dərdimə dərman kəpənək.
Nəsimi

və ya:

Tökülür sözə gələcək dürrü lələ ləblərindən,
Əcəb, ol sədəfdehanın dişə nəzn gövhərimini.
Buduna çıxşın ufalar, gözünə həm qarə su,
Tutulsun dilü qulağı, bir neçə daş dişinə.
Nəsimi

– beytlərində *baş etmək* – yaralamaq, *əyina çəkmək* – geymək, *sözə gəlmək* – danışmaq, *qara su* – katarakt mənalarda işlənmişdir.

XIII-XV əsrlərdə, çox güman ki, "sifət-ism" qəlibli mürəkkəb sözlər bəzi hallarda *-lu/-lü/-lu/-lü* şəkilçisi də qəbul etmişdir. Biz Nəsimidə:

Kim ki, qaşınla olmadı sübhi-əzəldə aşına
Ta əbəd ol qaragünün bəxti səhəb içindədür.

qaragün sözü ilə yanaşı, eyni mənada *qaragünlü* sifətinə də təsadüf edirik:

Günəşindən uş yanağın cığırım tutuşdu yanar
Nə bilir bu halı şol kim, qaragünlü bicigərdür.

Ayınəsində görməyən surəti-nəşini əyan,
Ayınədən gedirməmiş ol qaragünlü pasını.

Biz *yüzüqara* mürəkkəb sifətinə sinonim olan *yüzqarəsi* sifətinə də rast gəlirik:

Zülfü qaşın qarasına bağlamayan kişi könül,
Bilməmiş ol yüzüqara zülfü qaşın qarasını.
Nəsimi

Zülfünə dedim açıl ki, xalını görsün gözüm
Dərlədi yüzi həyədən dedi ki, yüzqarəsi.
Q.Bürhanəddin

XIII-XVI əsrlər ədəbi dilində "ism III şəxsin təkini nisbət şəkilçisi – sifət" qəlibli mürəkkəb sifətlər tez-tez işlədilir:

Sorsalar səndən rəqibi sən nəsindən biləsən,
Mən bilirəm söziəgri ənsəsindən bəllidür.
Nəsimi

Hüsnün nə bilir qiymətini hər gözügörməz,
Sən aşıqə sor canı ki, cismində rəvansan.
Nəsimi

Ari göftar, ey könül, gerçəklərin nitqədür.
Hər diliegridə yoqdur ari göftar, istəmə.
Nəsimi

Nəsimidə *saçıqara* sözü “cavan”, “qız” mənası verir:

Saçıqaranın zülfünə yapıxdı Nəsimi,
Ey bədə verən ömrünü, zünnarə yapışma.

Qeyd edək ki, “sifət+isim+cəm şəkilçisi” və ya “isim+isim+li” qəlibli mürəkkəb sifət də bu dövrdə işlədilmişdir.

Kirpiginin əsiriyəm şol alagözlü fitnənin.
Nəsimi

Rəngi-çöhrəm zərd olubdur, qamətım həm çün hilal
Ol günəşyüzlü həbibim, ləli-xəndan ayrılır.
Nəsimi

Zahid aydır, sevmə xubi, baqma anın yüzinə
Şol həcəryürekli əhən, yoxsa mərmərdənmidür.
Nəsimi

Kirpiginin əsiriyəm şol alagözlü fitnənin.
Nəsimi

Müasir ədəbi dilimizdə “tamam” sözünün sinonimi kimi çıxış edən “başdan ayağa (qədar)”, “başdan-baş” ifadələridir. Biz bu ifadələrin aşağıdakı variantlarına təsadüf edirik:

Başdan ayağa küll vücudum oda yandı.
Nəsimi

Necə ki, sərvinə əl irəməzsə xidmətinə
Başdan ayağa dəkin külli quşanəm nəyisə.
Q.Bürhanəddin

Quşanmışam ayağı başdan ayağuma dəkin
Ki, neyləsin odun ilə yanam-yanam olamı?
Q.Bürhanəddin

Nura batdı qamu başdan başadək.
“Dastani-Əhməd Hərəmi”

On iki bürc ilə yeddi kəvakib
Olub başdan ayaq bu yeddi sanım.
Nəsimi

Sən mərvə ilə mana Səfasan
Ucdan-uca könlümə səfasan.

Nəsimi

Müasir ədəbi dilimizdə “baş üstə”, “göz üstə” ifadələri geniş işlədilir. Biz eyni mənada işlənən “can üstünə” ifadəsinə “Dastani-Əhməd Hərəmi”də təsadüf edirik:

Bular duri gəlib dedi ki, sərvər,
Can üstünə nə dərsən, ey dilavər.

Yenə görüncə birləşməsi həm “Kitabi-Dədə Qorqud”da, həm də “Vərqa və Gülşah”da müasir dilimizdəki “xudahafiz”, “hələlik” mənasını verir:

Yenə görüncə, əsən qal, ey nigər,
Ey gözəllər şahı, sultanım bənim.

-icil/-icil/-ucul/-ücü şəkilçisi ilə feldən düzələn isimlər əksər hallarda özlərindən əvvəl işlənən isimlə birləşərək mürəkkəb isim və sifət əmələ gətirirlər.

Xəlqin əməli azdı, könülyığıcı ögüş
Bir xəstə könülyapıcı memar bulunmaz.
Nəsimi

Qoçuz, uş görməmişüz buncılayın biz daxı heç
Könülaparıcı, canqarıcı bir şivgə quzu.
Q.Bürhanəddin

Qanıqıcı, qapqara rəngli idi.
“Vərqa və Gülşah”

Odayanıcı düşməni, yil qoyucu,
Ətini dişləyüb, köksün urucu.
“Dastani-Əhməd Hərəmi”

“Kitabi-Dədə Qorqud”da olduğu kimi, XIII-XV əsr ədəbi dilində də *son ucu* söz birləşməsi “nəhayət” mənası verir:

Nə ki, üçşaq demiş könülümün vəsfidür,
Qanda ırmak var isə son ucu ümmənə gölür.

Q.Bürhanəddin

Bir beş-on gün dinlənb nuş edəsən,
Son uci xoş göndürəyim, gedəsən.

“Vərqa və Gülşah”

Q.Bürhanəddində biz bu birləşmənin *son ici* variantına da təsadüf edirik. Görünür *son ici*, *son ucu* birləşməsinin XIII-XIV əsrlərdə mövcud olmuş dialekt variantıdır:

Bən usanmayayum cəfasından,
Zira, son ici ol usanasidür.

XIII-XV əsrlər ədəbi dilimizdə sabit feli birləşmələrin işlənməsinə daha sıx-sıx təsadüf edilir.

Can vermək sabit feli birləşməsi iki mənada işlənir: “ölmək” və “həyat vermək”. Bu birləşmə hər iki mənada eyni zamanda Füzüli dilində də işlədilmişdir:

Sey-Səvab ola anınçün həq yolunda verdi can,
Dərdinə həqdən dəvadur, rəncinə yüz bin şəfa.

Nəsimi

Bən yoluna can verəm və can utam,
Adəmiyə dünyada yetər bir ad.

Q.Bürhanəddin

Ölmüşəm hicrində cana, vəslden can ver mənə
Kim, mənə-bidil sana can birlə yarəm doqrusu.

Kişvəri

Göründüyü kimi, birinci iki nümunədə *can vermək* “ölmək” mənasında, sonuncu nümunədə isə “yaşatmaq, həyat vermək” mənasında işlədilmişdir.

Sabit feli birləşmələrdə ən tez-tez təsadüf etdiyimiz fel *düşmək* felidir: *inkara düşmək*, *ayrı düşmək*, *fəraqa düşmək*, *sevdayə düşmək*, *dilə düşmək*, *gözdən düşmək*, *xəyalə düşmək*, *cüda düşmək*, *dərdə düşmək*, *qıymətdən düşmək*, *yəğmayə düşmək*, *fəryada düşmək*, *ayaxdan düşmək*, *gözü düşmək*, *yola düşmək*, *sayru düşmək*, *yarağa düşmək*,

mək, *ayağına düşmək*, *mələlə düşmək*, *eşqə düşmək*, *fitnə düşmək*, *işə düşmək*, *yağış düşmək*, *xəndan düşmək* və s.

Sabit feli birləşmələrin tərkibində *düşmək* felinin daha çox işlədilməsi ilk növbədə bu felin çoxmənalılığı ilə bağlıdır, bir də onunla bağlıdır ki, dilimizin daha qədim inkişaf səviyyəsində *düşmək* öz əsas nominativ mənasından başqa, eyni zamanda köməkçi fel kimi işlənərək əsas felin ifadə etdiyi hərəkətin başlanğıc nöqtəsini bildirmişdir. Ona görə də *eşqə düşmək*, *sayru/xastə düşmək*, *fəraqa düşmək/ayrı düşmək/cüda düşmək* kimi tərkiblərdə də *düşmək* hərəkətin başlanğıc anını bildirir.

Təsadüfi deyil ki, XIII-XV əsrdə yaşayıb-yaradan şairlərimizin yaradıcılığında bəzən *düşmək* feli bu və ya digər qrammatik formada qəzəlin rədifli olur.

Yüzün günündən, ey qəmər, ənvərə düşmüşəm,
Anestünarən olmuşam, ol narı düşmüşəm.

Darüs-sələmi-hüsnünə, ey cənnətin külü,
Düşdüm əzəldə, gör ki, nə gülzarə düşmüşəm.

Düşdüm xəyalı-zülfünə, ey müttəqi, mənə
Təsbihə dəvət etmə ki, zünnarə düşmüşəm.

Canü cahanı vəslü-cəmalın bəhasinə
Verdim əzəldə, gör ki, nə bazarə düşmüşəm.

Şeytandır ol ki, surətinə qılmadı sücud,
Şeytanə münkir olmuşam, inkarə düşmüşəm.

Ey vəhdətin meyindən ulaşan xumarinə
Məsti-ələstə sor ki, nə meyxarə düşmüşəm.

Faş eylədim cəhəndə ənləhəq rümuzini
Doğru xəbərdir, anın üçün dərdə düşmüşəm.

Kənani-Yusifin ləbi-şirini buldum uş
Fikr eylə ki, nə tünqi-şəkərbərə düşmüşəm.

Eşqin qədimü zülfü rüxün daim-ül-əbəd,
Yarab, nə incə işü uzun kərə düşmüşəm.

Ey sübhəmə yeli, nə ögərsən tatarini,
Mişkin saçında gör ki, nə tatarə düşmüşəm.

Hüsnün hürufini mana verdi səbəq rüxün,
Dərsim bu əbcəd olduvü təkrarə düşmüşəm.

Gördü Nəsimi məşuqının yüzünü bu gün,
Həqqi bilən bilir ki, nə dildarə düşmüşəm.

On iki beytlik bu qəzəldə *düşmək* feli 15 dəfə işlədilir və əksər hallarda *düşmək* öz nominativ mənasında deyil, məcazi mənada işlədilmişdir. Bu ilk növbədə *ənvərə düşmək* "ışığığa çıxmaq", *xəyalı zülfünə düşmək* "saçı haqqında fikirləşmək", *bazarə düşmək* "alver etmək", *inkarə düşmək* "inkar etmək", *darə düşmək* "çıxılmaz vəziyyətdə qalmaq", "dar ağacından asılmaq", *işə/karə düşmək* "çətin vəziyyətə düşmək", *təkrarə düşmək* "təkrar etmək" birləşmələrinə aiddir. Təkcə bunu demək kifayətdir ki, Qazi Bürhanəddinin "Divan"ında *düşmək* rədifli on üç qəzəl var. Həmin qəzəllərdən biri belədir:

Ol dilbəri-zibə yənə bir nazə düşərsə,
Tən etmə, saçında könülüm azə düşərsə.

Bir av idi ki, düşdü bizə hüsnü-xəyalı,
Hala nədəlüm dünyada avazə düşərsə.

Dəm qıldı anın ləli-ləbinün dəmi bağrı,
Bir dəm nola andan dili-dəmsazə düşərsə.

Gözi könülün nöqtəsinə çün duta gözün,
Məgər ki, xəta oxı ola yazə düşərsə.

Pərkar ilə həq süni yaratmış səni, şaha,
İşvən nə əcəb ola, beəndazə düşərsə.

Göründüyü kimi, burada birinci beytdəki *azə düşərsə* və dördüncü beytdəki *yazə düşərsə* birləşmələri XIV əsrdə canlı danışıq dilimizdə geniş yayılmış analitik fel konstruksiyasıdır ki, *düşmək* bu konstruksiyada köməkçi fel kimi hərəkətin başlanğıc

anını göstərir. Deməli, *azə düşərsə* "özmağa başlarsa", *yazə düşərsə* forması isə "səhv etməyə başlarsa" mənalarını verir.

Maraqlıdır ki, müasir dilimizdə *əlverişli* nisbi sifətinin əsası olan *əlveriş* sözü müstəqil şəkildə işlədilmir. Həmin söz XIII-XV əsrlərdə ədəbi dilimizdə çox tez-tez təsadüf etdiyimiz *əl ver* – sabit feli birləşməsindən törəmişdir.

Əgər beş gündə bu dövrən sənə əl versə, ey aqıl,
Ki, şadlıq göstərer bir dem, döner yüz min məlal eylər.
Nəsimi

Bağlamışam bu boynumu hər qılına gisusının,
Ola ki, fürsət əl verə, bağlayam şaşam deyü.
Q.Bürhanəddin

Visalın qədrini bilməzdim və leykin imdidən sonra,
Əgər əl versə ol dövlət, bu baş nə ol ayağ olsun.
Hidayət

"Müvafiq şərait yaratmaq" mənalı *əl vermək* birləşməsi müasir ədəbi dilimizdə olmadığı kimi *əl yumaq*, *yelə vermək* birləşmələri də yoxdur. Universal xarakterli *əl yumaq* birləşməsi dünyanın bir çox dillərində olduğu kimi dilimizdə də "imtina etmək", "əl çəkmək" mənasını verir və "hədəf keçirmək", "mənasız istifadə etmək" mənalı *yelə vermək* birləşməsi kimi XIII-XV əsrlər ədəbi dilində geniş işlədilir:

Səba zülfün tozunu yelə verdi,
Məgər kim, sünbülünbər nihansan.
Nəsimi

Sünbülün vəsfin səbādən əşidüb dürür məgər,
Anın üçün yelə verür xirmənin gülşəndə gül.
Həbib

Yumışam əli özümdən bir aşinalıq ilə
Xərabü məst bu dənizə düşibən üzəli.
Q.Bürhanəddin

Arzum idi Hidayət qan yaş ilə əl yumaq,
Həsəl oldu kami-dil ol arzudan əl yudum.
Hidayət

Biz tədqiq olunan dövr yazılı abidələrində *əcəl irmək*, *ayaq tozuna dəgmək*, *əmək çəkmək*, *əmək yemək*, *gəm yemək*, *baş qomaq*, *çəri çəkmək*, *hicran çəkmək*, *əl tutmaq//dutmək*, *üz döndərmək*, *möhnət çəkmək*, *peyman tutmaq//dutmək*, *söhbət tutmaq//dutmək*, *könül vermək*, *sevdaya salmaq*, *bel bağlamaq*, *uy vermək*, *cavab vermək*, *qovğa çəkmək*, *qiyamət qopmaq*, *dövrən sürmək*, *çələm çəkmək*, *bidari çəkmək*, *ağz açmaq*, *qayğı salmaq*, *dila gətirmək*, *qiyamətdən düşmək*, *dili tutulmaq*, *iki baxmaq*, *baş çıxmaq*, *sözü kəsmək*, *dili çəkmək*, *əldən getmək*, *əmali azmaq*, *qulaq urmaq*, *sözü uzatmaq*, *bala çəkmək*, *könül bağlamaq*, *ətək tutmaq*, *nitqi tutulmaq*, *ömr çürütmək*, *eyş sürmək*, *iş görmək*, *ətək silmək*, *əl çəkmək*, *iman gətirmək*, *yola girmək*, *söz tutmaq*, *ğənimət tutmaq*, *qatı gəlmək*, *əldən qomaq*, *əl urmək*, *sud tutmaq*, *sağına gəlmək*, *sağışa gətirmək*, *könül sımmaq*, *söz sımmaq*, *tana qalmaq*, *ələ girmək*, *həzz aparmaq*, *əлиндən gəlmək*, *öğüt tutmaq*, *ad urmaq*, *tənə qurmaq*, *qərara gəlmək*, "sakit olmaq", *qulağa dəgmək*, *qana girmək*, *əcəb tutmaq*, *dila gəlmək*, *sözə gəlmək*, *sözə gətirmək*, *qana qalmaq*, *göz dəgmək*, *eyninə gəlmək*, *əldən getmək*, *laf urmaq*, *dünü günə qatmaq*, *ög//us dərmək*, *yol görmək*, *macal vermək*, *növbət dəkmək*, *fikrə batmaq*, *dil açmaq*, *məsləhət görmək*, *iş işləmək*, *bunyard urmaq*, *sözündən çıxmaq*, *dilini tutmaq*, *icazət vermək*, *dəstür vermək*, *buyruq tutmaq*, *kin tutmaq*, *könülü çapılmaq*, *qeyd düzmək*, *yol tutmaq*, *sözün almaq*, *ağlı getmək*, *ağlı gəlmək*, *izin çalmaq*, *qədəm urmaq*, *qərarı getmək*, *fikrə dalmaq*, *bünyard urmaq*, *yara urmaq*, *ayaq basmaq*, *qədəm basmaq*, *bağrı qararmaq*, *üz sürmək*, *xab görmək*, *xab girmək*, *xəli qapmaq*, *baş urmaq*, *can qurtarmaq*, *vətan tutmaq*, *namı qomaq*, *xoş gəlmək*, *aman vermək* kimi sabit feli birləşmələrə tez-tez təsadüf edirik. Bu onunla bağlıdır ki, Azərbaycan dilində fellər daha çox məcazlaşır. Sözlərin, xüsusən fellərin məcazlaşması isə poetik fikrin əsas ifadə vasitələrindən birini təşkil edir.

Əgər Nəsimi

Saçın buyi Xətavü Rumi dutdu,
Bu buy ilə məgər ənberəfsansan?

– deyirsə, bu beytdə *tutmaq* felini eyni zamanda iki məcazi mənədə işlədir: *tutmaq* burada həm "bürümək", "çulğamaq", həm də "işğal etmək", "fəth etmək" mənasında işlədilmişdir. Deməli, bu beytin

birinci misrasında belə bir fikir ifadə edilir: "Sənin saçının ətri Çini və Rumu çulğadı və hər iki ölkəni fəth etdi.

Sinonimlər

Nəsimi dilində və eləcə də XIII-XV əsr ədəbi dilində feli sinonimlər milli mənşəyi ilə diqqəti çəkir. Bu dövr ədəbi dilində fel və feli birləşmələrin sinonim cərgələrinə çox sıx-sıx təsadüf edilir. Nəsimi dilində və eləcə də XIII-XV əsr ədəbi dilində feli sinonimlər milli mənşəyi ilə diqqəti çəkir. Onlardan bəziləri aşağıdakılardır: *çoxmaq//üşmək//dərimək//yığnaq olmaq//toplaşmaq*.

Hər qanda kim, sərh eyləməm şirin dodağın qəndini,
Ərvah üzər sinək kimi ol dadlı şəkər xəndinə.

Nəsimi

Nola əgər qarincalar çoxdi ləbün şərabinə,
Hoqqeyi-ləldə tolu şəhidi-şəkər dəgülmüdü?

Q.Bürhanəddin

Qarə könül kisulərünə düşər işe
Kırpüğün arulən ana üzər işe.

Q.Bürhanəddin

Müasir ədəbi dilimizdə işlənməyən bu fellər, çox güman ki, ən qədim fellərdəndir və bəlkə də etimoloji baxımdan *çox* sözü ilə bağlıdır; *üşmək* feli isə *üyüşmək* şəklində bu gün də bir sıra dialekt və şivələrdə işlədilir; "Kitabi-Dədə Qorqud"da təsadüf etdiyimiz *yığnaq olmaq* feli birləşməsi isə canlı danışıqda işlənsə də, müasir ədəbi dilin leksikasına yaddır.

şəsmək//çözmək/açmaq

Açıla həft ucmağın qapısı bənə gər,
Düğməsinə yaxanun əlim şeşər işe.

Q.Bürhanəddin

Ey mana mişkin saçından könlünü qurtar deyon,
Qanğı qafildir səlasıldən çözər divanəsi.

Nəsimi

O! ləin uzadı bir az iləri
Vərqanın Gülşah əlin *şəşdi* geri.

“Vərqa və Gülşah”

uşatmaq/üşdürmək/sımaq – sındırmaq.

Rəvamıdır bənim sözüm sıyasan.

“Dastani-Əhməd Hərəmi”

Saqiya, camı getir kim, mən uşatdım tövbəmi.

Nəsimi

Könülüm sirçəsini üsdüresin,
Nigara, könülün sənəngin dəğülmü?

Q.Bürhanəddin

Könülüm sirçədürür, yürəgün taş
Nə diyəm bən bu sirçəyi sıyanə.

Q.Bürhanəddin

Könülümi sən sıyalı qıldı gözüm qan rəvan.

Q.Bürhanəddin

qaqımaq/qatı gəlmək (acığı tutmaq – qəzəblənmək)

Şu gənc arslan kibi xubi-zəmanə

Qaqıdı xışm ilə oldu divanə.

“Dastani-Əhməd Hərəmi”

Qatı gələ ləbin cövhər der isəm,
Mükərrərdir əgər şəkkər der isəm.

Q.Bürhanəddin

Qaqıdı, aydur: – Getiriniz süci.

“Vərqa və Gülşah”

qorqmaq/üşənmək/uçunmaq

Şoluqdom belinə qılıc quşandı,
Bulardan qorqdu və nə heç üşəndi.

“Dastani-Əhməd Hərəmi”

Könül uçundu çu gördi geysuları çərisin.

Q.Bürhanəddin

ilətmək/irışdirmək/dəgirmək

Yarəb, irışdir mənəi dövləti-didarinə.

Nəsimi

Xəbər ver biz şaha dəgərəlim.

“Dastani-Əhməd Hərəmi”

Müştaqə nədir çarə, mana bildir anı ki,
Gər fürsət ola yarə dəgirmək bu pəyami.

Nəsimi

Ey badı-şəba məndən ilət yarə səlami.

Nəsimi

yaşırmaq/gizləmək/saqlamaq

Pərdədə yaşır, ey qəmə, yüzünü takı münkirin,
Kəmənzəri bunun kimi hüsnü cəmalə düşməsin.

Nəsimi

Qaşların qövsündə müjganın xədəngin gizləyib,
Ey gözü məsanə, qan etmək dilərsən, etməgil!

Nəsimi

Aldılar, ol dəm anı, gizlədilər.

“Vərqa və Gülşah”

Qəmələrin sirrini canda dedin *saqlayım*,
Daşrə buraqdı könül pərdədən əsrarımız.

Nəsimi

Zülf arasında yaşur yüzünü təkkəc didə ab
Kim, yağış yaqısı yaşunur bulut içrə afət ab.

Hidayət

yaxmaq/yanmaq/tütmək/yandırmaq:

Xalü xətin Nəsimiyi oda buraqdı yandırır,
Gör necə xoş yanar, tütər, mişk ilə udi-tər kibi.

Xey-xəyalın könlümü yaxdıvü yandırdı məni,
Dal-divanə olub öz qəm ki, bağrım qan olur.

bilmək/tanımaq:

Bildim, tanıdım elmdə məbudu, yaqin ki,
Şöylə bilərəm kim, ani Quran bilir ancaq.

Əlbəttə, XIII-XVI əsrlər ayrı-ayrı abidələrdə təsadüf edilən sözləri qeydə almaqla, həm fellərin, həm də adların sinonim cərgələrinin sayını daha da artırmaq olar. Amma bu sinonim cərgələr ədəbi dil tarixindən daha çox tarixi leksikologiyanın obyektidir. Ədəbi dil tarixində isə elə sinonimlər (buraya üslubi sinonimlər də daxil edilib) tədqiq edilməlidir ki, həmin sinonimlər eyni poetik mətndə – beytdə işlədilmiş olsun. Belə sinonimlərə XIII-XV əsrlər yazılı abidələrimizdə six-six təsadüf edilir.

Əgər Nəsimi öz sevgilisinin gəlişi ilə vəcdə gələrək, onu “mərhabə” ilə qarşılayır və ona müraciətlə:

Ey cəmilim, ey cəmalım, bəhrü kanım, mərhabə!

və ya:

Surətım, əqlim, üqulim, cismü canım, mərhabə!

– deyirsə, biz eyniköklü *cəmil* və *cəmal* sözlərini *əql* və onun cəmi olan *üqul* sözlərini bir-birinin sinonimi kimi qiymətləndiririk.

Nəsimidə *naz* və *nəim*, *səbr* və *qərar*, *əhd* və *peyman*, *cahil* və *nadan*, *fırqət* və *hicran*, *cövr* və *cəfa*, *zənn* və *güman* eyniköklü *cəmil* və *cəmal*, *qil* və *qal*, *rüx* və *liqa*, *hesab*-*şümar*-*sağış* kimi sinonimlər tez-tez işlədilir:

Ey cəmil-ül-liqa nə dilbərsən
Kİ, rüxün hüsünə cəmal irəməz.
Fəraqi çəkməyən aşiq vüsalın qədrini bilməz,
Cəmilə olmayan vasil cəmalın qədrini bilməz.
Xalü xətin şümarını gəl sor Nəsimiyə
Ta sən hesabını biləsən, mən şümarımı.

Sidqü səfavü zövq ilən həqqə ulaş və vasil ol
Zənnü gümanə möhtəmil olma əgər-məgər kimi.
Sənsiz mühibbi-sadiqə nazü nəimi-xüld
Dərdü əzabü möhnətü rəncü əna derəm.
Həm möcüzəti Əhmədin gözləri sehridir anın
Rəhməti-həqq bu cadunun ümmətinə və alına.

Nəsiminin bu beytində bir tərəfdən *sehr* və *cadu* sözləri, digər tərəfdən “nəsl, ocaq” mənalı *ümmət* və *al* sözləri sinonimdir. Bir çox hallarda sinonimlərdən biri milli mənşəli söz olur:

Ol ki, bu sirri bilir oldu şahı-Misri-vücad,
*Hök*m anın, *buyruq* anın ol sahibi-ömrü xitab.
Çün şəhriyarın şəhrinə bu gün Nəsimidir məlik
Buyruq anındır, *hökm* anın həm şəhrinə, həm kəndinə.
Könlüm gəmisin qərç edə gör eşq dənizinə
Kim, bu *dənizin bəhrini* ümman bilir ancaq.
Qəzadır qaşların qövsü, qədərdir kirpigin səhmi,
Məni *amac* üçün eynin bu mənindən *nişan* etdi.
Eşqin qədimü zülfü rüxün daim-ül-əbəd,
Yarəb incə *işü* uzun *karə* düşmüşəm.

Dünya çün mürdardır, igrən könül mürdardan,
Gül degil dünya *tikandır*, nə *umarsan* xardan.

Gül nə *çiçəkdir* ki, anı bənzədem rüxsarına.

Nəsimidən gətirdiyimiz bu nümunələrdə *buyruq*, *dəniz*, *iş*, *tikan* və *çiçək* milli mənşəli sözlər olduğu halda, *hökm* və *bəhr*!ümman ərəb mənşəlidir, *kar*, *xar*, *gül* isə fars mənşəlidir.

Nəsimi dilində elə sinonimlərə də təsadüf edirik ki, ayrılıqda götürüldükdə belə sözlər arasında ancaq antonimik əlaqə haqqında danışmaq olar:

Gətməgə əzm eyləmişsən, ey dilaram, eyləmə!
Həsbətənlillah, məni bisəbrü aram eyləmə!

Bu beytdə *bisəbr* sözü *aram* sözü ilə sinonimdir. Əslində şair aram sözünü də *bi* ön qoşması ilə işlədir və sanki *bi* qoşmasını mötərizə kənarına çıxarmışdır.

Nəsimidə sinonimlərə, xüsusən üslubi sinonimlərə xitab şəklində də fəxriyyə şəklində yazdığı əsərlərdə daha sıx-sıx təsadüf edirik:

Bağım, irəmim, rövzə ilə huri-cinanım,
Bülbüller üçün təzə gülüstanım, əfəndi.

və yaxud:

Nigarım, dilbərim, yarım, ənisim, munisim, canım
Rəfiqim, həmdəməm, ömrüm, revanım, dərdə dərmanım!

Qəzəldə çoxlu miqdarda xitab işlədilmişdir. Əslində bu xitabların hamısı beytlərdəki nigar, dilbər, yar sözlərinin üslubi sinonimləridir. Amma bu üslubi sinonimlər arasında mənə və leksik cəhətdən də biri-birinə sinonim olan sözlər də yox deyildir; məsələn: *əbir-ənbər, həzar-bülbül, həyat-dürlük-ömr, məqsəd-murad, amir-şah-sultan, nur-ziya* və s.

Sinonimlərə Qazi Bühranəddində də təsadüf edirik:

Əgər divanə oldum bən anun əqlinə nə nöqsan,
Və gər nöqsan olur bəndə nə əksilür kəmalından.

Bəni zülfeyni qılıyla salıb bəndə oda saldı
Biliməzəm, nə qəpiser anun qıl ilə qalından.

Nazük tənünü biliməzəm canmı, bədənəm,
Hələ sanıram bən anı ruhi-bədənənimiz.

Dərdməndəm dərdə timar isdərəm,
Xəstəyəm gözünü bimar isdərəm.

Yuxarıda gətirilən beytlərdə *əql* və *kəmal*, *qıl* və *qal*, *tən* və *bədən*, *xəstə* və *bimar* sözləri sinonim kimi işlədilmişdir. Maraqlıdır ki, yunan dilindən alınmış eyniköklü, deməli, eynimənalı nam və namus sözü bütün orta əsrlər ədəbi dil abidələrində sıx-sıx işlənildiyi kimi, Q.Bühranəddinin dilində sinonim şəklində əksər hallarda yanaşı işlədilir:

Bən nam ilə, namus ilə arımı qoyubən
Namus edibən dünyada bir ad edisərəm.

Göründüyü kimi, beytdə bir tərəfdən nam, namus və ar sözləri sinonim kimi, digər tərəfdən namus ilə ad sözləri sinonim kimi çıxış edir.

Q.Bühranəddin "Divan"ında da sinonim sözləri biri milli mənşəli, digəri alınma olur:

Hər nə ki, *yük* götürür sürəti əksük olur,
Quş ola gərək könül, çün götürür *bari*-eşq.

Gözünə döyməyə göz, leyk gərək ki, görəm,
Didəyi-xudbini bən *çəşmi*-xudabın ilə.

Bu beytlərdə, göründüyü kimi *yük*, *göz* milli mənşəli sözlər olduğu halda, onların müvafiq sinonimləri *bar*, *didə*//*çəşm* fars mənşəlidir. Lakin Q.Bühranəddində bütün cərgələri milli mənşəli olan sinonimlərə nisbətən çox təsadüf edilir. Qeyd edək ki, bu sinonimlər bəzən mətni-üslubi sinonim xarakteri daşıyır.

Hurivü pərivü insanü fəriştə cümləsi
Çün niqabun götürəsən *tənə* və *alə* qələlər.

Necə *qanmaya* ləbləri yürəgün qanına,
Necə *susar* işə ləbi aşiqün yürəki qanar.

Nigara, zülfünü tağıd, qarası çoğ olsun,
Ya *ada*, ya *sana* layiq çəri yasana gərək.

Tutalım *süci* vardır, hərif qanı?
Ortada söz çox keçər arif qanı?

Səbzəvü cüyü *çağır* xatirdürür,
Yarı-nazik dilbəri-zərif qanı?

Zülfünü tağıtma cəm cəylə, bəxüm,
Yoxsa olur bu cəhan *alax-bulax*.

Dedüm ləbini *əmsəm*-ü *sorsam* olamı?

Yanağunun ləbi ləlün qatında,
Suyı yox, məgər *utanı*, *qızarı*.

Şişədür könülüm və səngədürür yar dili
Şişə çün səngə ura kəndözünü *yara sina*.

Bu nümunələrdə *tanmaq və almaq* felləri “təəccüb etmək”, *qanmaq və susamaq* “su içmək arzusunda olmaq”, *süci və çağır* “şərab”, *alax və bulax* “al-əlvan”, eləcə də *ad//san, əmmaq//sormaq* sözləri mütləq sinonim olduğu halda, *utanmaq/qızarmaq* sözləri üslubi sinonimlərdir.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Nəsiminin poetik dili üslubi və leksik sinonimlə çox zəngin olduğu halda, Q.Bürhanəddində eyni beytdə, hətta eyni qəzəldə sinonim sözlərin işlədilməsinə çox az təsadüf edilir.

Azərbaycan dilinin XIII–XVI əsrlərə aid başqa yazılı abidələrində də eyni poetik mətndə – beytdə sinonim sözlər sıx-sıx işlədilir:

Anın əvvəlinin önü bulunmaz,
Anın axırının sonu bulunmaz.

Məgər kim ol zamanda bir hərami,
Dərüb döşürmüş idi çox hərami.

Göhər, inci, aqiq, ləli-Bədəxşan,
Qızıl, altun, cavahir, dürrü mərcan.

Ol ucdan mənzilə irəməyövüz,
Ögimüz, usumuz dərəməyövüz.

Qeydsiz xoş gedərsiz, söyləməzsiz,
Sağ, əsən keçməgə şükri cəyləməzsiz.

Güləfrux xəliqinə ol dəm çığırdı,
“Yaraqların gəlin” – deyü qığırdı.

“Dastani-Əhməd Hərami”dən götürülmüş bu nümunələr göstərir ki, əsərin dili canlı xalq dilinə əsaslandığı üçün və əsər epik olduğundan burada təsadüf edilən sinonim sözlərin böyük əksəriyyəti milli mənşəli sinonimlərdir. Eyni fikri “Vərqa və Gülşah” haqqında da demək olar:

Qıldılar ol gün *dügün* şadivü *toy*
Şah için cümlə bəzəndi köy.

Aldı Gülşahi Məlik Məhsün gəlir
Şəhər xəlqi *yem, yemiş*, nemət alır.

Vərqəyə aydur: – Yigit, halun nədir?
Sayruluqmu səni şöylə inlədir?
Xəstə isən şöylə dərdin biləyim.

Vərqə Gülşahın yənə yüzün görər
Ah edər, *ussı gedər, aqli varar*.

Şöylə kim, rəsm idi, Vərqə atasın
Qıldılar təziyə, dutdular yasın.

Qaqıd, aydur: – Gətiriniz *süci*,
Dilər ol biçərəyə qıla güci.

Axşam oldı çün gətirdilər *çaqır*,
Ol yavuzü məlun Gülşahə qaqır.

Göründüyü kimi, bu nümunələrdəki sinonimlər *yem//yemiş* – nemət, *sayru//xəstə, ussı getmək//aqli var, təziyə qılmaq//yas tutmaq, süci//çaqır* əsasən canlı danışq dilində təsadüf edilən sinonimlərdir.

Cahanşah Həqiqinin dilində, demək olar ki, sinonimlər Nəsimi dilindəki sinonimlərin təkrarıdır və əsasən alınma sözlər əsasında yaranan sinonim sözlərdir. Buraya *cövr* və *cafa, nalə* və *dərd, dərd//məhnət//ənduh, dərd//qəm, şivə//naz, gənc//mülk//mal, idrak //fəhm* tipli sinonimlər daxildir. Cahanşah Həqiqi “Divan”ında biz ancaq birçə dəfə milli mənşəli sinonim sözün (*yaqmaq//yandırmaq*) yanaşı işləndiyini qeydə almışıq. Eyni fikri XV əsrdə yazıb-yaratmış Hidayət, Gülşəni, Kişvəri, Həbibə haqqında da demək olar. Bu şairlərin dilində ən çox işlənən sinonimlər *biəql//bihuş, mast//sərxoş, rux//ariz, vəfa//məhr, namehriban//biəhd, tor//təza, qərar //səbr //aram, şad//xəndan, nalə//əfqan, dərd//qəm, həsti //viəcud* (maraqlıdır ki, Q.Bürhanəddində *viəcud* sözünün sinonimi kimi *bud* sözü işlədilir), *nalə//zar, ənduh//qəm* kimi alınma sözlərdir.

Omonimlər

XIII–XVI əsr ədəbi dilində omonimlərə daha çox təsadüf edilir. Əslində omonimlər eyni nitq hissəsinə aid olan və eyni fonetik tərkibdə olsa da müxtəlif mənə verən söz qruplarıdır. *Yaş* sözünün bir mənəsi “ömür”, digər mənəsi “göz yaşı”dır. Göründüyü kimi, bu sözün hər ikisi isimdir və müxtəlif mənə versələr də, fonetik tərkibcə

eynidir. Əgər fonetik cəhətdən uyğun olan sözlər ancaq bir qrammatik formada eyniyyət təşkil edərsə, belələrinə omoform adlanır.

Dilər isən ki, görəsən ayi nə?

Gün toğucax ölinə al ayinə.

Q.Bürhanəddin

Bu beytdə birinci misrada "ay nədir" mənasında işlənən *ayi na* ilə ikinci misrada *ayinə* sözü eyni şəkildədir. Deməli, bunlar omoformlardır. Hətta sonrakı beytdə "ayıla" mənasında işlənən *ayinə* söz-forması da omoform kimi qiymətləndirilməlidir:

Gözilə məst olan könül qaçan

Ki, yiye qəmzəsi oxın, ayinə.

Qanısan sən, qanısan sən, qanısan sən, qanısan?

Yüregümin qanısan sən, qanısan sən, qanısan.

Bu beytin birinci misrasında sual əvəzliyi *qanı* ikinci şəxs tək şəkilçisi *-san* ilə "haradasan" mənasında, ikinci misrasında isə *qanmaq* III şəxs tək mənsubiyyət şəkilçisi *-ı* – ikinci şəxs tək *-san* şəkilçisi "qanısan" söz-forması ilə eyniyyət təşkil edir. Ərəb əlifbasında sait səslər bir çox hallarda yazıda öz əksini tapmadığı üçün bəzən müxtəlif mənalı və müxtəlif tərzdə tələffüz olunan eyni sözlərə də təsadüf edirik ki, bu sözlərin ancaq yazılışı eyniyyət təşkil edir, məsələn: شکر şəkər, شكر şükr. Ərəb əlifbası ilə eyni şəkildə yazılan, lakin müxtəlif tərzdə tələffüz edilən sözləri omoqraf kimi qiymətləndirmək gərəkdir. Lakin şərti olaraq burada bütün omoqrafları və omoformları da biz omonimlər kimi qiymətləndirəcəyik. Bunlardan əlavə, Q.Bürhanəddini bütün başqa klassik şairlərimizdən fərqləndirən bir cəhət də ondan ibarətdir ki, şair omonimlərdən bəzən poetik mətndə eyni möharətlə istifadə edir ki, onun ifadə etdiyi fikri iki cür şərh etmək olar. Bunu göstərmək kifayətdir ki, şair *sormağ* felinin iki müxtəlif mənasını eyni poetik mətndə verə bilər. Buna görə də şair *sormağ* felini bir qayda olaraq dodaq/ləb, ağız //dəhan tipli sözlərlə birləşmədə verir:

Ləbündən sora gördüm bilimədim

Ki, nərədə olur bu ləl kani.

Sormağa qorxaram totağını ki, qandadır,

Zəhrə qanı ki, cəhd qılam bir ısıрмаğa.

Göründüyü kimi, hər iki beytdə fikir eyni şəkildə ifadə edilmişdir ki, *sor* felini həm "soruşmaq", həm də "əmmək" mənasında izah etmək olar. Eyni sözü Hidayətin aşağıdakı beyti haqqında da demək olar:

Ümid oldu itən könlüm buluna, nişə kim, ani

Ləbindən sordumü ağzına həm dedim soracağ olsun.

Əm sözü Q.Bürhanəddin dilində həm "dərman", həm də *əmmək* felinin ikinci şəxs tək eyni şəkildə işlənir. Bir çox hallarda şair eyni beytdə, hətta misrada hər iki mənanı verə bilər:

Eşq ilə dərdüm qatı, lütfilə də əm, bəgüm.

Bu misra *əm* sözünün "dərman" və ya *əmmək* felinin əm şəklində *əm* mənasında başa düşülməsindən asılı olaraq iki cür izah edilə bilər.

Tana qalırım hər gecə bən bədr yüzüncün,

Bədr ayı dəxi nola tana qalır isə hər mah.

Bu beytdə də birinci misrada *tana qalmağ* eyni zamanda iki mənada işlədilir: "dan yeri sökülüncəyə qədər oyaq qalmağ" və "heyran qalmağ", "təəccüb etməğ".

Orta əsrlər poeziyamızda Həsənoğludan başlamış ta XVIII əsrə qədər əruz vəznində yazıb-yaradan şairlər öz əsərlərində dərin fəlsəfi məna ifadə etməklə yanaşı, şerin arxitekonikasına, onun melodikliyinə, ritmik quruluşuna, sözlərin düzümünə və əhənginə də xüsusi fikir vermişlər.

Nəhəng poeziya məbədini quran şairlərimiz sözlərdən möharətlə və yerli-yerində istifadə etməyi bacarmışlar. Nəsimi və Qazi Bürhanəddinin, Xətayi və Füzulinin əlində dilimizin lüğət tərkibi, onun qrammatik quruluşu eyni zamanda olub ki, onlar həmin "mumu" istədikləri şəkllə salıb, insanların əqlinə, zəkasına emosional təsir göstəriblər, şairlərinin musiqisi, əhəngi ruh oxşayıb, insan qəlbini vədə gətirib. Bu prosesdə omonimlərdən

istifadə müsbət mənada bir növ söz oyununa çevrilir. Q.Bürhanəddində oxuyuruq:

Beni zülfeyni *qılıyla* salıb bəndə oda saldı,
Biliməzəm, nə qəpissər anın *qılıyla* qalından.

Burada şair milli mənşəli *qıl* sözü ilə ərəb mənşəli *qil* sözünün eyni şəkildə yazılışından istifadə edərək onları omoqraf kimi işlətməmişdir. Omoqraflara XV əsr şairlərimizin dilində də rast gəlirik:

Bağrım *qərar*dı cövrü cəfan ilen, ey fələk,
Qismət günü mənimlə bu oldu məgər *qərar*.
Hidayət

Vəsli *balın* dadmaq üçün hicr ağusın çəküb,
Çoq bələ daşın Hidayət qıldı *balın* gecələr.
Hidayət

Demə aldanmazam *düşmən* *sözünə*
Bu yuca qələdən *düşmən* *sözünə*.
Hidayət

Bu beytlərdə ərəb mənşəli *qərar* ismi ilə milli mənşəli *qərarmaq* feli, fars mənşəli *balın* sözü ilə təsirlik hal və mənsubiyyət şəkilçili *balın*, *söz-ü-nə* ilə *süz-ün-ə* sözləri omoqraflardır. Omoqraflara Qazi Bürhanəddində çox tez-tez təsadüf edirik, XIII-XV əsrlərdə yazıb-yaradan başqa şairlərimizdə əsasən omoqroflara və sırf omonimlərə təsadüf edirik.

Gözlər ilə yıqdı şol *gözlər* məni,
Kırpık oqun *gözlərü* *gözlər* məni.

Qandasan, ey yürəgimi *yarıcı*,
Qanda olsan tanrı sana *yarıcı*.

Nəsimidən gətirdiyimiz bu nümunələrdə *göz* isminin cəmi *gözləmək* felinin qeyri-qəti gələcək zamanı ilə *yarmaq* felindən *-ıcı* şəkilçisi ilə yaranan *yarıcı* sözü ilə "yardımcı" mənalı *yarıcı* ismi omoform təşkil edir. XV əsr şairi Hidayətdə oxuyuruq:

Dedim: Ey gün, yüzini görsət, gözümdən *nəm* gedər,
Dedi: Gör sənin yüzün seyl axıdarsa *nəm* gedər.

Birinci misrada isim kimi işlənən fars mənşəli *nəm* sözü ilə ikinci misrada nə sual əvəzliyi ilə birinci şəxs tək mənsubiyyət şəkilçisi *-im* şəkilçisi ilə yaranmış *nəyim* sual əvəzliyinin xalq danışq dilində uzanma intonasiası ilə işlənən *nəəm* variantı omoform təşkil edir.

Hidayətin bir qəzəli, demək olar ki, əvvəldən axıra kimi bu qəbildən olan omoformlar əsasında yaranmışdır. Həmin qəzəldən nümunə üçün bir-iki beytə nəzər salaq:

Dan yeli kim *asəndə* yetirirdi buyini
Ol zülfü-pürxəm içrə neçün *asənmidir*?

Bənzimmidir mənim bu sarı böylə *ya səmən*,
Rənginmidir sənin bu qızıl, *yasəmənimdir*.

Burada *asmək* feli ilə *asən* "sağ" sözü arasındakı oxşarlıq və *yasəməni* ilə *ya* bağlayıcısı və *səməni* sözü arasındakı oxşarlıq əsasında omoform yaradılmışdır.

XIII-XVI əsr ədəbi dilində omoformlar içində ən geniş yayılanı iki müstəqil söz-formanın bir söz-forma ilə omoform təşkil etməsidir.

Dilbərım rindənə geymiş *çəkmanı*
Tut ölimdən otağına *çəkmanı*.
Nəsimi

Necə kim, ögüt verirəm *dilə məni*,
Kim, cəhani yaradan özgə *diləməni*,
Gör dilim, yar, geyrinə meyl eyləsə,
Öz dilim ilə dilimni *diləməni*.
Nəsimi

Eşq odu ilə düşmüşəm bir *yanə məni*,
Mən qaçan bu eşq odundan *yanəməni*.
Həqiqi

Billah, ey sərv-i-rəvan, durgil səhər, *gül şən degül*
Gün yüzün şəmi önündə ta gülə *gülşəndə gül*.
Həbib

Bu nümunələrdə *çəkmə* ismi təsirlik hal şəkilçisi ilə *çəkmək* felinin ömr şəklil ilə (ikinci şəxs təkdə) *mən* əvəzliyi təsirlik halda omoform təşkil edir. Eyni şeyi *dilə mən* (*dil-ə mən*), *diləmən* (*dilə-mə-n - diləmərəm*), *diləmən* (*dil-ə-mən - kəsərəm*), *yanə mən* (*yan-ə mən*), *yanəmən* (*yan-ə-mən*), *gül şən degül - gülşəndə gül* omoformları haqqında da demək olar. Biz abidələrimizdə söz və söz-formaların yazılışı haqqında müəyyən təsəvvürə malik olsaq da, söz-formaların tələffüzü haqqında çox az şey bilirik. Bu baxımdan omoformların XIII-XVI əsrlərdə bu və ya digər söz-formaların tələffüzü haqqında təsəvvür yaratmaqda əhəmiyyəti çoxdur. Nəsiminin rübailərindən birində oxuyuruq:

Gəl, bu gün işrət gündür, *al meyi*,
Daima nüql ilə gərgil *almayı* (almeyi)
Qamusunun xisləti birdir, vəli
Müstəidlər fərq edirlər *al meyi*.

Burada birinci və dördüncü misralarda *al - al* omoformdur, çünki birinci misrada *al* fel, dördüncü misrada *al* sifətdir. İkinci misrada sonuncu söz-forma *almayı* şəklində yazılmış olsa da, biz onu *almeyi* kimi tələffüz etməməliyik, çünki: a) birinci və dördüncü misralardakı *al meyi* omoformları bunu tələb edir; b) dilimizin orfoepiya qaydalarına əsasən *y* səsinəndən əvvəl söz-formaların ikinci hecasında *a*, *ə* bir çox hallarda *e* kimi tələffüz edilir: *aleydi*, *güleydi* və s.

Nəinki tədqiq olunan dövrdə, hətta XVII-XVIII əsrlərdə də ən çox təsadüf etdiyimiz omonimlər *al* "hiylə" - *al* "qırmızı", *əyaq* // *əyağ* "ayaq" - *əyaq* // *əyağ* "qədəh" sözləridir:

Baş urub səcədə qılır *əyağna*,
Sən *əyaq* içicək, bəninü nobat.

Nəsimi

Əlindən *əyağa* bin canü dil ucuz verəlim,
Ucuz dağılso, oğlan, götür ki (qız içələm).

Q.Bürhanəddin

Gəl içgil zövq ilən dövlət *əyağı*
Bu dövlətdən bəri çəkmə *əyağı*.

Hidayət

Bu nümunələrdə Nəsimi *əyaq* sözü ilə əlaqədar baş sözünü də işlədir və beləliklə eyni beytdə sözlər arasında həm antonimik əlaqədən (baş-ayaq), həm də omonimik əlaqədən istifadə edirsə, Q.Bürhanəddin bu "söz oyununu" bir qədər də dərinləşdirir və mürəkkəbləşdirir. Q.Bürhanəddin *əyaq* sözünü *əl* sözü ilə birgə işlədərək *icmək* feli ilə *əyaq* sözünü qədəh mənasında işlətdiyini bildirmişdir. Eyni hadisəni biz *qız* sözünün işlənməsində də görürük. Bu beytdə qız oğlan sözü ilə yanaşı işləndiyi üçün ucuz sözünün antonimi olan arxaik *qız* yəni "baha" mənasında işlənməmişdir.

Sufi boyandı ələ, alından olma qafil,
Nəçin ki, alı çoxdur zərəq əhlinin libası.
Nəsimi

Yar bizüm ilə yenə gör ki, nə al eylədi.
Ta ki, yaşum qan ola, yanağın al eylədi.

Q.Bürhanəddin

Nəsimidə biz tez-tez *xata* "noqsan", "ölkə adı" (*doğru* "düz", "tərəf", *yar* "sevgili", "ağzı suyu"//"selik", *çin* "doğru", "ölkə adı", "bölük" kimi omonimlərdən istifadəyə təsadüf edirik. Bu cür omonimlərin sayı Q.Bürhanəddində daha çoxdur.

Gər girürisən, nola sən bu gecə qoyunuma,
Ya nola qoşunur-ison tana dəkin oyunuma.

Könülümə gözlərin ol rəsmi ilə axərlər
Ki, qaplan önükləri axın edə qoyunuma.

Bini bir göz anarsən bana yetər
Əgər dilərisən yüz sığ içində.

Gök altında, yer üstində sənin tək
Gözüm görmədi gül gök içində.

Zülfeyniylə qarularum bağlamışam bən,
Bən ana fəda, bu ola qarum, nədəm bən.

Göründüyü kimi, Q.Bürhanəddindən götürülən bu nümunələrdə *qoyun* // *qoyun*, *iç* "daxil, içəri" // *iç(in)* "xəlvəti", *gök* "səma" // *gök*

“çəmənlik”, *qaru* “qol”//*qaru* “cavab” sözləri omonim kimi işlədilmişdir.

XV əsr şairlərimizin dilində, eyni zamanda “Dastani-Əhməd Hərami”də və “Vərqa və Gülşah”da işlənən omonimlərə gəldikdə isə onu demək lazımdır ki, adları çəkilən epik əsərlərdə və XV əsr şairlərimizin dilində Nəsimi dilində işlənən omonimlərdən fərqli şəkildə işlənən omonimlərə təsadüf edilmişdir.

Antonimlər

XIII-XVI əsrlər ədəbi dil abidələrində biz əks mənalı sözlərə – antonimlərə təsadüf edirik. Məlum olduğu kimi, antonimlər biri digəri ilə ziddiyyət təşkil edən sözlər deyilir. Ən çox sifətlərə xas olan bu kateqoriya öz ifadəsini isimlərdə, fəllərdə, zərflərdə, hətta qoşmalarda da tapır. *Yaxşı* və *pis* sifətləri eyni keyfiyyətin iki əks qütbünü təmsil etdiyi kimi, *gəlmək* və *getmək* fəlləri hərəkətin, *gəcə* və *gündüz* isimləri zaman məfhumu bildirən isimlərin müxtəlif qütbünü təşkil edir.

XIII-XVI əsrlər ədəbi abidələrinin dilində antonimlərə sinonim və omonimlərdən daha çox təsadüf olunur.

*Ey dedigin cümlə yalan, qövlü qərarın yoq imiş,
Çin xəbərini söyləmə kim, mişki-tatarın yoq imiş.*

*Heç gündüz olmaz gecəsiz, heç fərəh olmaz nəşəsiz
Sən nə qış oldun ki, sənün tazə baharın yoq imiş.*

*Qarılıq qış, yaz oldu yigidlilik,
Tifillik yay imiş, kəhl cavanıım.
Dili var sanır və leykin dili yoq,
Bir məğəsdir zəhri vardır, bali yoq.*

*Hər kim istər Kəbəyi etmək tövaf
Həm içi safi görək, həm taşı saf.*

*Tuba ağacının nədir yemişi?
Həqqə anı ar yaratdı, yoqsa dişi?*

Nəsimidən gətirdiyimiz bu nümunələrdə şair bədii fikrin ifadəsini və onun emosional təsir yükünü gücləndirmək üçün beytlərdə işlənən sözlərin antonim mənalardan istifadə etmişdir. *Yalan* sifətini *çin* “doğru” sifətinə qarşı qoyan şair, *gündüz* sözü ilə *gecə*, *fərəh* sözü ilə *nəşəsiz* və *qış* sözü ilə *bahar* sözlərini antonim mənada işlətməmişdir. Eyni fikri *qarılıq* “qocalıq” və *yigidlilik* “cavanlıq” sözləri haqqında da demək olar, çünki şair *cavanlıq* ilə *yaz* fəslini müqayisə etdiyi kimi, *qocalıqla* da *qışı* müqayisə edir. Bu müqayisədə təkə bədiilik, təkə dil baxımından antonimlik deyil, eyni zamanda dərin bir fəlsəfi məna var: *cavanlıq* və *yaz* ömrün və təbiətin oyanması, qol-qanad açması, nəhayət, ömrün və təbiətin ən gözəl çağı olduğu kimi, *qocalıq* və *qış* insanın və təbiətin yuxuya getməsi, ölgünləşməsi, donması deməkdir.

Dördüncü beytdə *var* və *yoq* sözləri antonim münasibətdə olduğu kimi, *zəhr* və *bal* sözləri də məhz həmin münasibətdədir. Beş və altıncı beytlərdə bədii fikir *ic* – *taş* və *ar* – *dişi* sözləri arasındakı antonimik məna əlaqəsi əsasında ifadə edilmişdir.

Nəsimidə *yer*//*gök*, *quru*//*yaş*, *sağ* və *sol*, *sağ*//*sayru*, *ic*//*taş*, *dadlı*//*acı*, *ar*//*dişi*, *gün*//*gecə*, *tün*//*gün*, *getmək*//*gəlmək*, *bu gün*//*yarın*, *dün*//*bu gün*, *bay*//*yoqsul*, *ertə*//*gecə*, *vermək*//*almaq* tipli sırf milli mənşəli antonimlərlə yanaşı, *imruz*//*fərda*, *küfr*//*iman*, *sud*//*ziyan* tipli antonimlərə də təsadüf edirik. Nəsimi bəzi qəzəllərində əslində antonim olmayan sözləri eyni kontekstdə işləyir ki, bu məhz Nəsimi poetik dünyasında eyni məfhumun iki qütbünü təşkil edir.

*Həm mürəkkəb, həm basitü, həm cəvahir, həm araz,
Münfəsil, həm müttəsil, həm zakirin məzkuruyam.*

*Zahirü batin mənəm, peydavü həm pünhan mənəm.
Məzhərəm, həm müzhərəm, həm məzhərin məzhuruyam.*

*Asımanam, həm zəminəm, həm bulutü həm buxar,
Əbri-neysanəm, yəməm, həm lölü-mənşuriyom.*

*Aləmi-kübravü suğra, həm vazüü həm şəriif,
Aləməm, həm xəlqiyyə, qəmariyyə, məsruruyam.*

*Həm Xəliləm, həm nicatəm, həm həyatəm, həm məmət,
Məqbərəyəm, həm əcəbəm, həm hesabam suruyam.*

Başqa bir qəzəldən bir-iki nümunə gətirək:

Nuh ilə tufan mənəm mən, həm *nəcatam*, həm *həlak*,
Həm *yəməm*, həm *gövhəram*, həm ol yəmin məbhuruyam.

Həm *fəqirəm*, həm *difançı*, həm *məlik*, həm *padşah*
Həm mənəm ustadi-sənət, həm anın muzduruyam.

Zahirəm, zahirdə fəşam, məzhərəm, həm müzhərəm,
Batinəm hər şeydə, yəni batının məsturuyam.

Həm *rabiam*, həm *xərifəm*, həm mənəm *seyfü şita*
Həm *qışın məbrudu* öldüm, həm *yayın məhruruyam*.

Belə antitezalar əslində Nəsimi şeərinin canını və qanını təşkil edir. Ziddiyyət təşkil edən anlayışları dialektik vəhdətdə götürən şeəir sözlərin antonimik mənalardan istifadə edərək, özünü mikrodünya hesab edərək hər şeyin öz əksini onda – İnsanda tapdığını təsdiq edir. Bütün gətirilən beytlərdə və şeəirin başqa fəxriyyə-qəzəllərində qarşı-qarşıya qoyulmuş sözlərin bir-birinə bağlanması, həm mənə, həm də məntiqi cəhətdən biri digərini tamamlaması nəticəsində Nəsimi beytləri təkrar olunmaz üslubi siqlət alır və Nəsimi poeziyası çoxölcülülük, çoxplanlı, semantik vahid kimi qəbul edilir. Nəsimi poeziyasında antonimlər Kosmos – İnsan, İnsan – Allah antinomiyası əsasında ifadə olunur. Nəsimiyə görə, İnsan hər şeydir, o, əzəli və əbədidir. O həm zərrədir, həm günəşdir. Zərrə sözü altında materiyanın ən kiçik hissəsini nəzərdə tutan şeəir, Günəş sözü ilə Günəş sisteminə daxil olan bütün dünyanı nəzərdə tutur. Nəsimi şeəirində antonimlərdən istifadə, həm şeəirin dünya görüşünü əhatəli şəkildə ifadə etmək üçün, həm də şeərin ritmik-melodik strukturunu, onun emosional ekspressiv siqlətini artırmaq üçün işlədilir.

Q.Bürhanəddin yaradıcılığında antonimlərdən istifadə nisbətən başqa seçiyə daşıyır. Omonimlərdə olduğu kimi, antonimlərdən də istifadə zamanı şeəir antonim sözlərin çoxmənalılığundan, mənə çalarlarından məharətlə istifadə edə bilər.

Bənümlə *toğrudur* boyı, vəli *gəc düşdi* qaşları
Alaca görürəm daim anın cəduyi-şəhlasın.

Bu beyt *toğru-gəc* sözlərinin antonimliyi əsasında yaranmışdır. *Toğru* sözü *boy* sözü ilə münasibətdə şeəirin məhəbbət obyektini olan gözəlin cavanlığına dələlət edir, gözəlin qamətinin – boyunun doğru, düzgün olmasını göstərir. Tamamlıq məqamında işləən *mənimlə* söz-forması ilə münasibətdə isə *toğru* məşuq ilə aşiq arasında münasibətlərin səmimiyyətə əsaslandığını göstərir. Qaşın əyri olduğu hamıya aydındır. Ona görə də əgər Q.Bürhanəddin kimi istedadlı və sözlərin bütün mənə çalarlarından məharətlə istifadə etməyi bacaran bir şeəir belə gözəle müraciətlə "sənin qaşın əyridir" deyərsə, oxucuya yeni bir informasiya vermir. Gətirdiyimiz beytdə qarşılıq bağlayıcısı *vəli* artıq oxucuya əvvəlcədən xəbər verir ki, heç də hər şey doğru – səmimi deyil. Deməli, münasibətlərdə tam səmimiyyət olmaması qaşların *gəc* düşməsi ilə bağlıdır. Fikri tamamlamaq üçün şeəir sevgilinin məşuqa düşmən kəsilmiş qaşları altındakı şəhla gözələrinin cədasında nəşə xoşa gəlməyən bir niyyət görür və bu mənəni *alaca* sözü ilə ifadə edir. *Gəc* və *toğru* sözlərində olduğu kimi, *alaca* sözdən də şeəir iki mənədə istifadə edir: *alaca* "ala, şəhla" (gözün rəngi haqqında) və "şübhə, xoşa gəlməyən niyyət".

Saçın yoxsul ilə bəyə ağarçı qoxu yetirir,
Nəçün bu əql yoxsulun diler ki, sehr ilə bəyə.

Bu beyt də *yoxsul* ilə "varlı" mənalı *bəy* sözünün antonimliyi əsasında qurulmuşdur. Gözəlin saçının ətrini günəş işığı kimi, hava kimi, səhər mehi və ya axşam qaranlığı kimi hamı duyar. Lakin sevgi şeəirin əqlini fəth etmişdir, ona görə də başqalarından fərqli olaraq şeəir sevgilinin saçının ətrinə bigənə deyil, bu ətir, bu qoxu onun əqlini alır və şeəir bayılır. Göründüyü kimi, burada şeəir eyni zamanda *bəy* sözünün "ağlım başından almaq" mənasından ikinci misedə istifadə edərək ritmik-melodik baxımdan çox oynaq iki şeəir parçasında canlı dramatik bir səhnə yarada bilmişdir.

Sundan bəri ki, cədu gözün çavun eşitdim,
Əsrük yatuban oyanmağı hər dam iş etdim.

Bu beytdə, göründüyü kimi, *yatmaq* və *oyanmaq* felləri bir-birinə qarşı qoyulur. Ancaq Q.Bürhanəddin yaradıcılığına yaxşı bələd olan mütəxəssis başa düşür ki, bu beyt Q.Bürhanəddinin

poetik yaradıcılıq üsuluna uyğun gəlir. Çünki şairin əsərlərinə xas olan paralelizm əsasında biz belə qənaətə gəlirik ki, *yatmaq* feli ilə ifadə olunan hərəkətin tərzini göstərən *əsrük* sözüne uyğun olaraq *oyanmaq* felinin də ifadə tərzinə işarə edən bir söz olmalı idi. Ona görə də aşağıdakı beyt *yatmaq* və ya *uyumaq* ilə *oyanmaq* arasındakı antonimik əlaqəni daha bariz verir:

Nagah eşqünün odına yana düşmüşəm,
Sevdan ilə uyur ikon oyna düşmüşəm.

Bu beytdə hər şey öz yerindədir. Şair gözəlin sevdası ilə yatır və qəflətən eşq oduna yandığı üçün oyanır. Deməli, bu beytdə *uyumaq* ilə *oyanmaq* fellərinin antonimik əlaqələri yerli-yerində ifadə edilmişdir. Bəzi hallarda Q.Bürhanəddin sözlərin məcazi mənalarından istifadə edərək onları biri-birinə qarşı qoyur. Məlum olduğu kimi, klassik poeziyada *dodaq* həyat suyunu – *abi-heyvanı* təmsil edir. *Abi-heyvan* isə zülmətə – qaranlığa qarşı qoyulur. Q.Bürhanəddin:

Bunca zaman ləbün için saçın qaranqusundayam,
Abi-həyat qandadır, sorayum andan öləyim

dedikdə, *abi-heyvan* hesab etdiyi *ləbi-dodağı* qara saçların antonimi kimi götürür. Beyt *abi-həyat/ləb* və *qaranlıq* (saç)/*ölmək* sözlərinin qarşılaşdırılması əsasında yaranmışdır. Deməli, burada bir tərəfdən, *işiq – ləb – abi-həyat*, digər tərəfdən, *saç – qaranlıq – ölüm* antonim cərgə yaradır.

Q.Bürhanəddin dilində biz nominativ mənasına görə antonim sözlərə daha çox təsadüf edirik:

Vasli qısa, hicri yoğun olur imiş bu dünyada
Məşuqənin bulnəcx saçı uzun, beli incəsi.

Bən sanə irincəgəz qaib oluram bəndən,
Qaib əgər olmazsam *həzir* dəgülm axir.
Yüzünə zülfünü tağıt, *gətür şamı, gedər sübhü*,
Gidar zülfünü yüzindən, *götür sübhivü şam apar*.

Bu beytlərdən birincisində *vasl-hicran* və *qısa-yoğun*, ikincisində isə *həzir-qaib* sözləri antonimik münasibət əsasında qarşılaş-

dırılır. Üçüncü beytdə isə *şam* və *sübh* sözləri arasındakı antonimik əlaqəyə əsaslanaraq *zülfi* sözü ilə *yüz* sözünü qarşılaşdırılmış və *götürmək* feli ilə *gedərmək* və *aparmaq* fellərinə əsaslanaraq çox güclü təzad yarada bilmişdir.

Biz "Dastani-Əhməd Hərəmi" də və "Vərqa və Gülşah" əsərində eynəməli antonimlərə təsadüf etmirik. Buradakı antonimlər, əsasən *erkək-dişi*, *dün-gün*, *ertə-gecə*, *axır-əvvəl*, *ön-son*, *dün-gündüz*, *quru-yaş*, *ulu-kıçı*, *qoca-yigit*, *qış-yaz*, *eniş-yoquş*, *ər-övrət*, *sağ-sol* tipindədir. Məlum olduğu kimi, antonimləri təşkil edən sözlər əks mənəli semantik sahəyə aid olan sözlərdir. Həmin sözlər aid olduqları semantik sahənin müxtəlif qütbünü təşkil etdikləri üçün antonim qoşa söz iki müxtəlif qütbə daxil olan bütün semantik sahəni əhatə edir. Bu sahə o vaxt əhatə olunur ki, antonim sözlər birgə işlənsin. "Dastani-Əhməd Hərəmi" də və "Vərqa və Gülşah" da yuxarıda sadalanan antonimlər məhz belə işlənilir:

Vərqa aydur şimdi, ey huri cəmal,
Uş *fəraqa* dəyişirdi bu *visal*.

Sən cəhanda *şad* ol, ey bədiri təmam,
Qəm dəgül, bən *güssədan* olam məlal.

"Vərqa və Gülşah"

Sevindi, dərinsinə sığmaz oldi
Gönüldən *güssə* kitdi, *şadi* gəldi.

Cəfa imiş bu dünyanın *vəfası*
Ki, bin *yaxşı* işi dəgmez *yamana*.

"Dastani-Əhməd Hərəmi"

Göründüyü kimi, bu nümunələrdə *fəraq-visal*, *şad-mələl*, *güssə-şadi*, *cəfa-vəfa* sözləri antonimləri bu epik əsərlərdə öz işlənmə məqamına və funksiyalarına görə yuxarıda sadalanan əsasən milli mənşəli antonimlərdən fərqlənir.

Başqa məsələlərdə olduğu kimi, şerin ritmik-melodik strukturunu gücləndirmək, onun bədii, estetik və emosional ekspressiv gücünü artırmaq məqsədilə antonimlərdən istifadədə XV əsr şairlərimizdən heç biri Nəsimi və Qazi Bürhanəddin səviyyəsinə qalxa bilmir. Həqiqi poeziyasında ziddiyyət təşkil edən anlayışları dialektik vəhdətdə göstərmək hallarına, demək olar ki, təsadüf etmirik.

Hidayət yaradıcılığında biz *yar-əğyar, gül-xar, mehr-cövr, vəfa-cafa, dərd-dərman* kimi antonimlərə tez-tez rast gəlirik ki, bunların da çoxu sırf üslubi və ya mətni antonimdir:

Sən *yardan* gəlür, necə *əğyardan* qaçım,
Tədbir yoqdurur, yeticax tanırdan bəla.

Sənsən ki, olubdur kərəmin ami çəhanda,
Hər *xarə* verirsen *gülü*, hər *xarəyə* xara.

Eşqi öləmindən, könül, ah etmə ki, aşıq ixlas ilən olan,
Mehr oxuya *cövrünü*, *vəfa* bilə *cəfayi*, həm *dərdini dərman*.

Hidayətin dilində də bəzən Q.Bürhanəddin dilində təsadüf etdiyimiz eyhamlı antonimlərə rast gəlirik:

Zülfidən yüzün görüb bihuş olursa dil nola,
Kim ki *dün* qatsa *səhərgə*(h) gəlib olur ana xab.

Bu beytdə şair zülf ilə yüzü qarşılaşdırır. Zülf/saç qara olduğu üçün *dün/gecə* sözünün, yüz isə ağ-ışıqlı olduğu üçün səhər sözünün sinonimi kimi götürülmüş, ona görə də zülf ilə yüz sözləri şərti olaraq desək, eyhamlı və ya bilavasitə antonimlərdir. Bu beytdə bir maraqlı məsələ də var: birinci misrada şair gözəlin saçı ilə üzünü gördüyü üçün aqlını itirdiyini təsdiq edir və bu hərəkətin təsadüfi olmadığını sübut etmək üçün qeyd edir ki, kim gecəni səhərə qatsa, yuxu ona qalib gəlir. Heç də təsadüfi deyil ki, biz *səhərgəh* sözündə *h* hərfini mötəzədə vermişik. Şairin qayəsinə müvafiq olaraq bu söz-forma iki mənada başa düşülməlidir: a) səhər – qədim yönlük hal şəkilçisi -gə; b) *səhərgəh* – “səhərçağı”. Əgər söz-forma birinci mənada götürülürsə, ondan sonra vergül qoyulmalıdır; əgər söz-forma ikinci mənada götürülürsə, vergül ondan əvvəl olmalıdır. Bu variantın hər ikisi məqbuldur. Müqayisə et:

a) Zülfidən¹ yüzün görüb bihuş olursa dil nola,
Kim ki *dün* qatsa *səhərgə*, gəlib olur ana xab.

b) Zülfidən yüzün görüb bihuş olursa dil nola,
Kim ki *dün* qatsa, *səhərgəh* qalib olur ana xab.

Hidayətin başqa bir beytinə nəzər salaq:

Yüzün kim, səlasili-pürçində gizlüdür,
Bir Rumidür ki, qalmış ola Zəngibarda.

Bu beytdə də rumuların dərisinin ağ, Zəngibarda zəncilərin dərisinin qara olduğuna əsaslanan, eyni zamanda rumuların əsasən türk olduğunu və türk sözünün həm də “gözəl” mənası verdiyinə söykənən şair Rumi – yüz, səlasili-pürçin – Zəngibar sözlərini qarşılaşdırmış və bu ziddiyyət əsasında çox güclü bir antiteza yaratmışdır.

XV əsr Şeyx İbrahim Gülşəni dilində də antonimlər, əsasən “Dastani-Əhməd Hərəmi” və “Vərqa və Gülşah” epik poemalarında olduğu kimi adi antonimlərdir. Biz *ölü-diri, almaq//vermək, ağlamaq//gülmək, geniş/dar, gecə/gündüz, dəlu/uslu, sağ//sarı, ağ//qara, bu gün//danla, yoq//var, biş//çox, kəm//az, artuğ-əksük, aşınal//yad, dərd//gəm, eys//sadlıq, getmək//gəlmək, giryan//xəndan, pirl//yigit, sübh//şam, quru//yaş* tipli antonimlərə nəinki Gülşənədə, hətta Kəşvəri və Həbibü esərlərində də tez-tez təsadüf edirik.

Təşbihlər

Tədqiq olunan dövrədə bədii fikrin ifadə vasitələrindən biri kimi təşbih və ya bənzətmənin rolu çox böyükdür. Aydındır ki, təşbih və ya bənzətmədə əsas iki mənəbə olur: bənzəyən və bənzədilən. Təşbihin ən ümumi halı bənzəyəndən əvvəl *kimi, tək* qoşmalarının və ya *bənzəmək, oxşamaq* fellərinin işlədilməsidir, məsələn: *ay kimi üz, bulud tək saç, gül bənzər yanaq, kamana oxşar qaşlar*. Nəsimi dilində, demək olar ki, biz təşbihin bu tipinə təsadüf etmirik. Həm Nəsimidə, həm Qazi Bürhanəddində, həm də XV əsrdə yaşayıb-yaratmış şairlərimizdə təşbih daha mürəkkəbdir. Bir çox hallarda bənzəyən birbaşa bənzədilənin adı ilə deyilir:

Şol ləbi şirinə, yarəb, gər şəkər dərsem, nola?
Şol günəş tələti ayə gər qəmə dərsem, nola?

¹ Beytin birinci sözü əslində zülf ilən kimi olsa, daha yaxşı olar, lakin xalq dilinin dərin qatlarında yaşayan *ilən* qoşmasının *-dan, -dən* variantında işlənməsi şairin xalq zəmindən qidalandığını nümayiş etdirir.

Bu beytin ikinci misrasında aya bənzədilən gözəlin adı çəkilmiş. Nəsimi şeirlərində tez-tez *gözəl* sözünü *ay* sözü ilə, yeni bənzədilənə əvəz edir. Bənzədilənin əvvəlindəki nisbi sifət də bənzədiləndir. Şair bunu bədii təyin kimi verərək ayın, yeni gözəlin günəşə doğuşu olduğunu təsdiq edir və göstərir ki, əgər günəş kimi doğulmuş aya – gözələ qəmə, yeni ay desə, elə bir şey olmaz. Beləliklə, şair dördqat təşbihdən istifadə edir. Sonrakı beytlərdəki təşbihlər də təxminən bu tipdədir.

Şol gül üzrə dağılan ənər sifətli sünbülə
Ənərin reyhan əcəb, ya mişik-tər dərsem, nola?

Burada *gül* və *sünbül* əslində bənzədiləndir. Lakin şair gözəlin *üzü* və *saçları* sözlərini işlətməkdən imtina edir və saçın ənər qoxulu olduğunu göstərdikdən sonra onun, yeni gözəlin saçının ənər qoxulu reyhan və ya təzə mişik olduğunu təsdiq edir.

Elə hallara da təsadüf olunur ki, gözəlin, demək olar ki, bütün beytləri təşbihdən ibarət olur.

Əcəb ləlimni şol, ya cani-əhbab?
Əcəb zülfünmü, ya zənciri-pürtəb?

Qədim türklərdə qara – matəm rəmzi olduğu halda, ağ – həyat, müsbət hadisə rəmzidir; qara – şərr, mənfi hadisələri, ağ – xeyri, müsbət hadisələri təmsil edir. Odur ki, klassik poeziyamızda qara saçın, ağ isə gözəlin üzünün göstəricidir, poeziyada saç – küfdrür, üz – imandır, saç – gecədir, üz – gündüzdür, saç – buluddur, üz – ay və ya günəşdir. Bu cür təşbihlər nəinki XIII-XV əsr ədəbi dilimiz üçün, eyni zamanda sonrakı dövr ədəbi dilimiz və şifahi poeziya üçün səciyyəvidir. Lakin Nəsimini və onun davamçıları olan Həqiqini, Həbibini, Rövşənini, Gülşənini, nisbətən Hidayəti Nəsiminin müasiri Qazi Bürhanəddindən və XV əsr şairimiz Kişvəridən ayrıran cəhət odur ki, Nəsimi və onun XV əsrdəki davamçıları gözəlin üzünü, saçını, gözələrini, dodaqlarını, ağzını, sinəsini Quranın müxtəlif ayələrinə, ayrı-ayrı surələrinə və ya başqa dini məqalələrə də bənzədirlər:

Dilbərə, şəmsüz zühədar ayət-i rüxsarız
Ayət-i tahavü, ya sin surət-i didarınız.

Qamətini tubadurur, nün və-l-qələmdir qaşların,
Hazihə cənnatı-ədnin ləli-şəkkərbarınız.

Sureyi-vəlleyl zülfün, gözələrin nüməl bəser,
Leyk sübhanellozi-əsradurur əsrarınız.

Surətini vəşşəms oquram, dembədam ıxlas ilə
Ta ki hüsünü belədən saxlasın cəbbarınız.

Qul kəfa billahidir zikri Nəsimi xəttənin,
Həq bilir sümme-vəchüllahdurur didarınız.

Burada şair öz dilbərini müqəddəsləşdirir, onun üzünü Quranın 91-ci surəsi – Şəms (“Günəş”) surəsinin birinci ayəsinə – “Və-ş-şəmsi və-zühəyya” (“And olsun günəşə və onun parlıtısına”) bənzədir.

Quranın 19-cu Taha və 36-cı Yasin surələrini isə şair gözəlin üzünün görülməsinə bənzədir. Bu da aydındır. Çünki Taha surəsində Musanın Allahla söhbəti haqqında hekayət, Yasin surəsində isə Musanın, İsanın və Məhəmmədin Allahın elçiləri kimi insanlara nazil olmaları təsvir edilir. Deməli, şair bu beytdəki təşbihlərlə dilbəri müqəddəs günəşə və onun parlıtısına bənzədir.

İkinci beytdə gözəlin boyunu cənnət bağında bitən əfsanəvi tuba hesab edən şair, onun qaşlarını 68-ci əl-Qələm surəsinin ilk ayəsi “Nun və-l-qələmi və ma yəstəurunə”yə bənzədir, başqa sözlə desək, sevgilinin qaşları Allahın qələmi ilə çəkilmiş “nun” hərfidir. İkinci beytin ikinci misrasında Nəsimi sevgilisinin dodaqlarının adını belə çəkmir. Şair yaxşı bilir ki, o “ləl” dedikdə, oxucu “dodaq” məfhumu nəzərdə tutulduğunu biləcəkdir. Şair *ləl* sözünü şəkəryağdıran təyini ilə işlədir. Nəsimi ləli Quran ayəsi “cənnətu ədninə” (“bəhişt baği”) oxşadır. Saçlar – Vəlleyl (92-ci surənin ilk ayəsi) “And olsun gecəyə”, gözələr – səadətə bənzədilir. *Əsra* ilə *əsrar* sözlərinin paronimliyindən istifadə edən şair *saç*, *gecə*, *sirr* sözləri arasındakı semantik yaxınlıqdan istifadə edərək, gözəlin saçlarını eyni zamanda sirr hesab edir və bu sirin cavabını Quranın 17-ci İsrə surəsinin birinci ayəsində tapır ki, orada deyilir: Gecə öz qulunu Məscid-ül-həramdan Məscid-ül-Əqsaya aparın Allah nöqsansızdır.

Həqiqinin "Dedi" rədifli qəzəlindən bəzi beytləri götürək:

Yüzünü hər kim ki gördü, ibrət-ül-əla dedi,
Vəchinə hər kim ki baxdı, cənnət-ül-məva dedi.

Ta şəbi-meracə isradə rəfiq oldu saçın,
Qabi-qövseyin bəyanın şərhü öv-ədna dedi.

Katibi-qüdrət qələm çəkdi cəmalin lövhinə,
Ol xətü xalın hürufin elmi-müsəmma dedi.

Surətin şərinə izhar oldu ətraf-ün-nəhar,
Arizin dövründə zülfün leylat-ül-əsra dedi.

Çün Həqiqi gördi rüxsarın hürufi-ayətin
Aforin, səd aforin, bər süni ma-övha dedi.
Həqiqi

Həbibinin qəzəllərindən birində oxuyuruq:

Sən Müshəfi-həyatı yazdıqda desti-qüdrət,
Yüzün səhifəsində nəqş etdi yeddi ayət.
Kırpiklərlə qaşın, zülfün hürufüdür ki,
Səbülmesanidə səhh oldi ol kitabət.

Həbib

Həqiqidə *cənnət-ül-məva*, *merac*, *isra*, *qabi-qövseyin*, *öv-ədna*, *elmi-müsəmma*, *ətraf-ün-nəhar*, *leylat-ül-əsra*, *ma-övha* əsasən Qurandan alınmış söz və söz birləşmələridir. Həbibidə isə, hürufiliklə bağlı olaraq gözəl həyatın müqəddəs kitabına bənzədilir və şair əlavə edir ki, yeddi ayə, yəni Quranın birinci surəsindəki yeddi ayə gözəlin üzündə nəqş olunmuşdur. Şairə görə dörd kırpik, iki qaş və saç yeddiyə bərabərdir ki, bu da Quranın səbülmesani adlanan birinci surəsində öz əksini tapır.

Lakin bu heç də o demək deyildir ki, Nəsimi və onun XV əsrdəki davamçılarının dilində təşbih həmişə Quranla və ya dini anlayışlarla bağlı olur.

Bir neçə nümunə götürək:

Düşmüş mənəbər sünbülün xürşidi-taban üstünə,
Şol rəsm ilə mişkin benin gülbergi-xəndan üstünə.

Rüxsarın üzrə zülfini hər kimsə kim gördi, dedi:
Küfri-siyəhdür, sanasan, dağılmış iman üstünə.
Nəsimi

Zülfü rüxün şumarını şamü səhərdə sayaram,
Kim bilir ol şumari ki, mən nə şümar içindəyəm.

Zülfü rüxün hədisini necə unudam, ey pəri,
Çün dünü gün anımla mən leyli nəhar içindəyəm.

Nəsimi

Badi-səbadən sünbülün kim, ayə düşmüş kölgəsi,
Aşuftə gördüm, ey sənəm, andan pərişan olmuşam.

Abi-həyatın zövqini mən ta ki sordum ləblərin,
İçirmiş ol meydən mana, mən abi-həyyan olmuşam.

Nəsimi

Göründüyü kimi, saçı ən bər qoxulu sünbülə, üzü parlaq günəşə, dodaqları gülümsəyən gül yarpağına oxşadan şair bənzəyənin adını çəkməyi artıq bilir. İkinci beytdə *üz* – imana, saç isə – qara rəngli kafirə bənzədilir. İkinci nümunədə hər iki beytdə saç (zülf) və üz (püx) axşam və səhərə, gecə və gündüzə bənzədilir. Maraqlıdır ki, bu beytlərdə təşbih eynəmlə ifadə olunur. Üçüncü nümunədə isə bənzəyən saçın adı çəkilmir, yəni eynəmlə göstərilir ki, səhər yeli əsərə sünbül, yəni sənəmin saçını dağıtmış və saç aya, yəni sənəmin üzünə kölgə salmış, saç dağıtmış – pərişan olduğu üçün şair də pərişandır.

Son beytdə şair *sormaq* felini mətndə iki mənada – "soruşmaq" və "əmmək" mənalarında işlədir. Deməli, burada da şair birbaşa deyil, eynəmlə yarıd dodağını həyat suyuna oxşadır və göstərir ki, həmin həyat suyunu yarıd dodaqlarından içərək əbədi həyat əldə etmişdir. Belə təşbihlərə biz XV əsr şairlərin əsərlərində də təsadüf edirik.

Ey saçın zülmət, rüxün mehr ilə mahi könlümün.
Həqiqi

Zülf ilə yüzün görüb bihuş olursa dil nola,
Kim ki, dün qatsa səhərgəh, qalib olur ana xab.
Hidayət

Ey ki, gündüzdür yanağın zülfü-mişkin gecələr,
Gəl ki, uymadı fəraqından bu miskin gecələr.
Hidayət

Saçın küfrün görən iman yüzündən
Bilür ol küfr ilə imanım, ey dust.
Gülşəni

Xətti-səbzün üstünə dağıtma müşkin zülfünü,
Qoymağil bu həlqeyi-zünnarı Quran üstünə.

Gözlərin üstünə çəkdi kilki-qüdrət qəni,
Bağladı mehrabi-taət kafəristan üstünə.
Kişvəri

Mənim bir dilbərim var kim, yüzi xurşidi-ənvər tək,
Dəhani hoqqeyi-mərcan durur, dəndani gövhər tək.

Saçı sünbül, gözi ceyran, yüzi gülgül, xəti reyhan,
Rəhü rəftarı şirinu ləbü gəftarı şəkkər tək.
Kişvəri

Gətirilən nümunələrdən görüldüyü kimi, Həqiqi saçı zülmətə, üzü mehr və Aya; Hidayət saçı gecəyə, üzü gündüzə; Gülşəni saçı küfrə, üzü imana; Kişvəri isə saçı zünnar həlqəsinə, üzü isə Qurana bənzədir. Bütün bu təşbihlərə biz həm XIII-XV əsrlər, həm də sonrakı dövr ədəbi dilimizdə dəfələrlə təsadüf edirik. Kişvəridən nümunə üçün gətirdiyimiz beytdə isə təşbih ən sadə təşbihdir. Burada bənzədilən və bənzəyəndən başqa, bir də bənzətmə qoşması işlənilir. Belə təşbihlərə biz təkcə yazılı ədəbi dildə deyil, şifahi ədəbiyyat nümunələrində də təsadüf edirik. Təşbihlərdən istifadədə Qazi Bürhanəddin başqa şairlərimizdən bir qədər fərqlənir. Qazi Bürhanəddinin təşbih və epitetlərdən istifadədə orijinallığı ondan ibarətdir ki, şair əksər hallarda təşbih və ya epiteti iki mənada işlədir.

Bənümlə toğrudur boyi, vəli kəc düşdü qaşları,
Alaca görürəm daim onun caduyi-şəhəlasın.

Bu beytdə *toğru* sözü həm gözəlin boyunun, qəddinin, qamətinin *doğru*-düzgün olduğuna, həm də gözəlin boyunun aşiq olmuş şairlə səmimi olduğuna işarədir, lakin şair qeyd edir ki, əyri qaşlar şairə qarşı düzgün olmayan, kəc yol tutmuşlar. İkinci misradə caduyi-şəhla gözəlin gözlərinə işarədir. Şair alaca gözlərdə daimi bir alacalıq-şübhə görür.

Qazi Bürhanəddin çox tez-tez gözəlin belini xəyala və ağzını güməna bənzədir:

Belüni görəli incə xəyalə düşmüşəm,
Görəli ağzını şirin budur gümən səvərim.

Cün beli xəyal ola və ağzı gəmandır,
Eyib olmaya gör gözü qaşını tirü kəmandur.

Belünə baxdum – nə gördüm – bir xəyal,
Ağzını gördüm – nə gördüm – bir gümən.

Bəzən şair gözəlin saçını insan ömrünə bənzədir:

Zülfeyni çü ömrümdür, uzun et anı, yarəb.

Uzun təyini həm saç, həm də ömrə aid edilir. Aydın məsələdir ki, təşbihlər, müqayisələr XIII-XV əsr ədəbi dilimizdə çox zəngin və rəngarəngdir.

Paronimlər

Təəssüf ki, nə dilçiliyimizdə, nə də ədəbiyyatşünaslığımızda, ümumiyyətlə poeziyamızda, xüsusən klassik poeziyamızda ən geniş yayılmış paronimlər haqqında indiyə qədər bir söz deyilməmişdir. Bununla bağlı olaraq biz paronimlər haqqında XIII-XV əsrlər poeziyamızın dil materialı əsasında bir qədər ətraflı danışmaq istərdik.

Paronim nədir? Paronimlər etimoloji cəhətdən müxtəlif kökdən törəyən elə söz qrupuna deyilir ki, həmin sözlər arasında fonetik yaxınlıq olsun. Paronimi təşkil edən sözün birinin tələffüzü danışan

və ya dinləyenin yadına başqa bir sözü salmalıdır. Ona görə də paronim cərgəyə daxil olan sözlər, əsasən o sözlərdir ki, həmin sözlərin ilk hecaları fonetik cəhətdən eyniyyət təşkil etsin.

Nəsimidən iki beytə nəzər salaq:

Doğru söz doğrar həsudin bağrını şol mənədən
Münkirə oldi Nəsiminin kəlamı zülfıqar.

Dərdi-məhəbbət aşiqə dərman yeter, var, ey həkim,
Hər dəm mana bir dərddə ilə artırma dərman üstünə.

Burada *doğru* sözü ilə *doğra-*, *dərman* sözü ilə *dərd* etimoloji cəhətdən müxtəlif kökdən olsa da, onların birinci hecası eyni fonetik tərkibdə olduğu üçün bu sözlər arasında paronimik əlaqə var.

Qazi Bühranəddində oxuyuruq:

Darum dilərəm, dara urur canımı zülfı
Dərdinə yanam bu oda darum, nədərəm bən.

Bu beytdə *darı*, *dar*, *dərd* sözləri paronimik əlaqədədir:

Lütf eyləvü aç said ilə saqı bu gecə,
Andan tolu sun bizə əyax, saqı, bu gecə.

Qazi Bühranəddinin bu beyti ilə əlaqədar nəyi deyə bilərik? Beytdə bir tərəfdən *said* (bilək) ilə *saq* (baldır) arasında, digər tərəfdən *saq* ilə *saqi* arasında paronimik əlaqə var. Qazi Bühranəddin eyni zamanda təsirlik halda işlətdiyi *saqi* ilə şərabpaylayan mənalı *saqi* sözündən omoforn kimi istifadə edir. *Said* sözünün "bilək", *saq* sözünün "baldır" mənası verdiyini yaxşı bilən Q. Bühranəddin bu sözləri daha geniş mənada, müvafiq şəkildə "əl" və "ayaq" mənasında işlədərək, "əyax" sözünün "qədəh" mənası ilə yanaşı, oxucu təsəvvüründə "əyax" sözünü müasir dilimizdəki "ayaq" (bədən üzvü) mənasını da canlandırmışdır.

Bəzi hallarda hər hansı bir sözün son hecası müstəqil söz kimi də mövcud ola bilər:

Yaquti-reyhandir xətin, ey *quti*-can, ləli-ləbin
Şölə ki, düşmüş Xızr tək ol abi-həyyan üstünə.

Nəsimidən gətirdiyimiz bu beytdə *qut* ilə *yaqut ləl* ilə *ləb* paronimik əlaqədədir.

qut-yaqut paronimik əlaqəsinə biz Həbibidə də təsadüf edirik:

Şol ləbi-yaqutını qut etməkiçün canına,
Dəmbədəm yedirdiğü qandır dili-pürxun bizə.
Həbib

Yasaqun fərdür boynuma bənüm,
Vəlikin *saquna* yetməz yasaqun.

Q. Bühranəddin

Reduplikasiyanı xatırladan sözlər arasında da əlaqə paronimik əlaqədir:

Şol *safasız sufiyi* gör kim, necə
Dəm urar bimerifət heyvanımız.
Nəsimi

Dünyavü axirətdə azad idim əlif tək,
Çəkdi məni bəlayə *balasının balası*.
Nəsimi

Kim aydır kim, yüzün gülnara bənzər?
Ki yüzün *nuravü gül narə* bənzər.
Nəsimi

Dil saçına vardı, dəydi gözi oxına,
Gördi *siyahını* anlamadı *sipahnı*.
Q. Bühranəddin

Bən sənün ilə müttəhidəm, yoxdur ikilik
Əhvəl nəzəri nola bu *əhvəla* dönərsə.
Q. Bühranəddin

Gördünyü kimi bu nümunələrdəki *səfa/sufi*, *bəla/bala*, *nur/nar*, *siyah/sipah*, *əhvəl/əhvəla* sözləri, əsasən bir səsle biri-birindən fərqlənir və yanaşı işlədikdə bir növ reduplikasiya nəticəsində yaranmış sözləri xatırladır.

Qeyd edək ki, tədqiq etdiyimiz dövrdə ən çox təsadüf olunan paronimlər sözlərdən birinin sonuna bir-iki sait və ya samit artırmaqla yaranan paronimlərdir: *pər* ("qanad") *pəri*, *dil-dilim* (Nəsimi), *yar-yara*, *yar-yarı* (Q.Bürhanəddin) və s. Bəzi hallarda paronimlərlə alliterasiyanı biri-biri ilə qarışdırmaq da olar.

Can qədri səhl ola völi canıdurur, canam,
Sən sanma ol sanuyi ki, bən andan usanam.

Q.Bürhanəddin

Aydındır ki, burada *sən*, *sanma*, *sanuyi*, *usanam* söz-formalar arasında paronimik əlaqə vardır. Eyni fikri Hidayətin:

Vəsl balın dadmaq üçün hicr ağusun çəküb,
Çox bəla daşın Hidayət qıldı balın gecələr.

Hidayət

– beyindəki *balın*, *bala*, *balın* söz-formaları haqqında da demək olar.

Aydındır ki, biz XIII-XV əsr ədəbi dilində işlənən bütün paronimlər və onların ayrı-ayrı növləri haqqında burada hərtərəfli danışmaq imkanına malik deyilik. Bu dövr ədəbi dilində hətta ayrı-ayrılıqda Nəsimi, Qazi Bürhanəddin kimi nəhəng şairlərimizin poetik dilində paronimin attraksiviyaya, paronimlərin omonimlərə, alliterasiyaya münasibəti, sait səslərin, samit səslərin dəyişməsi ilə, heca və ya səs artımı ilə yaranan, metateza və başqa yollarla düzələn paronimlərin tədqiqi ayrıca bir monoqrafiya mövzusuudur. Buna baxmayaraq nəticə olaraq bir şeyi deyə bilərik ki, paronimlər də sinonim, omonim və antonimlər kimi XIII-XV əsrlər ədəbi dilimizdə əsas yer tutmuşdur. Nisbət məsələsinə gəldikdə isə etiraf etmək lazımdır ki, paronimlərə biz Nəsimi dilində daha tez-tez təsadüf edirik. Nəsimi dilində biz paronimlərin bütün növlərinə (*ənsə-nəsi*, *asi-fasiq*, *yarəb-yasin*, *dərd-dərman*, *səra-ərsə*, *yarəb-yar-ayır*, *damar-dəm*, *cəhan-can*, *doğru-doğra*, *mar-mal*) sıx-sıx təsadüf edirik.

Söz yaradıcılığı

Nəsiminin böyüklüyünü şərtləndirən cəhətlərdən biri də o idi ki, şair Azərbaycan-türk xalq dili sözlərinə müvafiq şəkilçiləri əlavə edərək yeni-yeni sözlər yaratmış, yaxud xalq dilində yeni mənalar kəşf edən düzəltmə sözləri şeirlərinə cəlb etmişdir.

Xatırlatmaq lazımdır ki, Azərbaycan dilinin söz yaratmaq vəsi-tələri, əsasən müxtəlif məqsədlərlə sözlərə əlavə edilən və onlara yeni-yeni mənalar aşılaraq sözdüzdəldici şəkilçilərdir.

Azərbaycan dilinin milli səciyyəsinə qoruyub, əsrlərin dərinlik-lərində dövrümüzə qədər gətirib çıxaran dil vahidlərindən biri də məhz şəkilçilərdir.

Nəsiminin dilində sözlər ya xüsusi şəkilçilər vasitəsilə morfo-logiya və ya sintaktik yolla düzəlmişdir.

Morfoloji yolla düzələn sözlər

Ad düzəldən şəkilçilər

–*çt*, –*çt*, –*çu*, –*çü* şəkilçisi sözlərə artıraraq iş görəni (subyekt), müəyyən peşə, sənət məzmununu ifadə etmişdir. Bu şəkilçinin ilkin mənası sözlərə sənət (peşə) məzmununu aşılamaq olmuşdur. Bu, Nəsiminin dilində də belədir:

Zülfə qaşın hürufin yazamaz hər yazıcı,
Əbcədin bu lövhün cümü dəli mənədir.

Çü gördün güllər açılmış, *sucilər* qeybə içilmiş
Bulara qarşı biz dəxi nuş etdik, içdük ol camdan.

Xırmanında hüsnün gündür *başaqçı* ayılı,
Utan, ey nisbət qılan, qaşı – hilalin dalinə.

Məşğuliyyət mənasını ifadə edir:

Güni ayı gətirdi çərxə rüxün,
Ey *oyunçı* qəmər, xoş oynarsan.

Nə *yəğmaçı* möğölcündür bu, yarəb!
Gözün sevdaları yağmaya düşmüş.

-çt, -çt, -çt, -çt şəkilçili söz, adət məzmununu ifadə edir:

Çün bu *yalançı* dünyanın aqibəti fəna imiş,
Keç qamudan Nəsimi tok, baxma anın bəqasına.

Kim ki bidar olmadı eşqində hər şəb ta səhər,
Ol *yalançı* müddəinin bəxti bidar olmasın!

Bağdada gəl, ey qasid, ilət bu xəbəri kim,
Şol *şəbədəçi* dilbəri-əyyarımı buldum.

Nəsimi poeziyasında **-çt, -çt, -çt, -çt** şəkilçisinin *qaraqçı* sözündə işlənməsi diqqətimizi cəlb etdi:

Qaraqçı gözlərin yağmalarından
Şəha dönüb deməz əstəğfirullah!

Düşünürük ki, beytdəki *qaraqçı* müasir dilimizdə işlənən *qaraqçı* sözünün ilkin variantıdır. Əlbəttə ki, şairin poetik dilində etnonim keyfiyyət məzmunlu bədi təyin, təşbih funksiyasını qazanmışdır. Maraqlıdır ki, həmin beyti Nəsimi əsərlərinin başqa bir nüsxəsində *moğolçin* sözü ilə əvəz edilmişdir:

Moğolçin gözlərin yağmalarından
Şəha, dönüb deməz əstəğfirullah!

Türk dillərində ən geniş yayılmış sözdüzdə vasiyətlərdən biri də **-luq, -lik, -luq, -lük** şəkilçisidir. Bu şəkilçi, əsasən isimlərə və sifətlərə artırılaraq düzəltmə sözlər yaradır.

I. Nəsiminin dilində **-luq, -lik, -luq, -lük** şəkilçisi isimlərdən hal, vəziyyət, müəyyən zümərə aidiyyət, ideologiya, məslək anlayışı düzəltmə isimlər düzəldir:

Götür niqabi, cahani cəməli-hüsnə tut
Ki, *bağlık* etməgə cəm eyləmişdir əshabi...

Canımı eşqin əzəldən yoldaş etmiş özünə,
Qoymaya *yoldaşlığın* həqqin bilən yoldaşını...

Zərqi riyavü *sufiliq* zərrəcə assi eyləməz,
Şol kişiye ki, rəğbəti ol meyi-bixümarədir.

Xubların bəğində çoxdur fitnəli nərgis, vəli,
Fitnəlik xətm oldu anın, nərgisi-fəttanına.

Beytlərdəki bəylik, yoldaşlıq, fitnəlik düzəltmə sözləri bəylərə məxsus vəziyyət və xüsusiyyətləri, yoldaşlıq kimi mücərrəd anlayışları ifadə edir.

-luq, -lik, -luq, -lük sifət köklərinə artırılaraq mücərrəd mənalı sözlər əmələ gətirir:

Ayrılıqdan yar mənim bağrımı büryan eylədi,
Özünü bir yana saldı, məni bir yan eylədi.

Şahim, mahim, dilaramım, həyatim, *dirliğim*, ruhim,
Pənahim, məqsədim, meylim, muradım, sərvərim, xanım...

Əgər beş gündə bu dövrən sənə əl versə, ey aqıl
Ki, şadlıq göstərər bir dəm, döner yüz min məlal eylər.

-luq, -lik, -luq, -lük şəkilçisi bəzən inkar şəkilçisi qəbul etmiş sözlərə əlavə edilərək keyfiyyət mənalı düzəltmə isimlər yaradır:

Gör bu gün bunda *susuzluqdan* olursan sən səhid,
Yarın onda həşr olasan ba Hüseyni-Kərbəla.

-luq, -lik, -luq, -lük bəzən zamanın miqdarını kəmiyyətin miqdarını zaman mənalı sözlər əmələ gətirir:

Ey dəyən xəndan ağırzu bitmiş *ongünlük* gülə,
Gəl bu rüxsarın gülnün gör kim, güli-xəndan budur.

-luq, -lik, -luq, -lük şəkilçisi I, II şəxs əvəzlilərinə artırılaraq mücərrəd isimlər bildirir.

Dilbərin eşqində, ey salik, ikilik pərdədir,
Mənligin rəf olmayınca aradan getməz hicab.

Həq vahidi-la-şərikü ləhdir,
Sənlik aradan götür ki, mənsən.

-daş şəkilçisi vasitəsilə Nəsiminin dilində *dındaş, sirdaş, yoldaş* sözləri fəaldır:

Taqətim taq oldi vallah keçdi ömrüm ahilə,
Dərdimə dərman bulunmaz, neyləyim, yoldaşlar?

Mənzilə irmək dilərsən, eşqi yoldaş eyləgil,
İrmədi mənzilinə, kim baxmadı yoldaşınə.

Bəhri-zatın göhərişən layəzalin surəti,
Laməkan sirtinə xoşdur uş bu gün sirdaşınız.

Sücuda gəlmədi illa bu mənədən şeytan
Ki, ta fəqihə xətəbinlə ola dindaş.

-la şəkilçisi *dan* (səhərçağı) isminə artırılaraq *danla* sözünü yadırır:

Dilbər aydır, ey Nəsimi, səbr qıl, atma fəqan,
Şimdi əfqan etməsəm, danla fəqanı neylərəm.

Gəl bu gün fani ol, bəqa bulasan,
Danla sud eyləməz peşimani.

Danla ismi Nəsimi dilində *yarın* (sabah, sabah səhər) sözünün sinonimi kimi diqqəti çəkir.

Danla sözünün "sabah", "səhər" mənasını ifadə etməsi qədim türk dilləri lügətlərində qeydə alınmışdır.

-li şəkilçisi vasitəsilə Nəsimi dili üçün səciyyəvi olan sevgili sözü düzəlmişdir:

Sevgilimin sevgisindən özge sığmaz könlümə,
Sevgilimdən özgayə qılmaz bu gün pərvayı-əşq.

Nəsiminin dilində düzəltmə sifətlərin yaranmasında *-li*, *-li*, *-lu*, *-lü* şəkilçisi fonetik baxımdan bugünkü variantları ilə eyniyyət təşkil edən canlı, gizli, vəfali, uğurlu, qararlı, qayğılı, meyvəli, tozlu, qeyrətli, dövlətli, sulu, gözlü və s. kimi sözlərdə müşahidə ediləyi kimi, müasir dövrdə fonetik baxımdan fərqlənən *tatlu* (dadlı), *tolu* (dolu), *uyxulu* (yuxulu), *yürəklü* (ürəkli) kimi sözlərdə də müşahidə edilir. *-li*, *-li*, *-lu*, *-lü* şəkilçisi vasitəsilə Nəsiminin bədii dilində obrazlar sistemi, yüzlərlə bədii təyinlər, bədii ifadələr işlədilmişdir:

Sulu inculərin şövqi gözümdən axıdır yaşı,
Bu lölə mədəninəndən gör nə mərcañ saçaram sənəz...

Gəl gör mənə batında kim, nə gizli gəncəm fanisiz,
Zahirdə gör bu surəti, aləmdə vıram olmuşam...

İki aləmin vücudu ayağın tozuna dəgməz,
Bu sədəfdə kim bilür kim, bu nə qiymətli gövhərdir?..

Nə qeyrətli ənəlhəqdır bu, yarab?
Ki, Mənsuri asar dərinə Mənsur...

Zahid aydır, sevmə xubu, baxma anın yüzünə,
Şol həcər yürekli əhən, yoxsa mərmərdənəmidir?..

Hər qanda kim, şərh eyləməş şirin dodağın qəndini,
Ərvah üşər sinək kimi, ol dadlu şəkkərkəndinə...

Bəzmində özəl saqisi ləlin mana sundu,
Ol badeyi kim, ruhi-İL əmindir tolu camı.

Nəsimi dilində *-li*, *-li*, *-lu*, *-lü* şəkilçisi ilə düzəlmiş bəzi düzəltmə sifətlər bu gün artıq işləkliyini itirmiş, lakin Nəsiminin xələflərinin dilində, onunla eyni vaxtda yazıb-yaratmış şairlərin dili üçün səciyyəvi olmuşdur:

Hava camından əsrüksən, həvəs ardına düşmüşsən,
Bu ağulu şərabı o kim, oldur şərbəti qatıl.

Yaralı eylədi mənə cürəsi ağulu cəmin,
Yaralı qoyma yarını, dərdirə gör nə çarədir?

Ey xumarlı gözlərində fitnəyi uyur sanan,
Gözləri şol fitnədir kim, fitməsi xabindədir.

Hüsnün quludur cümlə əgər mahisə, gör hur
Ey ləlinə can bəndəvü yazıqlu qulamı.

Beytlərdəki *xumarlı*, *yazuqlu*, *ağulu* tipli düzəltmə sifətlər, qeyd edək ki, Nəsimi dilində sistem təşkil etmir, yəni relikiya səciyyəsi daşıyır. Bununla belə, Nəsimidən sonra, yəni XIV əsrin

sonları, XV–XVI əsrlər ədəbi dilində müşahidə edilir. Müqayisə et: *dəmirlü* – (“Vərqa və Gülşah” XIV əsr), *qızıllu, təmizlü* (Şeyx Səfi XV əsr), eləcə də M.Füzulidə:

Çox həvəs eyləmə ol şərbətə kim, ağuludur.

Semantika baxımından ikiqat keyfiyyət mənası kəsb edən bu tipli sifətlər müasir Azərbaycan danışığı dilində bir neçə nümunədə özünü göstərir: bu gün *soyuq hava* birinci növ ismi söz birləşməsilə yanaşı, eyni mənanın daha dərin semantikasını ifadə edən *soyuqlu hava* birləşməsi də vardır.

Aydındır ki, *soyuq hava* birləşməsində əgər adi keyfiyyət haqqında məlumat alınmışsa, *soyuqlu hava* birləşməsində bu keyfiyyət bir qədər də dərinləşir; yəni *soyuqlu hava* – çox *soyuq* hava deməkdir.

Azərbaycan xalq dilinin incəliklərinə qədər duyub hiss edən böyük şair *ağulu şərab* deyərək – ən acı şərabı nəzərdə tuturdu, çünki şairin müşahidələri ona diqtə edər ki, xalq dilində adi sifətlərə **-li, -li, -lu, -lü** şəkilçisi artırılmaqla işlənən sifətlərdə keyfiyyət mənası ikiqat artır; eləcə də şair *xumarlu gözəl* dedikdə, lirik qəhrəmanın gözələrinin qeyri-adi dərəcədə xumar, məstedicə hökmə malik olduğunu ön plana çəkirdi. Şairin *yazuqlu qulam* ifadəsi, Mahmud Kəşgərinin qeyd etdiyi kimi, ön yazıq, ön suçlu, ön kasıb qulam (nökər, qul) semantikasını ifadə edir. Dahi şair növbəti halda, dil faktlarına həm də filoloq-alim kimi yanaşır. Məlumdur ki, **-li, -li, -lu, -lü** şəkilçisinin semantik mənası çoxluq, bolluq bildirməkdir. Təbii ki, Nəsimi belə filoloji məqamları da bilməmiş deyildi.

Nəsiminin poeziyasında işlənmiş düzəltmə sifətlərin bir qismi bu gün dilimizdə tamamilə arxaikləşsə də, XIII–XIV əsr Azərbaycan dilində, eləcə də sonrakı əsrlərdə ədəbi dilde, şairlərin əsərlərində işlək olmuşdur: *qutlu, görklü, yələkli, dürlü*.

Başuma qutlu ayağın gəldi basdı ol nigar,
Kölgəsi düşdi mana şərvi-xuramanın yeno.

Eylədi eşqin məni qalxan mələmət tirinə,
Ey gözü, qaşı yələkli şəhriyarım, qandasan?

Ey sahibi-təxtü tac, canlar canına möhtac,
Ey görklü yüzün merac, didarına müştəqam?

Eşqin odu bişirmişdi dürlü aqlarım,
Sevdası könlümün dəxi xam olmadan hənuz.

Müasir dövrdə arxaik leksikaya daxil olan həmin sifətlər qədim türk dillərində *görklük, qutluq* şəklində olub, “*gözəl*”, “*xoşbəxt*”, “*baxtli*”, “*gülməli*”, “*əyləndirən*” mənalarını bildirmişdir. Müasir dövrdə isə onlara *görməli, qutlu* (Anadolu türkcəsində) şəklində təsadüf olunur.

Nəsiminin dilində bəzi düzəltmə sifətlər bir çox hallarda *çin* sözü ilə ifadə edilmişdir. Məlumdur ki, qədim türk dillərində *çin* sözü kimi, oxşar, bənzər mənasını bildirmişdir. Şairin dilində intensiv şəkildə müşahidə olunan *çin* sözünün iştirakı ilə düzəlməmiş düzəltmə sifətlər məhz “bənzər”, “oxşar” kimi mənalarını ifadə edir:

Rüxün üzrə bənin şahənə hindudur acəb, yarəb,
Yalnızcaq öğrumu, yaxud İrəm bağında gülçindir?

Mahi-tabana, ya məhrə səni bənzətməzəm, neyçün
Ki, hüsün xirməninə gün məh ilə sünbülə çindir.

Gözümdən gərçə dikişdir saçının işvəsi, amma,
Nəsimiyi bu sevdaya buraxan şol moğolçindir.

Ölbəttə ki, beytin mənası “Nəsimini bu sövdəyə salan o moğol gözəlidir”, “Moğola çox bənzəri olan gözəldir” deməkdir.

Nəsimi dilində bədii lövhələrin, qüvvətli kontrastlı təyinlərin yaranmasında **-siz, -siz, -suz, -süz** şəkilçisi ilə düzəlmiş sifətlərdən tez-tez istifadə edilmişdir. Bu şəkilçi türk sözlərində özünü göstərirdi kimi, qeyri-türk-ərəb, fars mənşəli sözlərdə də eyni uğurlu təyinlərin, epitetlərin düzəlməsini təmin edir; hər hansı bir anlayışın, mənanın, keyfiyyətin varlığını inkar etmək semantikasını ifadə edir:

Müdəvvər nöqtəyi-xalın bəbəkək cənə qondurdum,
Bəbəkəsüz qalsun ol göz kim, bu xalın qədrini bilməz.

Adı mohv oldu Nəsiminin, qələm çək hərfinə,
Ey bu dəftərdən xəbərsiz, ol bu dəftərdənmidir?

Hüsnü-cemalə baxmağa ari səfa nəzər görək,
Düşməsin arisiz nəzər ayinənin səfasına.

Ey çəsmeyi-heyvanım, sənəz niderəm cani?
Ey dilbəri-pünhanım, sənəz niderəm canım?

Həmin mənanı ifadə etmək üçün, qeyri-müasir dövrdə olduğu kimi, Nəsimi dilində də qeyri-məhsuldar olan **-caq**, **-cək** şəkilçisindən istifadə edilmişdir:

Rüxün üzrə bənin şahənə hindudur, ecəb, yarəb,
Yalıncaq oğrumu, yaxud İrəm bağında gülçindir?

Müasir Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinə daxil olan *köynəkçək* və *tumancaq* (uşaq haqqında) sözlərində möhkəmlənən həmin şəkilçi tarixən, Nəsimi dilində olduğu kimi "(ayağı) yalın" mənasında böyük leksikoqraf-türkoloq Mahmud Kaşğarinin lüğətində, habelə qədim türk dilləri lüğətində qeydə alınmışdır.

Fəldən ad düzəldən şəkilçilər:

-i şəkilçisi vasitəsilə:

Qaşınla kirpigin vəhyi mana gəldivü bildirdi
Ki, sənəz ərş ilə kürsü, yüzün yazısı Qurandır.

Nəsimi

-ş, **-iş** şəkilçisi vasitəsilə:

Aşınayı bilməmiş sən, ey bilişdən yad olan,
Mərifətdən dəm urarsan, neyləyim, bigənəsən.

Surətdə gərçi bənəzi çoxdur Nəsiminin,
Mənində adı hər həcərin kimiya degil.

Şirin həlavət ol yemiş imiş ki, sidrəsi,
Zatında xub xilqəti şirinisul ola.

Türresinin cəfaları sağışə gəlməz, ey könül,
Sən bu şümarə düşmə kim, mən bilirəm şümarəsi.

Tuba ağacının nədir yemişi?
Həqq onu ər yaratdı, yoxsa dişi?

Nəsimi

Beytlərdəki **-iş** şəkilçisi vasitəsilə düzəlmiş *biliş* (bu gün *tanış-biliş* mürəkkəb sözündə mühafizə olunmuşdur), *yemiş* (Nəsimidə ümumiyyətlə meyvə, müasir Azərbaycan dilində bostan bitkisi), *bənziş* (bu gün bənzer, oxşayan mənasında, müasir dildən çıxmışdır), *sağış* (say, miqdar – müasir dildən çıxmışdır) sözləri tarixən Azərbaycan dilində, eləcə də qədim türk dillərində müəyyən intensivliklə işlənmişdir.

-q, **-k**, **-uq**, **-ük** şəkilçisi vasitəsilə:

Yüzün vəş-səmsü yasindir, müsənnə kirpigin taha,
Tanıqdür əlləzi-əsrə bu mərəcü bu əsrayə.

Yüzünü gördi Nəsimi, ey gözüm nuri, həbib,
Asitanındır səririm, yastuğumdur taşınz.

Xənsi həzarədəndürür qəmzələri bölükü kim,
Durmaz anın xədənginə min çərinin həsarəsi.

Toğruyam eşqində ox tək, kirpigin tanıqdurur,
Qəddini meycün kaman etmək dilərsən, etməgil!

Müddən tən edübən başıma qaxar eşqini,
Sinuğa lazım degildür bunca atmaq daşlar.

Nəsimi

Beytlərdə işlənmiş *tanıq* (Nəsimi dilində şahid mənasında), *böyük*, *yastuğ*, *sınağ* (kədərli, dərdli-qəmli adam) sözləri müasir Azərbaycan dilində bu gün də fəaliyyət göstərir. *Tanıq* "şahid" mənasında bu gün Azərbaycan dilindən (öz yerini "şahid" sözüne verərək) tamamilə çıxa da, Azərbaycan dininin tarixi yazılı abidələrində, eləcə də türk dillərinin qədim yazılı abidələrində işlənmişdir.

-gi şəkilçisi vasitəsilə Nəsimi dilində *güzgü* və sevgili sözünün kökü – "sevgi" – düzəlmişdir:

Güzgü sözünün kökü isə bizcə, qədim *gözükmək* felidir. Nəsimi dili üçün səciyyəvi şəkilçilərdən biri də **-ıçı, -ıci, -ıcu, -ücü** şəkilçisidir. Bu şəkilçi fel köklərinə artırılaraq kəmiyyət məzmunlu düzəltmə sifətlər yaratmışdır. Xatırladaq ki, bu gün həmin şəkilçi nisbətən passiv və məhdud dairədə fəaliyyət göstərsə (*alıcı, satıcı, aparıcı, baxıcı* və s.), Nəsiminin dilində bunlar daha aktiv və daha orijinal şəkildə işlənmişdir:

Yandırıcı fəraqın yaxdı məni nanna,
Könlüm ulaşmaq dilər yarı-vəfadarına.

Şövqün qışından ağlıcı göz tökər yaşın,
Vəslün gününə döndəri güldür bəhərrü.

Səyyarə kimi seyr edərem daim anınla,
Şol seyr edici kövkəbi-səyyar ələ girməz.

Xəlqin əməli azdı, könlül yaxıcı öküş
Bir xəstə könlül yapıcı memar bulunmaz.

Yaram, deyici çoxdurur, əmma bəhəqiqət,
Fürsət gəlicək yarı-vəfadar bulunmaz.

Nəsimi

Aydınır ki, bu gün Nəsiminin işlətdiyi sözlər müvafiq olaraq **-an, -ən** şəkilçili feli sifətlər kimi sabitləşmişdir. Müqayisə et: *yandırıcı* – *yandırın*; *seyredici* – *seyr edən*; *ağlıcı* – *ağlayan*; *tapıcı* – *tapan*; *yaxıcı* – *yaxan*; *yancı* – *yanan*; *deyici* – *deyəən*.

-ıçı, -ıci, -ıcu, -ücü şəkilçisi XVIII əsrə qədər Azərbaycan dilində işlək olmuşdur.

Eşidici deyicidən söz çəkar.
Şeyx Səfi

Nə suya gircisən, nə oda.
Xətayi

Sən qəddinə yaşıl-allar geyici,
Vaqif dəxi sənə qəzel deyici,

Şükr Allaha deyil adamyeyici,
Nolur gəlsən bize, qurban olduğum.
Molla Pənah Vaqif

Müasir dövrdə bəzi sözlərdə, habelə atalar sözü və məsəllərdə yaşayan həmin şəkilçi aktivliyi ilə seçilməyən şəkilçilər sırasındadır:

Yüz yeyicin olsun, bir deyicin olmasın.

Fel düzəldən şəkilçilər

Türk dillərində, cləcə də Azərbaycan dilində fel düzəltmə prosesində ən fəal şəkilçi olan **-la, -lə** Nəsiminin dilində də öz aktivliyi ilə diqqəti çəkir:

Nəsiminin dilində **-la, -lə** şəkilçisi adlara əlavə olunaraq müxtəlif düzəltmə fellər yaradır: *bağlamaq, arzulamaq, bağışlamaq, başlamaq, oğurlamaq* və s. Fellər, göründüyü kimi, bu gün asanlıqla kök və şəkilçiyə ayrılı bələcək düzəltmə fellərdir.

Bir qrup düzəltmə fellər isə, tarixən düzəltmə söz olmuş, dilin sonrakı inkişaf mərhələlərində şəkilçi onların tərkibində daşlaşmış və nəhayət, bu gün onları hissələrinə ayırmaq mümkün deyil.

Ey könüli, Mənsur ənalhəq söylədi,
Həq idi, həqqi dedi, həq söylədi.

Elmi-hikmətdən bilirsən, bir bəri gəl, ey həkim,
Sən Nəsimi məntiqindən dintlə, Fəzüllahı gör.
Kırpigəndən dilədim könlümü, qaşınla gözün,
Qoymadı bizdə anı, zülfü-müənbər, dedilər.
Qeyri-məxlüqdür, nə demək olur,
Anla kim, imdi rəyigandır söz.

Ey müsəlmanlar, mədəd, ol yarı-pünhan ayrılır,
Ağlamayım neyloyim, çün gövdədən can ayrılır.

Bu tip fellərin tarixən düzəltmə söz olmasının bu gün dilimizdə, yaxud tarixi yazılı abidələrimizdə izləri vardır. "Dədə Qorqud" dastanında *boy boyladı, söy/söy söylədi* məşhur cümləsi, xalq

dilində *nə dinir, nə danışır* cümləsinin, qədim türk dillərində *anmaq* kökünün "ağıl, düşünce" məzmununu bildirməsi bu gün sadə fellər kimi qavranılan soylamaq, anlamaq, dinləmək fellərinin tarixən düzəltmə olmasına şübhə oyatmır.

Müasir Azərbaycan dilində işlənməyən düzəltmə fellərdən biri də *danlamaq* felidir. Nəsimi dilində omonim mənaya malik olan həmin fel "sabaha qədər" yatmamaq mənasını ifadə edir:

Vədeyim qoy, ey könül, gəl bu dəmi xoş görölmə,
Dün ki keçdi, danla qaib, bəs bu dəm xoş dəmdürür.

Müasir dövrdə həmin felin kökü fəaliyyət göstərsə də (*dan yeri, dan yeli*, eləcə də Qazax dialektindəki *dan atmaq* – səhərə qədər oyaq qalmaq), *danlamaq* feli *səhəri açmaq, səhərə qədər yatmamaq* şəklində müasir dövrdə işlənir.

Məlumdur ki, türkologiyada *-la, -lə* şəkilçisinin qədim fonetik variantı kimi *-da, -də* eləcə də, *-ta, -na* şəkilçiləri olması haqqında fikir vardır. *-da, -də* şəkilçisi ilə Nəsimi dilində *aldamaq* feli işlənmişdir ki, bunun da mənası müasir dilimizdə işlənən "aldatmaq"dır.

Al ilə ala gözləri aldıadı aldı könlümü,
Alını gör nə al edər, kimsə irişməz alına.

Şifahi xalq danışığı dilinə əsaslanaraq demək olar ki, *-la, -lə* şəkilçisi daha qədimdir. Bizə elə gəlir ki, Nəsimi dilində işlənən *aldamaq* felinin qədim variantı *allamaq* olmuşdur, çünki danışığı dilində bu gün də *aldatmaq* feli *allatmaq* (allanmaq) olmuşdur:

Yar yaman allatdı məni,
məni, məni bala,
Aldadım oynatdı məni,
məni, məni bala.

Xalq mahnısı

"Aldatmaq" feli aldatmaq mənasında qədim türk dillərində də işlənmişdir. Xatırladaq ki, Nəsimi dilində *aldanmaq* feli də özünü göstərir:

Fani cahana qalmadıq, əmmarə nəfsə uymadıq,
Aldandılar, aldanmadıq dünyavü məkrü alına.

-r, -ar, -ər şəkilçisi *sararmaq* (saralmaq), *yaşarmaq, göyərmək* sözlərinin tərkibində müşahidə olunur:

Dünyayı-dün gəmindən olub sararma sayru
Aləmdə kimsə çün kim, bulmaz bu dərde dərman.

Səfa bağışlamış bağa səbə İsaləyin dəmdən,
Yaşarmış quru ağaclar, netəkim nəxl Məryəmdən.

Yalançı nəfsə uymuşsan, quçarsan dünyayı neyçün?
Məgər həqqi unutmuşsan kim, oldun dünyaya mail?

Xətin reyhandürür gör kim, gögərmiş kövsər üstündə,
Və ya rüxündən ayətdir oxumuş bədr ilə aye.

-ıq, -k, -uq, -ük şəkilçisi Nəsimi dilində birikmək felində təsadüf olunur:

Can ilə tən oldu bir həqiqət,
Birikdi şəriətü təriqət?

Nəsimi "Divan"ında işlənmiş bir sıra düzəltmə felləri bu gün hissələrinə ayırmaq ehtiyacı olmasa da, türkologiyada onların kök və şəkilçilərə bölünməsi mümkün hesab edilmişdir. Məsələn, *utanmaq* feli bu mənada səciyyəvidir:

Utanur arifin əqli, sənə insan demək, neçün
Ki, insandır diməz kimsə sənə, ya xaliqül-insan!

Türkologiyada *ut/ud* kökünün tarixən "utanmaq", "sıxılmaq" mənalarında işlənməsi qeydə alınmışdır.

Müasir Azərbaycan dilində hissələrinə ayrılmayan fellərdən biri də *oxşamaq/oxşatmaq* və *quşanmaq/qurşanmaq* felləridir.

Yekşənbə günü Məcnun olub heyranı oldum,
Gördüm yüzün, oxşatdım anı mahi-tabano.

Şübhəsiz yoxdur belin çün kim nə quşandan kəmər,
La-şərik adın miyan etmək dilərsən, etməkm?

Dünü gün müntəzirom mən ki, bu pərgar nədir?
Günbədi-çərxi-fələk, gərđişi-davvar nədir?

Tədqiqat apardığımız Nəsiminin "Divan"ı ərəb əlifbası ilə yazıya alınmışdır. "Divan" da bir vurğu ilə deyilən sözləri mürəkkəb hesab etmişik. "Divan" da o qədər də geniş olmayan mürəkkəb sözləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

Gəldi yarım nazilə, sordu, Nəsimi, necəsən?
Mərhaba, xoş gəldin, ey xırdadəhərim, mərhəba!

Hər iki komponenti alınma sözlərdən ibarət mürəkkəb sözlər:

Can quşun uçuranda buldı iman hər kim ol,
Canü dildən ol pərirüksarı döndərmiş yüzün.

Nəsiminin dilində xalq dili üçün səciyyəvi olan, milli ənənələri yaşadan eyni söz köklərinin təkrarı ilə yaranmış mürəkkəb sifətlərə tez-tez təsadüf olunur. Bu yol şairin poetik dilinin bədii ifadə vasitələrindən biridir. Onun qəzəllərində tez-tez işlənən *tolu-tolu, dürlü-dürlü, danə-danə, para-para, qətrə-qətrə, yarə-yarə* bu gün də xalq dilində işlənməkdədir.

Xəstə olalı könül eşqindən, eycan parəsi,
İçəram gəm mətbəxindən dürlü-dürlü aşlar.

Firqət içində yürəgim gör ki nə yarə-yarədir,
Bağrımı gör bu quşsədən kim necə para-parədədir.

Nicə nömüd olayım çün gözümün ənəbərindən,
Qətrə-qətrə yerinə dər kibi dərya tökülür.

Nəsimi dili üçün səciyyəvi olan ikinci qrup mürəkkəb sifətlər müxtəlif semantikalı sözlərin yanaşması ilə yaranır: *Günəş yüzülü, qaragünlü, gözü bağlu, ahu gözli, qəmər surətli* tipli söz birləşmələri şairin poeziyasında silsilə epitetlərin yaranmasında əsas vasitədir.

Günəşindən quş yanağın cigərim tutuşdu yandı,
Nə bilir bu hali şol kim, qaragünlü bicəgərdür.
Rəngi-qəhrəm zərd olubdur, qamətəm həm çü hilal,
Ol günəş yüzülü hobibim, ləli-xəndan ayrılır.
Ləbinin ki can şərabı utanur hələvətindən,

Şəkərə qılan təşbih gözü bağlu bibəsərdür.
Saf olmiyan altun kibi məhrində cahanda,
Şol yüzü qara qəlbini, adı dəgəlidir.

Nəsiminin lirikasında təbiət və onun atributları şairin müqayisə vasitəsi kimi öz bədii qəhrəmanlarının hərtərəfli təsvirində əsas vasitələrindən biridir, onun qəhrəmanı sənubər yüzlüdür, sənubərlidir, ahugözlüdür:

Hər sənubər yüzünün yüzündə xəndandır bu xal,
Hər bur ahu gözünün zülfü-mütər rasi nədir?

Nəsimi dili üçün səciyyəvi sifətlərdən biri də Şərq xalqları mifologiyasında məşhur olan kişi və qadın qəhrəmanlarının adının iştirakı ilə yaranan atributiv mənalı söz birləşmələridir:

Yusif sifətli, Leyli sifətli, Leyli cəmal, *şirin dodaq, şirin dəhən*
Məşhəri-yövmül-hesab, qopdu qiyamat başıma,
Ey Yusif sifətli məndən piri-Kənan ayrılır.
Leyli cəmalından cüda Məcnun kimi sərğəştəyəm,
Fərhadivar istər könül, Şirin dodağından şofa.

Şübhəsiz, belə nümunələr göstərir ki, böyük söz ustadı Nəsimi, bədii dilin əhatə dairəsini genişləndirmək məqsədilə ana dilinin imkanı daxilində olan bütün vasitələrdən məhz ustad şair kimi istifadə etmişdir və etiraf etmək lazımdır ki, uğurlu nümunələr yaratmışdır.

Tədqiqat göstərir ki, Nəsimi dilində işlənmiş sifətlərin böyük əksəriyyətini türk mənşəyindən gələn azərbaycandilli sözlər təşkil edir və bu sifətlərin böyük əksəriyyəti bu gün də Azərbaycan dilində işləkliyini itirməmişdir. Çox az qisim sifətlər vardır ki, onlar bu gün arxaik fonda daxil olsa da, tarixən Azərbaycan dilində, habelə digər türk dillərində işlənmişdir.

Mürəkkəb fellər Nəsimi dilində əsasən iki yolla yaranır:

1. *olmaq, etmək/eyləmək, qılmaq* felləri ilə düzəlmiş mürəkkəb fellər;

2. Müxtəlif fellərin iştirakı ilə düzəlmiş frazeoloji feli birləşmələrlə ifadə olunmuş mürəkkəb fellər.

olmaq, eyləmək, qılmaq analitik fellər vasitəsilə yaranmış mürəkkəb fellər.

Olmaq felinin iştirakı ilə:

Birinci komponent isimlə ifadə olunur: *asir olmaq, məhv olmaq, aşiq olmaq* (vurulmaq), *su olmaq, tuş olmaq, divanə olmaq, qan olmaq* (qanı qaralmaq), *tufan olmaq* və s.

Gəl, ey dilbər, məni gör kim, necə xoş yanaram sənsiz,
Odundan acı hicranın su olub, axaram sənsiz.

Firqətindən yandı bağrım, yürəgim qan oldu, gəl,
Gəl ki, didarın bu sayru cana dərman oldu gəl.

Bu tip mürəkkəb fellərin bir qismində birinci komponent şəxs adlarından – Şerqde məşhur olan dastan qəhrəmanlarının adı ilə ifadə olunur: *Fərhad olmaq, Məcnun olmaq* və s.

Gəlmişəm didarına ta canımı qurban edəm,
Ey dodağı, canı Şirin, gör nə Fərhad olmuşam.

Sənin eşqində, ey Leyli sifətli
Ki, Məcnun olmuşam aləmdə məşhur.

Mürəkkəb fellərin başqa bir qismində birinci komponent quruluşlu olur:

Vüslətə çinə-çin olub, razını aşkar edən,
Gəl kərəm eylə, zahir et, dildəki bu dediyin xəbər nədir?

Sərrafi-bəhri qüdrətəm, yaquti-kani-vəhdətəm,
Şimdi Nəsimiyəm, bu gün xakilə yeksan olmuşam.

Birinci komponenti sifətlərdən ibarət olan mürəkkəb fellər:

Bu nə adətdir, ey türki-pərişad,
Qəmindən olmadım bir ləhzə azad.

Ta kim üzünü görmüşəm, hüsnünə heyran olmuşam,
Düşdüm saçın sövdasına, gör nə pərişan olmuşam.

Musa kimi gör aşiq isən könlünü art.
Saf olmayacaq ayinə, didar olə girməz.

Nəsimi dili üçün səciyyəvi cəhətlərdən biri də paralel sinonim fellərin işlənməsidir: *əyan olmaq – aşkar olmaq – zahir olmaq –*

bəyan olmaq; heyran olmaq – valeh olmaq – şad olmaq, viran olmaq – yeksan olmaq, xəta olmaq – tamam olmaq, əsir olmaq – müştəq olmaq, yar olmaq – həmdəm olmaq və s.

Zülfünün sirrin nə bilsin zahid, anı sor mana,
Gər əsir olmaq dilərsən zülfü- canəşanına...

Gəlgil ki, müştəq olmuşam şirin ləbin gül qəndinə...

eyləmək felilə:

Birinci komponent isimlərdən ibarətdir: *meyil eyləmək, vəfa eyləmək, səfər eyləmək, qan eyləmək, lütf eyləmək, əşyaz eyləmək, torpaq eyləmək* (öldürmək, məhv eyləmək) və s.

Allah ilə ol imdi, niyaz eylə, Nəsimi,
Başəd ki, suçundan gəca, lütf eyliyə rəzzaq...

Birinci komponent sifətlərdən ibarətdir: *faş eyləmək, asan eyləmək, şad eyləmək, məst eyləmək, pünhan eyləmək, yaralı eyləmək, yaralı eyləmək, aciz eyləmək* və s.

Birinci komponent bəzən mürəkkəb quruluşda olur: *məkrü al eyləmək, məsti-mələmət eyləmək, bixabü giryan eyləmək*.

Sənin ol cədu gözündən həzər kim, qılmasın səha
Ki, hər bir baxışı yüz min füzünü məkrü al eylər...

qılmaq felinin iştirakı ilə:

Birinci komponenti isimlərlə ifadə olunur: *kül qılmaq – kül etmək; sayru qılmaq – xəstə etmək; fəda qılmaq – fəda etmək; kabab qılmaq – kabab etmək; sual qılmaq – soruşmaq; kərəm qılmaq – kömək etmək; nəzər qılmaq – baxmaq* və s.

Bir saqiyyə-baqi ki, vəfa qıldı vüsalə,
Lütf ilə nəzər qıldı mənə, sundu piyalə...

Birinci komponenti sifətlərlə ifadə olunur: *rövşən qılmaq, baha qılmaq, yaralı qılmaq* və s.

Bağrımı qıldı bu bəxşiş yaralı?..

Qılmaq felilə düzəlmiş bir neçə fel müstəsna olmaqla (*səcdə qılmaq, namaz qılmaq*), bu tip mürəkkəb fellər bu gün Azərbaycan dilində işlənmiş.

Nəsimi dilində işlənmiş mürəkkəb fellərin ikinci qismi frazem xarakterli ifadələrdir. Bunların düzəlməsində bəzi fellər xüsusən fəaldır.

düşmək felinin iştirakı ilə: *oda düşmək, ayağına düşmək, xəyalə düşmək, fitnəyə düşmək, sövdəyə düşmək, ala düşmək, qövğəyə düşmək, divanə düşmək, dalı olmaq, yağmaya düşmək, könlü düşmək* və s.

Türrelərin fikrinə düşdü könlü,
Fikrini gör kim, nə parışanədir?

Nə fəttansan ki, cümlə səndən ötrü
Cahan ucdan-uca qovğaya düşmüş.

Vəchini səbül-məsani oxuyan gündən bəri,
Gör ki, nə divanə düşmüş aşiqin divanəsi.

Frazem xarakterli mürəkkəb fellər bir qismi də ismin müxtəlif hallarında işlənmiş isimlərin müxtəlif fellərlə idarə olunmasından yaranmışdır.

Adlıq halda işlənmiş sözlərin iştirakı ilə: *fal açmaq, bel bağlamaq, əl yumaq, könlü vermək, baş qoymaq, daş atmaq, göz tikmək, marifət satmaq* və s.

Dəmbədəm sufi mələmət daşın atar aşiqə,
Daşı qiymətsizdir anın, içini, gör, daşını...

Adı məhv oldu Nəsiminin, qələm çək hərfinə,
Ey bu dəftərdən xəbərsiz, ol bu dəftərdənmidir?..

Yönlük halda işlənmiş isimlərin iştirakı ilə: *dünyaya gəlmək, oda yaxmaq, yelə vermək, ocağa atmaq, başına çıxmaq, ocağı atmaq, oda atmaq, çuşə gəlmək, xuruşə gəlmək* və s.

Səbə zülfün tozun yelə verdi,
Məgər sən nəfeyi-ənbərfeşansan?..

Dəryayı-mühit çuşə gəldi,
Kövn ilə məkan xuruşə gəldi...

Təsirlik halda işlənmiş isimlərin iştirakı ilə: *nəfsini öldürmək, nəfsini qurtarmaq, ömrü keçmək, dünyanı qucaqlamaq, dili tutulmaq, çiçəgi açılmaq* və s.

Yalançı nəfse uymuşsan, qucarsan dünyayı neyçün,
Məgər həqiqi unutmuşsan kim, oldun dünyaya mail?

Rəhməti gəldi irişi fəzli-rəhmanın yenə,
Çiçəgi açıldı, güldü şol gülüstanın yenə.

Çıxışlıq halında işlənmiş isimlərin iştirakı ilə: *əldən qoymaq, aradan çıxmaq, əldən qaçırmaq, gözdən getməmək*.

Ruhi-qüds oldu Nəsiminin həqiqət sözləri
Varlığın tərə çünkim, kəndi çıxdı aradan.

Kim ki, yarı zülfün əldən qodi yüz min can ilə,
Bibəsər toprağa saldı nəfeyi-tatarını.

Bələliklə, Nəsimi dilində işlənmiş sadə, düzəltmə, mürəkkəb fellərin əksəriyyəti bu gün Azərbaycan dilində işlənəkdədir. Bəzi fellər bu gün ədəbi dilin rəsmi üslubunda işlənmiş də, ümumxalq danışığı dilində, habelə dialekt və şivələrdə özünü göstərmişdir.

Nəsimi bədii sözün ustası, yaradıcısıdır. Müşahidələr göstərir ki, Nəsimi xalq dilindən hər hansı bir feli birləşməni ədəbi dilə gətirərək onun semantika çalarlığına, bədii-estetik əlvanlığına xüsusi diqqət yetirmiş, mürəkkəb fellərin məhz frazemləşmiş – obyektiv gerçəkliyi “dərin boyalarla rəsm edən” variantlarına üstünlük vermişdir. XIII–XIV əsr Azərbaycan ədəbi dilini bədii boyalarla zənginləşdirmiş, belə ifadələrin rüşeymini xalqilik təşkil etdiyi üçün onlar daim yaşayır.

Dünyanın sevgisi ağır yük imiş, məndən eşit,
Nəfsini yük etmə ana, ey səbükbar, istamə...

Ölmədin, nəfsini öldür arifi-rəbb olasan...

Zərqi riyə tərqiyyə düşməvü nəfse uyma kim,
Kimsəyə asi eyləməz şol səfərin ticarəti...

Qaçan ki, qatl edəsən, nəfsini oda atasan,
İrşişə ayət-i-ünzür, döno həyata momat...

Əsgəri kimi əgər nəfsin çərisin basasan,
Bigüman sonsən yoqin kim, maliki hər dü sora...

Ol qaçan qurtara bilsün nəfsini əmmarədən?

Binmə, gör azğun değılən nəfsi-şumin atına!

Xalq dilində "nəfsini öldürmək" frazeimin əsasında şairin yeddi rəngarəng ifadə yaratmaq qabiliyyəti, əlbəttə ki, müəllifin qüdrətli bir istedadla malik olmasını göstərir.

Nəsimi deyəndə ki, "İki ələmin vücudu ayağın tozuna dəgməz", "Yarını satdın bahasız, bilmədin miqdarını", "Heçə dəgməz şol kişi kim, heçə satar yarını", "Dəgməz mana bir pula cahan varlığı ilə", "Dərmə gülündən anın, çün gülü dəgməz xarına" – nə düşünərsən, müasir oxucu da onu düşünür. Bunun əsil səbəbi böyük şairin işlətdiyi "ayağın tozuna dəgməz", "heçə dəgməz", "bir pula dəgməz", "gülü xarına dəgməz" ifadələrindəki semantik vəhdətdir. Deməli, bu ifadələrin ən azı 7-8 əsr yaşı vardır, çünki bu ifadələri Nəsimi xalq dilindən hazır şəkildə götürüb şeirlərində onlardan yeri gəldikcə istifadə etmişdir.

Nəsimi şeirlərində *saymaq*, *saymamaq* fellərilə düzəlmiş frazevləri işlətməmişdir.

Hər kimsə ki, tanıdı bu canı,
Bir zərrəyə saymadı cahanı.

Yaxud bu gün Azərbaycan dilində "aşını bişirmək" frazeiminin mənası həmişə aydındır; daha çox ümumişək leksikaya aid olan həmin ifadə Nəsimi şeirində poetikləşdirilmişdir:

Düşmədi batil xəyala, olmadı sevdası xam,
Hər kimin kim, eşq oduyla həqq bişirdi aşını.

Bu gün xalq danışığı dilində müəyyən eyham məqamlarında *aşqaran olmaq* ifadəsi işlənir. Nəsiminin dilində həmin ifadə daha sət, daha təsiredici mənanı ifadə edir:

Can ilə tənə yaxmaq əgər istər isən uş,
Gəl yandır anı, yanmağına gör nigaransan.

Və ya, bu gün xalq dilində tayı-bərabəri olmaq mənasını ifadə etmək üçün "misli yoxdur", yaxud "misli-bərabəri yoxdur" işlənir.

Nəsiminin dilində həmin ifadə ritorik sual məqamında şairin gözəllik ilahəsinin seçiyyələndirilməsi zamanı işlənmişdir:

Vəslin bu fəsiləyə ələ girdi,
Mislinmi var uşbu bab içində?

Şair "mislinmi var?" ritorik ifadəsi ilə "mislin yoxdur" həqiqətini bir daha təsdiqləmişdir.

Ümumiyyətlə, Nəsimi hiss olunur ki, öz fikirlərini qarşısında-kına eyham, örtülü şəkildə anlatmaq manerasına üstünlük vermişdir və buna görə də ritorik suallardan tez-tez istifadə etmişdir:

Ey könül, hər bivücedən can umarsan, nə əcəb!
Bikərəmədən lütf ilən əhsan umarsan, nə əcəb!..

Ey Nəsimi, bivəfadan ummagil rəsmi-vəfa,
Bivəfadan əhd ilə peyman umarsan, nə əcəb!

Əlbəttə ki, şairin misralarında deyilmiş fikirlərə şübhə ilə yanaşması özünü tamamilə doğruldu.

Şairin şeirlərində işlənmiş *dad vermək*, *dada gətirmək*, *gedən getdi* və s. ifadələr semantik baxımdan heç bir dəyişikliyə uğramamışdır:

Gərçi Nəsimi sözün dadını verdi, vətə,
Dada gətirdi anı ləfzi-şəkərbarmız...

Ol gedən getdi əlimdən, çünki yoxdur ixtiyar.

Nəsimini Azərbaycan mədəniyyəti tarixində, Azərbaycan ədəbi dili tarixində daim yaşadan, onu hər dövrün müasir şairi edən məhz onun əsərlərindəki xəlqi, milli köklərə bağlı belə söz və ifadələrdir.

Ədəbi dil ilə canlı danışq dilinin qarşılıqlı əlaqəsi

XIII-XVI əsr ədəbi dilimizi təşkil edən əsas abidələr poetik mətənlərdir. Bu poetik mətənlər isə bir qayda olaraq əruz vəznində yazılmışdır. Məlum olduğu kimi, şifahi xalq şeirimizə xas olan heca vəznindən fərqli olaraq ərəb, farsdilli poeziya üçün doğma olan əruz vəznini uzun və qısa saitlərin müvafiq qəliblər əsasında bir-birini izləməsi üzərində qurulduğu və Azərbaycan dilində isə uzun saitlərin olmadığına görə, əruz vəznini dilimizin qrammatik quruluşuna, və harmoniyaya, ahəngdarlığa əsaslanan təbiətinə yad olmuşdur. Buna baxmayaraq, əruz vəznini yeni dil zəminində tətbiq edən istedadlı şairlərimiz "tikandan bərgi-gül izhar" edə biliblər. Aydındır ki, əruzla yazılan şeir ədəbi dilimizə çoxlu miqdarda poetik alınmalar da gətirmişdir. Ərəb və fars dilindən alınmış belə poetik söz və söz birləşmələri əsrlər boyu poetik dilimizdə işlənsə də, canlı danışq dilinə daxil olmamış və kitab alınması səviyyəsində qalaraq okkazonal səciyyə daşmışdır. Belə halda, yazılı ədəbiyyat ilə canlı xalq dilinə əsaslanan ənənəvi xalq poetik yaradıcılığı arasında bir uçurum, bir çin səddi olmalı idi. Lakin Nəsimilərimiz, Qazi Bürhanəddinlərimiz, Həqiqilərimiz, Hidayətlərimiz, Kişvərilərimiz böyük vətənpərvərlik nümunəsi nümayiş etdirərək yazılı ədəbiyyatımızın zəngin şifahi ədəbiyyatımızla dialektik vəhdətdə inkişafını təmin etmişlər. Bütün orta əsrlərdə və yeni dövrdə şifahi ədəbiyyatımız yazılı ədəbiyyatımızdan faydalandığı kimi, yazılı ədəbiyyatımız da şifahi ədəbiyyatımızdan bəhrələnməmişdir.

XIII-XV əsrlər yazılı abidələrimizin dilində xalq dilindən, xalq ifadələrindən, zərbi-məsəllərdən və atalar sözlərindən geniş istifadə olunmuşdur. Xalqın içindən çıxan, xalqın istək və arzularını tərənnüm edən şairlərimizin dahiliyi bir də ondadır ki, bir çox hallarda onların yaratdığı misra və beytlər də xalq ifadəsi, müdrik kəlamlar, zərbi-məsəllər, atalar sözləri səviyyəsinə yüksəlmişdir. Nəsimi və Qazi Bürhanəddin, Kişvəri və Həbib, Hidayət və Gülşeni, yeri gəldikcə, xalq ədəbiyyatına müraciət edərək bu və ya digər atalar sözünü, zərbi-məsəli öz poetik nitqində yerli-yerində işlətmişlər.

Əvvəldən axıra qədər etik normalara riayət etməyin vacib olduğunu göstərən Nəsimi qəzəllərindən birində yazır:

Çün hər nə kim ekərsən, anı biçərsən axır,
Dünyada ekmə anı kim, adı oldu üsyan.

Bibliyadan götürülmüş və dünyanın bir çox dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində "nə ekərsən, onu biçərsən" şəklində işlənən və atalar sözü səviyyəsinə qalxan bu ifadənin mənasının sanki şərhini vermişdir. Beləliklə, 600 il əvvəl yaşayıb-yaratmış şair bu beytdə sübut etmişdir ki, dahiyənə deyilmiş bədii söz ölməzdir və o həmişə müasirdir. İndi bütün dünya atom, nüvə silahları təhlükəsi ilə yaşadığı dövrdə, bu beyt, bəlkə də, müharibə əleyhinə yönəldilən bütün beynəlxalq konqreslərin və simpoziumların himni olmağa layiq beytdir.

Həmin qəzəlin hər beyti, hər misrası insanlıq, insanpərvərlik kodeksinin maddələri kimi səslənir və ifadə tərzindən asılı olmayaraq bu beytlərdə söylənən fikirlərin hamısı, heç şübhə yox ki, xalq ədəbiyyatında bu və ya digər şəkildə deyilmiş müdrik kəlamlara əsaslanır. Həmin qəzəldən bir-iki beytə nəzər salaq:

Nəfsi-xəbisə uymaq nadanların işidir,
İşin nədir gör axır, fikr eylə, olma nadan.

Naqis vücuda çün kim nəqəsan gəlir həmişə,
Cəhd eylə kamil ol kim, gəlməz kəmalə nəqəsan.

Olmasa mülkü məhn, andan nə qəm, nə qüssə
Övladı-təyyibinsən, həm adəmü, həm insan.

Aydındır ki, bu beytlərin hər biri müvafiq atalar sözü əsasında yazılmışdır. Ulu babalarımız həyatda hər cür əzab-əziyyətə dözmüş, həyata nikbinliklə baxmış, M.P. Vaqifin təbiri ilə desək, dünya əzabını toy-bayrama çevirmiş, kədəri fərəhlə, göz yaşını gülüslə əvəz etmiş və dünyanı beş gün hesab etmişlər. Bu ifadə Nəsimidə bu cür işlənmişdir:

Bənövşə, gül tamaşası gənimət bil ki, beş gündür,
Satar məşuqə gül hüsnün, xəridar ol bu bazara.

Eyni fikir başqa bir beytdə belə səslənir:

Bu gün bazar edər gülşən çəməndən, lələvi güldən,
Qənimət gör ki, beş gündür tamaşası bu bazarın.

Başqa bir qəzəlinde isə şair dünyanın beş gün olmasına tamam başqa mənə və məzmun verir:

Səltənətü əmarətə eşq ilə təkylənmə kim,
Beş gün imiş bu dünyanın səltənətü imarətü!

Nəsimi əsasən nikbin ruhlu şair olmuş, lakin öz dövründə çox tez-tez haqsızlıqlarla üz-üzə gələn şair bəzən qəhərlənmiş, həyatdan küsmüş, hər şeyin vəfasız, puç və boş olduğu fikrinə gəlmişdir. Belə əhvali-ruhiyyə şairin yaradıcılığı üçün keçici olsa da, o belə hallarda zamanəsindən gileyənmiş və bunu bir sıra qəzəllərində təsbit etmiş, hətta bir qəzəlinin bir beytində xalq yaradıcılığında belə istifadə etmişdir:

Gül bulunmaz bu dikənli dünyanın bağında çün,
Əbsəm ol, bihadə gülsüz yerdə gülzar istəmə!

Eyni əhvali-ruhiyyə ilə yazılmış başqa bir qəzəlinin bir beytində də şair şifahi ədəbiyyat nümunəsinə əsaslanmışdır.

Hiç gül olmaz dikənsiz, heç şadı güssətsiz,
Dərmə gülündən anın, çün gülü dögməz xarına.

Bizim ulu babalarımız həmişə xeyirxah işlər görmüş, heç bir təmənna ummadan yaxşılıq etməyə çalışmışlar və öz övladlarına da yaxşılıq etməyi təlqin etmişlər. Odur ki, atalar sözlərimiz arasında yaxşılıq etməyə çağırış qüvvətlidir. Onlardan biri Nəsiminin bir beytində aşağıdakı kimi səslənir:

Yaxşılıq eylə sən, sənə yaxşılıq eyləyə xuda,
Aqibət əslinə qılır xeyr ilə şər mürcüət.

Nəsimidə şifahi xalq yaradıcılığından faydalanma ancaq atalar sözlərindən istifadə ilə məhdudlaşmışdır. O eyni zamanda xalq dili deyimləridən tərfalet və klişelər şəklində istifadə etmişdir: *yığıb yeməyinin malı qəbirdə ilan olur, nadan alından ucuz almaq, yolunda qurban olmaq, yolunda can qoymaq, başına qiyamət qopmaq, bivaşa ilə yeyilan düz-cövrək yela gedər, ayaq tozuna dəyməmək, başını aşağı salıb əmək tutmaq* və s.

Qazi Bühranəddin yaradıcılığının xəmiri xalq yaradıcılığı ilə yoğrulub. Biz onun qəzəllərində, tuyuq və rübailərində canlı xalq dilindən alınmış ifadələrə və atalar sözlərinə tez-tez təsadüf edirik. "Qocaya dayaq lazımdır" atalar sözü Q.Bühranəddində belə verilir:

Pirü xərəf əqlümüz eşq ilə oldı yığıt,
Çün qocala adəmi ana görəkdür tayaq.

Qədim dini dünyagörüşünə əsasən türkdilli xalqlar belə güman etmişlər ki, insan doğulduqdan sonra ölmünə qədər onun həyat yolunda baş verəcək nə varsa, onun alnında yazılmışdır. Bu dini əqidə ilə bağlı dilimizdə bir neçə ifadə var. Onlardan birini Q.Bühranəddin belə verir:

Yar niliyiçün nola fərat olur isə yaş,
Alında yazılan irişə başa görəkdür.

Q.Bühranəddinin başqa bir beytində oxuyuruq:

Ləbi şəftalusına qarşı yürəğ üm ditər,
İçə yansa kişinin meyl edər olur yemişə.

Biz çap olunmuş atalar sözləri kitablarında "Adamın içi yansa, könlü yemiş istər" atalar sözlərinə təsadüf etməsək də bunun atalar sözü olmasına heç bir şübhəmiz yoxdur. Yeri gəlmişkən onu da qeyd edək ki, bu misra bayatlarımızdan birində deyilən

Xəstə könlü nar istər,
Mənim könlüm ha sənə.

misraları ilə səsləşir.

"Bu günün işini sabaha qoyma" atalar sözünü Q.Bühranəddin belə verir:

Şimdi olacax nəsnəyi sən tanılaya qoma,
Bu gecə dəxi həm yenə fərdə gecəsüdür.

"Qorxan gözə çöp düşər" atalar sözünü də Q.Bühranəddin, demək olar ki, dəyişmədən işlədir:

Təvəkkülü görək ola bu yolda aşiq olan,
Görək ki, çöp düşə ol gözə ki, kişi saxınur.

Q.Bürhanəddində ifadələr şəklində işlənən şablon və klişələr daha çoxdur; "əyri oturaq, düz danışaq" atalar sözü belə ifadə olunur:

Anı ki, iki hacibün qıldı cəmalun əlinə,
Əgri otur və toğru dc, ədli-Ömər degülmüdür?!

Çox maraqlıdır ki, "filankəsin üzünün suyu yoxdur, heç utanıb qızarmır" ifadəni şair belə vermişdir:

Yanağının ləbi ləlün qatında
Suyi yox, meğər utanı, qızarı.

Atalar sözləri ilə yanaşı Q.Bürhanəddində "iki dünya bir arpadır", "yarın ətəğini tutdum, əldən qomazam", "qanınız öz boynunuza-
dır", "torpağını gögə savırmaq", "ömür axar suya bənzər", "gözüm kök olmaq", "əlimiz ətəginə çatmaz", "qanı əyyami-şəbab" ("cavanlıq dövrü hanı"), "Adəm bir buğda üçün cənnəti tərk etdi", "harada gül olsa, əlbəttə xarı var" və s. kimi ifadələr bol-bol işlədilir. Bütün bunlar onu göstərir ki, şairin yaradıcılığı şifahi xalq yaradıcılığı ilə sıx bağlı olmuşdur.

"Dastani-Əhməd Hərəmi" və "Vərqa və Gülşah" epik poemalarına gəldikdə isə onu demək lazımdır ki, bu poemalarda təsvir olunan hadisələr xalqın real həyatından götürüldüyü kimi, poemalardakı ifadələrin, söz birləşmələrinin çoxu da canlı xalq dilindən götürülmüşdür. "Dastani-Əhməd Hərəmi"dən və "Vərqa və Gülşah"dən bir neçə beyt nümunə:

Ərənlərin işi mürvət degilmi?
Bu gün dünya, yarın axirət degilmi?

Nə durmusuz, durun, bir-bir quşanın,
Nə qayırsın, nə qorxun, nə üşənin.

Ol ucdan mənzilə irəməyövüz,
Ökümüz, ussumuz dirəməyövüz.

Sizə biz qarşı söyləmək eyibdir,
Ulular bu sözü böylə deyibdir.

Kimsənəyə vəfa qılmaz bu dünya,
Olur fəni, başqa qalmaz bu dünya.

Neçə qulları azad eyləmişdi,
Yalın tonadub, acılar toylamışdı.

Bıçaq sögüğe irdi neyləyəyün,
Barı razımı bir-bir söyləyəyün.

Hələ yazı idi ki, gəldi başa,
Əzəldən yazılan pozula, haşa.

Dədi: Gəldi bizə bir can parası
Ki, oldur gözlərin ağı, qarası.

Məsəldir, sevəni sevmək gərəkdir,
Eyi niyyətlərə irmək gərəkdir.

Məsəldir, kəndi düşən aqlamaz der,
Axan dəryayı kimsə bağlamaz der.

Kişi yavuz işə etsə bünyad
Son ucu andan alır haqqın ustad.

Çünki Gülşah eşidib zarı qılır,
Pəs nə qıla, tənə candan ayrılır.

Müqayisə et:

Canandan ayrılan candan ayrılır,
El içində bir məsəldir, sevgilim.

M.P.Vaqif

Söylə kim, bu dün sevindirdin bəni,
Rəhmət ilə haq sevindirsən səni.

Bu beyt ilə bağlı "Kitabi-Dədə Qorqud"da eyni tipli ifadələri müqayisə et:

Kim bilə xətirinə nə gələ,
Yüz suyilə getməgim yegrok ola.

Tanı bilir bir qılını verməyim,
Gör verərlərsə bana dünyaca mal.

"Kitabi-Dədə Qorqud"

XV əsrdə yaşayıb–yaradan şairlərimizin dilində atalar sözlərinə, frazeoloji birləşmələrə, xalq dilindən gəlmiş şablon və kişələrlə tez–tez təsadüf edirik. Bu şairlər arasında ancaq Cahanşah Həqiqinin dilində xalq dilinə məxsus ifadələrə rast gəlmirik. Biz Hidayətin dilindəki “bimar şərbət içsə, qatarlar güləb ana”, “verməz ay işiq, düşər olsa səhab ana”, “Bəhrə artuğ verir ol yer kim, düşər baran ana”, “Bu halə kim, mən istəyüb ol xali, düşmüşəm; Düşsün, görüm, o halə, yaman istəyən sana”, “müskil, ey can, hər düşən dəryayı–ümmandan çıxa”, “könülə yer eyləyə hər söz kim, candan çıxa”, “yar atılan məni görgəc, nola gər gülsə rəğib, bu məsəldir ola gər, atlıya gülməsə yoağ”, “el ilə qara gün olur bayram”, “nə gecəm gecədir, şaha, nə ruzum ruz, həq bilür”, “hər işdə ki, var adəmə yoldaş görəkdir”, “qoyun hər ikisi bizə, sevən sevəndir”, “çöldə ölürlər kişi bulunmasa su” kimi beyt və misralardakı ifadələrin canlı xalq dilindən alındığına və şair ilhamının süzgəcindən keçirildiyinə şübhə etmirik. Biz Gülşəninin və Həbibinin yaradıcılığında da “sevnişür xəlqi cəhanun ay görüb bayram için”, “görünün gözünə necə girər xab”, “qara yerə dirilmə (-diri–diri) girdürür eşq”, “yoği var eyləmək olmaz”, “qəbam gorum olsun, köynəyim kəfənim”, “il on iki ay tamam”, “könül çirkini yük etsin” tipli ifadələrə tez–tez təsadüf edirik. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, XV əsr şairlərimizdən sifahi xalq yaradıcılığına daha çox müraciət edən şair Kişvəri olmuşdur. Bir neçə nümunə gətirək: “inici sünsə, qiymətdən düşər”, “səndən ayrı ömrüm dərd və qəmlə keçdi”, “mən yarsız qalmışam, yar özgərlədir”, “uzaqdan ceyran görən ovcu ox çıxarar”, “ilan görən uşaq qışqırar”, “hindli qan görsə qaçar”, “tanış yad oldu, dost düşmə”, “dəliyə dağ dağ üstə gəlir” (“Könülümün dağında zahirdür cəmalın gülşəni; Bu məsəldir kim, irür divanəyə dağ üstə dağ”), “elə bil qoynuna ilan girib”, “dünyada yaxşı ad qoymaq”, “kənd kəndxudasız xarab olar”, “aşiq arsız olar”, “bağ çəpərsiz olsa, meyvəni talan edərlər”, “gül tikansız olmaz”, “əldə yağı görünür, amma evlər qarət edilir”, “dəlinin boynunda zəncir olmasa, xalqdan qaçar”, “tanrı sənə yar olsun”, “qəflətən ölmüş qərib üçün kəfən axarırlar”, “dəlidən doğru xəbər”, “aslanı iki zəncirle bağlarlar”, “bir evə iki qonaq sığışmaz”, “pis addan ölmək yaxşıdır”. Kişvəri belə zərbi–məsəlləri, atalar sözlərini, atmacaları, canlı xalq dilinə xas olan ifadələri öz poetik dəst–xəttinə müvafiq şəkllə salaraq bu və ya digər qəzəldə istifadə etmişdir. Aydındır ki, Nəsiminin. Q.Bürhanəddinin, Cahan şah Həqiqinin, Kişvərinin, XIV–XV əsrdə

yazıb–yaradan başqa şairlərimizin yaradıcılığında xalq dilindən alınmış hişkətli, dərin fəlsəfi məzmun daşıyan ifadələrlə yanaşı onların özlərinin də yaratdıqları elə müdrik misra və beytlər vardır ki, bu misra və beytlərdə ifadə olunan dahiyanə fikirlərin hər biri atalar sözləri və zərbi–məsəllərlə yanaşı qoyulmağa layiqdir. Nəsiminin:

Həsəd tutmaq donuz, ayı sifətdir,
Qarıncə hirslərim, kinə çayanım.

Sığırlıq çox yemək, səhvət eşşəklik,
Yavuz xu qurd, tilki hiylə qılanım.

Qanlıq qış, yaz oldu yigidlük,
Tifillik yay imiş, kəhl cavanıım.

kimi beytləri Q.Bürhanəddinin:

Kişi görək ki, inləməyə cəfa için,
Yarı özi için sevə yox ki, vəfa için.

Xumarumuz çü yazıldı, tur imdi bədə gətür,
Keçən ömürlərimüzi bu ləhzə yadə gətür.

Hər kişi bu ələmdə bir nəsnəyə adanur,
Bən kişi ana dərəm ki, eşq ilə adana.

kimi beytləri, xüsusən Q.Bürhanəddinin tuyuqları və rübailəri atalar sözləri və zərbi–məsəllər səviyyəsindədir. Biz eyni fikri XV əsrdə yaşayıb–yaradan şairlərimiz haqqında da deyə bilərik.

Hicran günü mana nola ərz cəlosən cəmal,
Çün həşr olanda bəndəyə həq görsədir liqa.

Hidayət

Sən yarıdan gəlür, neçə oğyardən qaçım,
Tədbir yoqdunur yeticax tanndan bəla.

Hidayət

Zülfidən yüzün görüb bihuş olursə dil nola,
Kim ki, dünqatsə səhərgəh, gəlib olur ana xab.

Hidayət

Yoğ ikən var olan bilür nədür eşq
Nedim kim yoğ: var eyləmək olmaz.

Gülşəni

Rəğiblər cövrini çəkmək mana asandırur, amma
Əgər sən yarı-canıdən könül ümmidvar olsa.

Kişvəri

Aşına yad oldu məndən, dust düşməni əqibət
Vəh kim, ol naaşına həddən aşurdu yadlıq.

Kişvəri

Açıldı çün gülşəndə gül, saqi, olə al cami-mül,
Çünkim bizə qalır dəğil bu dövr-ü əyyam, içələm.

Həbib

Çıxmaya sövdayi-zülfün başdın, ey məh, gər yüz yıl
Üstüxani-gəlləm içrə dutsa əğrəblər vətən.

Həbib

Ədəbi dildə fellərin işlənməsi ilə bağlı aşağıdakıları demək lazımdır: XII əsrə qədərki ədəbi dilimizdə elə ümumtürk mənşəli fellər var ki, bu fellər XVI əsrdən artıq arxaikləşməyə başlayır.

Delim mal yığladılar anda onlar.

"Dastani-Əhməd Hərəmi"

Nə durursuz durun, bir-bir quşanın
Nə qayırın, nə qorqun, qə üşənin.

"Dastani-Əhməd Hərəmi"

Ləblərin cami-meyindən cümlə əşya əsrimiş.

Nəsimi

Hacəti-vəsl oldu hüsnündən Nəsimi müşkili,
Sübhədən irdi, gətirdi ol səbə xoş buyi-tib.

Nəsimi

Eşqi-rüxün tərqiqidir dari-sələmətin yolu,
Mənzilinə qaçan irur kim ki, bu yolda tayinə.

Nəsimi

Hüsnü rüxün zəkətını aya gər eyləsən olə,
Mehri-müniri-tələtin görünə, mah bayinə.

Nəsimi

Saçun yoxsul ilə baya, əgərçi qoxu yetürür,
Neçün bu əql yoxsulun diler ki, sehr ilə baya

Q.Bürhanəddin

Yüzün bədr aya bənzər çün, vəli gözələrinə baxan,
Xərəbü məst olırsardur, anı bədr ay necə aya.

Q.Bürhanəddin

Məst gözündən əgər bən məst olursam, tanlama,
Nərgisə andan çəmənədə etibar olmuşdur.

Q.Bürhanəddin

Ayınəsində görməyən surəti-nəqşini əyan,
Ayinədən gədirməmiş ol qaragünlü pasını.

Nəsimi

Bu nümunələrdəki *yığlamaq, qayırmaq, üşənmək, əsrimək, irmək, tayınmaq, baymaq, bayınmaq, aymaq, tanlamaq, yıldıрмаq, ısıрмаq, gədirmək* felləri müasir ədəbi dilimiz üçün arxaikləşmiş və XV əsrdən bu fellərə ya az-az təsadüf edilir, ya da bədii ədəbiyyat nümunələrində bu fellərin əvəzində müvafiq şəkildə *yığmaq, kədərəlmək, qorxmaq, məst olmaq, çatmaq, ləngimək/axsamaq, əqlini başından almaq, özündən getmək/huşunu itirmək, huşa gətirmək, parıldamaq, dişləmək, aparmaq* felləri işlənilir.

Tədqiq olunan dövrdə canlı xalq danışıq dilinin necə olduğu haqqında qəti fikir söyləmək çətindir. Lakin tədqiqatə cəlb etdiyimiz abidələrdə bəzi hallarda poetik dilə yatsmayan və canlı xalq danışıq dilindən alınmasına şübhə etmədiyimiz fellər də var:

Sənünilə bir olmişəm, arayo kimsənə girməz,
İnanmazsan xəyaluni beribi könülə ki arayo.

Q.Bürhanəddin

Zülfünü əgər döşürür isən yanağundan,
Quşluğ günəşi qulluğa yazıla bu gecə.

Q.Bürhanəddin

Dam ilə danəyə düşər uçan havada quş dəxi,
Düşdüm isə dəpələgil zülf ilə xale, eyləmi?

Q.Bürhanəddin

Sığıdı saidini saqi, aldı tolu ayax,
Nida irişdi fələkdən "qəribdür, hey içür".

Q.Bürhanəddin

Eşq qıla mey dilə ya canamı?
Eşq əri can verməyə yacanamı?

Q.Bürhanəddin

Can diləli bəndən gözün əqlü könül verdüm bilə,
Tanrım tanux bən can üçün meşuqə yacanmamışam.

Q.Bürhanəddin

Ol aradan fəraq ilə könüldü
Əzəl bəzminde anə ol sunuldi.

"Dastani-Əhməd Hərəmi"

Könüllü girdi ol qəza yoluna.

"Dastani-Əhməd Hərəmi"

Bəni alib gedərkən nəgəhani,
Başından nərdibanun itdim anı.

"Dastani-Əhməd Hərəmi"

Şiraz iqlimi şahıydı atası
Evərmək niyyətindəydi anası.

"Dastani-Əhməd Hərəmi"

Vərqa ilə Gülşah anda avinə.

"Vərqa və Gülşah"

Həm yenə ullađı belə məktəbə.

"Vərqa və Gülşah"

beribimək "göndərmək", *döşürmək* "yığmaq", *dəpələmək* // *tapələmək* "vurmaq", *yacanmaq* "əsirgəmək", *könülmək* "durmaq", *itmək* "itələmək", *evərmək* "evləndirmək", *avinmaq* "təsəlli tapmaq", *ulla-maq* "göndərmək" kimi fellərin canlı danışıq dilindən alınmasına

şübhə yoxdur. Bu qəbildən olan fellərə biz "Kitabi-Dədə Qorqud"un, "Dastani-Əhməd Hərəmi"nin dilində və Qazi Bürhanəddinin "Divan"ında, "Vərqa və Gülşah"da daha sıx-sıx təsadüf edirik. Bunun da səbəbi aydındır. "Kitabi-Dədə Qorqud" şifahi xalq yaradıcılığının məhsuludur. Odu ki, poetik dil üçün yad olan *güvələmək*, *oqramaq*, *yarımaq*/*yarınmaq*, *öncələmək* kimi fellər poetik nitqdə təsadüf olunmasa da, həmin dastanlarda işlədilir.

Yazılı ədəbiyyatımızda epik əsərin ilk nümunəsi kimi "Dastani-Əhməd Hərəmi" şifahi xalq ədəbiyyatının güclü təsiri altında olmuş və əruz vəznində yazılsa da, burada canlı danışıq dili ifadələri daha çox, xəlqilik ruhu daha güclüdür. Odu ki, bədii ədəbiyyat üçün, xüsusilə əruz vəznində yazılmış şeir üçün gözənilməz olan *əgrəşmək*, *igrəşmək*, *bəliklənmək*, *toylamaq* "doyurmaq" tipli fellərin işlənməsi "Dastani-Əhməd Hərəmi" üçün təbii haldır. Q.Bürhanəddin "Divan"ına gəldikdə isə, onu demək lazımdır ki, şairin dövründə mövcud olan bir çox dini-fəlsəfi cərəyanlardan əsasən uzaq olan hakim-şair öz əsərlərində nəyi düşünmüşsə, onu da yazmışdır. Odu ki, Q.Bürhanəddin dilində biz orta əsr klassik poeziya ştamlarına və şablonlarına ya heç təsadüf etmirik, ya da çox az-az təsadüf edirik. Q.Bürhanəddin və Yusif Məddah əsasən şifahi poeziyaya, canlı danışıq dilinə əsaslandığı üçün və poeziyada bu sahədə müvafiq ənənə olmadığı üçün bəzən əruz vəzninin tələblərinə riayət etməirlər.

Bununla əlaqədar olaraq Q.Bürhanəddin dilində biz *azışmaq*, *güniləmək*, *dirişürmək* "yığmaq", *öcəşmək*, *tartınmaq*, *əyərləmək* "yəhərləmək", *şişləmək*, *çoxşaşmaq*/*qaxşaşmaq*, *ağulamaq* tipli fellərə tez-tez təsadüf edirik.

Tədqiq etdiyimiz dövrdə tərkibi fellərin, analitik fellərin və sabit feli birləşmələrin də işlənməsində maraqlı xüsusiyyətlər müşahidə olunur.

Olmaq, *qılmaq*, *etmək*, *eyləmək* felləri ən çox ərəb və fars mənşəli sözlərə birləşərək, onların daşdığı mənaya yaxın mənalı tərkibi fellərin yaranmasında əsas rol oynayır. *vasil olmaq* "çat", "yetişmək", *xəcil eyləmək* "utandırmaq", *əhya qılmaq* "diriltmək", *eyib eyləmək* "dolamaq", "ələ salmaq", *cəfa qılmaq* "incitmək", *rəvan etmək*, "axıtmaq", *əyan etmək* "açmaq", *müntəzir olmaq* "gözləmək" və s. Bu qəbildən olan fellər ədəbi dilin bütün inkişaf mərhələlərində bol-bol işlədilir. Tədqiq olunan dövr ədəbi dilində

bu fellərin işlənilməsində sonrakı dövrlərdən fərqlənən bir sıra cəhətlərə də təsadüf edirik. *qılmaq, etmək, eyləmək* felləri təsirli fellərdir. Bu fellərdə birləşmə təşkil edən adlar ancaq həmin fellərlə yanaşı işlənir və heç bir şəkilçi qəbul etmir. Yazılı abidələrimizdə isə biz tam başqa mənşənin şahidi oluruq:

Səbrimi qarət eylədi, qapdı qərarımı qəmin,
Necə cəfayi, gör, qəmin qıdı bu biqərəra gəl.
Nəsimi

Pəhriz edərmi aşiq, ey eşqə münkir olan,
Dərsəm ki, tərkinə ur, mənim çu şahim öldür.
Nəsimi

Göründüyü kimi, *cəfa qılmaq, tərək urmaq* kimi fellərin birinci tərəfi müasir dilimizdən fərqli olaraq, şəkilçi qəbul etmiş və bu tərkibi fellərin tərəfləri arasında başqa sözlər də işlədilmişdir. (Birinci nümunədə *gör və qəmin* söz-formaları *cəfa* ilə *qılmaq* felini bir-birindən ayırmışdır). XIV əsr ədəbi dilində təsadüf etdiyimiz bu hal XVIII əsrə qədər davam edir.

Sabit feli birləşmələrə tədqiq olunan dövrdə daha çox təsadüf edilir. Bunların da aşağıdakı xüsusiyyətləri var:

1. Bəzi sabit feli birləşmələr müasir dildə bir mənə verirsə, tədqiq etdiyimiz dövrdə ya başqa mənə verir, ya da müasir dilimizdə işlənmir.

*Düşəli gözərlərim şol qarə çeşmə,
Axdır gözərlərim sədpərə çeşmə.*
Q.Bürhanəddin

Tağıtma zülfünü, şaha, təşviş olmasın,
Yüz vermə gəməzən oxuna bir iş olmasın.
Q.Bürhanəddin

Tənələr urur qanlı gözüm əbri-bəhara,
Gəlmədi könül zülfünü görəli qərara.
Q.Bürhanəddin

Pərvanəşifət oldum o rüxsarına qarşı
Bel bağlamışam xidmətinə mən də çü üşşaq.
Nəsimi

Yüz urub gürbətə bir gün cləyim tərki-diyar.
Nəsimi

Qulaq ur, billahi, bu dastanə.
"Dastani-Əhməd Hərəmi"

Bunlara həyyəi-Bəni-Zeyf urdu ad.
"Vərqa və Gülşah"

Çünki *yeddi yaşına dağdı* bular.
"Vərqa və Gülşah"

Ələ girdi şahımız, oldu əsir.
"Vərqa və Gülşah"

Yarəb, nə iş *düşsə*, Hidayətün əlin tut.
Hidayət

Düşürüb dağlara aşınalardan bəni.
Gülşəni

Ləblərin ətrafıdə kim, *baş çıxardı* xətti-səbz,
Xızra bənzər kim, kənarı-abi həyvandan gəlir.
Kışvəri

Yaşım yürüdi su kimi ol sərv suyınə.
Həbib

Bu misallardakı *göz düşmək, yüz vermək, qərara gəlmək, bel bağlamaq, yüz urmaq, qulaq urmaq, ad urmaq, yaşa dağmaq, ələ girmək, iş düşmək* feli birləşmələri müasir dilimizdəkindən fərqli olaraq müvafiq şəkildə "görmək", "icazə vermək", "sakitləşmək", "hazır olmaq", "üz qoymaq", "dinləmək", "adlandırmaq", "yaşa çatmaq", "tutulmaq", "baş vermək", "yaşamaq" mənalarında işlənilir.

2. Tədqiq etdiyimiz dövrdə sıx-sıx işlənen, sonralar dildən yavaş-yavaş çıxmağa və arxaikləşməyə doğru gedən feli birləşmələr də yox deyildir: *xəta düşmək* – "səhv etmək", *sığraq sürdürmək* – "badə gözdürmək", *axın etmək* – "hücum etmək", *əcəb tutmaq* – "təcüblü hesab etmək", *sözə gəlmək* – "danışmağa başlamaq".

yəmin urmaq – “and içmək”, *qana girmək* – “cinayət törətmək”, *söz atışmaq* – “söymək”, “təhqir etmək”, *yer qılmaq* – “əsər etmək”, *baş etmək* – “yaralamaq”, *əmək yemək* – “kədərlənmək”, *tənə urmaq* – “töhmət vermək”, *gözünə gətirmək* – “fikir ver”, *güman aparmaq* – “güman etmək”, *əl urmaq* – “əl uzatmaq”, *tana qalmaq* – “təəccüblənmək”, *əl urmaq* – “əl qoymaq”, *qədəm urmaq* – “yola düşmək”, *tuş uğraşmaq* – “rast gəlmək”, *qafa urmaq* – “imtina etmək”, *əl yummaq* – “imtina etmək” və s.

Bir-iki nümunə gətirməyi məqsəduyğun hesab edirik:

Kim ki, bildi bu incə əsrən,
Qoydu oldan cəhani-yəddarı.

Nəsimi

Vəslin bu fəsilə *ələ girdi*,
Mislinmi var uş bu bab içində.

Nəsimi

Nun – Nə kim qıldım günah, *tutdum ümid*.
Nəsimi

Yaralandı könül və *girməz ələ*
Ləbinin mumiyyəti bəs nədədüm.

Q.Bürhanəddin

Bən qılmışam özümü ləbin yoluna şəqiq,
Dəq tutma bizə, çünki təqiq bulamamız.

Q.Bürhanəddin

Ey yarə fəda eyləməyən canımı aşiq,
Məşuqdən *uy vermə* ki, eşqin əməlidir.

Nəsimi

XV əsrə qədərki ədəbi dilimizdə ərəb və fars dillərindən alınmış sözlərlə – sırf türk mənşəli sözlər çox vaxt yanaşı işlədilir: *uçmaq – cənnət-behişt, tanux – şahid, tuzağ//tamu – cəhənnəm, ayaq – qədəh – cam, is – sahib, tanrı – çələb – Allah, tapu – səcdə, əm – dərman süci //çağır – şərab, tan – sabah, tanla – sabah, yəğmə – qarət, əsrük – əməst, qaru – cavab, yayağ – piyada, dirlik-hayat, assı – fəidə, suq //yazıq – günah, sayru – xəstə, arı – təmiz, ög//us – “ağıl”, “fikir”, “huş”, çav – şöhrət, yörə//yan – “tərəf”, axın – hücum və s.*

Maraqlıdır ki, sonralar ərəb və fars mənşəli sözlər dilimizdə möhkəmlənmiş, sırf türk mənşəli sözlər isə işləklildən çıxmışdır. Bundan əlavə tədqiqat dövründə iki və daha artıq eyni mənalı sırf türk mənşəli sinonim sözlərin işlədilməsinə də təsadüf edirik ki, sonralar dildə bunlardan əsasən biri möhkəmlənib qalmış, digəri isə arxaikləşmişdir: *sağ – əsən, düğəli – bütün, yavuz – pis, yey//yek – yaxşı, çin – doğru, görü – yenidən, kandü – öz, tütin – tüstü, irmağ – arx, ləğmə-hər bir, yaban-çöl, baş-yara, altun-qızıl, əmək-çəna, kələci-söz, qaru-qol, qat-ön, sücü-dadlı, ügüş//yüğüş, çox//fikan – an (ədat), həp-hamı, qalın-çoxsaylı, görklü-gözəl, ətmək//çörək və s.*

Tədqiq etdiyimiz dövrdə və ədəbi dilimizin sonrakı inkişaf mərhələlərində də ərəb və fars dilindən alınmış elə söz və söz birləşmələrinə təsadüf edirik ki, bunların qarşılığı dilimizdə olmuş, lakin ərəb-fars klassik şerinin təsiri, poetik ənənə və əruzun qoyduğu tələblər şəraitimizdə əsərlərində ərəb və fars leksik ünsürlərinin six-six işlədilməsində əsas şərt olmuşdur. *Göz, saç, qaş, kirpik, ağız, dodaq, diş, ayrılıq, ay, günəş, gecə* kimi sözlər dilimizin bütün inkişaf mərhələlərində geniş işlədildiyi halda, poetik nitqdə klassik şəairlərimiz müvafiq şəkildə *çəşm, zülf, əbrü, müjgan, dəhan, ləb, dandan, hicran//fəraq, mah, xurşid, şəb* sözlərinə daha çox üstünlük verirlər. Aydın məsələdir ki, poetik nitqdə şairin öz ilham pərisinə xitab edərək söylədiyi bu kimi sözlər müvafiq epitetlərlə fars izafət tərkiblərində işlədilmişdir:

Ləbi-ləlin zülal abından ayruğ,
Şərab-i-çəşməyi-heyvan görək-məz.

Nəsimi

Suroti-həqqə, ey sənəm, bədri-rüxündür ayinə.

Nəsimi

Neçə-neçə zülfi-ənbar tolaşa, şahum, tönümü,
Tonuni yabana salğıl, urayım canun canuma.
Ləbinün qanına dişüm bu gecə dilər ki, girə
Ki, qaraxçı gözlərindən neçə girdilər qanıma.

Q.Bürhanəddin

Nigara, bir uzun gecə sənün ilə məcal olsa
Ki, sövdayi-səri-zülfün tapunda vəsfi-hal olsa.

Q.Bürhanəddin

Nigarına bənüm halum sənün ilə müəmmədür
Ləbi-ləlünü görən bu gözlerim müdəmmədür.

Q.Bürhanəddin

Ey gözün zaği-siyahü zülfi-mişkinin duzağ.

Kişvəri

Görəldən zülfi-ənbarbarn, ey dust.

Həbib

Bu misallardakı *labi-ləl, bədri-rüx, zülfi-ənbar, sövdayi-səri-zülf, zaği-siyah, zülfi-mişkin, zülfi-ənbarbar* kimi izafət birləşmələri başqa qəzəllərdə də tez-tez təsadüf edilir və yuxarıda dediyimiz fikrin doğru olduğuna dəlalat edir. Klassik ədəbiyyatımızda bol-bol rast gəldiyimiz bu tip ərəb və fars leksik ünsürləri biz şərti olaraq "poetik alınmalar" adlandırırıq. Orta əsrlərdə ölməz Cəminin, Hafizin ülvü məhəbbəti tərənnüm edən qəzəlləri ruhunda yazılmış şeir parçalarında biz bu cür alınmalara tez-tez rast gəlirik. Bu alınmalara *badı-səba, dilbər, nigar, cəmal, abi-heyyan, leyl-ü nəhar, şəms-ü qəmar, məsti-ələst, hüsnü-cəmal, sərvü-rəvan, sünbül, bülbül, gül, ənbarəşşan, badeyi-gülgün* kimi leksik ünsürlər də daxildir. Bu qəbildən olan poetik alınmalar ədəbi dilimizin ilk inkişaf mərhələsindən başlayaraq bugünkü qəzəl şeirimizə qədər geniş işləndiyinə baxmayaraq, ədəbi dilimizin başqa üslublarına, hətta bədii dilin başqa janrlarına demək olar ki, yol tapa bilməmiş, canlı danışq dilinə dəim yazılmış və dilimizin lüğət tərkibinə daxil ola bilməmişdir. Yazılma dövründən, eləcə də farsca, türkcə, azərbaycanca, özbəkçə, tatarca yazılmasından asılı olmayaraq, ülvü məhəbbəti, gözəli, şairin məhəbbət itirablarını tərənnüm edən bütün qəzəllərdə biz bu cür leksik ünsürlərə tez-tez təsadüf edə bilərik. Ədəbi dilin tədqiqi zamanı hər hansı bir klassik şairin dilini və üslubunu, həmin şairi müasirlərindən, sələf və xələflərindən ayıran cəhətləri araşdırarkən biz, əlbəttə, bu qəbildən olan poetik alınmalardan sərfi-nəzər etməliyik, çünki bu alınmalar universal xarakter daşıyır. Bu qəbildən olan alınmaları ancaq statistik metodla aparılan tədqiqatlarda nəzərə almaq lazımdır. Bu cür alınmalarla yanaşı biz ədəbi dil abidələrində ayrı-ayrı şairlərimizin dünyagörüşünü, bu və ya digər dini və fəlsəfi cərəyana münasibətini müəyyən etmək baxımından maraqlı olan və ancaq onun dilinə xas olan alınmalara da təsadüf edirik ki, ədəbi dilin tədqiqində bu cür alınmaların da əhəmiyyəti var. XIV əsrdə yazıb-yaradan Nəsiminin və XV əsrdə yaşamış Cahanşah

Həqiqinin, Rövşəninin, Gülşəninin, qismən Həbibinin sufluk və hürüflük tərqiətini tərənnümcüləri olduğu məlumdur. Quranın bütün ayələrini insanın, həm də kamil insanın üzündə gören hürüflər aydın məsələdir ki, Quranın ən geniş yayılmış ayələrini insan bədəninin ayrı-ayrı üzvlərinə təşbih edir və Qurana aid ifadələri sıx-sıx işlədirdilər. *Kəlamüllah, ümmül-kitab, leylätül-əsra, vəlleyl, rəşəms, nuriləmyəzəl, lövhü-məhfuz, vəzzühə, ələstü inna fətəhna, qədəflər* kimi birləşmələri əsasən Nəsiminin, Həqiqinin, nisbətən də Həbibinin və Rövşəninin əsərlərinə xasdır.

Ey yüzün, beytül-həramı könlümün,
Qəmzeyi-eynin imamı könlümün,
Kövsərin yühüyl-izamı könlümün,
Ləblərin səhbavü camı könlümün.

Həqiqi

Ey camalın qul hüvəllahu-əhəd,
Surotin yazusu Allahus-saməd,
Bir ucu zülfün əzəl, biri əbəd,
Hüsnünə şeytan imiş mən-la-səcod.

Nəsimi

Ey camalın ərşi-rəhman, qabi-qövseyin qaşımız,
Nəqşi-ma-əvha yazıbdır hüsnünə nəqqaşımız.

Nəsimi

Ey xəti-xalın kəlamüllah, həm ümmül-kitab,
Həsrotindən didəyi-üşşaq olubdur qərqi-ab.

Həqiqi

Əlbəttə, bu misalların ancaq Nəsimi və ya Həqiqi qələminin məhsulu olduğunu gətirdiyimiz rübailərin və qəzəllərin mətə beytlərinin altında "Nəsimi" və "Həqiqi" yazmasaq belə, misallardakı sözlərdən də asanlıqla müəyyənləşdirmək mümkündür.

Qazi Bürhanəddinin dili isə leksik tərkib baxımından geniş xalq dili və ya "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarının dili ilə klassik ərəz şəri dili arasında sanki bir körpü təşkil edir. Ona görə də Qazi Bürhanəddinin dili XIV-XV əsr Azərbaycan ədəbi dilinin lüğət tərkibini öyrənmək baxımından çox maraqlıdır.

Qazi Bürhanəddinin dilində canlı xalq danışığında geniş işlədilan ifadələrlə yanaşı, elə leksik ünsürlərə də təsadüf edilir ki, bu ünsürlərin poetik nitqdə işlədilməsi ilk baxışda ağılsızmaz

görünür. Dilçilikdə məişət leksikası kimi tədqiq edilən bu cür leksik vahidləri şəre götürmək, şübhə yox ki, şəirdən böyük bacarıq və istedad, dilin bütün incəliklərini bilməyi tələb edir.

Bir gün dilərəm ki, qatam canımı yarım canına
Xoş qarılavuz yatavuz, eşq oduna qata qara.

Bu beytdəki *qarıl yat-* və *qata qara* ifadələrini, çox güman ki, başqa şeir parçalarında tapmaq mümkündür deyil. Eyni şeyi *dəlük, üşanmaq, oysal, lələ, uyuz, dayə, səpişkən* kimi sözlər haqqında da demək olar:

Dəlük ayinə səndən oldı xudbin,
Anun yolına gəl uşan bu gecə,

Al totacux hay, bal totacux hay
Düşmənin sözinə oysal totacux hay.

Bir sənün, tək oğlanı qaçan ki, toğura fələk
Hüsni lala qılurü lütfi ana dayə verür.

Deməli, Qazi Bürhanəddin dilini XIV əsrin başqa ədəbi dil abidələrindən fərqləndirən əsas cəhətlərdən biri sairin "Divan"-ını təşkil edən 1800-ə yaxın əruz vəznli şeirin şifahi ədəbi dilə nisbətən yaxın olması, bu şeirlərdə məişət leksikasının bolluğudur. "Divan"-ın dilini şifahi ədəbiyyatımızın ən qədim nümunəsi sayılan "Kitabi-Dədə Qorqud" və ilk epik əsər kimi dövrümüzdə gəlib çıxan "Dastani-Əhməd Hərəmi" dili ilə yaxınlaşdırın cəhət məhz bu halda özünü büruzə verir. Bəzən belə təsəvvür yaranır ki, şair öz məhəbbəti, öz sevgisi haqqında xalqın özü ilə xalqın ana dilində, çox sadə bir dildə söhbət edir, eşqini, sevgisini etiraf edir:

Canım, sevərəm səni, səni, illa səni bən,
Ol buni sevər-ü bu anı, illa səni bən...
Gündüz-gecə ay günəşi qovar, günəş ayı,
Hər birisi qovar qovarı, illa səni bən.
Alan alana derlər isə işbu cəhanda
Alsun nola alan aları, illa səni bən.
Bən zülfünə ildimü gözün bağına düşdi,

Düşən düşəni ilən iləni illa səni bən.
Eşqin başa biliş idi və yad idi hicrin
Yad yadı və bilən-biləni illa səni bən.

Tədqiq etdiyimiz dövrdə söz birləşmələrinin işlədilməsi də maraqlıdır. Biz burada birinci, ikinci və üçüncü növ təyini söz birləşmələrinin işlədilməsi haqqında söhbət açacağıq. Əvvəlcə onu qeyd edək ki, ədəbi dilimizin bütün inkişaf dövrlərində ərəb izafəti tərkiblərində ancaq ərəb sözlərinə, fars izafəti tərkiblərində isə ancaq fars və ərəb sözlərinə təsadüf edirik. Çox nadir hallarda biz fars izafəti tərkibində sırf türk mənşəli sözə rast gəlirik ki, bu da ədəbi dilin inkişafı üçün xarakter cəhət sayıla bilməz.

Xaneyi-gözdə xəyalın kölgəsini,
Şükr kim, mehman yerində görmüşəm.

Həbibidən gətirdiyimiz bu beytdə *xaneyi-göz*, göründüyü kimi, fars dili izafəti əsasında yaranma da, göz sözü azərbaycanca olduğu üçün birləşmə çox qondarma görünür. Tədqiq etdiyimiz dövrdə yalnız dörd-beş bu tipli nümunəyə təsadüf etdiyimizdən və bu nümunələrin ədəbi dilimizin nə bu dövr, nə də sonrakı dövrlər üçün müəyyənləşdirici rolu olmadığını onları ətrafı şərh etməyi artıq hesab edirik.

Birinci növ ismi söz birləşməsi, demək olar ki, müasir dildə olduğu kimidir. Birləşmənin tərəfləri sırf türk mənşəli sözlərdir: *dali könül, oğru göz, al qan, tatlu yar (yar - "ağız suyu"), qızıl irmağ, qatı yoxsul, kiçi barmağ, alma yanax, günəş yüz, quşca can, sərxə könül, uzun gecə, ay yüz, günəş yanax, qara könül - "bədbəxt könül", qara baş - "bədbəxt", ağ yaş, yaşlı göz, sarı bəniz, qanlı yırək, od çiğər, keyik göz, bir avuc toprax, qara gün və s.*

Birinci növ ismi söz birləşmələrində tərəflərdən biri və ya hər ikisi alınma ola bilər: *alvan çiçək, ilməli eşq (Q. Bürhanəddin), şirin dodaq, gül qənd, şəhla göz, gözsüz fəqih (Nəsimi), İmanlı kişi, qırxayaxlı nərdiban, altun çanaq, qatı müştaq, gürbüz ərən ("Dastani-Əhməd Hərəmi") və s.*

İkinci növ ismi söz birləşmələrində də tərəflərin hər ikisi sırf türk mənşəli sözlər, tərəflərdən biri alınma, digəri öz sözümlər və ya hər ikisi alınma sözlər ola bilər: *könül Yəqubi, moğol çərisi, çağır ayağı, yaş dənizi, könül andı, yüz qarəsi, göz qapağı, yüz suyu, dərd girdi, göz qarəsi, üzüm meyi, can kögü, qaş eydi, can əli, od yeli,*

camal ayı, rəz qızı¹, gözyaşı dənizi, könül könləgi, eşq yazısı, can quşu, qıssə qarı, can qanlusı, dirilik suyu, eşq quşu, əcəl tazısı, əcəl meyi, dil bütü, can yitüğü, lab mumiyası, yüz qarası, könül yaxası, ayrılux qapusu və s. Bəzən *baş qayısı, dil oyarası, öylə yeli, yol arnuğı, ənək alması, bən xiyali, güz alması* kimi birləşmələrə də təsadüf edirik ki, burada müasir dil baxımından tərəflərdən ya biri, ya da ikisi arxaikləşmiş olur:

Biz baş ana derüz ki, ana baş qayısı yox,
Sərvar deyü hər bisürü samana derüz biz.

Q.Bürhanəddin

Dilbərə, olunmadı könlümdə qəmzən yaresi,
Bulmadınmı xoftə gözden ayrı dil oyarəsi.

Q.Bürhanəddin

Nə mal acısı və nə yol arnuğı qala heç.

Q.Bürhanəddin

Ey *məkr* iyəsi, kimsə sənin duymaz alını.

Hidayət

Bəzi hallarda sifətlər substantivləşir və ikinci növ ismi söz birləşməsinin ikinci tərəfi kimi çıxış edir:

Dilərəm eşqini qılam pünhan,
Bənizim sarısı çaxamı ecəb.

Q.Bürhanəddin

Gözüm qarası² yilə bəgüm gözünə baxdım
Kəy anlayımazam ecəba ala degülmü?

Q.Bürhanəddin

¹ Həbbi dilindən götürdiyimiz bu birləşmə şərab/çağır mənası verir və çox güman ki, ərəb dilində işlədilan müvafiq birləşmənin kalkasıdır.

² Dilimizin daha qədim inkişafı mərhələsində *qaramaq* feli "baxmaq" və "görmək" felinin mənalarnı ehtiva etmişdir. Həmin feldən yaradılan *qarağ* sözü *bəbək* mənasında işlədilmişdir. Sonralar *qaramaq* feli dilimizdən çıxmış və düzəltmə *qaraq* sözünün sonundakı *ğ* səsi düşmüş (məqayisə et: *ölü – ölmək, qatı – qatıq*) və bu söz *gözün qarası* birləşməsi şəklində işlənmiş, xalq etimologiyası əsasında *qara* sözü sifət kimi qəbul edilmiş və buna müvafiq şəkildə *ağ* sözü də *gözün ağ* şəklində işlədilmişdir. Deməli, *qara* gözün görün hissəsi, *ağ* görməyən hissəsidir. *Gözünə ağ salaram* ifadəsi də "gözünü kor edərom" mənası verir. *Qaraq* sözünün "bəbək" mənasında işlədildiyinə bir nümunə verək: *Bax qarağna gözünün necə qaraqladı* (Q.Bürhanəddin).

Müasir dilimizdən fərqli olaraq üçüncü növ ismi söz birləşmələrinin birinci tərəfi tədqiq etdiyimiz dövr ədəbi dilində əksər hallarda I tərəf mənsubiyyət şəkilçisi, II tərəf nisbət şəkilçisi qəbul edir. Müasir ədəbi dilimizdən fərqli olaraq, keyfiyyət mənalı komponent ikinci tərəfə keçir: *totağın qızı, bənizim sarısı, eşqin dənizi, gözüm qarası, yüzü ayınəsi, yüzün uçmağı, saçın qaranqusu* və s.

Nəsimidə:

Saçın qaranqusundan yüzün nuri göründü!..

Qazi Bürhanəddində:

Vəsli qısa, hicri yoğun olur imiş bu dünyada,
Məşuqənin bulıncax saçı uzun, *beli incəsi*.

Əslində *beli incə* kimi işlənəli və *məşuqə* sözünün əvvəlində gəlməli olan birləşmə *məşuqə* sözündən sonraya keçmiş və *məşuqə* ilə üçüncü növ ismi söz birləşməsi təşkil etmişdir. Fikrimizcə, *saçın qaranqusu, belü incəsi* kimi sintaktik birləşmələr mətnin poetik vüsətini yüksəldir, ümumən, poeziya dilinin emosionallığını təmin edir.

XIII-XV ƏSRLƏR AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİNİN BƏZİ QRAMMATİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Tədqiq etdiyimiz dövr fonoloji baxımdan aşağıdakı cəhətlərlə fərqlənir:

1. *Mən* şəxs əvəzliyi *bən, bin, mən, min* variantlarında işlədilir.
2. Müasir ədəbi dilimizdən, ümumiyyətlə, Füzulidən sonrakı dövrdən fərqli olaraq tərkibində cingiltili *d* samiti olan sözlər əksər hallarda *t* ilə işlədilir: *totax, tolu, top-tolu, tolaş-taşmaq, toğramaq, tağutmaq, turmaq, tat-dad, tuz, ton, tağ-dağ*.
3. Əslində tərkibində *t* samiti olan sözlərdə *ʔd* əvəzlənməsi baş verir: *isdəmək, gösdərmək, dərləmək, dərlək, dikən, daprədmək, dökmək, duş* və s.
4. Müasir ədəbi dilimizdən fərqli olaraq bəzən sözlərdə *q/ğ* samiti *x* ilə və *x* samiti *ğ* ilə verilir:
ax – ağ, yoğ – yox və s.
Morfoloji baxımdan bu dövr ədəbi dilimizin xarakterik cəhəti aşağıdakılardan ibarətdir:
 1. Xəbər şəkilçisi gah *-dur*, gah da *-durur* şəklində işlədilir. Bu şəkilçinin *-tur// -turur* variantı daha tez-tez işlədilir.
 2. Təsirlik hal şəkilçisi saitlə bitən sözlərdə gah *-yi*, gah da *-ni* kimi işlədilir.

Səndədir şol gənci-pünhan, gözmə hər viranəyi,
Dəngizə dal, ondan istə, ey könül, dürdanəyi.

Nəsimi

Bən soraram ki, xasiyyəti nə totağunun
Ki, diri qılır ölüyi bir yar əgər çıxa.

Q. Bührənəddin

Maraqlıdır ki, bəzi hallarda samitlə bitən sözlər də təsirlik halda *-ni* şəkilçisi qəbul edir:

Kişi kim, xacəsi birlə qənimət tutsa xəlvətni,
Qılır xadim eşigində səadətəxt dövlətni.

Nəsimi

Könlümü qaraxladı göz qarəsi,
Gör məni nənə saldı göz qarəsi,

Dirilmək yeg tağuncan imkanı var,
Necəsi dirilə eşq avarəsi.

Q. Bührənəddin

Bu cəhət daha çox Kişvəri dilinə xasdır ki, bu da o dövrdə ədəbiyyatımızın qədim özbək ədəbiyyatı ilə əlaqəsinin parlaq sübutudur.

Oxlayıb könlüm yanar eşq oti birlə vay kim,
Həm kəbabi köydürür bu atəşi həm şişni.

Kişvəri

Əgər söz ikinci və üçüncü şəxsə məxsus mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edirsə, ikinci şəxs mənsubiyyət şəkilçili söz bəzən heç bir *ni-//ni-//nu-//nū-* deyil, budanmış *-n* şəkilçisi qəbul edir:

Ol hərİR atlas döşəgi dərdilər,
Yüzlərin yüyübəni, taxt üstinə.

“Vərqa və Gülşah”

Vərqa hər gün ayrılıq *dağın* anar.

“Vərqa və Gülşah”

Ta *sünbülün* götürdi cəlalından ol qəmər.

Həqiqi

Xosrovi-hüsünün *maqamın* tövzeyi-rizvanə sor.

Həqiqi

Zövqün-eşqin ki, qəmi dünyavü üçbəyə dəyər
Bu könül təxtinə sultan dedilər, gerçəkmi?

Həqiqi

Yarəb, nə iş düşsə Hidayətin dut.

Hidayət

3. *ila* qoşması müxtəlif fonetik və fonoloji variantlarda işlədilir:

Kişi kim, xacəsi *birlə* qənimət tutsa xəlvətni.
Yaman yaxşı *ila* yaxşı müdara eyləsə yaxşı.

Nəsimi

Yanağın alı *yıla* sən başladın ala, eyləmi?
Q.Bürhanəddin

Bir sərvə-simittən kanın canı dil *ilan* yarıyam.
Hidayət

Ağü qəraddən qaçan, vəhdət *ilan* cam içən.
Gülşəni

Qızardı Kişvərinin yüzi xuni-dil *bila*, leykin,
Qara xalın xəyalında qarardı gözləri aqi.
Kişvəri

4. Müasir ədəbi dilimizdəki *-alı/-ali* şəkilçili fəli bağlama əksər hallarda *-dan* şəkilçisi də qəbul edir: *yazalıdan, azalıdan, olmalıdan*.

Saçın qaranusuna düşdü könül izləyi can
Uzun gecələr içində yolini azalıdan.
Q.Bürhanəddin

Görəldən zülfü-ənərbərn, ey dust.
Həbib

Ey həbib cövrü nazın görəlidən gözlərim.
Hidayət

Biz *-alıdan* şəkilçili fəli bağlamanın xəbər şəkilçisi ilə işlədildiyinə də təsadüf edirik.

Qiyamət qamətün eynim görəldəndir rəvan, ey dost!
Həbib

Atanız sizi ana veribəndir,
Qızım doxi nə der, bir göröyün der.

-alıdan/-alidan şəkilçili fəli bağlama bəzən *bəri* qoşması ilə yanaşı işlənir:

¹ Burası da maraqlıdır ki, "Dastani-Əhməd Hərami"də biz *-ibən* şəkilçili fəli bağlamanın da *-dir* xəbər şəkilçisi ilə işlənməsi halına təsadüf etmişik:

Qaşları hialatn *görəlidən bəri* sildüm,
Gündüz yüzi günəş və gecə mah olisərdür.
Q.Bürhanəddin

Ayrı *düşəldən bəri* tatlı yarımından bənüm,
Firqətinün odinə gör nə yanaram çü şəm.
Q.Bürhanəddin

Dərdi-hicrin ilə ciftüz biz niqara dəmbədəm,
Salalıdan bəri səndən bu zəməne bizi tac.
Q.Bürhanəddin

Qeyd etməliyik ki, *-alıdan bəri* formaları ilə yanaşı *-alı* formasına da təsadüf edirik ki, dilin sonrakı inkişafında bu əvvəlki formaları sıxışdırıb istifadədən çıxarıb:

Bən *taxalı* boynuma saçı silsiləsini,
Gəl gözümün, yaşını sil, silə bilərəm.
Q.Bürhanəddin

Bu *-alıdan, -alidan bəri* tipli mürəkkəb şəkilçili fəli bağlamaya ədəbi dilimizin sonrakı inkişaf mərhələsində təsadüf etmirik. Buna əsaslanaraq biz Nəsimi "Divan"ının Tbilisi nüsxəsini tədqiq edərkən həmin nüsxənin sonunda rast gəldiyimiz iki qəzəli ədəbiyyatımız tarixində adı məlum olmayan bir azərbaycanlı şairin yazdığı qonaətinə gəlir və güman edirik ki, bu şair ən azı Nəsimi və Qazi Bürhanəddinin müasiri olmuş və bəlkə də onlardan bir qədər əvvəl yaşamışdır. Bu fikrə biz təkcə qəzəllərdəki dil faktlarından çıxış edərək gəlmirik. Qəzəlin hər ikisi İshaq adlı bir nəfərə müraciətə yazılmış və biz güman edirik ki, bu XIV əsrdə bütün yaxın Şərqdə böyük şöhrət qazanmış kəndli hərəkatına başçılıq edən Baba İshaq, ya da heç olmasa XV əsrin əvvəllərində yaşamış hürufi Seyid İshaq ola bilər. Həmin qəzəllərin hər ikisini də burada tam şəkildə veririk.

Məran əzdər məra soltanım, İshaq,
Qədimi bəndənəm, xaqanım, İshaq.

Əşiqin taşına yüz sürsəm, olbot,
Səgi-kuyin tutar damanım, İshaq.

Üzərini şəminə pərvanə könlüm
Düşəldən yandıya, büryanım, İshaq.

Fələklər, mələklər kuş cədlər
Bənim fəryadilə əfqanı, İshaq.

Dəhaninlə dodağın şərbətidir
Bu xəstə könlümə dərmanım, İshaq.

Yeter dövlət səri-üşşaqə şahəm
Hümayi-səyeyi-soltanım, İshaq.

Necə bir zar edər bu əndəlibin
Şövqində, ey güli-xəndanım, İshaq.

Ləbindən Səbləi bir busə istər
Fəqirindir nə var ver, canım, İshaq.

Mələhət bürcünin mehri-cəhanarəsisan, İshaq
Hilali-əbrüvanınla mehri-gərrəsisan, İshaq.

Bu hüsnü bu lətafətlə, bu nazı bu nəzafətlə,
Bu əbrü çəşmi-afətlə zəman-fəttanisan, İshaq.

Əcəbmi çəkərin olsa qəmu pirü cəvan zira
Cəmalı-bə kəmalilə gözəllər şahısan, İshaq.

Gözəlsən, tazəsən, nazik bədənsən, canıma cansan
Tifilsən, şuxü şən gəlsən, dilim aramısan, İshaq.

Güli-növrəstəsən, buyı-vəfadən bixəbərsən sən,
Nə xarın zərrinə vaqif, nə bülbül yansısan, İshaq.

Bir isməil degül bin can fədədür rahi-eşqində
Var isə eydi-əzha anın Xəlilullahısan, İshaq.

Tapunda Səbləi sail, ləbindən busə cərr eylər
Nə var xatir... xoş mürüvvət kanısan, İshaq.

Necədir halın bana aydu verin.

"Vərqa və Gülşah"

Ölə gör eşq ilə ölməzdən öndin.

Gülşəni

Bu dövrdə *gəlmək, başlamaq, umaq, bilmək, görmək, varmaq, vermək, qoymaq, durmaq* kimi fəllər daha çox öz leksik mənasını itirib, formal qrammatik mənə kəsb edir və əsasən fəli bağlama şəklində işlənən əsas fəllə analitik konstruksiya yaradır.

Bu tip analitik konstruksiyalara "Kitabi-Dədə Qorqud" və xalq dilinə yaxın yazan Qazi Bürhanəddində daha sıx-sıx təsadüf edirik. Bu isə o deməkdir ki, XV əsrə qədər analitik fəllə formaları canlı danışıq dilində çox geniş yayılmışdı.

5. Bu dövr ədəbi dilində şifahi ədəbiyyatın və canlı danışq dilinin təsiri ilə fəli cümlələrin inkar bəzən "yox" sözünün köməyi ilə analitik yolla verilir. Belə cümlələr "Kitabi-Dədə Qorqud" üçün səciyyəvidir, lakin XIII-XV əsr poeziyamızda da yox deyildir:

Camalın görmüşəm, ayrılmamışmı yoq,
Əgər inanmasan, vallahü billah.

Nəsimi

Ləl kanini kimsə cəhanda gördüğü yox.

Q.Bürhanəddin

Qeyd etmək lazımdır ki, *yox* sözündən fəli cümlədə inkar məqsədilə istifadə Füzuliyə qədər davam edir.

6. Fəlin zaman formalarının işlədilməsində tədqiq olunan dövürün ədəbi dilinə aşağıdakı cəhətlər xasdır:

a) İndiki zaman *-ır/-ir// -ur// -ür* şəkilçisi ilə yanaşı *-adur// -ədür* şəkilçisi ilə də əmələ gəlir:

Gəl, ey əmr-i-əzizimdən əzizim
Kı, səniz keçədir ömrüm əbəsvər.

Nəsimi

Hər kim sözün eşitdi, sözün eşitdi hər kim,
Təhsin qıladur öz can, öz can qıladur təhsin.

Nəsimi

b) Qeyri-qəti gələcək zaman I şəxsin təkində inkarda *-man// -man* və ya *-mazam// -məzəm* mürəkkəb şəkilçisi qəbul edir:

Ey yüzün qədrü cəmalın rəhmətən lil-ələmin,
Məscidə varman bu gün arzulaman peymanəni.

Nəsimi

c) İndiki zaman I şəxsin təkində inkarda *-mam//məm* və ya *-mazam//məzəm* şəkilçisi ilə işlədilir:

Saçın girehləri nə buldi bilməzəm bəndə.
Q.Bürhanəddin

Eşqin yolunda mən sana təqsir bilməzəm,
Eşqindən özgə canıma təsir bilməzəm.
Həqiqi

Ey ruhi-qüdüs, canıma sən canü cəhansan
Məndən səni gəib deməzəm dərdi üstə əyansan.
Nesimi

Səndən ayrı yüz qəmü mələmətdir mana,
Nə xoşam, nə naxoşam, bilməm nə halətdür mana.
Kişvəri

ç) Müasir ədəbi dilimizdə qeyri-qəti gələcək zaman inkarda *-maz//məz* şəkilçisi ilə yaranır. Lakin I şəxsin tək və cəmində *-maz//məz* şəkilçisi *-mar//mər* kimi işlədilir və cəmdə *-marıq//mərik* şəklində düşür: *almarıq, gəlmərik*. Tədqiq etdiyimiz dövrdə isə *-marıq, -mərik* əvəzinə *-mazıq, -məziq* şəkilçisi işlədilir:

Biz çün görüməziz günəşi ayda bir, ey dost,
Bünyadumuzi mahilə qılalul, əfəndi.
Q.Bürhanəddin

Ləli-ləbinə anun qaçan irişövüz.
Q.Bürhanəddin

d) Qəti gələcək *-isar//isər* şəkilçisi ilə ifadə edilir:

Adınədir qiyamət, ol gündədir nədəmət,
Ol gündə həşr olisər, ol gündə macəradir.
Nesimi

Necə xumar gözün, dilbərə, bəxab olisər.
Q.Bürhanəddin

Ləbün sürəhi qanın içdi, içməyömmi qanın,
Qisasıçün hələ içisərəm cürüə oyağı.
Q.Bürhanəddin

e) Əmr şəklinin birinci şəxsi cəmdə *-aq//ək* əvəzinə bəzən *-avuz//əvüz* şəkilçisi qəbul edir:

Hər nə kim siz hökm edəsiz biz anı,
Qılavuz, dedi, yigitlər arslanı.
"Vərqa və Gülşah"

-acaq//əcək gələcək zaman şəkilçisi ən azı XIV əsrdə ədəbi dildə məlum idi. Biz bu şəkilçiyə hələlik Qazi Bürhanəddinə təsadüf etmişik.

Qiyamət qopacaq olsa əlamət görünür.
Q.Bürhanəddin

Maraqlıdır ki, *-isar//isər* gələcək zaman şəkilçisi də III şəxsin təkində *-acaq//əcək* şəkilçisi kimi bəzi hallarda *-dır//dir//dür//dür* xəbər şəkilçisi qəbul edir:

7. Tədqiq etdiyimiz dövr ədəbi dilində fars və ərəbcənin təsiri o qədər güclü olmuş ki, ədəbi dildə (xüsusən poeziyada) hətta bəzi hal şəkilçisi müvafiq fars və ərəb ön qoşmaları ilə ifadə edilir:

Gözün bəxab olicəx bəxtim ola oyanux,
Zira ki, bəxt oyanuq olsa fitmə ola bəxab.
Q.Bürhanəddin

Kənülümə qəndi eşqin və oda yaxdı oni,
Günəhi yoxdur anun, gənc dəx xərab görək.
Q.Bürhanəddin

Nesimi bağrını hicrin qarartdı şöylə kim, horgiz
Ağarmaz yüz gözün yusam əz in pəs ruyi çün hindu.
Nesimi

Peymanə dolmayınca təkülməz xun əz cigər.
Həqiqi

Ey Həqiqi, görmüşəm dəx xəb mən bir vəchi kim
Yusif-Misri anı yüz vəchilən təbir edər.
Həqiqi

8. Bu dövr ədəbi dilinin əsas cəhətlərindən biri ondan ibarətdir ki, eyni söz bir neçə variantda işlədilir. Bu da ədəbi dilin hələ normalaşmadığını göstərir.

Anca cigər qanını bən ləbləriylə içmişəm
Ki, suniçəx ağızuma al qanə irdi.

Q.Bürhanəddin

Səndən anı dilərəm ki, biləsən ki, varam
Bəndəsinə hər şahun ancaq olur ehtimam.

Q.Bürhanəddin

Buradakı *anca/ançağ* “o qədər” mənasında işlədilmişdir.

Buradan aydın olur ki, “qədər” mənası verən *-ca// -cə* şəkilçisi tarixən *-caq// -cək* şəklində olmuş, XIV-XV əsrlərdə bu formanın hər ikisi işlənmiş, XVI əsrdən *-caq// -cək* variantı dildən çıxmışdır.

9. Tədqiq etdiyimiz dövrdə müsahibə bəzən cəmdə, bəzən də təkdə müraciət edilir:

Ta gördü günəş ay yüzünü, dərbədar oldu,
Bədr aye zəval irdivü dövrü-qəmər oldu.

Ol lələ ki, düşdü güli-rüxsarımız üstə
Bir qətrə yağış damdımı, min lələ tər oldu.

Nəsimi

10. *-dıqca// -dikcə// -duqca// -dükcə, -dıqda// -dikdə// -duqda// -dükdə* feli bağlama şəkilçiləri bəzən müvafiq şəxs şəkilçisi qəbul edir:

Badi-sübhinə əgər qul yazılmaq yeridir
Əsdiğincə bana hüsnində kəramət gözikür.

Q.Bürhanəddin

11. *-ıcaq// -icək// -ucaq// -üçək* feli bağlama şəkilçisi çox geniş işlədilir və hərəkətin feli xəbərle ifadə olunan hərəkətlə eyni zamanda və ya ardıcıl şəkildə icra olunduğunu bildirir:

Güli-tərdən güliçək, arizinə ma tökülür.

Nəsimi

Can ilə dil kəndüdan gedər səni görməyəcək.

Q.Bürhanəddin

Gözümilə yüzüm arasında bin qan dökülür.

Q.Bürhanəddin

Maraqlıdır ki, eyni mənanı artıq XV əsrdə dildən çıxmaqda olan *-cağaz* şəkilçili feli bağlamalar da verir:

Gözündən əsriməğə dilərəm, şaha, dəstür
Ki, məst olıcağaz olmayırsaram məstür.

Q.Bürhanəddin

Yarun belinə ki, baxıcağaz xəyal imiş,
Sehri şol iki cadu gözünün hilal imiş.

Q.Bürhanəddin

Ay üzünün günəşinə iricəğöz hilal olur,
Bən iricək nəlisərəm bədr ayının hilalına.

Q.Bürhanəddin

Nə qədərdir bu ki, toxıncığaz bu dilümə,
Dilümü diləvü gəlməyə dəxi bilə nəzər.

Q.Bürhanəddin

12. *-ib// -ib// -ub// -üb* şəkilçili feli bağlamanın *-iban// -ibən// -uban// -übən, -ibanı// -ibəni// -ubanu// -übəni* variantları da var: *ulaşuban, qalqıbanı* və s.

Qeyd edək ki, *-ibanı* variantı əsasən “Kitabi-Dədə Qorqud” da işlədilir və *qalqmaq* feline birləşərək əksər hallarda cümlənin əvvəlində gəlidiyi müşahidə edilir:

Qalqıbanı, yigitlərim yerinizdən uru turun.

Qalqıbanı xan Bayındır yerindən turmuş.

Nadir hallarda da olsa, *-ibanı* şəkilçisinin başqa fellərə də birləşdiyini görürük, lakin hər halda yəni bu forma cümlənin əvvəlində olur.

Gələbani qarşılədilər, qara otağa qondurdular.

Bu formanın birləşmənin sonunda və cümlənin ortasında işləndiyinə çox nadir hallarda təsadüf edilir.

Yağan ilə boğazından tutubanı, qaba əncəm altına salayınmı?
-*ibanın* variantına isə biz ancaq Qazi Bürhanəddin "Divan"ında
rast gəlirik:

Bən yanubanun göz yaşını dökəm daim
Sən dəxi bənüm işümə imrənəsin, eyləmi?

13. *Çoxdan* zərfi cümlənin xəbəri funksiyasında çıxış edərəkən
əksər hallarda *-dan* şəkilçisi düşür:

Biz varlığı çoxdur ki, məzadə beribidük.

Q.Bürhanəddin

Can ilə oqlu könüli dilbər apardı çoxdurur.

Q.Bürhanəddin

Sintaktik xüsusiyyətlər

Əsasən poetik əsərlərdən ibarət olan XIII-XVI əsr yazılı
abidələrin sintaksisinin sonrakı dövrlə müqayisədə ümumi və fərqli
cəhətlərini tədqiq etmək bir qədər çətindir, çünki poetik dilin
sintaksisi xalq danışığı dilinin sintaksisindən çox fərqlənir. Biz
burada sintaksisdən əsasən cümlə səviyyəsində danışacağıq.
Cümlənin sintaksisində tədqiq olunan dövr üçün əsas xüsusiyyətlər
aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Feli sifət və feli sifət tərkibi əksər hallarda mübtədə rolunda
çıxış edir:

Həqiqət həqqi biləndir verən varını yəğməyə,
Tərəş olub nəməd geyən dolaşmadı bu sevdəyə.

Nəsimi

Həqqi bilən bilir bu gün eşqi hədisi-pürbələ.

Nəsimi

Anı seven yolinə oynasa görək canı.

Q.Bürhanəddin

Ləbünə baxanın gözi qarara,
Yüzünə gəy baxan ağara gözi.

Q.Bürhanəddin

Yüzünə, ey nuri-həq, səcdə qılan ta əbəd,
Adı mələkdir anın, divi-pəlid olmadı.

Nəsimi

Sonuncu nümunəyə diqqətlə fikir versək, görərik ki, "yüzünə
səcdə qılan bir tərəfdən "divi-pəlid olmadı" xəbərinin mübtədəsi,
digər tərəfdən *adı* söz-formasının birinci tərəfidir, lakin məntiq
tələb edir ki, "yüzünə səcdə qılan" birləşməsi *-ın* şəkilçisi qəbul
etmədiyi üçün onu *anın* əvəzliyi əvəz etsin. Belə hallara biz
Nəsimidə, Qazi Bürhanəddində tez-tez təsadüf edirik. Sonralar bu
tipli cümlələr dildən tamamilə çıxır.

2. Müasir dilimizdən fərqli olaraq bəzən məsədər və məsədər
tərkibləri də mübtədə rolunda çıxış edir:

Dök zülfünü yüzünə ki, möcüzdürür qatı,
Görmək bir arada, kişi leyli, nəharilə.

Q.Bürhanəddin

3. Elliptik cümlələrə tez-tez təsadüf olunur:

Əgər qanıml tökərsən, əllərin var.

Nəsimi

Ey vay bəni, bu dərdə dəvam olmayırsana.

Q.Bürhanəddin

Tək sən bənüm ol, uçağı kimə gerek isə,
Tərk eylədi bir buğdayıçün uçağı Adəm.

Q.Bürhanəddin

Birinci misrada, "uçağı kimə gerek isə" cümləsində həm
mübtədə, həm də xəbər ixtisar olunmuşdur. Əgər şair öz sevgilisini
hər şeyə qadir hesab edir və onu Allah səviyyəsinə yüksəldirsə,
güman etmək olar ki, bu cümlənin mübtədəsi "sən" və xəbəri "ver"
olmalıdır. Bu halda cümlə tam şəkildə belə səslənər: "Təki sən
mənim ol, cənnəti (isə) kimə görəkse, (ona da) ver".

4. Tabeli və tabesiz mürəkkəb cümlələrə daha tez-tez təsadüf
olunur. Bu cümlələr əksər hallarda bağlayıcısız işlədilir. Şərt budaq
cümləli tabeli mürəkkəb cümlə tədqiq olunan dövrdə ən çox
işlədilən cümlə hesab olunur. Maraqlıdır ki, tamamlıq budaq cüm-
ləli tabeli mürəkkəb cümlənin budaq cümləsinin mübtədəsi əksər

hallarda ismin təsirlik halında olur. Belə hallarda baş cümlənin xəbəri *zənn* və *güman bildirən* felle ifadə olunmalıdır:

Sənə kimdir deyən, kim həq degilsən,
Səni həq görməyə həqdən cüdadur.

Nəsimi

Gözüni xəstədir xü görürüz hicab yox.
Q. Bührhanəddin

Könlümi aparanın kərpigi oxin bulmuşəm
Necə ki ol diler isə ki, bini olam, olmuşəm.
Q. Bührhanəddin

Bizi xuni-ciger için demiş yar,
Hələ bən dutayım əvvəl yasaq.
Q. Bührhanəddin

Göründüyü kimi gətirdiyimiz nümunələrdə “sən... həq degilsən”, “bən... olmuşəm”, “gözü xəstədir”, “biz içək” cümlələrində mübtədalar “səni” və “bini” kimi təsirlik hal şəkilçisi ilə işlənmişdir.

Əlbəttə, poetik dildə sözlərin sırası bəzən ədəbi dil normaları qəlibindən çıxır və pozulur. Lakin bu heç də o demək deyil ki, poetik dildə şair söz sırasını istədiyi kimi poza bilər. Aydın məsələdir ki, poetik dildə də söz sırasının öz qanunauyğunluqları var. Buna baxmayaraq biz bəzən söz sırasının elə pozulması hallarına təsadüf edirik ki, bu bir qədər qeyri-adi görünür.

Məqsudə eşikdən irişincə bəni sürmə.
Q. Bührhanəddin

Bu misrada *eşikdən* şəklində işlənən söz əslində *irişincə* fel formasından sonra gəlməlidir. Eyni sözü aşağıdakı misra haqqında da demək olar:

Əqrəb oldu aləmin xəlqini mar.
Nəsimi

Bunlarla yanaşı, bəzən elə cümlə növlərinə təsadüf edirik ki, həmin cümlələrin hər birinin quruluşu haqqında ayrıca danışmaq

lazımdır. Biz bu cümlələrin ancaq bir neçəsini burada verməyi məqsəddəuyğun hesab edirik:

Yüzün lövhində, ey huri, ilahi görməyən gəfil,
Yəqin kim, güzgüsü anın yüzündən getməmiş pası.
Nəsimi

Nəsiminin bu beytində, ya birinci misrada *gəfil* sözündən *-dir* şəkilçisi düşmüş, ya da yiyəlik hal şəkilçisi ixtisar edilmişdir.

Q. Bührhanəddin omonim və omoformlardan çox böyük məharətlə istifadə edərək omonim frazemlər və cümlələr yaradır. Əksər hallarda *sormağ* feli eyni mətn daxilində həm *soruşmaq* feli, həm də *əmmək* feli mənasında işlədilir: *əm* həm dərman, həm də *sormağ* mənası verir; *qanda* həm “qəndə//şəkərə”, həm də “harada” mənasında işlədilir:

Bana yalançı de, gör ləbünü qanda bənzadəm,
Abi-hayati bən şəkərə, qanda bənzadəm.

Eşq ilə dərdüm qatı lütfilə de, əm, bəgüm,
Şərbəti-heyvan imiş totağın əmsəm, bəgüm.

Sormağa qorxaram totağını ki, qandadır,
Zöhrə qanı ki, cəhd qılam bir isırmağa.

Saqiya ayağını ölümə ver
Nəzər eyləyibən bu haluma ver.

Sonuncu beytdə də *ayağ* sözü həm “qədəh”, həm də “ayaq” kimi işlədilmişdir. Mətn daxilində eyham Q. Bührhanəddin poeziyasının əsas xüsusiyyətlərindən biridir.

Bütün yuxarıda deyilənlərdən çıxış edərək aşağıdakı ümumi nəticəyə gəlmək olar:

1. Qazi Bührhanəddinin qəzəlləri, “Dastani-Əhməd Hərəmi”, “Vərqa və Gülşah” və Təbrizi Əhmədinin “Əsrnamə” tərcüməsi də öz vaxtında olmalarına baxmayaraq xalq dilinə daha yaxın bir üslubda yazılmış və nəinki ədəbi dil tariximizi, tarixi qrammatikamızı və leksikologiyamızı öyrənmək üçün, hətta tarixi dialektologiyamızı yaratmaq baxımından qiymətli mənbələrdir.

Tarixən *y* səsi ilə başlayan bir çox sözlərdə ədəbi dilimizə müasir inkişafı mərhələsində həmin səs düşür: *yılan – ilan, yıldız –*

ulduz və s. Bu fonetik hadisə, çox güman ki, dilimizin ayrı-ayrı dialektlərində çox qədimlərdə başlanmışdır ki, buna biz Qazi Bürhanəddin, İmadəddin Nəsiminin "Divan"larında, "Əsrarnamə"də təsadüf edirik. Tədqiq etdiyimiz dövrdə bu abidələr sırf Azərbaycan mənşəli sözlərin zənginliyi baxımından da başqa abidələrimizdən fərqlənir. Cümlələrin sintaktik quruluşuna və morfolojiyasına gəldikdə isə, onu demək lazımdır ki, həmin abidələrdə ədəbi dil normalarına daha çox yaxınlıq müşahidə edilir.

2. Nəsimi, Həqiqi, Həbibinin əsərləri onların dünyagörüşü ilə bağlı olaraq Quran ayələri və çətin anlaşılan hürufilik rəmzləri ilə dolu olduğu üçün poetik vüsət baxımından klassik poeziyanın, bədii dilin, fəlsəfi fikrin inkişafında böyük rolu olduğuna baxmayaraq, bu şairlərin əsərləri ədəbi dilin canlı xalq dili ilə əlaqəsi baxımından, şifahi ədəbiyyatımızın ilk sanballı nümunəsi kimi qiymətləndirilən "Kitabi-Dədə Qorqud"un dili ilə yaxınlıq və sırf Azərbaycan mənşəli leksik ünsürlərin zənginliyi baxımından Qazi Bürhanəddin "Divan"ından, "Dastanı-Əhməd Horami"dən, "Vərqa və Gülşah"dən və "Əsrarnamə"dən bir pillə aşağı durur.

Leylətül-qədrin səvadı zülfü-pürtabındadır,
Vəzzühənin afitabı yüzü möhtabındadır.

Nəsimi

Elmi-tövhid ol ləbin nitqi-dürəşanindədir
Vəhdətin camii-meyi ləli-dirəşanindədir.

Həqiqi

3. XV əsr ədəbiyyatımızda sönməz ulduz kimi parlayan Kışvəri "Divan"ı orta əsrlər özbək ədəbi dili təsiri əsasında yazılmışdır. Şairin dili Nəsimi və Həqiqi dilindən ifadə baxımından daha sadə olmasına baxmayaraq, orta əsrlər özbək dili morfoloji ünsürləri ilə dolu olduğu üçün ədəbi dilin qrammatik quruluşunun tədqiqi baxımından o qədər də tutarlı mənbə hesab olunmamalıdır.

4. Tədqiq etdiyimiz dövrdə şifahi ədəbi dilimizin ən böyük və əvəzəlməz abidəsi olan "Kitabi-Dədə Qorqud" haqqında ayrıca danışılmalı, ədəbi dilimizin formalaşmasında və inkişafında bu qiymətli abidənin rolu ayrıca bir tədqiqatda müəyyənəndirilməlidir. Bu əsər özünün söz ehtiyatının zənginliyi, üslubunun kamilliyi və məntiqi gücü, qrammatik quruluşunun təkmilliyi baxımından əvəzsizdir.

5. XV əsr də daxil olmaqla, XV əsrə qədər Azərbaycan dilində yazılmış abidələri bütöv halda götürərək, ədəbi dilimizin (leksika və frazeologiya müstəsna olmaqla) inkişaf mənzərəsini vermək çətindir. Çünki qeyd etdiyimiz kimi, bu abidələr bir-birindən üslubi baxımdan tam fərqlənir. Ona görə də biz əksər hallarda yuxarıda bu və ya digər hadisənin izahı zamanı əsasən bir və ya iki abidədən nümunə gətirməklə kifayətlənmişik. Bu bir daha onu sübut edir ki, hər bir abidənin ədəbi dilin inkişafı tarixində mövqeyi ayrı-ayrılıqda tədqiq edilməlidir.

Nəsimi "Divan"ının dilini başqa yazılı abidələrdən fərqləndirən əsas cəhətlər bunlardır:

1. Nəsimi əsərlərinin çoxu şairin dünyagörüşü, onun təbliğ etdiyi hürufiliyin fəlsəfi əsaslarını açmaq işinə xidmət etdiyi üçün, şairin böyüklüyünü, onun "bu cahana belə sığa bilməyəcəyini" göstərmək işinə ithaf olunduğu üçün xəbəri I şəxsin təkində olan cümlələr çoxluq təşkil edir.

Qulluğa bel bağladım, sultanı gözlər gözlərim,
Dərdinə tuş olmuşam, dərmanı gözlər gözlərim...

...Mən də şahın yoluna canımı qurban etmişəm,
Eşq ilə girdim yola, meydanı gözlər gözlərim.

Cüreyi-çəşin dilər ki, könlümə mehman ola,
Xidmətə bel bağladım, mehmanı gözlər gözlərim.

Gecələr yahu deyib hər dəm təmənna eylərəm,
Rəhmətindən umaram rəhməni, gözlər gözlərim.

Ey Nəsimi, sidq ilə yolunda xak olmaq üçün
Can etindən gəlmişəm, cananı gözlər gözlərim.

İxtisarla verdiyimiz bu qəzəldəki *qulluğa bel bağladım, dərdinə tuş olmuşam, canımı qurban etmişəm, eşq ilə girdim yola, xidmətə bel bağladım, rəhmətindən umaram rəhməni* tipli fəli cümlələrlə yanaşı

Mən ki dərvişəm, fəqirəm, padşahi-atoməm,
Vəhdəhü ləşərik ilə şübhəsiz işlə zatəm.
Şol şəmi gör ki, nuruna parvanoyəm yəne

tipli xəbəri I şəxsin təkində olan ismi cümlələrə də təsadüf edirik. Bir cəhət də maraqlıdır. Əgər qəzəlin mətə beyti, hətta ilk misrasının xəbəri I şəxsin təkində olan ismi cümlə ilə başlayırsa, demək olar ki, qəzəlin sonuna kimi bütün beytlərdə bu quruluş davam edir ki, **-am//-am//-yan//-yam** şəkilçisinin təkrarı qəzəlin musiqisini, ahəngdarlığını gücləndirir, onun bir himn kimi səslənməsini şərtləndirir. Bir nümunəyə müraciət edək:

Mən mülki-cəhan, cəhan mənəm, mən!
Mən həqqəməkan, məkan mənəm mən!
Mən ərş ilə fərşü kafü nünəm,
Mən şərhi bəyan, bəyan mənəm mən!

Ancaq iki beytini verməklə kifayətləndiyimiz bu qəzəl **m, n, ə** səslərinin bir-birini izləməsi ilə fərqlənir. Xəbəri I şəxsin təki ilə ifadə olunan feli cümlələrə isə əsasən ayrı-ayrı beytlərdə təsadüf olunur.

2. Nəsimi qəzəllərinin çoxu xitab, müraciət xarakteri daşıyır. Şair öz oxucusunu yüksəlməyə, insan adını ləyaqətlə daşımağa, özünü tanımağa, müti olmamağa çağırır. Buna görə də ancaq xitablardan ibarət olan qəzəllərə, *gör, görgil, gəl, gəlgil* tipli əmr məqamında işlənən fellərə, *ey* nidası ilə başlayan xitablara tez-tez rast gəlirik:

Kəsilgil masivallahdan, özünü bağlagil həqqə,
Diləri sən qiyamətdə, ulu həzrətdə izzətin.
Bu yil böylə qılam dərsən, gələn yil dəxi həm böylə,
Gəl eylə-böyləni tərək et, qənimət tut bu fürsəti...
...Sənə var isə gər başında mənlük daşlagil irəğ
Rəvan düş mənber üstündən, uzatma sözü mövlənə,
Əgər əqlin kəmal olsa, gəl içgil, qoy bu höccətni.
Nəsimi laübalidir, ana eyb etmə, ey sufi,
Nəçün təbdil qılım dərsən ezel gündənki qismətni.

Maraqlıdır ki, müraciət məqamında bəzən *ey* nidasından sonra xitab itxisar edilir.

Ey, camalın səfhesində xətm-i-Quran bulduş uş;
Ey, ləbin eyni abi-heyvandır.

Nəsimi dilində *ey* nidası ən çox substantivləşmiş **-an//--ən, -yan// -yan** şəkilçili feli sifət və ya feli sifət tərkibi ilə işlədilir:

Ey *soran* məşuqinin əsarətini naməhrəmə;
Ey yarını dünyayavü üqbəyə *verən*, gəl,
Bul nəsnəyi dünyədə ki, yarın bədalidir;
Ey buncuğu dürdənə *sanən*, gövhərini bil;
Ey *qılan* dəva ki, şahəm, ədlü insafın qanı?

Xəbəri III şəxsin təki və cəmində olan feli cümlələrdə bir qayda olaraq xəbər ya keçmiş zamanın müxtəlif formalarında, ya da qeyri-qəti gələcək zamanda olur:

Gəl, ey dilbər ki, hüsnün ayo düşmüş,
Üzün görmüş, günəş sevdəyə düşmüş.

Ənəlhəq söylərəm həqdən, ələl-ərş istiva gəldi,
Üzdürür sərəyi-rəhman, ələl-rəhman ələ gəldi.

Bir şaha sən qulluq eylə, söhbətindən can bitir,
Bir sədəfdən çəşni dadgil, dürr ilə mərcan bitir.

İsmi cümlələrdə isə əksər hallarda xəbər **-dur//--dir//--dur//--dür** şəkilçisi, bəzən də **-durur//--dirir//--durur//--dürür** şəkilçisi, bir sıra hallarda isə əsasən *imiş*, bəzən *isə*, *idi* forması ilə ifadə olunur:

Bu nə bərgüzidə candır ki, gözər bu can içində,
Aşiq qatında küfr ilə islam birdir.
Adinədər qiyamət, ol gündədir nədəmät,
Ol gündə həşr olisər, ol gündə macəradır.

İndiki zaman, qeyri-qəti gələcək və qəti gələcək zaman formalarına Nəsimi dilində çox az-az təsadüf edirik. Xəbər II şəxsin cəmində, ancaq çağırış məqamında işlədilir. Xəbər belə halda bir qayda olaraq felin əmr şəklində ifadə olunur və həmin xəbərdən sonra I şəxsin cəmi də felin əmr şəkli ilə ifadə olunmuş xəbərlə belə quruluşda iştirak edir. Belə hallarda Nəsiminin fəaliyyət prosesində insanları birləşməyə çağırmaq sədasi daha aydın eşidilir:

Cün Nəsimiyə bu fəzl açdı hidayət qapısını,
Çalınız çəngü rübabi, içəlim nüqlü şərab!
Firsətdürür, gəlin bu gecə içəlim meyi!

Nəsimi "Divan"ında III şəxsin cəmində ara-sıra təsadüf olunan xəbər, I şəxsin cəmində nisbətən tez-tez işlədilir.

Tarixən analitik olan *-a//ə* şəkilçili feli bağlama ilə *turur//durur* fel formasının birləşməsindən əmələ gələn və hərəkətin indiki zamanda davam etdiyini göstərən forma Nəsimi dövründə bir qədər sadələşmiş və *yanə durur* (turur) forması *yanədur* şəklinə düşmüşdür. Bu formaya da biz Nəsimi "Divan"ında çox az-az da olsa rast gəlirik:

Yüzündür ol taban qəmər kəvnarı tabindən anın,
Xurşidü mahın məşəli daim tutuşmuş *yanədir*,
Şəm oldu könülüm üstə fəraqində *yanədir*.

XIII-XV əsrlər poetik dili ilə müqayisədə Qazi Bührhanəddin "Divan"ının dili nisbətən sadədir.

Burada canlı danışq dilindən gələn ifadələr, zərbi-məsəllərlə yanaşı şairin öz bədii təfəkkürünün məhsulu olan klassik qəzəl, qəsidə, məsnəvi və rübai kimi poetik janrlarda geniş yayılmış şablon və klişelərə qarşı qoyulan söz birləşmələrinə də geniş yer verilir ki, biz onları ancaq Qazi Bührhanəddin dilində qeydə almışıq. Bir neçə nümunəyə müraciət edək:

qayırmağa dəgməz:

Bənüm canum kibi yoluna səhl ölə hezar,
Zinhar qılmağıl ana, dəgməz qayırmağa.

gözü gög olmaq (səbirsizliklə gözləmək):

Gözüm gög oldu yüzün görməkiçün,
Zəmin oldu yüzüm xeyli zamandır.

ayağına döşənmək (yalvarmaq):

Ey göz, göz ol nigarin səhbərində,
Ey yüz, ayağına döşən bu gecə.

göz axıncısı (gözlərini süzmək):

Gözlərin axıncısı dildə qomadı taqət,
Anı görünce axar mardüm bunun yasına.

göz quşu ilişmək (quşu qonmaq, xoşlamaq):

Gözüm quşu ələmdə həmin sana ilişdi,
İnlənməgi dünyada eşigündə həmandur.

ağız-ağıza urmək (öpmək):

Ur ağızın ağızıma, sor canımı gövdədən
Ki, bulasan dünyada aşiqi "ma-la-kəlam".

əmək yemək (zəhmət çəkmək):

Əya nigar, rəvamı; be haqqi nan-ü nəmək
Ki, zaye ola sənin yoluna yedigim əmək.

qaravul qılmaq (gözətçi etmək):

Gözünü zülfü çərisinə qaravul qılıban,
Könülü gözləri elçisinə casus eyləyə.

Şair bu cür ifadələrin çoxunu canlı danışq dilindən götürür:

uzun qılmaq

Yar bizim ilə yenə qıldı uzun.

dodağını ısıрмаq (dodağını dişləmək):

Ləlinə dedüm halımı, ısırdı totağın,
Fərq eyliyəmədim daxi imindən əmini.

yaxaya yapışmaq (sövdəyə düşmək):

Yaxama anun eşqi yapışalı, nə zəhrə
Ki, meyl edə gözlərim bir püxtəyə, ya xamə.

Aşağıdakı nümunə daha maraqlıdır:

Ay yüzün ağılında könüllər sürülənmiş,
Oğlan isən ant anlamamışsan üson sən.

Xalq dilinin zəngin xəzinəsindən bəhrələnən şair ilk baxışda ancaq prozaik mətndə verilməsi mümkün olan *ağıl* "tövlə", *sürü* sözündən özünün yaratdığı *sürülənmək* felini *ay yüz*, *könül* sözləri ilə birlikdə işlətməmiş və bu sözlərə poetik tərəvət vermişdir. Bu qəbildən olan sözlərə də biz Q.Bürhanəddin dilində tez-tez təsadüf edirik. Bu da Q.Bürhanəddin dili ilə şifahi ədəbi dilimizin əvəzsiz incisi sayılan "Kitabi-Dədə Qorqud" dili arasındakı yaxınlığı şərtləndirən əsas cəhətlərdən biridir.

Müqayisə et:

İrağından yaqınından irür irəğinə,
Bir yaxına gətirəyim anın irəğini.

"Kitabi-Dədə Qorqud"da *çöñə* sözü *göz* sözünün təyini kimi "zəif görən", "tuqqun" mənası verir. Bu söz və *çöñəlmək* "zəif görmək", "tutqun gör" feli, şübhəsiz, canlı danışıqda işlədilmiş və öz mənasında bu sözlərin qəzəl və şerində işlədilməsi ağılabatmazdır. Lakin bu sözə də Q.Bürhanəddində təsadüf edirik:

Ey qəmzələri dönmə və çöñəlmə bəruğ,öl,
Yüzün ilə alınını bana şəmsü qəmər qıl.

Bu beytdə də Q.Bürhanəddin prozaik "çöñəlmə" sözünə poetik çalar vermiş və onu çox güman ki, "xumar" sözünün sinonimi kimi işlətməmişdir.

XIII-XV əsr klassik qəzəl şerimizdə atalar sözlərinə, zərb-məsəllərə də təsadüf edirik. Maraqlıdır ki, bu cəhət Qazi Bürhanəddin poeziyasının dili üçün daha səciyyəvidir:

Ömür axar suya bənzər, axana yetilməz
Bir-iki dom var isə şimdiki bağıni görünüz.
Sənün eşqin, bəni yaxdı, sanasın
Ki, bir od salı verdün bir qəmişə.
Ləbi-şafətlusinə qarşı yürəgim dıtrər,
İçə yansa kişinin meyl edər olur yemişə.
Saçından sürçə ayləndi ki, dəgəməyə yavuz gözler
Dürlər dönər gözüm ləbün ilə dişün içün
Dilər olamı xeyr edibən sələ irmaqın.

(Müqayisə et: Bahğı at deryaya)
Şimdi olacax nəsnəyi sən tanlaya qoma
(Bu günün işini sabaha qoyma)
Təvəkkülü görək ola bu yolda aşiq olan
Görək ki, çöp düşə ol gözə ki, kişi saxınur.
(Qorunan gözə çöp düşər)
Yar Nili üçün nola Fırat olur isə yaş,
Alında yazılan irişə başa gərəkdir.
(Alınna yazılan pozulmaz)
Çün irişməz ölimiz otəğünə
(Əlim otəyinə çatmur)
Astin ilə süpürür astan,
Qana qan isə qandurur yürəgüm.

3. Söz oyunu, eyham, cinaslardan müxtəlif üslubi məqamlarda istifadə, cinas yaratma, antonim, omonim və sinonim sözlərdən və söz-formalardan böyük məharətlə istifadə edərək poetik mətndə məntiqi və fəlsəfi fikir baxımından mənə və poetik forma arasında vəhdətə nail olmaq və bununla da əhəngdarlıq, melodiklik yaratmaq bütün klassik şerimizə xas olsa da, bu cəhət Q.Bürhanəddin poeziyasının qanını və canını təşkil edir. Bu məqsədlə verilən hər bir nümunə xüsusi izahat tələb etdiyi üçün ayrı-ayrı nümunələr və onların şərhini verək:

Ləlünü dördimizə əm dedilər,
Canı təşnə görübən əm dedilər.
Hüsnünün bağına irəm dedüm,
Nəçələr ol bağa irəm dedilər.

Bu nümunədə birinci misradakı *əm* "dərman" mənasında, ikinci misradakı *əm* isə *əmmək* felinin əmr şəklindədir (II şəxsin təki). Üçüncü misrada *irəm* felin arzu şəklinin I şəxsin təkində olduğu halda, dördüncü misrada "cənnət bağı" mənasını verir. Lakin bu poetik fiqurları şair o qədər məharətlə işlətməmişdir ki, həmin misralardakı fikri başqa şəkildə də izah etmək olar.

Maraqlıdır ki, Q.Bürhanəddin dilində həm *əm*, həm də *sor* bir qayda olaraq *dodaq*, *dil* ağız semantik qrupuna daxil olan müvafiq sözlərlə sintaktik əlaqədə verilir. Ona görə də *əm* və *sor* bütün hallarda eyni zamanda iki mənada işlədilir: *əm* həm "dərman", həm də

əmmək felinin ömr şəkli (II şəxsin təkli) mənasında, *sormağ* feli isə həm *soruşmaq*, həm də *sor//əmmək* mənasında:

Can yitügin ləbin də səzərm,
Noliser soralum, bula ki, bilə.
Sormağa qorxaram totağünü ki, qandadır.

Son nümunədə əgər *sormağ* felini *soruşmaq* mənasında işlənən fel kimi götürsək, *qandadır* xəbərini "haradadır" mənasında işlənən sual əvəzliyi kimi başa düşməliyik; *sormağ* felini *əmmək* kimi alsaq, "qandadır" xəbərini *qan* sözü ilə bağlamalıyıq.

Maraqlıdır ki, bəzən *əmsəm* sözü də "dərman" mənasını verir. Q.Bürhanəddin dilində *əmsəm* ya *əmmək* felinin şərt şəklinin I şəxsin təkli ilə cinas yaradır, ya da eyni mətndə eyni zamanda həm "dərman", həm də "əgər əmsəm" mənasında işlədilir:

Eşq ilə dərdim qatı lütf ilə də əm, bəğüm,
Şərbəti-heyvan imiş totağün əmsəm bəkəri.

Q.Bürhanəddin dilində *ayax* "qədəh", "cam" mənasında əksər hallarda *al* sözü ilə sintaktik əlaqədə işlədilir və *al* sözündə yanaşı bədən üzvü kimi *ayaq* sözü də bu zaman təsəvvürdə canlanır:

Nəzər eyləyibən bu halıma, ver,
Lütf eyləvü aç said ilə saqi bu gecə,
Andan tolu sun bizə əyaq, saqi, bu gecə.

Bu nümunədə birinci misradakı "said" ilə "saqi" (saqi ismin təsirlik halındadır) *al* ilə *ayaq* mənasında işlədilir, ikinci misrada isə *saqi* "şərab paylayan" deməkdir.

Bədr ay işinə bu gecə tana qalırız biz,
Müntəzir olub görməge tana qalırız biz.

Nümunədə *tana qalmağ* birinci misrada "təəccüb etmək", ikinci misrada isə "dan sökülənə qədr qalmağ" mənasında işlədilir.

Zülfeyniylə qarularum bağlamışam bən,
Bən ana fəda bu ola, qarum nədərəm bən.

Bu beytdə də birinci misrada *qaru* "qol" mənasında (bu mənada qaru "Kitabi-Dədə Qorqud"da tez-tez işlədilir), ikinci misradakı "qaru" isə "cavab" mənasındadır.

Eşqün yağini içən ayilə görmədim,
Yüzün göröli ürkəri ay ilə görmədim.

Bir-iki nümunəyə də diqqət yetirək:

Can anun saçı piçinə çu girincə ölür idi,
Nola gör tolaşdıyisə ol arada bir girincə.
Dilər isən ki, görəsən ayi nə,
Gün toğicəx əlüne al ayinə.

Yoxsulinə bayinə bu aləmin,
Gör yüzünü gösdörtürsən bayinə.
Odu kibi hicri oduna qayə tənümü,
Ol gövdəsi nəsrin, yürəgi qayə rəvamı.

Alnunla yüzün tənə ura günəşə, aya,
Kırpükla gözün əsriddəvü ayə rəvamı.

Bu nümunələrdə eyni fonetik tərkibli söz-formalar müxtəlif mənələr verir.

Qeyd etdiyimiz kimi, ümumiyyətlə, klassik şerimizə xas olan bu cəhət Q.Bürhanəddin "Divan"ı üçün, Q.Bürhanəddin dili üçün daha səciyyəvidir. Bu, dilimizin XIV əsrdə leksik tərkibini öyrənmək baxımından xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Yuxarıdakı nümunələr də *bayınmaq* "huşunu itirmək", *qa(y)maq* "yandırmaq", "qalamağ", *aymaq* "ayıltmaq", "huşunu başına götürmək" mənasında işlədilir ki, müasir dilimizdə bu sözlərin heç biri işlədilmir. Bu baxımdan bəzən Q.Bürhanəddində elə sözlərə təsadüf edirik ki, bu sözlər Q.Bürhanəddin dilində işləndiyi mənada başqa abidələrimizdə qeydə alınmamışdır.

Saçın yoxsul ilə bayə əgərçi qolu getirir,
Nəçün bu aql yoxsulun dilər ki, sehr ilə bayə.

Birinci misrada *bayə* söz forması *bay* "varlı" sözünün yönlük hal şəkilçili formasıdır, ikinci misrada isə *bayə* "ağlım başdan aparmağ" təsirli felinin arzu şəklinin III şəxsinin təkidir.

Zülfü dami tutam ki, bini yaza,
Düşmişəm bən xu damo, yazmamışəm.

Bu nümunədə birinci *yazmaq* "azad etmək", "başlı başına buraxmaq" mənalı təsirli fel olduğu halda, ikinci misradaki *yazmaq* isə "qaçmaq", "yaxa qurtarmaq", "keçmək", "yox olmaq" mənasını ifadə edir.

Yazmaq felinin "qaçmaq", "yox olmaq", "keçmək" mənasını biz başqa misallarda da qeyd almışıq:

Xumarumuz çu yazıldı, tur imdi bədə götür,
Xumarumuz çu yazıldı, ayaq ziyadə götür.
Gül qıldı əraq yüzü suyini yerə dökdi,
Qılalı nəzər gül yüzün üsündə həyyəyə.

Fars dilindən dilimizə keçmiş *abır* sözü ərəbcədən alınmış *həya* sözünün sinonimidir və indi də bir çox hallarda bu iki sinonim söz müvazi şəkildə (abır-həya) işlədilir. Maraqlıdır ki, fars dilində abru şəklində olan bu söz mürəkkəb sözdür və Azərbaycan dilində onun qarşılığı *üz suyu* söz birləşməsidir. Ərəb dilində "tər" mənası verən "ərəq" sözü dilimizdə "araq" şəklində spirtli içkinin bir növünü bildirir. Lakin Q.Bürhanəddin "ərəq" sözünü "tər" mənasında işlətməmiş və "ərəq", "yüz suyu", "həya" sözlərini həm sinonim sözlər kimi götürmüş, həm də onların məcazi mənasından çıxış edərək yüksək poetik dil ilə öz fikrini ifadə etmişdir. İkinci misradaki *gül* məntiqi baxımdan həm *yüzün* söz-formasının təyini funksiyasında, həm də *gül* müstəqil şəkildə cümlənin mübtədəsi kimi çıxış edir. Bu beytdə sözlə ifadə olunmasa da, eyham şəklində "qızarmaq", həm də "xəcalətdən qızarmaq" anlayışı da gizlənilir. Deməli, beytdə aşağıdakı fikir öz poetik ifadəsini tapır: Sevgilim, sənin (gül) üzündəki həyaya nəzər salan gülün üzünün suyu xəcalətdən tər olub yerə töküldü, ona görə də o qırmızı rəng aldı.

Əşqi yaxar-u hicri yıxar-u qəməsi yuxar,
Sihhat canıma yaxar-u, yıxar-u yuxarı.

Bu nümunədə Q.Bürhanəddin fellərin fonetik yaxınlığına əsasən alliterasiya yaratmış, eyni zamanda həmin fellərdən omonim *-ar* şəkilçisi ilə həm gələcək zamani ifadə etmiş, həm də isim yaratmışdır.

4. Bəzən qrammatik formaların, ayrı-ayrı şəkilçilərin ixtisarı da Q.Bürhanəddin dili üçün seçicidir:

a) Müasir dilimizdə *çoxdan* zaman zərfi xəbər rolunda çıxış edərkən Q.Bürhanəddin dilində bir qayda olaraq çıxışlıq hal şəkilçisi olmadan işlədilir:

Cananəyə bən canı çoxdur ki, rəvan etdim,
Gizləmişəm özümü keysulərində çoxdurur.
Can ilə əqlü könüli dilbər apardı çoxdurur.

b) Yiyəlik hal şəkilçisinin ixtisarına daha tez-tez təsadüf olunur:

Səni seven kişi(nin) falı, şaha, xəcəstə görək,
Təndən səni seven(in) canı avarə görəkdir.
Yürəgi yazmadı gözün yazuğa yazdılar anı,
Səhl olar oxə ox derbə, bun (bunun) axı dömrəni qanı?

"Dastani-Əhməd Hərəmi", "Vərqa və Gülşah", "Əsrarnamə"
XIII-XV əsrlər ədəbiyyatımızda epik əsərlərdir. Bu əsərlərdə həyat və məişətlə bağlı müxtəlif hadisələr təsvir edilmiş üçün tədqiq olunan dövrdə aparıcı janr olan lirik qəzəl janrının dilinə nisbətən bu epik əsərlərin dilində məişət leksikası öz əksini daha geniş tapır, canlı danışq dilinin xüsusiyyətlərinə bu əsərlərdə daha sıx-sıx təsadüf edilir: *döşürmək*, *gürbüz*, *qaşanmaq* "siymək", *duraq* "daranacaq", *yal kəsmək*, *yalın qılıc*, *ög/lus*, *öğünü dəvşir-taşra vurmaq*, *qığırmaq*, *gövdə*, *kişnəmək*, *biyiq burmaq*, *yamanlamaq*, *lələ/asanləmək* "sağlıq arzusu etmək", *diğün saqısı* "toy hazırlığı", *bucuy yıl* "yarım il", *oğrulayın*, *qazıq* "mıx", *qorqu yemək*, *atlamaq* "hoppanmaq", *izin(i) çalmaq* "izinə düşmək", *ərkan* "subay", *yaraqqlan*, *bəlinlənmək*, *donanmaq* ("Dastani-Əhməd Hərəmi"); *eniş-yoquş*, *yürütmək* "hərəkətə gətirmək", *yağmur*, *aş*, *ətmək*, *yemiş*, *qarındaş*, *döşək*, *avinmaq* "təsəlli tapmaq", *gərdək*, *ərə varmaq*, *tağlanmaq* "dağlan", *basmaq* "qalib gəlmək", *yalıncaq* "lüt", *sarə qomaq* "bağlamaq", *qamçı*, *dögmək*, *gəbərmək*, *atlanmaq*, *qıçmaq* "vurmaq", *utamaz* "utanmaz", *qıyə düşmək* "vurarkən səhv etmək", *mal-tavar*, *qətir* "qatır", *ullamaq* "yollamaq", "göndərmək", *yəğmalanmaq*, *əglənmək*, *çalış* "dəyüş", *döşmək*, *atlanmaq*, *qızqarındaş*, *yıqmaq*, *yəyə* "piyada", *qamçılamaq*, *torba*, *əkin*, *qaravaş*, *qoyun*, *qıvrıq*, *ərəkək*, *dişi* ("Vərqa və Gülşah"); *oğulluq*, *qarın*, *yasduğ*, *avmaq* "ovxalamaq", *ismarılmaq* "sifariş ver", *ətmək*, *iplik*, *içəd*, *bürüşmək*, *beli bükülmüş*, *yavşan*, *buğda*, *bəyax* "bir az əvvəl", *çör-*

pək "örpək", dapsurmaq, daşlamaq, şatun almaq, şapala "şapalaq", qabarmaq, qaplamaq, qarın, pilov, itimək "itiləmək", qarçıldadmaq "diş qıçıtmaq", çatlamaq, qurdamaq "qurdalamaq", gizlənmək, köpri, kötək, yığrışmaq ("Əsrəməmə").

Bu epik əsərlərin dil və üslubunu XIII-XV əsrdə yazılmış başqa abidələrimizdən fərqləndirən cəhətlərdən biri də bu əsərlərin dilində canlı xalq dilindən alınmış söz birləşmələrinin, frazeoloji ifadələrin, zərbi-məsəllərin, dastan və nağıllarımıza məxsus ifadələrin daha çox olmasıdır. *Qılı iki biçmək, yüzüm qara, sözüm qısa, suçum bol, ömür keçdi, saç və saqqal ağardı, yeridir daşlara dögsəm, başım mən, adıdır dünyada qalan kişinin, dini günə qatmaq, olun hazır yolunuzu görünüz, dünü günə ulamaq, sizə bizə qarşı söyləmək eyibdir, sözləndən çiqmayam gər öldürürsən, bir ata bindi birisini yetdi, bu gün dünya yarın axrət degilmi ("Dastani-Əhməd Hərəmi")*; *pusuya girmək, atdan yüzü qoyu yıqmaq, öldürüb yüzü qoyu sürütmək, bugünkü işi yarına qomaıtaq, ata qamçı urmaq, sözün doğrusu budur, bin qul aldı, bin qaravaş bin qatır, bin at aldı, bin dəvə, qoyun, sığır, qonaqlığa yaraq qılmaq, iki dizi üstinə çəkmək, şöylə ki, bu dün sevindiridin bəni, rəhmət ilə haq sevindirsin səni, əqlini başına dərmək, bir içim su vermək, təkləyəndi uyxuya urdu gözi, ussi gedər, əqli varar ("Vərqa və Gülşah")*; *yeri var işinə, sən kim olasan ki, mən tək padşah gələ, sən durmayasan, yanü üstə yatduğı yerdə, keçən işi qurdamaq layiq degül, bu iş üstə kisilidür, baş açıq, yalın ayaq, nə gizlənmək yeridir, bən əlimdən gələni qıldım sana, yaxşı dinlə bu sözi, ey xoş yaşa ("Əsrəməmə")*.

Haqqında danışılan epik abidələrimizdə bir çox hallarda beytləri və misraları təşkil edən sözlərin ya hamısı milli mənşəli olur, ya da fars və ərəb mənşəli elə alınmalar olur ki, belə alınmaların dilimizin tədqiq edilən dövrdə özümləşdiyi şübhə doğurmur:

Birin-birin çıxın dışra varınız,
Olun hazır, yolunuzu görünüz.

Qapının ikisinı çıxdı əgildi,
Hamən taş qapıda ömrü dağıldı.

"Dastani-Əhməd Hərəmi"

Yazı yazmaq, oxumaq öyrəndilər,
Çünki yeddi yaşına dəgdi bular.

Bir-birindən bir saat ayrı düşər,
Hər birisi bir yana sayrı düşər.

"Vərqa və Gülşah"

Şah məgər kim Boran eşitmiş idi,
Gecə-gündüz ana göz dutmuş idi.

De ki dəgmez doni, bərki bir pulə,
Kimsəsi yox yüzünə bir göz gülə.

"Əsrəməmə"

Hər üç abidədə cümlələrin çoxu şühədi keçmiş zamanda verilir, gələcək zaman formasına, demək olar ki, təsadüf edilmir. Mükəlimə və ya müraciət zamanı əksər hallarda fel II şəxsin tək və ya cəmində əmr şəklində işlədilir; söhbət danışanın özü haqqında olduqda isə feli xəbər əsasən indiki zamanda olur. Başqa hallarda da fel bəzən indiki, bəzən də qeyri-qəti gələcək zaman formasında verilir, lakin bu zaman formaları, bir qayda olaraq, mənəca sinxronik xarakter daşıyır ki, bu da nağıl və dastanlara məxsus təhkiyə tərzii ilə bağlıdır.

XIII-XV əsrlər Azərbaycan ədəbi dilinin tədqiqi göstərir ki, həmin dövr yazılı abidələri arasında üslubi baxımdan müxtəliflik var. Bu müxtəliflik həm leksik və frazeoloji tərkiblərin işlədilməsində, həm də üslubi qrammatik formalardan istifadə nisbətində özünü göstərir. Tədqiq olunan dövrdə Azərbaycan ədəbi dili öz əksini əsasən poetik əsərlərdə tapır. Bütün dünya dillərində romantik üslub öz ifadə tərzinə görə realist üslubdan, epik şerhin dil materialı lirik şerhin dil materialından bu və ya digər dərəcədə fərqləndiyi kimi, tədqiq olunan dövrdə də ədəbi dilimizdə epik əsərlər hürufiliyi təmsil və təbliğ edən Nəsiminin, Cahanşah Haqiqinin dilindən və üslubundan fərqlənir. Nəticə olaraq bir daha qeyd etmək lazımdır ki, ədəbi dilimizin tarixinin eyni inkişaf dövründə yaranmış bədii əsərlərin dil və üslub fərqləri həmin əsərlərin ancaq janrına görə deyil, eyni zamanda ədəbi dilimizin formalaşmasında, təkmilləşməsində və cıllanmasında müstəsna rolu omluş ölməz şairlərimizin təmsil etdikləri müxtəlif elmi, fəlsəfi və siyasi cərəyanların ruhuna, müddəalarına uyğun olaraq öz təzahürünü tapır. Bununla belə, onların poetik yaradıcılıqlarında dil və üslub xüsusiyyətləri milli köklərə sıx bağlı olduğundan onlar Azərbaycan yazılı ədəbi dilinin ilkin mərhələsində öz müsbət təsirini göstərmişlər.

ƏDƏBİYYAT

1. М.М.Гухман, Н.А.Семенюк. О некоторых принципах изучения литературных языков, М., 1978.
2. А.П.Евгеньева. Очерки по языку русской устной поэзии в запясах XVII-XX вв. М.-Л., 1963.
3. А.О.Едилчкка. О пражской теории литературного языка. "Пражский лингвистический кружок", М., 1967.
4. Б.А.Ларин. Лекции по истории русского литературного языка (X – середина XVIII в). М., 1978.
5. А.Н.Кононов. Грамматика языка тюркских-рунических памятников (VII-IX вв.). Л., "Наука", 1980.
6. Масуд ибн Намдар. Сборник рассказов, писем, стихов. Paris milli kitabxanasında saxlanan (ərəb fondu №4435) əlyazma nüsxəsindən ərəbcədən rusçaya В.М.Бейлис tərcümə etmişdir. Tərcümanın əlyazması Azərb. MEA Tarix İnstitutunun arxivində saxlanılır.
7. Т.Наси́ев. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Bakı, 1976.
8. В.И.Асланов. Приемственность над диалектных форм в истории языка. "Типи над диалектных форм языка", М., 1981.
9. М.Маһмудов. VI əsr ərəb şərinde işlənmiş bir Azərbaycan sözü haqqında. "Azərbaycan filologiyası məsələləri", Bakı, 1983.
10. Э.В.Севортян. Тюркизмы у ранних армянских писателей. "Структура и история тюркских языков", М., 1974.
11. Ə.Дəmirçizadə. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. I hissə, Bakı, 1979.
12. А.М.Демирчизаде. О периодизации истории азербайджанского литературного языка. "Структура и история тюркских языков", М., 1971.
13. Т.Наси́ев. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Bakı, 1976.
14. А.Ахундов. Azərbaycan dilinin tarixi fonetikasi. В., 1983.
15. М.М.Гухман. К типологии германских литературных языков донационального периода. В кн.: Типология германских литературных языков. М., 1976.
16. М.Сəfər. Dil və müasirlik. "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzeti, 1977, №1.
17. Т.Наси́ев. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Bakı, 1976.
18. The Book – Dede Korkyt. London, 1974.
19. В.М.Жирмунский. Тюркский героический эпос. М., 1976.
20. Türk alimi Abdulqadir İnan mətdəki *alar* sözünü *alan* şəklində oxumağı təklif edir, lakin heç bir izahat vermür (Bax: "Dede Korkut" kitabındaki bazı matifler ve kelimelere ait. Ülkü, Ankara, 1939, XII, s. 76).
21. Orhan Şaik Gökyay. "Dedem Korkud"un kitabı. İstanbul, 1973.
22. Hasan Köksal. İslami dönem türk destanlarında "pencik çıkarme" motivi "Türk dili ve edebiyatı araştırmaları dergisi", İzmir, 1984.
23. Kitabı-Dədə Qorqud. Bakı, 1962.

**NƏSİMİN DİLİ XIII-XIV ƏSR
AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİNİN ƏN MÜKƏMMƏL
NÜMUNƏSİDİR**

Vaxtilə böyük vətəndaş və böyük filosof şair özü haqqında

Bir günəşdir Nəsimi kim anın,
Neçələr zərrəsinə möhtacdır!

– deyərkən nə qədər haqlı olduğunu sonralar şairin möhtəşəm bədii, bədii-fəlsəfi yaradıcılığı ayarı şəkildə təsdiqlədi: doğrudan da, mədəniyyət tariximizin müvafiq zaman axarında neçə-neçə nəsimipərəst şairlər yarandı, onu təqlid edən söz sahibləri yetişdi, lakin onlar Nəsimiyə bənzəmək istəyi ilə özlərini Nəsimi günəşinin alovuna çırpdılar, Nəsimi günəşinin zərrəsinə möhtac olaraq da tarixin səhifələrində qaldılar.

Müşahidələr göstərir ki, böyük şair Nəsiminin dili XIII-XIV əsr Azərbaycan ədəbi dilinin parlaq bir təzahürüdür. Nəsiminin poetik dili Azərbaycan yazılı ədəbi dilinin başlanğıc mərhələsində ən mükəmməl, ən nəhəng, ən zəngin, ən milli, ən xəlqi, semantik baxımdan ən tutumlu, ən məşəblə və ən nəhayət, ən poetik və obrazlı Azərbaycan türk dilidir. Nəsimi Azərbaycan yazılı ədəbi-bədii dilinin ilk nəhəng yaradıcısı, banisidir. Özündən sonra gələn bütün şairlər, Azərbaycan klassikləri məhz Nəsimi düşüsmün işığından nur aldılar, hərə öz istedadı çəkisində Ana dilinə – Azərbaycan türk dilinə xidmət göstərdilər.

Məhz Nəsimi ilk dəfə global şəkildə Ana dili söz və ifadələrinə, qrammatik formalarına ədəbi dil səlahiyyəti verdi, onlardan öz möhtəşəm bədii yaradıcılığında bol-bol istifadə etdi; beləliklə, XIII-XIV əsr Azərbaycan ədəbi dilini milli zəmində inkişafa istiqamətləndirdi, xalq dili elementləri ilə zəngin ədəbi dil çələngi hördü.

Məhz Nəsimi ilk dəfə global şəkildə Ana dili Azərbaycan-türk dilini zamanın qalib şeir dili – fars dili ilə, zamanın qalib elm dili – ərəb dili ilə sağlam rəqabətə qatdı və Nəsiminin doğma Azərbaycan dilində bədii fəlsəfi-bədii poetik dili bu rəqabətdən uğurla çıxdı, Azərbaycan ədəbi-bədii dilinin sonrakı inkişafı üçün

yaşıl işıq oldu. Nəsimi ilk böyük şairdir ki, əsrlərlə Şərqdə qəbul edilmiş “şeyr fars dilində olar” kabusunu darmadağın etdi və Azərbaycan türk dilində yazdığı gözəl, lətafətli, dolğun ekspressiv fəlsəfi mənalı qəzəlləri ilə Azərbaycan türk dilinin həqiqi mənada şeir dili olması həqiqətini təsdiqlədi.

Nəsimi üç dildə – fars, ərəb və doğma Ana dili – o zamanlar türki adlanan Azərbaycan türk dilində yazıb-yaradan və böyük uğurlar qazanan ilk böyük poliglott şairdir. Tədqiqatçıların fikrincə, şair fars və ərəb dilli bədii yaradıcılığında da cyni uğurlara nail olmuşdur.

Nəsiminin poeziya dili zəngin semantik çalarlı, dərin fikir, düşüncə məzmunlu bir dildir. Nəsiminin poeziyası Nəsimi şəxsiyyətdən süzülüb gələn xarakter poeziyasıdır. Nəsimi “Məndə sığar iki cahən, mən bu cahana sığmazam” deyərkən həm də şəxsiyyət Nəsimi ilə şair Nəsimi ikiliyini nəzərdə tutmuşdur. Nəsiminin poeziyasının məzmunu və onun dil vasitələri məğrur, cəsaratlı, dönməz bir karakterin bədii, emosional, ekspressiv təzahürüdür. Şairin poeziyasının həm incə fleyta alətinin, həm məğrur şeypur alətinin səsinə bənzədilməsi bu mənada özünü tam doğruldur: Kolumbiya (Amerika) Universitetinin professoru nəsimişünas Ketlin Baril bu haqda belə yazır: “Bu poeziya onunla üstünlük qazanır ki, o musiqi ilə yoxulmuşdur. Bu musiqi xüsusi bir alətdə ifa edilmək üçün yaranmışdır. Bu alət yalnız violonçel ola bilər, ya da məhəbbət bayatılarının ahəngdarlığını özündə yaşadan fleyta. Bəzən elə olur ki, bu musiqi (Nəsimi poeziyası – S.M.) nağara gurtulmasını xatırladır, bəzən kaman kimi sızlayır, bəzən təntənəli şeypur səsinə anladır. Hər vəziyyətdə bu musiqi (Nəsimi poeziyası – S.M.) ən gözəl ifaçının ən gözəl musiqi alətinə ifasını xatırladır”.

Nəsimi poeziyası dərin fəlsəfi mənası ilə əlamətdardır. Bu onunla əlaqədardır ki, Nəsimi hürufizm ideologiyasının ən fəal nümayəndəsi – təbliğatçısı idi. Hürufizm cərəyanının əsas qayəsi ondan ibarət idi ki, ətrafda, kainatda mövcud olan maddi və mənəvi anlayışların ilkin olaraq hərflər – bu dövrlərdə əsas yazı vasitəsi olan ərəb və fars dilləri əlifbalarının hərflərinin sayı – 32 və 28 rəqəmləri vasitəsilə öz əksini tapır. Bütün yaranmışların yaradıcısı Allah olduğu üçün hürufilər Allahın varlığını da həmin hərflərlə daxilində görür, bütün maddi varlığı müqəddəsləşdirirdilər. Elə bu səbəbdən Nəsiminin dilində hər bir söz fəlsəfi örtüyə bürünmüş

şəkilədir, onun hər bir sözünün dərinə qatında ikinci bir məna vardı – bu onun fəlsəfi mənasıdır. Bu baxımdan saylar və onların Nəsimi dilindəki mətnaltı mənalara xüsusilə zəngin və düşündürücüdür.

Nəsiminin dilində çox sözlər öz ilkin lüğəvi mənasından uzaqlaşır, böyük şairin ideya və məslək qayəsinin daşıyıcısına çevrilir. Əlbəttə, belə faktlar Azərbaycan dilinin elmi üslubunun fəlsəfə qolunun ilk şərtləri olsa da, ümumən dövrün ədəbi dilinin xəlqi zəmindən vüsət tapması baxımından az əhəmiyyətli. Nəsimi dilini səciyyələndirən ən məqbul və milli baxımdan ən vacib məsələ şairin dilində hər bir sözün, qrammatik formanın poetikləşdirilməsidir. Nəsiminin poeziya dilində söz və ya qrammatik forma qrammatik məhdudiyət tanımır: dil vahidləri şairin qələmində üslubi vasitə olaraq onun təkrarsız poeziyasının ekspressiv-emosional ifadə vasitəsinə çevrilir.

Nəsiminin poetik dilinin üstünlüyü və ağırlıq mərkəzi canlı xalq dilinə bağlılığında. Nəsimi poeziyasının zəngin söz ehtiyatı məhz xalq dili zəmində olduğu üçün, o bu günün şairi kimi sevilməkdədir. Nəsimi tapındığı ideologiyanın ən qabaqcıl təbliğatçısı kimi güman etmək olar ki, xalq kütləsi arasında tez-tez olmuş, elə bu səbəbdən də onun əsərlərində külli miqdarda xalqın gündəlik həyatında işlətdiyi söz və ifadələr işlənmişdir; bu sözlər şairin ölməz əsərləri vasitəsilə ədəbi səlahiyyət qazanmış və ədəbi dilin milli əsaslar üzrə zənginləşməsinə təmin etmişdir.

Nəsimi dilini milli, xəlqi zəmində səciyyələndirən dil vahidlərinin böyük çoxluğunu isimlər təşkil edir.

Nəsiminin dilində XIII-XIV əsrlər Azərbaycan xalq dilində işlənmiş isimlər zəngin məna çeşidi ilə öz əksini tapır.

Nəsiminin dilində isimlər bütün maddi varlıqların, mənəvi və məcərrəd anlayışların adlarını bildirir.

Ümumən Nəsimi dilinin lüğət tərkibinin əsasını, eləcə də şairin əsərlərində işlənmiş isimlərin əsas hissəsini türkmənşəli Azərbaycan türk dili sözləri təşkil edir. Bu isimlərin böyük çoxluğu çağdaş Azərbaycan dilində işlənməkdədir. Şairin dilində işlənmiş isimlərin müəyyən bir hissəsi isə ədəbi dildə, daha dəqiq, ədəbi dilin rəsmi, rəsmi-kargüzarlıq üslubunda öz fəaliyyətini itirmiş, dialekt və şivələrdə özünü mühafizə edərək, xalq danışığı dilində daşlanmış ifadə daxilində, bəzən hətta ədəbi dilin bədii üslubunda – obraz dilində özünü göstərir.

Nəsimi dilinin lüğət tərkibinin ikinci bir mühüm hissəsini ərəb və fars dillərindən alınmış isimlər təşkil edir.

Bunları nəzərə olaraq Nəsiminin dilində işlənmiş isimləri iki qrupda araşdırmaq mümkündür:

- 1) Türk mənşəli Azərbaycan dili sözləri – isimlər;
- 2) Ərəb və fars dilindən alınma isimlər.

Türkmənşəli Azərbaycan dili sözləri – isimlər

I. Çağdaş Azərbaycan dilində işlənəndə olan isimlər. Bunlar aşağıdakı tematik qrupları əhatə edir:

1. İnsanın bədən üzvlərini bildirən somatik isimlər: *alın, ayaq, baş, buxaq, qas, dil, barmaq, göz, bud, qulaq, əl, dodaq, bəbək, boyun, qan, qıl (saç), yanaq, diş, dəri, ilik, talaq, öd, bağırsaq, sümük* və s.

2. Bitki, çiçək, gül adlarını bildirən isimlər: *ağac, qamış, çiçək, söyüt, zənbəq, çəh (çöp)* və s.

3. Heyvan, quş, həşərat adlarını bildirən isimlər: *at, oğlaq, quş, çibin, qarğa, gögərçin, laçın, bayquş, mürçək, quzğun, örümçək* və s.

4. Abstrakt məna bildirən isimlər: *insan, tanrı, dil, div, şeytan, nitq* və s.

5. Yemək və içki adları bildirən isimlər: *yağ, bal, aş, qənd* və s.

6. Astronomik adları bildirən isimlər: *ay, gün, Günəş, Yer, göy*, və s.

7. Təbiət hadisələri və coğrafi anlayışları bildirən isimlər: *yağış, yağmur, yel, yaz, qış, çay* və s.

8. Müxtəlif anlayışları bildirən isimlər: *al, hiylə, ağu, ad, var, qonşu, dad, qarı, adna (cümə), yal, yaş, yar (sevgili), yara, yol, yay, ox, ip* və s.

9. Müxtəlif məqsədlər üçün nəzərdə tutulmuş isimlər: *qapı, don, das, qutu, yastıq, şal (parça), çıraq, ev, ocaq* və s.

10. Qan qohumluğu bildirən isimlər:
Doqquz *ata*, yedi *ana*, dörd *dayadən* ver xəbər,
Du çəharü pəncü şeşin sağ binası nədir?

11. Vəhşi və ev heyvanlarının adını bildirən isimlər:
at, qaqlan, donuz, ayı, sığır (inək), eşək, qurd, tilki və s.

II. Köhnəlməmiş sözlər – isimlər. Bunlar aşağıdakı tematik qrupları əhatə edir:

1. Müxtəlif fonetik dəyişikliklərə uğramış isimlər: *qaranlıq – qaranlıq, topraq – torpaq, dikən – tikan, tob – top, buncuq – muncuq*

//muncuq, kirpik – kiprik, dağgiz – dəniz, uyxu – yuxu, şişə – şüşə, qaplan – qaplan (DTS, 421), qarınca – qarışqa (MK, 375, III, 1941, DTS, 4271969) və s.

Maraqlıdır ki, Nəsimi "Divan"ının 188 (5225) şifrləli əlyazmasında *buncuq* sözünün *muncuq* variantı da mövcuddur:

Ey *muncuği* dürdanə sanan, göhərini bil,
Takim biləsən lölöi-şəhvar kimin var?

Eyni hadisə *dikan* sözündə müşahidə edilir: həmin əlyazmada *dikan* variantı ilə yanaşı *tikan* variantı da özünü göstərir:

Aləmdə bu gün əhdi bütün yar ələ girməz,
Yandırdı *tikan* bağırimi gülzar ələ girməz!

2. Söz əvvəlində y samiti ilə işlənən isimlər: *yüz – üz, yıldız – ulduz, yürək – ürək, yılan – ilan*.

Söz əvvəlində samit səslərin işlənməsindən bəhs edərək A.M.Şerbak yazır ki, bir sıra qədim və müasir türk dillərində ümumtürk dillərinin ən qədim dövrlərində belə heç bir arxetip variantlarına təsadüf olunmayan, türk dillərinin diferensiasiya (ayrılıma) prosesindən sonra söz əvvəlində meydana gəlmiş samit səslərə təsadüf olunur ki, bunlar da protetik *v, y, h, s* samitləridir.

Söz əvvəlində samitlər azərbaycandilli və ümumən türk dilləri üçün səciyyəvi olmuşdur. Bu gün həmin fonetik hadisə ədəbi dildə müşahidə olunmur, lakin dialekt və şivələrdə özünü göstərir.

3. Söz ortasında sağır-nun (*ŋ*) səsinin iştirakı olan isimlər: *yanaq, könlü, dəniz, danla (sabah), doğuz* və s.

Bu sözlər müasir Azərbaycan dilində sadəcə *n* səsi ilə işlənir, xalq dilində *donquz* variantında işlənən həmin söz müstəsnaqdır.

Tərkibində *dz* foneminin iştirak etdiyi isimlərdə sonralar həmin fonem *z* səsinə keçmişdir. Bu hadisə həm türk mənşəli, həm də alınma sözlərdə müşahidə olunur:

Azine – adna – cümə axşamı; xizmət – xidmət.

4. Söz əvvəlində prototik *h, y* samitlərinin iştirakı olmayan isimlər: *örümçək (hörümçək) iyə, (yiyə): h* fonemi haqqında f.e.d. prof. V.İ.Aslanov yazır ki, türk dillərinin bütün səviyyələrində, bəzi vəs təqlidi sözlərin əvvəlində müşahidə olunmasına

baxmayaraq, M.Kaşğaridən üzü bəri bütün türkoloqlar *h* fonemini türk dilləri üçün səciyyəvi hesab etməmişlər. *h* fonemini qədim Çin yazılarında, qədim uyğur abidələrində, V.Banqın, A.fon Qabenin nəşr etdirdikləri türk-Turfan mətnlərində, M.Kaşğarinin "Divan"ında müşahidə olunmur. Bunun əksinə, qədim moqol dilində *h* fonemi, XIII-XIV əsrlərə qədər sözün hər bir səviyyəsində mövcud olmuşdur. Qədim özbək dilində isə XIV əsrdən başlayaraq sözlərdə proteza (söz əvvəlində *h* fonemi) müşahidə olunur. Maraqlıdır ki, söz əvvəlində *h* olan bütün sözlər bu gün dialekt və şivələrdə həmin fonemsiz işlənir. Run abidələrində, Kaşğarinin "Divan"ında, cənub-qərb qrupu türk dillərində, eləcə də Azərbaycan yazılı abidələrində XVIII əsrin sonuna qədər həmin sözlərin əvvəlində *h* fonemi yoxdur [6, 57].

5. Söz ortasında, bəzən də söz sonunda sonralar *y* səsinə keçmiş *g* səsinin faal olduğu isimlər: *gögərçin* – sonralar *göyərçin*, eləcə də *əgin* – *əyin*, *cigər* – *ciyər*, *gög* – *göy* və s.

Müasir ədəbi dil üçün norma hesab olunmayan intervokal vəziyyətdə *g* səsinin fəallığı həm qərb qrupu dialektlərində, həm də Abşeron rayonu şivələrində müşahidə olunur.

6. Müasir Azərbaycan dilində formasını saxlamaqla məzmunu dəyişmiş isimlər: *bağır* (*yürək* sözünün sinonimi kimi), *can – duşa* (poetik mənada *ürək, qəlb*), *kişi* – insan, adam, *tütün* – tüstü, *yemiş* – meyvə, *kəpənək* – üst çuxa, *uçmaq* – cənnət, *ər* – kişi, insan; *baş* – yara, *ayaq, əyaq* – bəkal və s.

Müasir Azərbaycan dilində tamamilə başqa mənalarda işlənən *bağır* (qara ciyər), *tütün* (bitki adı), *ər* (həyat yoldaşı), *yemiş* (bostan bitkisi), *baş* (insanın bədən üzvü), *ayaq* (insanın bədən üzvü), *kəpənək* (bioloji termin), *uçmaq* (quş haqqında) isimləri XIII-XIV əsrlər ədəbi dilində, Nəsiminin əsərlərində işlənən semantik mənada sonrakı əsrlərdə XV əsrdə Ş.İ.Xətayinin, Kışvarinin, XVI əsrdə M.Füzulinin dilində də, habelə XVI əsr tərcümə nəsr əsərləri "Şeyx Səfi" təzkirəsində, "Şühədanamə"də, eləcə də orta əsrlərdən çox-çox əvvəl – XI əsrdə yazıya alınmış "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanında müşahidə olunur. Həmin sözlərin orta əsr abidələrindəki mənaları bu gün dialekt və şivələrdə, xalq danışığı dilində, bəddü üslubda daşlaşmış xalq ifadələrində qorunmaqdadır. Məsələn, *uçmaq* (cənnət) sözünün qədim mənası bu gün xalq dilində yaxşı adam haqqında *öldü* feli sanki kobud hesab edilir və bu zaman

uçdu feli işlədir ki, bu *uçmaq* (cənnət) isminin semantikasına yaxındır. Bu mənada türkologiyada mövcud, elmi mənbələr fikrimizi bir daha təsdiqləyir.

Mənbələrdə deyilir ki, məzmununda “uç” felinin (dünyadan getmək, ölmək) məzmununda semantikasi olan “uçmaq” sözü (isim kimi cənnət) hələ Mahmud Kaşğarının lüğəti meydana gəlməmişdən əvvəl mövcud olmuşdur. (Türkoloqlar Q.Dörfer və Qrenberq bunu xalq etimologiyası kimi qəbul etsələr də, K.Brokelman bunu türk dilləri üçün məqbul hesab etmir.) Həqiqətən də, xalq təfəkküründə yaxşı adam ölmür, sadəcə olaraq, cənnət qışına dönüb cənnət bağında uçuş. Buradan da, “uçmaq” (cənnət), yəni cənnət qışları ucan yer, məkan sözü yaranmışdır.

Ayaq (чаша, бакал) sözü haqqında deyilir: “Судья по имею- щимся данным, за исключением отдельных памятников (*korkut*) *ayaq* мало сохранился в огузских памятниках, где он рано был вытеснен арабским *qadeh* (и персидским *kase*)”.

“Divan” da işlənmiş *baş* tıbb termini kimi bu gün fəaliyyətdən düşsə də, bu sözün iştirakı ilə düzəlmiş *baş eyləmək* – yara, çiban haqqında feli birləşməsi mövcuddur. Tarixən bu isimlərin türk dillərində işlək olması qədim lüğətlərdə qeyd alınmışdır: *baş-yara* (MK, III, 151, 1941; LZ. Bud. I, 227, 1869; C.Qəh. 122, B, 1973; DTS, 87, L, 1969; ə.B.Cev. M, 1978.)

ayaq-bədə (MK, I, 65, 1939; İZ. Bud. I, 174, 1669; DTS, 27, 1969; C.Qəh. 52, 1973; ə.B.Cev. 105, 1974, *yemiş-meyvə*: MK, III, 12, 1941, *tütün-tüstü* (MK I 380, Pad. t. III, c. II, 1571, DTS. 601, L.Z.Bud., II, 1367, 1869, DTS, 255, 1960, C.Qəh., 559, 1973).

7. Azərbaycan ədəbi dilində müstəqil şəkildə aktivliyini itirmiş, yalnız daşlaşmış ifadə daxilində mühafizə olunmuş isimlər: *kilid*, *ufa*, *biliş* və s. Bu isimlər bu gün *açar-kilid*, *qapını kilitəmək*, *uf-ulda-maq*, *uf* qüvvətləndirici edat kimi; eləcə də tanış-biliş ifadəsində təsadüf olunur.

Bu gün arxaik fonda keçən *ufa*, *biliş*, *kilid* sözləri XIII–XIV əsr ədəbi dilində işlək dil vahidləri olmuş, elə buna görə də türk dillərinin tarixi lüğətlərində qeyd alınmışdır: *kilid-замок-ключ*; L.Z.Budaqov., II, 1871, 134, 135, *biliş-знакомый*: MK, I, 348, 1939, V.B.Радлов, IV, II, 1794, 1911, *уф-уф*, ax: L.Z. Budaqov., I, 1869, 142).

Qeyd edək ki, *ufanmaq* felinə XV–XVI əsrlər Azərbaycan ədəbi dilində, xüsusən böyük tərcümə-nəsr əsəri “Şeyx-Şəfi”

təzkirəsində, habelə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının dilində rast gəlmək olur:

Çalışanda qara polad uz qılıcı kütəlməsin!
Dürtüşərken ala göndərin ufanmasın!

“Kitabi-Dədə Qorqud”

Həmin fele XX əsrin böyük şairi M.Ə.Sabirin satıralarında rast gəlirik:

Ay başı daşdı kişi, dinmə uşağıdır uşağı!
Nə ədəb vaxtıdı, qoy söysün, ufağı uşağı!

“Hophopnama,”

Abidələrimizdə müxtəlif mənalarda işlənməsinə baxmayaraq *uf*, *ufa*, *ufaq*, *ufanmaq* sözlərinin ilkin kökündə, şübhəsiz, *uf* nidası, *ufa* ismi durur.

8. Bu gün ifadə daxilində və dialektlərdə qalan isimlər: *sayru*, *ün* (səs) və s.

“Divan”da işlənmiş *ün*, *sayru* isimləri Azərbaycan yazılı abidələrində də məhz arxaik isimlər kimi qeyd alınmış, çağdaş dilimizdə isə yalnız bəzi ifadələrin və məsələlərin tərkibində – sosis-ünüm yetməz, sağlığın necədirsə, sayrılığın da elədir kimi müdrik cümlələrin tərkibində özlərini mühafizə edə bilmişlər. Tarixən bu isimlərin fəaliyyət göstərməsi qədim türkdilli lüğətlərdə qeyd alınmışdır (L.Z.Budaqov. I, 617, 1869; MK, I, 49, 1939).

9. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində işləkliyini itirərək, yalnız dialekt və şivələrdə fəaliyyət göstərən isimlər: *nəsnə* // *nəstə*, *eşik*, *asruk* (kefli, sərxoş), *duş*, *yazi*, *ətmək* // *əppək*, *danla* (sabah), *çiy* (şeh), *şilə* (plovun bir növü), *ərməğan*, *dün* və s.

Yuxarıda sadaladığımız isimlər bu gün əsasən dialekt və şivələrdə mühafizə olunmuşdur, onlara hətta bu və ya digər bir ifadə daxilində də ədəbi dilə təsadüf olunmur, tarixən isə bu isimlər ədəbi dil materiallarında və bununla bağlı olaraq tarixi qaynaqlarda – tarixi lüğətlərdə özümə yer almışdır: *nəsnə* // *nəsnə-вещь*: Л.З.Буд., II, 284, 1871, C. Qəh. 511, 1970, *eşik-двор*, *дверь*: DTS, 185, 1969, ə. B. Cev. 397, 1974, *yazi-çöl*, *səhra*: MK, 23, III, 1941, DTS, 251, 1969, C.Qəh., 543, 1970, *əsrük-любящий (человек)*: Л.З.Буд., I 194, 1869, MK, I, 105, 1939, ДТС. 184, 1969, *danla-завтра*, *ympo*: Л.З.Буд., I, 548, 1869, P.P.Рад., III, II, 1624, 1905, *ətmək-хлеб*: ДТС. 188, 1969; C.Qəh. 57. 1970; çi

//çiy-poca, ДТС, 145, 1960; С.Çəh. 201, 1970; *ərməğan-hədiyyə*: МК, I, 158, 1960; ДТС, 53, 1969; *duş // tuş-yuxu*: МК, 125, III, 1941; L.Z.Bud. I, 395, 1869, С.Çəh. 241, 1970.

Şilə sözü gürcü və erməni dillərində türk alınmalarından biri kimi geniş işləkliyə malik olmuş, udin dilində dəyü yeməyinin adı kimi sabitləşmişdir. Hələ M.Kaşğarının tədqiqatından aydın olur ki, hər bir türk ailəsinin süfrəsinin qovurma, dolma xörəkləri gündəlik yeməklər kimi səciyyəvləndirilsə, şülən mərasim yeməyi olmuşdur. Şülən yüksək təbəqəyə məxsus oğuz ailələrinin süfrə atributu olmuşdur. Bunun əlamətləri "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanında da müşahidə edilir. Bu gün Azərbaycan dilinin bir çox dialektlərində qorunub saxlanan şilan, şiləplov Cənub Qafqazın başqa xalqlarının – gürcülərin, ermənilərin, udinlərin məişətinə daxil olmuşdur.

Qeyd edək ki, *şilə* // şila ismi bu gün şilan-bilan mürəkkəb sözü daxilində hətta ədəbi dildə də işlənir. Onu qeyd etmək istərdik ki, bəzi dialektlərdə şilə şirin plov mənasında işlənir (Qazax, Ağstafa, Lənkəran, Masallı). Maraqlıdır ki, Nəsiminin dilində də şilə şəkər, qənd sözlərilə komponent təşkil edərək işlənir. Bu hal *şilə* isminin məhz *şirin plov* olması ehtimalını təsdiqləyir. Müqayisə et:

Ləbi-canfəzayi-ləlin, urar abi-Xızra tənə,
Bu şəkər dodaqlı, yeni sözi şilə, şəkərimi? (208, II)

10. Müxtəlif anlayışları bildiren arxaik isimlər: tanıq (şahid), çəri (ordu), suç (günah), sağış (hesab, miqdar), bənəş (oxşar), yar (tüpürçək), yağma (talan), çələb (tanrı), keyik (ceyran), sin (məzar), tap (müqəddəslik) və s.

Bu sözlər bu gün Azərbaycan dilində öz işləkliyini itirə də, tarixən həm Azərbaycan yazılı abidələrində – Azərbaycan klassiklərinin əsərlərində arxaizm kimi mövcud olmuş, eləcə də digər türk dillərində fəaliyyət göstərmişdir. Elə bu səbəbdəndir ki, həmin isimlər türk dilləri lüğətlərində özünə yer almışdır: *Tamuğ/Tamu //damu* -ad: L.Z.Budaqov, I, 730, 1869, ДТС, 531, 1969, С.Çəhrəmanov, 336, 1970. *Çəriğ // çəri // çəri-vosko*, армия: Л.З.Будагов, I, 475, 186, ДТС, 144, *Tanuğ* – свидетель, очевидец, знающий показания: Л.З.Будагов, I, 730, 869, ДТС, 532, 1969, С.Çəhrəmanov, 336-337, 1970, *tapu* – подлинный документ на владение землей по предней феодальной системе, который выдавался лицам невысокого звания: Л.З.Будагов, 720, 1869.

tapu в форме *tapis* – I. служба, служение, услуг, 2. служение, поклонение, 3. значения послелогов у. при. перед: ДТС, 534, 1969, *tapu*-служба, служение: С.Çəhrəmanov, 332, 1970. *Çələb* – бог: Л.З.Будагов, 1484, 1869, С.Çəhrəmanov, 198, 1970; "собственно божественный, принц крови" mənasında Л.З.Будагов (484, I, 1869), *Sağış* – число, счет, ум, чувство, мысль: В.В.Радлов, 270, 274, I, IV, 1911, Л.З. Буд. I, 1869, 687, ДТС, 487, С. Çəhrəmanov, 319, 1970, *Suç* – вина, грех, обвинение: МК, I, 321, 1939, Л.З.Будагов, I, 36, 641, С.Çəhrəmanov, 328, *issi-vladelec*, иметь: Л.З.Буд., I, 38, 1869, С.Çəhrəmanov, 70, 1970, *yar* – түпүрчөк: МК, 55, III, 1941, V.V.Radlov, III, I, 100, 1893, ДТС, 238, 1969, С.Çəhrəmanov, 538, 1970; *bənziş* – подобный, похожий (человек): Л.З.Будагов, I, 265, 1869; С.Çəhrəmanov, 140, 1970; *sin* – могила: МК, 138, II, 1940, ДТС, 500, 1969, С.Çəhrəmanov, 303, 1970; *geyik* – олень, maral: QDTS, 294, 1969; *yağma* – oğurluq, oğurlamaq: С.Çəhrəmanov, 553, 1970.

Nəsiminin dilində işlənmiş yağma sözü, fikrimizcə, *yağ+ma* quruluşuna malik düzəltmə isimdir. Maraqlıdır ki, həmin sözün kökü əsasında müasir Azərbaycan dilində yağı (düşmən) ismi işlənməkdədir. Yağma və yağı sözlərinin kökü qədim türk dillərində hücum etmək, basmaq, yaxınlaşmaq, məhv etmək semantikalı – çoxmənalı yağ felidir (DTS). Tədqiqatlar göstərir ki, tarixən yağ-kökündən müxtəlif sözlər yaranmışdır: yağıcı – döyüşkən, yağid – düşmən olmaq, yağıla – döyüşmək, vuruşmaq, yağılıq – düşmənlik, yağiq – düşmənlik etmək (DTS). Göründüyü kimi, qədim türk dillərində yağ – sözü sinkretik məzmunla malik olmuşdur və çağdaş dövrümüzdə həmin kökdən olan yağı və yağmalamaq sözləri gəlib çatmışdır.

Şairin dibində, *dəğmə* sözü etibarsız, naxələf mənasında çox fəaldir.

Qiymətini dodağının dəğmə xəsisə sorma kim,
Mən bilürəm nə canlı susamışam zülinə.

Bu gün *dəğmə* sözü yalnız *dəymə-düşər* qoşa sözün tərkibində yaşamaqdadır. Eləcə də ilkin olaraq *tamuğ*, *çəriğ* variantında olmuş bu isimlər Nəsiminin dilində son samitsiz, yeni xalq danışığı dili müdaxiləsindən sonra *tamu*, *çəri* şəklində ifadəsini tapmışdır.

Ərəb və fars dilindən alınmalar

Nəsimi dilində alınma sözlərin böyük əksəriyyəti bu gün Azərbaycan dilində türkmənşəli isimlərlə eynihüquqlu sözlər kimi işlənəlməkdədir. Bunlar elə alınma isimlərdir ki, onlar Azərbaycan ədəbi dilinin ən qədim dövrlərindən orta əsrlər Azərbaycan ədəbi dilində də fəaliyyət göstərmiş, ədəbi dilin zənginləşməsinə xidmət etmiş, Azərbaycan ədəbi dilində "vətəndaşlıq hüququ" qazanmış, yalnız ədəbi dil çərçivəsində məhdudlaşmayıb, ümumxalq dilinə, hətta xalqın məişət dilinə, bəzən də dialekt və şivələrə belə daxil olmuşdur. Nəsiminin dilində məhz belə alınmalar çoxluq təşkil etmiş, şairin poetik dilinin daha parlaq, daha tərəvətli olmasını təmin etmiş, Nəsimi poeziyasının məhz Şərq kontekstində yaranmış poetik fonemə olmasını təsdiqləmişdir.

1. Məhəbbət anlayışını səciyyələndirən və bununla əlaqədar klassik Azərbaycan Şərq poeziyasından gələn isimlər: *eşq, aşiq, məhəbbət, dilbər, sənəm, nigər, nəri, məşuq, hicran, cövr, cəfa, hüsn, camal, ruy, rux, canan, həsrət, intizar, sevda, vəsl, xəyal, xar, məşuqə, vəisal, şövq, dərd və s.*

Ol könül, kim, daima işi səninlə vəslüdür,
Yandı şövqündən əsiri-dərdi-hicran oldu gəl!

Aşiqin bağı gülüstani yüzün gülzaridür
Xansı gülzarin adi gülsiz gülüstan oldu gəl!

Çün Nəsimi səndən ayru bildi kim, yoxdur vücud,
Dərdü dərman, vəslü hicran cümlə yeksan oldi gəl!

2. Gül, çiçək adlarını bildirən alınma isimlər: *reyhan, sünbül, gül, süsən, nəsrin, şamama, bənövşə, nərgis, zəfəran, qönçə, lala, şükufə, sər, tuba, innab, gülnar.*

Sadaladığımız çiçək adları bu gün Azərbaycan dilində həm də xüsusi ad kimi geniş mənada istifadə olunur: *Reyhan, Şamama, Nərgiz, Şükufə, Tuba // Tubu, Qönçə, Süsən, Sünbülə, Bənövşə, Lala, Gülnar və s.*

3. Təbiət hadisələrinin və coğrafi anlayışları bildirən alınma isimlər: *tufan, nəsim, afaq, ümman, dağ və s.*

4. Ad bildirən alınma isimlər-antoponimlər:

Yusif, Cəmsid, Musa, Əli, Söhrab, İmran, Məhəmməd, Əhməd, Mehdi, Mənsur, Nəsimi, Seyyid, Məryəm, İsa, Süleyman, Mustafa, Rizvan, Leyli, Məcnun, İskəndər, Xəlil, Zöhrə, İsfəndiyar, Adam, Həvva, Rüstəm, Xosrov, Şirin, Dara, Fərhad, Rəsul, Taqi, Nəqi, Cəfər, Hüseyin, Məhəmmədbağır və s.

Göründüyü kimi, "Divan" da işlənmiş antroponimlərin bir qismi tarixi şəxsiyyətlərin (Dara, Mənsur, Nəsimi, Cəmsid, Məcnun), bir qismi Şərq aləmində məşhur olan dastan qəhrəmanlarının (Leyli, Məcnun, Fərhad, Şirin, Şeyx Sənan), bir qismi əfsanəvi qəhrəmanlarının (Söhrab, Rüstəm), böyük əksəriyyəti isə İslam dini mürdlərinin (Məhəmməd, Əli, Mustafa, Mehdi) adlarını bildirən xüsusi isimlərdir.

5. Coğrafi yer adlarını və coğrafi anlayışları bildirən alınma isimlər – toponimlər: İran, Çin, Misir, Kəbə, İraq, Xorasan, Şam, Bulqar, Hələb, Babil, Ərəb, Rum, Darüssalam, Çin-Moçin və s. eləcə də derya, səhra, ümman, bəhr, məkan, çəmən (çəmənlik) və s.

Daldım yenə bir bəhrə kim, ümman dəxi bilməz.

Nəsiminin gözi yarin gəmindən,
Dolub, hər qətrəsi deryaya düşmüş!

Rüxün rəngi, saçın biyi nə zibə, rəngi budur kim,
Güli gülzərə döndərdi, buraxdı mişki səhrayə!

Antroponimlərə daxil olan alınma isimlərin bir qismi də klassik ədəbi dilde, dahi şairlərimizin dilində işlənmiş Fəzl, Fəzlullah, Nəmrud, Fəzlullah Nəimi, Şəddad, Mənsur Həllac, Məsiha, Məsihadəm və s. kimi tarixi şəxsiyyətlərin adlarından ibarətdir. Fəzlullah Nəimi Azərbaycanda hürufizm cərəyanının yaradıcısı və rəhbəri olmuşdur. Mənsur Həllac Yaxın və Uzaq Şərqdə özünü Allah adlandıran, "Ənəlhəqq!" deyənlərin lideri olmuş və 922-ci ildə edam edilmişdir. Nəmrud məşhur zülmkar-tiran, İbrahim peyğəmbərin odda yandırılmasına fitva vermiş və buna görə Allah onu cəzalandırmışdır. Nəmrudun qulağından beyninə keçən ağcaqanad onun ozablı ölümünə səbəb olmuşdur. Xizir həyat suyu içərək, ölümsüzlük qazanmışdır və əbədi həyat rəmzinə çevrilmişdir. Şəddad – Azərbaycanda xilafətin çökməsindən sonra yaranmış şəddadilər sülaləsinin başçısı olmuşdur.

Moçin indiki Çin Xalq Respublikasından dörd aylıq məsafədə yerləşir. Çin ölkəsi üç hissədən ibarətdir: 1. Yuxarı Çin şərq istiqamətində yerləşir, bu hissəyə Tavğac deyirlər. 2. Orta Çin, buraya Xatay deyirlər. 3. Aşağı Çin, buraya Barxan deyirlər. Barxan Kaşğar vilayətinə düşür. Hazırda Tavğaca Moçin, Xataya Çin deyirlər (MK, I, 423, Toşkent, 1960).

6. Astronomik anlayışları bildiren alınma isimlər.

Bu tip alınmalar sairin lirik qəhrəmanının poetik təsviri zamanı bədii təyinlər, habelə bədii müqayisələr kimi istifadə olunur: *mah, qəmə, badr, şəms, xurşid, afitab, hilal* və s.

7. Musiqi terminləri və Şərq muğamlarının adlarını bildiren alınma isimlər: *rast, şur, segah, çarğah, hicaz, müxalif, hisar, şah-naz, ahəngi-sifahan (İsfəhani), Hüseyni, eləcə də musiqi, pərdə, zəngulə, sim* və s.

8. Quş adlarını bildiren alınma isimlər: *bülbül, tuti, simurğ, qumru* və s.

9. Şairin dilində poetik ifadə vasitəsinə çevrilmiş, poetikləşmiş anatomik isimlər – alınmalar: *surət, sifət, camal, ruh, can, xal, zülf, gövdə, ənsə* və s.

10. Günün vaxtlarını və həftənin günlərini bildiren alınma isimlər: *dəm, sübh, düşənbə, şəşənbə, çərşənbə, pəncşənbə, şənbə, yekşənbə*.

11. Yemək-icmək adlarını bildiren alınma isimlər: *mey, şərab, şərbət, halva, qənd* və s.

12. İnsanın psixoloji vəziyyətini bildiren alınma mücərrəd isimlər: *fələk, dərd, qəm, qüssə, çəfa, fikr – mərhəmət, fitnə, bala, xəyal, mərifət, inşaf, lütf, namus, qeyrət, şövq, naz, işrət, bəxt, murad, nəсіб* və s.

13. Gül bağçası anlayışını bildiren alınma isimlər: *gülşən, gülüstən, gülzar, lalazar*. Çağdaş Azərbaycan dilində həmin isimlər şəxs adları kimi daha fəaldir.

14. Zaman anlayışını bildiren alınma isimlər: *zaman, əyyam, ömr, həyat* və s.

15. Məkan anlayışını bildiren alınma isimlər: *viranə, meyxanə, zindan, məskən* və s.

16. Məişət əşyaları adlarını bildiren alınma isimlər: *qədəh, cam, piyalə, badə, aynə, mülk, təsbih, atlas, şal, əba*.

17. Müxtəlif məzmunlu alınma isimlər: *dost, mehman, nəqqaş, padşah* və s.

Nəsiminin əsərlərində alınma isimlərin böyük bir hissəsini də XIII-XIV əsrlər Azərbaycan ədəbi dilində də məhdud dərəcədə, məsələn, Nəsiminin fəlsəfi görüşlərinin ifadəsi ilə bağlı olaraq işlədilmiş, öz dövründə belə ümumxalq dilinə daxil olmamış, əsasən termin səciyyəli isimlər təşkil edir. Elə bu səbəbdən də həmin sözlərin fəaliyyəti getdikcə daralmış, xalq dilinə girə bilməmiş və nəticə olaraq bu gün də onların izləri Azərbaycan dilində mühafizə olunmayıb: *əhməq, əhvəl, ixlas, ərgəvan, istiva, əshab, əngur, ənvar, bab, bak, bürqə, tabeş, təhqiq, təfəhhüs, təfərrüç, təfhim, xərabət, xallaq, xoca* və s.

Hal kateqoriyası

Nəsiminin dilində işlənmiş ismin 6 halı əsrlərlə Azərbaycan ədəbi dilinin bütün dövrlərində istifadə edilmiş, bu gün də Azərbaycan dilinin bütün səviyyələrində, xalq danışığı dilində, dialekt və şivələrdə öz fəallığını qoruyub saxlamaqdadır.

Adlıq hal. Türkoloji ədəbiyyatlarda baş hal, əsas hal, ilkin hal, absolyut hal, şəkilçisiz hal, qeyri-müəyyən hal kimi adlandırılan ismin bu halı ismin bütün halları üçün başlanğıc nöqtə olub, öz qrammatik təbiətinə uyğun olaraq mübtədanın funksiyasını yerinə yetirən bütün sözləri və söz birləşmələrini formalaşdırır.

Bütün sadə və mürəkkəb izafət birləşmələrini, müraciət formalarını – xitabları, eləcə də birinci növ ismi söz birləşmələrinin I komponentini, habelə zaman zərflərini əhatə edir.

I. Nəsiminin poetik dili üçün ən səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri də adlıq halda formalaşmış quruluşca mürəkkəb xitabların geniş dairədə işlənməsidir; bir qayda olaraq belə xitabların əvvəlində ey nidası işlənir:

Ey Süleyman məntiqindən quş dilin öyrənməyən,
Divə uymuşsan, anuñcün tabe-i əfsanəsen!

Zülfü rüxün vüsəlinə susamış, ey qəmə, gözüm,
Ey qəmərin qatında yüz ayilə gün, sitarə, gəl!

II. Bəzi hallarda adlıq halda işlənmiş xitab ixtisar edilir və cümlədə yalnız onun təyini işlənir; bu təyin substantivləşir:

Qaşların qövsində müjganın xədəngin gizliyüb,
Ey gözi məstana, qan etmək dilərsən, etməgil!

Düşdüyüm ayru səndən uş yanar od oldi canimə,
Ey gözümün çirağı, sən yaxma məni bu narə gəl!

Nəsiminin dilində adlıq halın ismin başqa hallarının funksiyasında işlənməsi geniş yayılmışdır.

Məlumdur ki, bu gün Azərbaycan ədəbi dilində ismin hər bir halının formalaşmış qrammatik əlaməti – şəkilçisi vardır. Müasir dövrdən tarixə getdikcə, həmin hadisənin nisbətən sərbəst olması özünü göstərir. İsim hallarının miqyası adlanan həmin hadisə qədim türk abidələrində, eləcə də Azərbaycan dilinin orta əsrlər yazılı abidələrində işlək hadisələrdən olmuşdur (102).

Nəsiminin əsərlərində ismin adlıq halı digər halların yiyəlik, yönlük, təsirlik, yerlik halların funksiyasında işlənməmişdir.

Adlıq hal ismin yiyəlik halı funksiyasında. Qeyd etmək lazımdır ki, adlıq halın ismin başqa halları, xüsusən yiyəlik halın funksiyasında işlənməsi III növ ismi birləşmələrin birinci komponenti kimi çıxış edən hallarda daha fəaldır: belə birləşmələrdə birinci komponentdə yiyəlik hal şəkilçisi düşür, mansubiyyət göstəricisi yiyəlik funksiyasını da ifadə edir: *şairin qəzəllərində işlənməmiş qolları boyası, qaşın meraci, könlüm şışəsi, saçın qaranqısı* tipli birləşmələrdə yiyəlik hal şəkilçisinin düşməsi Nəsiminin poeziya dili üçün çox səciyyəvi haldır və bu şairin bədii dilinin poetik vüsətinə xidmət edir.

Yiyəlik hal. Bu hal müvafiq olaraq *-ıy, -iy, -uy, -üy* şəkilçisi ilə formalaşır, sən *n* samiti müasir dildən fərqli olaraq *sağır-nun (n)* fonemi ilə ifadə olunur:

Yiyəlik hal III növ ismi söz birləşmələrində yiyəlik-təyinedici münasibətini bildirərək, əsasən isimlər və əvəzlilərlə ifadə olunur: hər iki vəziyyətdə qrammatik göstərici kimi *sağır nun – n* fonemindən istifadə olunur: zülfünün çövkəni, vəhdətin meydanı, eləcə də o, an əvəzliyinin anıy, onun fonetik variantları səciyyəvi haldır.

Qeyd edək ki, *n* fonemi bu gün yalnız bəzi dialektlərdə, xüsusən qərb qrupu dialektində fəaliyyət göstərsə də, tarixə getdikcə

Azərbaycan yazılı abidələrində və qədim türk yazılı abidələrində geniş dairədə işlənməmişdir.

Nəsiminin dilində yiyəlik hal bir çox hallarda hal şəkilçisiz işlənir, onun məzmununu sözün tərkibindəki mansubiyyət göstəricisi ifadə edir: *ayağıy tozu, yanağıy günəşi* kimi III növ ismi birləşmələrdə I komponentin şəkilçisiz işlənməsi xalq şerinin poetik ixtisarlarındadır və Nəsimi belə xalq dili elementlərindən həm qəzəllərinin milli koloritini güvvətləndirmək, həm də poetik qüdrətini təmin etmək məqsədilə istifadə etmişdir. Şair:

Saçın qaranquşundan yüzün nuri güründü!

– misrasında məhz *saçın qaranquşundan* birləşməsi ilə yüksək poetik kəşfə nail olmuşdur.

Yönlük hal oğuz qrupu türk dilləri üçün səciyyəvi olan *-a, -ə, -ya, -yə* şəkilçisi ilə düzələrek, mətn daxilində ismin çıxışlıq halının məzmununu ifadə edir; bu qrammatik əvəzlənmə Nəsiminin poetik dili üçün ən səciyyəvi hal kimi qeyd edilməlidir:

Xalü xətin şumarini gəl sor Nəsimiyə.

Cövhəri cövhəri bilir, sən mənə sor bu cövhəri.

Belə hallarda *sor* (soruşmaq) feli xüsusilə fəaldır.

Yönlük halın çıxışlıq halın funksiyasında işlənməsi bu gün Azərbaycan ədəbi dili üçün norma olmasa da, bir sıra dialekt və şivələrdə müşahidə olunur.

Nəsiminin dilində əvəzliliklər, əsasən I, II, III şəxs təkdə, yönlük halda *sağır-nunla (n)* formalaşır.

Qeyd edək ki, əvəzliliklərin hallanmasında, habelə yiyəlik birləşmələrində *sağır-nun (n)* Azərbaycan dilinin yazılı abidələrində ən qədim dövrlərdən XIX əsrin sonlarına qədər geniş dairədə işlənilmişdir. Müasir dövrdə ədəbi dildən tamamilə çıxıb, ədəbi norma səviyyəsinə qalxmayan *sağır-nun* Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində, xüsusən qərb qrupu dialektlərində bu gün də müşahidə edilir.

Yönlük halın qədim *-ğa, -ğə* şəkilçisi Azərbaycan dilinin bəzi dialektlərində özünü göstərdiyi halda, başqa türk dillərində ədəbi dil üçün norma səviyyəsindədir.

Nəsiminin dilində *-ğa, -ğə* bezi isimlərin hallanmasında özünü göstərir.

Qeyd etmək lazımdır ki, *-ğa, -ğə* şəkilçisi azərbaycandilli abidlərdə geniş işləliyə malik olmamışdır; bu şəkilçi müəyyən dövrlərdə, müəyyən şairlərin dilində daha intensiv işləliyə malik olmuşdur. Azərbaycan ədəbi dili tarixində *-ğa, -ğə* şəkilçisi daha çox XV əsrin şairləri Nəmətulla Kişvərinin bədii yaradıcılığında özünü göstərir; XVII əsrin söz sənəti Əmaninin də qəzəllərində, bayatılarında bu şəkilçi müşahidə edilir. Lakin bütün bunlar Azərbaycan ədəbi dili tarixində səciyyəvi hal kimi qəbul edilə bilməz. Bu, XV əsrdə qıpçaq köklü məşhur Əlişir Nəvai, Hüseyn Bayqara ədəbi məktəbinin bütün Orta və Ön Asiya şairlərinə göstərdikləri təsirlə əlaqədar olan hadisədir. Azərbaycan ədəbi dili tarixində *-ğa, -ğə* şəkilçisinin işlənməsi yalnız Əlişir Nəvai, Hüseyn Bayqara kimi şairlərə təqlidçilik, onları yamsılamaq səciyyəsi daşıyır. Təsadüfi deyildir ki, həmin şəkilçiyə ümumxalq dilində, dialekt və şivələrdə təsadüf olunmur.

Nəsimi, ümumxalq dilindən maksimum istifadə edən milli şair kimi və oğuz köklü olduğu üçün qıpçaq elementlərindən az istifadə etmişdir. Elə bu səbəbdəndir ki, bu gün həmin şəkilçi nə xalq dilində, nə də dialekt və şivələrimizdə izlərini qoruya bilməmişdir.

Təsirlik hal. Nəsiminin əsərlərində təsirlik hal *-i, -ni, -yi* şəkilçiləri vasitəsilə yaransa da, üstünlük *-yi* variantına verilmişdir:

Fərq, ey qafil, edərsən məsudü meyخانəyi
Vəsl ilə məmur buldum, neylərəm vuranəyi?!
Gözlərim yarıf fəraqından axıdar dirdənəyi,
Qəmdə yanar daima gör aşıqı-parvanəyi.

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində təsirlik halın *-yi* şəkilçisi dialekt və şivələr üçün, xüsusən qərb qrupu dialektləri üçün demək olar ki, norma səviyyəsində olsa da, ədəbi dil üçün norma deyil, bunun əksinə olaraq, müasir türk dilində ədəbi norma kimi sabitləşmişdir.

Yerlik hal. "Divan"da yerlik hal *-da, -də* şəkilçisi ilə formalaşır və əşyanın harada yerləşdiyini, hadisələrin vaxtını, zamanını bildirir; mətdəyə yönük və çıxışlıq halların funksiyasını yerinə yetirə bilir.

Çıxışlıq hal *-dan, -dən* şəkilçisi ilə ifadə edilərək hərəkətin çıxış nöqtəsini bildirir.

Nəsiminin dilində *-dan, -dən* şəkilçisindən daha çox səbəb-məqsəd semantikasında istifadə edilmişdir və bu səbəbdən daha çox səbəb-məqsəd mənalı köməkçi sözlərin tərkibində müşahidə olunur:

Ayrılıqdan yar mənim bağrımy büryan cəylədi!
Özünü bir yana saldı, məni büryan cəylədi!

yaxud:

Könlümüz bir yar əlindən xəstədir,
Gözi qara, qaşları peyvəstədir!

Çıxışlıq halında işlənmiş söz poetik mənada bütövün bir hissəsini bildirir və beytdə "ibarət" sözünün semantik mənə qarşılığı kimi çıxış edir.

Beytlərdə işlənən *kirpigidən, xalindən, qəmzadən, qaşlarından* sözlərini eyni uğurla *kirpigidən ibarət, xalindən ibarət, qəmzadən ibarət, qaşlarından ibarət* birləşmələri şəklində də işlətmək mümkündür. Müqayisə edək:

Taki zülfü qaşlarından gözləri çəkdi çəri.

Kirpigidən canşikar, oxlar düzmüşsən, vəli,
Qaşların uci kəman etmək dilərsən, etməgill!

Çıxışlıq halda işlənmiş söz hərəkətin, bütöv obyektin yox, onun bir hissəsinin üzərində cərəyan etdiyini, habelə əşyanın müəyyən hissəsini (*atlasından, malından*), insan toplusundan bir qrupunu (*arıflardan*), sayıla bilməyən anlayışların bir qismini (*elmi-hikmətdən*), müqayisə mənasını (*incədən incə*) bildirir.

Çox tez-tez ismin çıxışlıq halında işlənmiş söz müxtəlif frazeoloji birləşmələrin tərkib hissəsi olur: *canü dildən, gəmin narından, qəm ucundan, gözündən ayrılmaz, özündən bixəbər, yavuz (pis) gözədən iraq* tipli frazeoloji birləşmələri maraqlıdır ki, bu gün heç bir leksik semantik dəyişikliyə uğramadan Azərbaycan dilində işlənməkdədir.

Nəsimi dilində marağ doğuran morfoloji hadisələrdən biri də qədim alət halının işlənməsi ilə əlaqədardır: şairin poeziyasının lirik notlarının reallaşmasında alət halında formalaşmış müxtəlif məzmunlu zərflərin rolu kifayət qədərdir: *sənsizin, gözün, yarın (sabah)* zərfləri mətnin emosional yükünün açıqlanmasında mühüm rol oynayır.

Tədqiqatlar göstərir ki, alət halı türk dillərinin ən qədim dövrlərinin nişanəsidir. Tarixən zəngin mənalara malik olmuş alət halı həm də zərf mənalı sözlərin yaranmasına xidmət etmişdir:

Ey pəripeykər, sənün eşqin mənə olsun hərəm,
Gör dəxi söhbət datarsam sənsizin bir yar ilə!

Beləliklə, Nəsimi dilində ismin hal kateqoriyası üçün səciyyəvi cəhətlər bunlardır:

1. Nəsimi dilində işlənmiş ismin altı halı bu gün Azərbaycan dilində işlənməkdədir.

2. Yiyəlik halın burun samiti sağır-nun *ŋ* fonemi müstəsna olmaqla? bütün hal şəkilçiləri müasir Azərbaycan dilində işlənməkdədir; sağır-nun bu gün əsasən qərb qrupu dialekt və şivələrində daha fəaldır.

3. Yiyəlik halın III şəxsin teki mənsubiyyət şəkilçisi ilə işlənməsi – *ləbi, yanağı* variantının "ləbi"nin "yanağı"nın əvəzinə işlənməsi Nəsimi dili üçün səciyyəvi haldır.

4. Mətnə halların funksiya etibarilə bir-birini əvəz etməsi çox yayılmış qrammatik hadisədir. Bu mənada ismin adlıq halı daha fəaldır: adlıq halın ismin yiyəlik, yönlük, təsirlik hallarının funksiyasında işlənməsi, yönlük halın ismin təsirlik və çıxışlıq halların funksiyasında, təsirlik halın yönlük halın funksiyasında, yerlik halın yönlük və çıxışlıq halın funksiyasında, çıxışlıq halın yönlük halın funksiyasında işlənməsi müşahidə edilir.

5. Qıpçaq qrupu türk dilləri üçün səciyyəvi olan *-ğa, -ğə* şəkilçisi yönlük halın qrammatik göstəricisi kimi, Nəsiminin dilində də bəzi hallarda təsadüf olunur, lakin səciyyəvi deyil.

6. Qədim türk dillərində fəal hal kimi işlək olmuş alət halı bəzi zərflərin tərkibində (*sənsizin, yarın*) müşahidə edilir.

Nəsiminin dilində kəmiyyət anlayışının iki forması vardır: tək və cəm.

Tək anlayışı iki yolla yaranır:

1. Sintaktik yol;
2. Morfoloji yol.

Sintaktik yolla təklik anlayışı tək isimlərin müvafiq sözlərlə sintaktik birləşmə yaratması, yəni miqdar sayı bir sözünün iştirakı ilə (*bir baş, bir ləhzə*), işarə əvəzliliklərinin (*ol, şol, bu*) və numerativ sözlərin iştirakı ilə və s.

Təklik anlayışı morfoloji yolla düzəlməsi yiyəlik birləşmələrinin I, II, III şəxs təkinin göstəricisi *ŋ* vasitəsilə düzəli:

Azərin olsun nigariŋ zülfü ilə qaşınə!
Yer macal bulsam həbibəŋ çevriləydim başınə.

Cəmlik (çoxlıq) anlayışı da iki yolla yaranır:

- 1) Leksik-sintaktik yol;
- 2) Morfoloji yol.

Cəmliyin leksik-sintaktik yolla yaranan tipləri aşağıdakı vasitələrlə düzəli:

1. Tək isimlərin miqdar sayları ilə komponent təşkil etməsi: *min dil, beş gün, on səkkiz min alam*.

2. İsimlərin miqdar bildirən çox bir neçə qeyri-müəyyən saylarla birləşməsi ilə: *cövrü cəfası çox, bir neçə daş, çox könnülər*.

3. Qədim türk dillərində kəmiyyət bildirən *bəsi // basa, yügüş // oğuş* sözlərinin iştirakı ilə.

4. Bir sayından çox miqdar sayları ilə numerativ sözlərin birləşməsi ilə: *min gaz, neçə yol, yüz karat və s.*

5. Çoxluq anlayışı bəzən cümlənin ümumi məzmunundan yaranır:

Surətin nəqşinə xəyal irəməz!
Gözlərin əlasinə al irəməz!

Şol qədər safidir ləbiŋ eyni,
Kim, anuŋ əbinə zülal irəməz!

Garçi ayi yüzünə bənzədürəm,
Qaşların şəklinə hilal irəməz!

Neca günəşin, ey qəmər ki, səna,
Ta əbəd zərrəcə zəval irəməz!

Beytlərdə işlənmiş *irəməz* fel forması ("irə bilməz" mənasında) *çata bilməz* bacarıq formasının semantik qarşılığıdır: məzmunu isə lirik qəhrəmanın məxsusi keyfiyyətinin adı haldan çox olmasını göstərməkdir. Suretin nəqşinə xəyal irəməz, yəni suretin xəyala gətirilə bilməyəcək dərəcədə gözəldir: *Gözlərini almasına al irəməz* – iki mənada çoxluq əks olunub: 1. Dilbərini gözlərinin rənginə heç bir rəng çata bilməz; 2. Dilbərin baxışları o qədər cazibədar ki, heç bir al hiylə ona çata bilməz! Ayı sənin üzünə bənzətsəm də, qaşlarının əyrisinə heç bir hilal çata bilməz! Sən elə bir günəşsən ki, sənə günəş kimi heç bir zaval gələ bilməz!

6. Məzmununda çoxluq anlayışı ifadə olunan *bəniz*, *göz*, *yanaq*, *ağız*, *yüz* sözlərilə yanaşı, "Divan"da çoxluq bildirən *qaş*, *kirpik*, *diş*, *dodaq*, *zülf* və s. sözlər də kəmiyyətə birdən çox olan anlayışı ifadə edir.

7. Ədədlərlə sayıla bilməyən çoxluq anlayışı ifadə edən isimlər kəmiyyət məzmununu bildirir: *od*, *qan*, *bal*, *su*, *toz*, *şarab*, *şölə*, *nur*, *mey*, *nar* (od); *yaş* (göz yaşı), *zəhər*, *torpaq*, *yel* və s.

8. İnsan çoxluğu bildirən toplu isimlər: *bölük*, *çəri*, *əhl* (əhali), *xalq*, *tayfə* (tayfa).

Kəmiyyət anlayışı morfoloji yolla, çuvaş dili müstəsna olmaqla, bütün türk dillərində işlənən *-lar*, *-lər* şəkilçisi ilə, bəzən qədim cəmlilik göstəricisi *-z* və nisbətən son dövrlərin məhsulu hesab edilən *-q*, *-k* şəkilçiləri vasitəsilə yaranır.

-lar, *-lər* şəkilçisi ilə yaranan kəmiyyət qəməzlərin, fitnələrin, anlar və s.

Nəsiminin dilində *-lar*, *-lər* şəkilçisi yalnız öz əsas funksiyasında, yəni kəmiyyət, çoxluq bildirərək sözdəyişdirici şəkilçi kimi deyil, həm də II şəxs cəmdə şəxs əvəzliyinə artırılaraq, sözdüzəldici şəkilçi kimi çıxış edir, özlüyündə, cəmlilik bildirən *-lar*, *-lər* şəkilçisini qəbul etdikdən sonra ikiqat cəmlənin, eyni zamanda ümumiyyətdə xüsusi bir insan qrupu mənasını qazanır, substantivləşir, öz əsas keyfiyyətindən də tam uzaqlaşır. Belə hallarda, A.M.Şerbakın da

müşahidə etdiyi kimi, türk dillərində *-lar*, *-lər* həm də üslubi seçiyə qazanır, sözlərə ya hörmət, məhrəbən münasibət, yaxud da istehza, ironik münasibət əşlənir.

"Divan"da hər iki mənə müşahidə olunur: 1) *-lar*, *-lər* II şəxs cəmiyyətə əvəzliyinə artırılaraq hörmət, lütfkarlıq və məhrəbən münasibət yaradır:

Eşq içində binəva qaldım, həqə cəhd eylərəm,
Halimi ərz edə bilmədim, şahı-xubən, sizləm!

Abi-həyvən qiymətin həyvənə sorma, Xızra sor,
Çünki idrak eyləməz hər dəgmə həyvən sizləm!

Hüsn içində Yusifi-Kənana təhsin etməzəm,
Çün onun dövrəni keçdi, gəldi dövrən sizləm!

2) *-lar*, *-lər* düzəltmə sifətlərə artırılaraq onların substantivləşdirir, həm də onlara kəmiyyət (çoxluq) məzmununu verir: *dərmansızlar*, *cansızlar*, *əhd-i-pəymansızlar* bu qəbildəndir.

-lar, *-lər* "neca" sual əvəzliyinə artırılaraq onlara abstrakt, mücərrəd mənə verir:

Bir günəşdir Nəsimi kim anıq,
Necələr zərrəsinə həzrətdir! (133 I)

-lar, *-lər* ismi xəbər tərkibində çıxış edir, xəbərlik kateqoriyasının funksiyasını yerinə yetirir, lakin kəmiyyət məzmununu tam itirmir və bu halda hərəkətin davamlılığını (çoxluğunu) bildirir:

Dildarə müştəq oldu cən, anıq cəmalin arzular!
Hicrənə qatlanmaz könül, yanq vüsəlin arzular!

Yandırdı şövqə bağrımı, gör uş dutuşdı kim, necə,
Cənim susamışdır, ləbin abi-züfəlin arzular!

-lar, *-lər* şəkilçisi III şəxsin cəmində fəli xəbərlərə artırılarkən qrammatik məzmunundan daha çox üslubi poetik effekt yaratmağa xidmət edir. Nəticədə Azərbaycan poeziyasının klassik nümunələri – klassik şedevrləri yaranır. Belə poetik nümunələr Nəsiminin dili üçün çox seçiyəvidir:

Labiyyə əhli-nəzər çəsmeyi-heyvan dedilər.
Gərçi uçmağ hurisi, cümlə anə can dedilər!

Kirpigidən dilədim könlümü, qaşınla gözün,
Qoymadı bizdə ani, zülfü-müənber dedilər!

Dişləriñ nəzminə dürdaneyi-göhr dedilər!
Göricek yüzünü xələ ayət-i-akbər dedilər!

Şübhəsiz, belə misraları adı intonasiya ilə oxumaq mümkündür deyil, bu prosesdə *dedilər* feli xüsusi rola malikdir. Felin isə xüsusi ahəng, emosiya və ekspressivlik kəsb etməsində *-lar*, *-lər* şəkilçisinin rolu göz önündədir.

Yeri gəlmişkən, türkologiyada *-lar*, *-lər* haqqında maraqlı fikir çoxluğu mövcuddur: Ramstedt onu monqol mənşəli *-nar* şəkilçisi ilə bağlayır. Minkaçi *-lar*, *-lər* şəkilçisini "olar" əvəzliyinin törəməsi hesab edir. Kotviçin mülahizələrinə görə *-lar*, *-lər*... şəkilçisinin ilk samiti *l* yakut dilində birgəlik göstəricisi olan *-la*, *-lan*, sifət düzəldən *-lu*, *-luk*, *-laa*, toplumu sayları düzəldən *-la*, zərf düzəldən *-lay*, *-lu* şəkilçiləri ilə eyni kökdəndir. B.A.Şerebrennikov Ramstedtə əsaslanaraq *-lar*, *-lər*... şəkilçisinin qədim türk dillərində mövcud olmuş *-li* cəmlilik əlamətindən törədiyini qeyd edir və *-li* cəmlilik şəkilçisinin müasir türk dillərində *inili-acılı* (böyüklü-kiçikli), *ünili-Künli* (gecəli-gündüzlü) tipli qoşa sözlərdə çoxluq, birgəlik semantik kasınan yaşadığını göstərir. Bizə elə gəlir ki, yuxarıda göstərdiyimiz şəkilçilərin hər birində iştirak edən *l* samiti (*-r* sonununun ekvivalenti kimi) nə vaxtsa birdən çox əşyanı bildirmişdir.

Nəsiminin dilində çoxluq, kəmiyyət anlayışı həm də qədim cəmlilik göstəricisi *-z* feli (*doğmuşuz*, *düşmüşüz*) və ismi (*məcnun-laruz*, *xəlifəzadəyiz*) xəbərlərdə, birinci şəxs mənsubiyyət şəkilçilərinin tərkibində (*yar*, *vəfadamız*, *bazamız*), eləcə də *-q*, *-k* (*olduq*, *gördük*) şəkilçiləri vasitəsilə yaranmışdır.

Beləliklə, Nəsiminin "Divan"ında kəmiyyət kateqoriyası aşağıdakı xüsusiyyətlərə malikdir:

1. "Divan"da kəmiyyət kateqoriyası iki anlayışı bildirir: təklik, cəmlilik.

2. Tək anlayışı əsasən sintaktik və morfoloji üsulla düzəldir: sintaktik üsulda iki komponent iştirak edir, birinci ikincinin tək

haldə olmasını bildirir. Morfoloji üsul I, II, III şəxsin tək mənsubiyyət şəkilçiləri vasitəsilə düzəldir.

3. Cəmlilik leksik-sintaktik və morfoloji üsulla yaranır.

4. Cəmiyyətin leksik-sintaktik vasitələrlə ifadəsi tək isimlərin miqdar sayları ilə yanaşmasından; tək isimlərin kəmiyyət mənalı təyin-sözlərlə yanaşmasından; kəmiyyət mənalı qədim türk sözlərlə; kəmiyyət məzmunlu ayrı-ayrı müstəqil cümlə; Eyni köklü sözlərin təkrarı ilə; birdən artıq mənalı sözlərlə; ədədlə sayıla bilməyən isimlərlə; insan çoxluğu bildirən isimlərlə; kəmiyyət saylarının numerativ sözlərlə yanaşmasından;

5. Morfoloji vasitələrlə yaranan kəmiyyət şəkilçiləri bunlardır: *-lar*, *-lər*; *-z* *-q*, *-k*

Mənsubiyyət kateqoriyası

Nəsiminin dilində mənsubiyyət kateqoriyası müasir Azərbaycan dilində, habelə onun dialekt və şivələrində işlənməkdə olan qrammatik göstəricilərlə ifadə edilir, lakin böyük emosionallıq kəsb edir.

I şəxsin təkində sözlərə *-im*, *-üm*, *-um*, *-üm* şəkilçisinin artırılması ilə yaranır, ərəb qrafikasına uyğun olaraq yazıda yalnız *m* samiti ilə əks olunur:

Ey gülüm, ey sünbülüm, ey süsənəm, ey ənberim!
Ey mənim nüqlüm, yenə, həbibü nəbatü, şəkkərim.

Ey təbibim, ey həbibüm, ey cannım, ey həmdənim!
Ey rəfiqim, ey şəfiqim, ey bəgüm, ey dilbərim!

Ey buharım, ey nigarım, ey şıkarım, ey şahidim!
Ey hərifim, ey zərifim, ey şərifim, ey sorvərim!

Mənsubiyyət şəkilçili söz xəbər şəkilçisini qəbul edib cümlənin xəbəri olur:

Həbibimdird, təbibimdird, gülümdür, öndəlibimdird!
Rəfiqimdird, şəfiqimdird, qənimimdird, qəmkəsarımdird!

Vücudümdür, rəvanımdır, damarımdakı qanımdır!
Bu gün şahı cahanımdır, ləfəftli nigarımdır!

Sərəfrazım, həbibimdir, bu dərdimə təbibimdir!
Bu gün yarı-qədimidir, cahanda iftixarımdır!

Nəsiminin poetik dilində çox tez-tez mənsubiyyət kateqoriyasının I şəxsin tək göstəricisi m samiti xəbərlək şəkilçisi iştirak etmədən cümlənin ismi xəbəri funksiyasını emosional şəkildə ifadə edir, xatırladaq ki, şairin poetik dili üçün mənsubiyyət göstəricisi m öz qrammatik məzmunundan daha çox poetik-ekspressiv-emosional bir "vəzifə" daşıyır və Nəsiminin poetik dilini poetik üslubunu səciyyələndirən əsas vasitələrdən biri kimi qiymətləndirilə bilər:

Ənisim, rəhbərim, yarım, gülər yüzlü güləndamım!
Əbirim, ənbirim, mişkim, boyu sərv-i-xuramanım!

Əzizim, sərvərim, ömrüm, hədisim, təfsirim, elmim!
Çü lə'li yaqutum, dürrüm, şikanım, göhərim, kanım!

Kələmüm, zikri-quranım, kitabım, fikri-tövhidim!
Namazım, taətmə, şükrüm, qiyamım, cümlə ərkanım!

Həyatım, rahatım, mehrim, nəcatım, ülfətim, zatım!
Təbibim, şərbətim, Xızrım, vücudım, taətim, canım!

Qeyd etmək lazımdır ki, belə hallar Azərbaycan klassik ədəbiyyatında dahi söz ustalarının yaradıcılığında müşahidə olunur. Xatırladaq ki, türk dillərində mənsubiyyət şəkilçiləri xəbərlək şəkilçilərindən vüsət tapıb, xəbərlək göstəriciləri isə şəxs və işarə şəxs göstəricilərindən inkişaf etdiyindən mənsubiyyət göstəricisinin həm də xəbər şəkilçisinin funksiyasını ifadə etməsi mümkündür.

Nəsiminin dilində isə bu hal sırf poetik vasitədir.

I şəxs tək şəkilçisi qəbul etmiş söz ismi (təyini) söz birləşmələrinin tərkib hissəsi kimi çıxış edir və bu halda söz birləşməsinin təyin edən birinci komponenti bir və ya daha artıq sözdən, hətta cümlədən ibarət ola bilər:

Fazilim, kamilim, meylim, muradım, məqsədım, könlüm,
Cavabım, məsələm, sözlüm, *dilimdə cümlə dəstanım!*

Əzəldəndir mənim dərdim, sözi gerçək, yüzi bədrim,
Mühəbbim, sevdigim, mehrim, *siyah zülfli pərişanım!*

I şəxs mənsubiyyət göstəricisi qəbul etmiş söz cümlənin xəbəri olur. Əslində III növ ismi (təyini) söz birləşməsi (mənim ənisim) olmasına baxmayaraq, sözdən qənaətlə istifadə etmək prinsipinə əsaslanaraq, I komponent ixtisar edilir və bu zaman I şəxs tək mənsubiyyət şəkilçisinin predikativlik funksiyası daha da qabarıq görünür, nəticədə yüksək ekspressiv-emosionallıq kəsb edən poeziya nümunələri yaranır:

Nigarım, dilbərim, yarım, ənisim, munisim, canım,
Rəfiqim, həmdəməim, ömrüm, rəvanım, dərdə dərmanım!

Şahim, mahim, dilaramım, həyatım, dirligim, ruhım,
Pənahım, məqsədım, meylim, muradım, sərvərim, xanım!

Qəmərçöhrəm, pəriruyum, zərifim, şuximü şəngim,
Səmənbuyum, güləndamım, səhi-sərv-i-xuramanım!

Gülüm, reyhanım, oşcarım, əbirim, ənbərim, udum,
Dürüm, mirvarim, kanım, əqiqim, ləli mərcanım!

Çırağım, şəmimü nurim, ziyam, yıldızım, şəmsim,
Həzarım, bülbülüm, kəbkim, Nəsimiyi-xoşəlhənim!

Göründüyü kimi, qəzəldə işlənmiş mənsubiyyət formalı sözlər birinci tərəfi (mənim) budanmış III növ ismi (təyini) söz birləşmələridir. Burada işlənmiş nigarım, dilbərim, yarım, ənisim, munisim, canım və s. sözlər əslində mənim nigarım, mənim dilbərim, mənim yarım, mənim ənisim, mənim munisim, mənim canım deməkdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, ismi söz birləşmələrində, xüsusən III növ ismi söz birləşmələrində I tərəfin ixtisar edilməsi xalq dilində sözə qənaət prinsipi ilə əlaqədar olaraq xalq yaradıcılığı janrlarında, xüsusən bayatılarda çox geniş yayılmış qrammatik ixtisardır. Alimlərin fikrincə, bu tip ellipsis xalq dili yığcamlığı, az sözlə ifadə variantları, sözdən qənaətlə istifadə etmək kimi xalq müdrikliliyi ilə yaranmış fonetik qrammatik hadisələrdir, alimlərin müşahidələrinə görə klassik şerə də möhz xalq dilindən götürülmüşdür. Onu da qeyd

etmək lazımdır ki, mənsubiyyət kateqoriyasının I şəxsin tək şəkilçisi Nəsiminin dilində türk mənşəli Azərbaycan sözlərinə əlavə olduğu kimi, alınma ərəb və fars dili sözlərinə də artırılaraq, eyni emosionallıq, eyni ahəngli klassik şedevrlərin yaranmasında həlledici rol oynamışdır.

II şəxsin tək sözlərə sağır-nun (ŋ) foneminin artırılması ilə yaranmışdır: *gözləriŋ, ləbləriŋ* və s.

Gör yüzün ayın görənə, ey cahanın fitnəsi,
Şübhəsiz həqqi gören sahibnəzər dərsem, nola?

Nuri-ımandır cəmalın, kim ki, sədəqna deməz,
Kafirü müşrikdir, ana div əgər dərse, nola?

Kirpigin nəvək oxudur, qaşların Çaçı kəman,
Uğramaz aşıqdan özge ol oxun peykaninə.

II şəxsin tək halda işlənmiş mənsubiyyət şəkilçili söz xəbərlik şəkilçisi qəbul edib, cümlələnin xəbəri olur və söz birləşməsinin I komponenti düşür və Nəsimi dilini səciyyələndirən poetik vasitə kimi xüsusi emosionallıq intonasıya və ahəngdarlıq kəsb edir:

Vüsalındır, vüsalındır, vüsalın,
Nəimi-xüldü ömri-cavidan!

Əruz vəzninin tələbinə uyğun olaraq III şəxsin tək sözlərinə samitlərdən sonra *-i*, saitlərdən sonra *-sı*, şəkilçisini artırmaqda yaranmışdır: sözi, todağı, dürdanəsi, əfsanəsi, pərvanəsi və s.

-sı mənsubiyyət şəkilçili söz ismin çıxışlıq halında işlənərək mədrək məzmunlu fikirlərin xüsusən poetikləşməsi hadisəsi ilə qarşılaşırıq:

Məna sürmə kimi gözdən ayağın tozi yaraşar
Kı, yegrəkdir anıŋ tozi həkimin tutiyasından.

Böyük şair Nəsimi Ana dilinin qrammatik formalarına poetik dön geydirmə məharətinin ustası olmuşdur. Şairin bir sıra beytlərində III şə. tək mənsubiyyət şəkilçisi *-si* kəmiyyət məzmunu bildiren qədim *-s* elementi ilə omonim münasibətdə olub, keyfiyyətin, əlamətin müqayisəli yolla, çoxluğunu, üstünlüyünü bildirir:

Divanə oldi dəli köŋül, saçın zəncirinə bağla!
Mənim könlüm dəlüsünə səniŋ zülfün teli zənciri! (53, III)

Yüzün nuri-təcəlli məzhəridür,
Sözün tatlısı abi-kövsəridür! (110, I)

Şəbi-yeldadır saçın gecəsi,
Surətŋ bədrinə qəmər dedilər! (227, I)

Saçın qaranqusundan yüzün nuri göründi,
Hər qəndə şam olursa, ardınca sübhəmdir! (320, I)

Beytlərdə işlənmiş könlüm dəlisi, sözün tatlısı, saçın gecəsi, saçın qaranqusu III növ ismi birləşmələrdə ikinci komponent əlavə ekspressiv, emosional mənə ilə yüklənmişdir, çünki mətnlərdən də görünür ki, könlüm dəlisi – həddindən artıq sevinmiş könlü, sözün tatlısı – ən şirin söz, saçın gecəsi – ən qara saç, saçın qaranqusu, ən qara saç mənasını ifadə edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, III şə. tək mənsubiyyət şəkilçisi göstəricisi ilə kəmiyyət əlaməti *-s* formatı arasındakı omonimlik hələ Q.Ramstedt tərəfindən qeydə alınmışdır. Alim göstərir ki, qədim türk dillərində cəmlik əlaməti olan *-s* elementi III şə. mənsubiyyətin tək halını bildirmiş, sonradan onlarda ayrı-ayrı mənə xüsusiyyəti formalaşmışdır.

Nəsiminin dilində *-si* şəkilçisinin *-yi* fonetik variantına təsadüf etdik:

Eşqinə kim ki qılmadı başla cani fəda,
Dərdinə çarə bulmadı, uğramadı dəvayinə!

Vermişəm ol qəra saçın qövlü qərarinə köŋül,
Gerçi inanmazam anıŋ əhdinə və vəfayinə!

Canverici ləbindədir şərbəti xəstə könlümün,
Kimdir irişdirən anı şərbətinin şəfayinə!

Ləli ləbin hədisini incüyə nisbət eyliyan,
Gör nə cəfalər eyldi göhəri – canfəzayinə!

Eşqinə verməsün könül şol sənəmin Nəsimi tək,
Kimki təhəmmül eyləməz cövrünəvi cəfayinə!

Hələlik başqa klassiklərimizin dilində təsadüf etmədiyimiz bu şəkilçi düşündürük ki, ən qədim dövrlərin relikiya elementi ola bilər, çünki xalq damısq dilində belə hallara təsadüf olunur.

Beləliklə, "Divan"da mənsubiyyət kateqoriyasının aşağıdakı xüsusiyyətləri vardır:

1. Mənsubiyyət kateqoriyası Nəsimi "Divan"ın ən seçiyəvi kateqoriyalarından biridir;

2. Mənsubiyyət kateqoriyası müasir Azərbaycan dilində sabitləşmiş şəxs şəkilçiləri vasitəsilə düzəlik;

3. Mənsubiyyət kateqoriyası Nəsimi dilinin poetik vasitəsi kimi çox fəaldır və şairin ekspressiv-emosional üslubunun ən seçiyəvi vasitələrindən biridir;

4. II şəxsin təkində qədim sağır nun (ŋ) fonemi fəaldır.

Xəbərlilik kateqoriyası

Türk dillərinin ən zəngin kateqoriyalarından olan xəbərlilik kateqoriyası Nəsiminin dilində də bugünkü Azərbaycan dilində sabitləşmiş *-am, -əm, -uq, -ük* (I şəxsin təki, cəm), *-san, -sən* (II şəxsin təki); *-dur, -dir, -dur, -dür* (III şəxsin təki) şəkilçiləri ilə düzəlik.

I şəxsin tək göstəricisi *-am, -əm* həm türk mənşəli Azərbaycan sözlərinə, həm də alınma sözlərə artırılaraq xüsusi emosionallıq və ekspressivlik əks etdirən poeziya nümunələrinin yaranmasına xidmət edir:

Surəti-rəhmani buldum, surəti-rəhman mənəm!
Ruhi-mütləq, haq kəlamı, qafı əl-quran mənəm!

Həm mühitü həm kənarəm, həm sədəf, dürdanəyəm!
Həm bu bəhrin göheri, həm göheri-üman mənəm!

Zülmətəm, mövtəm, məmətəm, həm həyatəm, həm məmmət,
Möminə nuhəm, nicətəm, kafirə tufan mənəm!

Saqiyəm, şəməm, şərəbəm, həm xumarəm, həm xəmir,
Səlsəbiləm, saqiyəm, həm sağərü peyman mənəm!

Həm səlatəm, həm zəkətem, həm mənəm zirü riyə,
Həm mənəm imanı-tohid, şöleyi-iman mənəm!

Göründüyü kimi, I şəxs şəkilçisinin I şəxs əvəzliyinə artırmaqla və mənəm sözünü misraların ismi xəbərini fasiləsiz təkrar etməklə şair öz daxili emosiyasını daxili həyəcanını hətta bugünkü oxucuya da çatdırmaqla bilir! Bu beytlər, şairin təkrarsız bir şəxsiyyət olmasını oxucunun gözü qarşısında canlandırır. Eyni zamanda I şəxs xəbərlilik göstəricisinin təkrar edilməsi şəkilçinin qrammatik vəzifəsindən daha çox poetik funksiya daşması da göz önünə gəlir. Beytdəki müstəqillik və ahdədarlıq bir tərəfdən müxtəlif sözlərə I şəxs sonluğunun artırılması ilə əmələ gəlirsə, digər tərəfdən də *mənəm* ismi xəbərinin sonsuz təkrarından yaranır.

I şəxsin cəmində qədim kömiyyət göstəricisi ünsürü daha fəaldır: *xəlifəzadə, yiz, bizüz, olmuşuz, qatreyi-bəhriz* və s.

"Divan"da III şəxsin həm təki, həm cəmi üçün işlənen ən fəal şəkilçi *-dur, -dir, -dur, -dür* göstəricisidir:

Bu nə adətdir, ey türk pərişad!
Qəmişdən olmadım bir ləhzə azad!

Nəsiminin kəlamından eşitgil,
Vəfasızdır cahən son qılma bidad!

Nəsiminin poetik dili üçün seçiyəvi xüsusiyyətlərdən biri şairdə tez-tez xəbər şəkilçisi *-dir, -dür* şəkilçisinin düşməsi, yalnız qəzəlin son misrasında xəbərlilik göstəricisinin "bərpa olunmasıdır". Bu hadisə ilk növbədə şairin qrammatik vasitələrə poetik don geydirməsi və onları ekspressiv mənə ilə yükləməsi ilə əlaqədardır. Beləliklə, şairin xüsusi səyi ilə Azərbaycan dilinin qrammatik quruluşu üslubi məqamlarla zənginləşir:

Əcəb ləlişmi şol, ya cani-əhbab?
Əcəb zülfüymü, ya zənciri-pürtab?
Əcəb yüzüğü şol, ya xirənəi-nab?
Əcəb dişinmi şol, ya lələi-nab?
Əcəb eyniği şol, ya sehri-babil,
Əcəb qaşınmi şol, ya taqi-mehrab?
Əcəb şol məsti-sevdayi-moğolçin,
Mənəm bəxtimmidir, ya çəşmi-pürxab?

Türkoloji ədəbiyyatlarda qeyd edildiyi kimi, *-dır, -dir, -dur, -dür* xəbərlük göstəricisi qədim *durur//turur* forma sözdən törəmişdir və bunun əsasında durmaq feli *durur*.

"Divan"da xəbərlük kateqoriyasının *durur* forma sözlə ifadəsinə də təsadüf olunsada *tubadurur, artıqdurur, danədürür, -dır, -dir, -dur, -dür* daha fəaldır.

Xəbərlük kateqoriyasının inkar forması *degil* inkarlıq vahidi ilə düzəlir: *aşına degil, momin degil* və s.

Beləliklə:

1. Xəbərlük kateqoriyası Nəsimi "Divan"ında ən fəal kateqoriyalardan biridir.

2. Qrammatik vahidlərin poetik ifadə vasitəsinə çevrilməsi xəbərlük kateqoriyasında da müşahidə olunur. Bu mənada I və III şəxs tək şəkilçiləri daha fəaldır.

3. Xəbərlük kateqoriyası "Divan"da da əsasən, müasir Azərbaycan dilində sabitləşmiş şəkilçilər vasitəsilə düzəlir, bəzən qədim *z* və *-durur* şəkilçiləri də özünü göstərir.

1. Abdullayev Ə.Z. Qədim *-in* şəkilçili hal forması və onun Azərbaycan dilində sonrakı vəziyyəti. I məqalə. S.M.Kirov adına ADU-nun Elmi əsərləri, 1977, № 6; II məqalə. S.M.Kirov adına ADU-nun Elmi əsərləri, 1978, № 1.

2. Axundov A.A. Dilin estetikası. Bakı, 198

3. Axundov A.A. Azərbaycan dilinin tarixi fonetikasi, Bakı 198

4. Axundov A.A. Dil və ədəbiyyat I, II c. Bakı, 2000.

5. Ализаде А.Дж. Категория числа в азербайджанском языке Баку, 1966.

6. Асланов В.И. К вопросу об изучении творческого наследия Ималеддина Насими. Сов. Тюрк. 1973, № 5.

7. Асланов В.И. Рецензия на монографии К.Барил "The Quatrains of Nesimi", Сов. тюрк. 1975, № 3.

8. Асланов В.И. Из этюдов по исторической фонетике азербайджанского языка (о фонеме). Изв. АН.Азерб. ССР серия Лит. языка и искусства № 1, 1967.

9. Асланов В.И. "Дивани лубат-ит-турк". Махмуд Кашгари и азербайджанский язык. "Сов. тюрк." 1972, № 1.

10. Aslanov V.I. Fəli idarə ilə əlaqədar olaraq isim hallarının miqrafiyası haqqında bəzi qeydlər. Azərb. SSR EA "Xəbərlər"i, 1960, № 2.

11. Асланов В.И. Некоторые замечания о языке Насими. Сб. "Насими", Баку, 1973.

12. Асланов В.И. Некоторые вопросы глагольного управления в памятниках азербайджанского языка в сравнительном освещении (переходные глаголы). Баку, 1960.

13. Aslanov V.I. Daxili obyektli fəllər və ellipsis haqqında bəzi qeydlər. Nizami adına Ədəbiyyat və Dil İnstitutunun əsərləri. XVI c. Bakı, 1960.

14. Асланов В.И. Из этюдов по исторической фонетике азербайджанского языка (о фонеме η) Изв. АН Азерб. ССР. сер. лит., искусства и языка, 1966, № 2.

15. Ашнин Ф.Д. Указательные части тюркских языках. Изв. АН СССР, 1958, № 5.

16. Ашнин Ф.Д. Принципы дифференциации турецких указательных местоимений. Вopr. языкознания. М-Л, 1958. № 2.

17. Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt və şivələri. Bakı, 1967.
18. Azərbaycan dilinin Muğan qrupu dialekt və şivələri. Bakı, 1955.
19. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı, 1964.
20. Баскаков Н.А. О соотношении значений личных и указательных местоимений в тюркских языках. Докл. и сообщ.
21. Баскаков Н.А. По вопросу о происхождении личных и указательных местоимений. Изв. АН СССР. 1951. № 1.
22. Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. М., 1952.
23. Батманов Й.А. Язык йенисейских памятников древнетюркских письменности. Фрунзе, 1959.
24. Besim Atalay. Türk dilinde ekler ve kökler üzerine bir dineme İstanbul, 1942.
25. Богородицкий В.А. Введение в татарское языкознание в связи с другими тюркскими языками. Казан, 1953.
26. Боржаков А. Местоимения в современном туркменском языке. Ашхабад, 1964.
27. Будагова З.И. Эллиптические предложения в современном азербайджанском языке. Сов. тюрк. Баку, 1972. № 5.
28. Cavadova M.N. Şah İsmayıl Xətayinin leksikası, "Dəhnamə" poeması üzrə, Bakı, 1972.
- 28a. Cahangirov M.S. Təşəkkül dövründə Azərbaycan ədəbi dilinin aparıcı üslubları. Elm. 1986. səh. 78.
29. Cəfərov Ş. Müasir Azərbaycan dili, Bakı, 1970.
30. Cəfərov N.Q. Azərbaycanşünaslığa giriş. Bakı, 2000.
31. Deni Y. Türk dili qrameri. İstanbul, 1941.
32. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. Bakı, 1978.
33. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan dilinin üslubiyyəti. Bakı, 1966.
34. Дмитриев Н.К. Категория принадлежности. ИСГТИ, II М, 1956.
35. Дмитриев Н.К. Грамматика башкирского языка. М-Р, 1948.
36. Дмитриев Н.К. Грамматика кунукского языка.
37. Древнетюркский словарь. Л., 1969.
38. Hacıyev T.Y. Azərbaycan ədəbi dili tarixi (Təşəkkül dövrü). Bakı, 1976.

39. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dilində təktərəfli və mürəkkəb söz birləşmələri. Bakı, 1957.
40. Исхаков Ф.Г. Местоимения. ИСГТУ II М., 1956.
41. İslamov M. Nuxa dialekti. Bakı, 1968.
42. Исламов М. Древние формы личных местоимений в диалектах и говорах азербайджанского языка.
43. Kitabı- Dədə Qorqud. Drezden. Ankara, 1958.
44. Kaşqari M.Divani lüğət-it türk. I, II, III, Ankara, 1939, 1940, 1941.
45. Koşqori M.Divani lüğət-it türk. т. I, Тошкент, 1960.
46. Kathleen R.F. Burrill. The Quatrains of Nesimi. Paris. Monton, 1972.
47. Кононов Н.А. Грамматика современного турецкого литературного языка. М-Л, 1956.
48. Кононов Н.А. Грамматика современного узбекского литературного языка. М-Л, 1953.
49. Котвич В. Исследование по алтайским языкам. М, 1962.
50. Кулизаде З. Хуруфизм и его представители в Азербайджане. Баку, 1970.
51. Кулизаде З. Насими – философ и поэт Азербайджана. Баку, 1973.
52. Quluzadə M.Y. Böyük ideallar şairi. B., Elm, 1973.
53. Гаджиева Н.З. Основные пути развития синтаксической структуры тюркских языков. М., 1973.
54. Qəhrəmanov C. Nəsimi "Divan"ının leksikası, Bakı, 1970.
55. Гукасян В. Древние тюркизмы в уденском языке. Изв. АН Азерб. ССР, 1978 № 2.
56. Малов С.И. Памятники древнетюркской письменности. М-Л, 1951.
57. Mehdiyeva Ş.H. Yazılı dastanların dili ("Şəhriyar" dastanının materialları əsasında) Bakı, Elm., 1991.
58. Mehdiyeva Ş.H. Folklor abidələrinin linqvo-poyetik tədqiqi (XVII-XIX əsrlərdə yazıya alınmış Azərbaycan xalq dastanlarının əlyazmaları əsasında) Bakı, "Elm", 2003.
59. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi morfologiyası. Bakı, 1962.
60. Müasir Azərbaycan dilində söz birləşmələri. Bakı, 1967.

61. Покровская Л.А. Грамматика гагаузского языка. М., 1964.
62. Рагимов М.Ш. Диалекты и история языка. ВДТУ, Баку, 1960.
63. Рамstedт Г.И. Введение в алтайское языкознание. М., 1957.
64. Серебrenников В.А. Гаджиева Н.З. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков, Баку, 1979.
65. Серебrenников В.А. О некоторых частных деталях процесса образования аффикса множественного числа в тюркских языках. Сов. тюрк. № 1. 1970.
66. Серебrenников В.А. Тюркологические этюды. К проблеме происхождения в варианте притяжательного суффикса 3-го л. ед. ч. Вопр. тюрк. Баку, 1971.
67. Суяров И. Местоимения в современном узбекском литературном языке. Самарканд, 1965.
68. Seyidov Y.M. Azərbaycan dilində söz birləşmələri. B., 1966.
69. Seyidov Y.M. Nəsiminin dili. B., 1986.
70. Суюнчев Х.И. Личные местоимения в Карачаево-балкарском и монгольском языках. Труды Карачаево-Черкесского Научн. Исслед. Ин-та Яз., и лит-ры, Пятигорск, 1968, № 5.
71. Шербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков. Имя Л. 1977.
72. Шербак А.М. Грамматический очерк тюркских текстов X-XIII вв. из Восточного Туркестана. М.-Л., 1961.
73. Шербак А.М. Грамматика староузбекского языка. М.-Л., 1966.
74. Şirəliyev M.Ş. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı, 1968.
75. Ширалиев М.Ш. Второе лицо категории принадлежности и сказуемости. ВДТУ т. IV, Баку, 1966.
76. Şükürov Ə.S. Məhərrəmov A.M. Qədim türk yazılı abidələrinin dili. Bakı, 1976.
77. Ворошил Г., Асланов В. Исследования по истории азербайджанского языка дописьменного периода. Б., Элм, 1986.

1. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti – ADDL
2. А.З.Будагов. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий. Санкт-Петербург, I, 1869, II 1871 – Буд.
3. Древнетюркский словарь, Ленинград, 1969 – DTS
4. Mahmud Kaşqari. Divanü-lüğat-it türk. Ankara I 1939, II 1940, III 1941 – МК
5. Maxmud Koşğariy. De bony luğomim turk. Toşkent, I 1960 – MKT
6. В.В.Радлов. Опыт словаря тюркских наречий, С-Петербург, 1905-1911.
7. Этимологический словарь тюркских языков. М., 1974, 1978, 1980 – ЭСТЯ
8. С. Qəhrəmanov. Nəsimi "Divan"ının leksikası. Bakı, 1970 – CQD.
9. İ.Nəsimi, Əsərləri, I, II, III, Bakı, 1973 – N

NƏSİMİ "DİVAN"INDA EMOSİONALLIĞIN İFADƏ VASİTƏLƏRİ

Nəsiminin poetik dilinə bələd olan elə ilk andan dərk edir ki, bu poeziya qüvvətli emosional yükə malikdir və onun müəllifi yüksək emosional ruha, incə qəlbə, nadir istedadla malik, öz amalı uğrunda mübariz bir şəxsiyyət olmuşdur [1, 103]. Şairin ixtiyarı qəzəli kamil, təkmil bir nitq aktı olmaqla, həm də qüvvətli emosiyalar mənbəyidir. Bu səbəbdən də Nəsimi şeirlərini adi intonasiya ilə oxumaq mümkün deyil.

Nəsimi öz poeziyasında özünəməxsus pafos və ahəngə, təkrarsız emosionallığa nail olmaq üçün Azərbaycan dilinin bir neçə vasitələrindən istifadə etmişdir. Bunlara ilk növbədə nidaları, eləcə də şairin üslubunda ekspressiv-emosional mənə kəsb edərək nidalaşmış ayrı-ayrı leksik vahidləri – törəmə nidaları, ədatları və vokativ sözləri aid etmək olar.

Nidalar

Nəsimi "Divan"ında işlənmiş nidaları iki qrup üzrə araşdırmaq məqsədəuyğundur:

1. Əsli nidalar;
2. Törəmə nidalar.

Əsli nidalar deyilərkən mənşə etibarilə heç bir mənaya (əsas nitq hissəsinə) aid olmayan, yalnız emosional hiss-həyəcan bildirən sözlər nəzərdə tutulur. Bu qrupdan Nəsimi "Divan"ında *a*, *ey*, *vey*, *hey*, *vay* nidaları işlənmişdir.

"Divan"da bu nidalər əksər hallarda cümlədə xitablardan əvvəl işlənərək müraciətin emosionallığını qüvvətləndirir və çox hallarda beytlərin əvvəlində və ortasında (sonunda da işlənməsi istisna deyil) gəlir:

Ey Nəsimi, gövhərin xərc eyləmə.
Olmayınca müştəri cananımsız.

Dünya duracaq yer degil, *ey* can, səfər eyle!
Aldanma anın alinə, andan həzər eyle!

Nəsiminin "Divan"ında *ey* nidasının mənə ekvivalenti kimi mürəkkəb quruluşa malik *vey* nidası da fəaliyyət göstərir.

Vey xitablarn əvvəlində gələrk əksər hallarda *ey* nidası ilə bir beyt daxilində işlənir:

Ey yanağın həsrətindən cənnətin qəlbində har!
Vey dodağın şərbətindən kövsəriş cəyində ab!

Ey yüzün həmrə gülündən lələniş camində meyl!
Vey gözün sövdələrindən nərgisiş gözündə ab!

Göründüyü kimi, cümlədə xitablarn emosional yükünün qüvvətlənməsində həlledici rol oynayan *ey*, *vey* nidaları bütövlükdə yalnız bir insana yox, o insanın (şairin lirik qəhrəmanının) müəyyən bir fiziki (və ya mənəvi) keyfiyyətinin xüsusilə diqqətə çatdırmaq üçün istifadə edilmişdir.

Vey nidasının quruluşundakı şəffaflıq onun və *ey* strukturuna malik olduğunu göstərir. Lakin *vey* variantında və bağlayıcı kimi öz funksiyasını tamamilə itirir. Bunun əksinə, *ey* nidası *vey* nidasında emosional yükün əsas daşıyıcısına çevrilir.

Şairin qəzəllərində *hey* nidası sevinc, şadlıq, daxili məmnunluq kimi emosional hissleri ifadə edir:

Hey – həyat irdi labündən Xizr eyü öldü hey!

Hey nidası təkrarlanarkən şerhin məzmunundakı emosionallıq ikiqat artıq olur:

Can demişlər dodağına hey-hey!
Bu sözü gör nə müxtəsər dedilər!

Xatırladaq ki, V.V.Radlovun qədim türk dillərinin lüğətində *hey* nidası iki variantda – *hay*/*hey* variantlarında, xüsusi vurğu ilə çağırış mənasında qeyd alınmışdır [2-1738]. Həmin mənə müasir türk dilində [3-212], eləcə də Azərbaycan dilində işlənməkdədir.

a nidası xitablardan əvvəl gələrkə şairin müraciət etdiyi və məftunu olduğu lirik qəhrəmanı haqqında daxili məmnunluq hissələrini sanki ikiqat artırır:

Nə hüsni-paki-yəzdansan, *a* dilbər!
Müsəvvərsən, münbərson, münəvvər.

Səni dil nəcə kim şərh etsün, a can!
Nə bilsünlər səni kim, can, nədənsən?

Bay nidası Nəsiminin dilində təəssüf, peşmançılıq, həyəcan, qəzəb kimi emosional semantikaya malikdir:

Hər kim ki, saçın küfrünə iqrar getirməz,
Mömin degil, ol dinin itirmiş anı yav!

Vey nidası müstəsna olmaqla, Nəsimi "Divan"ında qeydə aldığımız bütün nidalar müasir Azərbaycan dilində – şifahi və yazılı dilimizdə işlənəkdədir. Bundan fərqli olaraq, *vey* nidası klassiklərimizin dilində ən fəal nitq faktı kimi özünü göstərir.

Tөрөmə nidalar. Bu qrupa daxil olan nidalar da iki yolla yaranır.

1. Başqa nitq hissələrinin nida funksiyasında işlənməsi;
2. Alınma sözlərin nida funksiyasında işlənməsi [4, 476]

Nəsiminin "Divan"ında hər iki növ nidalar fəallıqları ilə diqqəti cəlb edir. Şairin poetik dili üzərindəki müşahidələr belə güman etməyə imkan verir ki, Nəsimi bir insan olaraq, xüsusi temperament və xüsusi hissiyyatlığı, çılğınlığı ilə seçilən bir şəxsiyyət olmuşdur. Şairin özünəməxsus təkrarsız təbiəti onun poeziyasında canlı şəkildə bu gün də yaşamaqdadır.

Nəsimi poeziyasında ayrı-ayrı sözlərin, xüsusən ayrı-ayrı fellərin qüvvətli emosional çalarlıq və xüsusi ahəngdarlıq tələb etməsi sübut edir ki, böyük şair bu qəzəllərlə öz məqsəd və məramını emosional, yüksək pafos və intonasiya ilə oxucularına çatdırmağı qarşısına məqsəd qoymuş və əmin ki, şair bu qəzəllərini qeyri-adi ekspressiya və qeyri-adi həyəcan yaşaya-yayaşaya qələmə alaraq öz məqsədinə nail olmuşdur.

Şairin *sıgmazam*, *arzular*, *ayrılır*, *etməgil*, *gəl*, *dedilər* və s. fellərlə rədiflənən şeirlərini adi intonasiya ilə oxumaq qeyri-mümkündür:

Məndə sığar iki cahan, mən bu cahana sıgmazam!
Gövhəri-laməkan mənəm, kövni məkana sıgmazam!

Dildara müştəq oldu can, anıq camalın arzular!
Hicrana qatlanmaz könül, yarın vüsəlin, arzular!

Ey müsəlmanlar, bu gün ol yarı-pünhan ayrılır!
Ağlamayım, neyləyim, çün gövdədən can ayrılır!

Əlbəttə ki, bu bəytlərdə şairin xüsusi intonasiya və ahənglə vurğuladığı fəli xəbərlər cümlələrin emosional semantikasını bəyan etmək üçün həlledici rol oynayır və qeyd etmək lazımdır ki, belə төрөmə nidaların məhz hiss-həyəcan bildirmə məzmununu bütöv mətn – tam bir qəzəl kontekstində daha əyani olur:

Yüzünü məndən nihan etmək dilərsən, etməgil!
Gözlərim yaşın rəvac etmək dilərsən, etməgil!

Qaşların qövsində müjganın xədəngin gizliyə,
Ey gözü məstana, qan etmək dilərsən, etməgil.

Bürqən yüzündən açarsan məgər naməhrəmə,
Gizli əsrari əyan etmək dilərsən, etməgil!

Yandırarsan könlümü eşqində, məlum oldu kim
Ani rüsvayi-cahan etmək dilərsən, etməgil!

Doğruyam eşqində ox tək, kərpigij tanıqdürür,
Qəddimi neyçün kəman etmək dilərsən, etməgil!

Çünki eşqin məsğonidir könlümün viranesi,
Həsərətə ani məkən etmək dilərsən, etməgil!

Nəsimi öz "mən"ini və öz "mən"inin timsalında bəşər övladı insanı (bütün "mən"ləri) dünyanın ən kamil yarandışı hesab etmişdir. Şairin müsbət mənada təkəbbürlü "mən"inin qrammatik ifadəsi I şəxsin təkində öz klassik nümunəsini tapır və bu halda əvəzlik öz qrammatik mənasından daha çox nida funksiyasını daşıyır:

Zərrə mənəm, günəş mənəm, çarilə pəncü şeş mənəm!
Surəti gör bəyanilə, çünki bəyana sıxmazam.

Nəsimi poeziyasının baş qəhrəmanı "mən" in həmin şeirdə iki, üç dəfə təkrarı şairin daha emosional ifadə tərzini əks etdirərək nidalaşır:

Mən mülkü-cahan, cahan mənəm, mən!
Mən həqqə məkən, məkən mənəm, mən!

Mən surəti-mənide həqəm, həq!
Mən həqqi-əyan, əyan mənəm, mən!

Nəsimi əsərlərində sözlərin bir neçə dəfə təkrarından emosionallığın ifadə vasitəsi kimi istifadə etmişdir. Bu halda şair fellərlə yanaşı adların da təkrarını öz məqsədinə yönəltdir.

Gətir, gətir, gətir ol kaseyi-can pörvəri!
Gətir, gətir, gətir ol cəngi bir nəvə göstər!
Verim, verim, verim öz canımı şol yara!
Öpüm, öpüm, öpüm ol ləli-şahidə şəhəri!

İsmi nidalar daha çox adlarla, müxtəlif isimlərlə, əvəzliliklərlə təkrarlı III növ ismi söz birləşmələrinin ikinci tərəfinin təkrarı ilə yaranır:

Ləbin, ləbin, ləbinizdən, eşq oldu nab!
Dilin, dilin, dilinizdən bəhəsiz gövhər!
Sözün, sözün, sözünüzdən eridi qəndü nəbat!
Qaşın, qaşın, qaşınızdan bir kirpiginlə cigər.

Təbii ki, burada poetik vurğu, intonasiyanın ağırlıq mərkəzi üçüncü sözün, yəni ləbinizdən sözünüzdən, dilinizdən sözlərinin orta hecasının üzərinə düşür və vurğu şairin poetik təxəyyülünün təsirli adı sözü nidaya – şairin ekspressiv ifadə vasitəsinə çevirir.

Bir qrup sabit feli frazeoloji birləşmələr xüsusi intonasiya və ritm tələb etdiyi üçün "Divan"da emosionallığın ifadə vasitəsi kimi diqqəti cəlb edir:

Mərhabə, xoş gəldin, ey dilbər, xoş gördük səni!
Xoşmisen, ey bərgüzidə yar, xoş gördük səni!

Afərin olsun nigarın zülfü ilə qaşına!
Gər macal bulsan həbibin çevriləydim başına!

Vüعودim şəhrini qıldı məsxərəyi-lömyəzəl eşşin,
Bu şəhristanda eşq olsun məlik daim ki, xaqandır!

Dəryayi-mühit çuşə gəldi!
Kövn ilə məkan xuruşə gəldi!

"Divan"da törəmə nidaların ikinci qrupunu ərəb və fars dillərindən alınmalar təşkil edir: *mərhabə, afərin, billah, barakallah* və s.

Ey cəmilim, ey cəmalim, bəhrükənəm, *mərhabə!*
Surətim, əqlim, üqlim, cismü canım, *mərhabə!*

Ləli mərcandır dodağın, löləi-dürdər dişin.
Afərin şol bəhri-kanın löləi-mərcanına!

Ləblərin cami meyindən cümlə eşya əsrimiş!
Teyyib, ey pakizə saqi, *barakallah*, ey şərab!

Yüzündür gülüstan, *billah*, degilmi?
Sözündür kün-fəkan, *billah*, degilmi?

Ədatlar

"Divan"da emosional-ekspressiv ifadə vasitəsi kimi ədatlardan geniş dairədə istifadə olunmuşdur. Ədatlar Nəsiminin poetik dili üçün çox əlverişli və səciyyəvi dil vahidləridir ona görə ki, ədatlar fikrin təsir qüvvəsini artıran, emosionallığı qüvvətləndirən, vurğunu istiqamətləndirən dil vahidləridir. Qeyd etdiyimiz kimi, Nəsimi bir şəxsiyyət kimi ağır, sərt təbiətə malik olmuş və bu onun poeziyasına da sirayət etmiş, şairin poetik yaradıcılığının istiqamətini – şairin poetik üslubunu müəyyən etmişdir:

Cananə, mənim sevdiyimi can bilir *ancaq!*
Könlüm diləyin dünyada canan bilir *ancaq!*
Abdal oluban bəylük edən arifi sor kim.
Bu səltənətin qədrini sultan bilir *ancaq!*
Ey saqi, gətir dövr ayağın, dur elə sun kim,
Bu dövr ayağın dövrünü dövrən bilir *ancaq!*
Könlüm gəmisin qərq edə gör eşq dənjizinə,
Kim bu dənizin bəhrini ümman bilir *ancaq!*
Hiç kimsə Nəsimi sözünü fəhm edə bilməz.
Bu quş dilidür, bunu Süleyman bilir *ancaq!*

Qəzəldə fikrin bir istiqamətə, bir nöqtəyə yönəldilməsini və oxucunun diqqətini məhdud məqama cəmləndirmək məqsədini və şairin emosional hiss-həyəcanını ifadə etmək üçün *ancaq* ədatı dəqiq və məqsədyönlü seçilmişdir.

Şairin bədii, poetik qəhrəmanına xitabən müraciətlərində istifadə etdiyi *-mi, -mî, -mu, -mü* ədatı ritorik (cavabı özündə olan) sual cümlələrində sual intonasiyasının poetik qüvvəsini iki qat artırmaq məqsədinə xidmət edir:

Yüzündür gülüstan, billah, *degilmi?!
Sözündür kün-fəkan, billah, degilmi?!
Saçındadır Xətavü Çinü Ruma,
Səba onbərəfşan, billah, degilmi?!
Xətindən buldum ərrehmanü taha.
Budur səndən nişan, billah, degilmi?!
Nəsimi cövhəri-fərd oldı, anıñ
Məkani laməkan, billah, degilmi?*

Beytə ritorik sualı qüvvətləndirmək, hərəkətin icrasının böyük şübhə doğurduğunu və onun inandırıcı olmadığını emosional tərzdə ifadə edərkən şair xalq dilində bu gün də eyni mənanı ifadə etmək üçün geniş dairədə işlənən nə əcəb? variantından istifadə edir:

*Ey köñül, hər bivücdüdan can umarsang, nə əcəb?!
Bikərəmdən lütfilən ehsan umarsan, nə əcəb?!
Hər qağanıñ ləli olmaz, hər dənizin gövhəri.
Hər sədəfdən lölöi-mərcan umarsan, nə əcəb?!*

Fikrin emosional ifadəsi üçün Nəsiminin şeirlərində istifadə etdiyi ədatlardan biri də kim ədatıdır:

*Yarəb, nə huri cövhərdür şol şahı-taban yüzlü kim,
Gördükce anıñ yüzünü günəş zavalın arzular!*

*Ənbərin zülfü anıñ kim ki dolaşdı boynuna,
Başı top olsun anın kim özge çövkən istəyə!*

Şair fikrin ekspressiv-emosional məna çalarlığını yüksəltmək məqsədilə qəzəllərində qüvvətləndirici nə ədatından da istifadə edir.

*Qibleyi-ələm göründü sən püti-əyyarədən,
Aferin olsun, səni nə xoş yaratmış yaradan!*

*Nə tubadur boyun, yarəb, ki sərv ana sücud eylər
Nə kövsərdür əcəb ləlin ki, şəmri bixumar oldı. (274 II)*

Göründüyü kimi beytlərdə işlənmiş nə ədatını keyfiyyət mənalı necə? sualı ilə asanlıqla əvəz etmək olur.

Fikrin emosional tərzdə deyilməsini qüvvətli şəkildə təsdiq etmək məqsədilə Nəsimi axı ədatının xalq danışığı dilində bu gün də işlənməkdə olan *axır* variantından istifadə edir:

*Ey dəyən hər dəm mənə ki, baxma xubiñ yüzünə,
Aşiqin gözü var *axır*, ol qədər nadan degil!*

Və yaxud:

*Mənim yarı-vəfadarım, gəl *axır!*
Mələk süretli dildarım, gəl *axır!*
Fərağın canımı yaxdı begayət,
Həbibim, munisim, yarım, gəl *axır!*
Mənəm bülbül kibi nalanü giryan,
Dodağı gönçə, gülüzarım, gəl *axır!*
Qaşın qarşısına canım bərabər,
Mənim tiri-kəmandarım, gəl *axır!*
Fərağından qatı divanə oldum,
Kərəm qıl zülfü zünnarım, gəl *axır!*
Sənin tək görmədim bir gül cahanda,
Bənövşə, tazə ruzigarım, gəl *axır!*
Qərarım qalmadı, səbrim dükəndi,
Ləbü ləli-şəkərbarım, gəl *axır!*
Nəsimi Natavandır çün şəmindən,
Gəl, ey canım, gəl ey yarım, gəl *axır!**

Nəsimi "Divan"ında emosionallığın ifadə vasitələrindən biri də *oş//üş, işta//üştə* ədatları və onların *gör* ədatı ilə komponent təşkil edən variantlarıdır. Qeyd edək ki, Nəsiminin dilində *oş//üş* müxtəlif məna çalarlığı ilə diqqəti çəkir. Bunlar beyt daxilində xüsusi emosiya və intonasiya yaradarkən qüvvətləndirici ədat funksiyasını daşıyaraq, şerin emosional ahənglə olunmasını təmin edir.

*Ey cəmalin səhifəsində xətm-i-Quran buldum qüş!
Saçının hər tərəsində küfrü iman buldum uş!
Ey səviz cənnati-ədni ərz edən zahid mana,
Mən bu gün yarın cəmalində gülüstan buldum uş!
Cövrünə qıldım təhəmmül, səbr edib yarın müdam,
Dərde dərman andan oldu, dərde dərman buldum uş!*

Etiraf etmək lazımdır ki, bu sətirləri adi intonasiya ilə oxumaq mümkün deyil. Məhz belə olduğu üçün beytlərdə işlənmiş uş səs uyuşmasını emosionallığın ifadə vasitəsi hesab etmək olar. Xatırladaq ki, oş-üş... sən yenə başladın köhnə söhbəti?!

Üstə ədatının iştirakı ilə yaranmış üstə gör quruluşlu ədat Nəsimi dilində ekspressiv mənalı əmr cümlələrinin qurulmasında əsas vasitə kimi çıxış edir:

Yarimi ayırdın məndən çərxi-qəddar, üstə gör!
Yürəgim baş oldu nəməndən, gəl içim yar üstə gör!

Yaxdı, yandırdı məni yarın fəraqı, neyləyim?
Taqqətim, səbrim tükəndi, yağı qaş zar, üstə gör!

Doğradı qəməndən fəraqı bağrımı, şol yərədən,
Yürəgim qanı gözümdən axar, ey yar, üstə gör!

Nəsimi "Divan"ında emosionallığın ifadə vasitələrindən biri də vokativ sözlərdir. Ümmən dildə emosionallığın əsas vasitələrindən olan vokativ sözlər Azərbaycan dilçilik ədəbiyyatında imperativ sözlərin bir növü kimi səciyyələndirilərək (5-496), formal cəhətdən ismin adlıq halında işlənməsi və xitablar kimi müraciət bildirməsi qeyd edilirsə də (11, 496), xitablardan fərqli olaraq vokativlərdə ekspressiv semantika daha qüvvətli, daha emosional olur (12, 10, 11). Vokativ sözlərdəki ekspressiv-emosional semantika mətnə xüsusi ahang, intonasiya vasitəsilə reallaşır.

Kök etibarilə xalq dilindən qaynaqlanan vokativ sözlərin daha çox zalqın şifahi nitqində, məişət leksikasında və Azərbaycanın müxtəlif zonalarında, habelə dialekt və şivələrində xüsusi intensivliklə işlənməsi müşahidə edilir (12-18).

Əsasən canlı xalq dili – şifahi nitqlə bağlı olan (12-18) vokativ sözlərin Nəsiminin dilində işlənməsi göstərir ki, əhatəli və dərin köklərlə xalqı zəminə əsaslanan qüdrətli şair Ana dilinin ən kiçik dil vahidlərindən özünün fəlsəfi konsepsiyasını səciyyələndirən vasitə kimi istifadə etmiş, xalq dilinin dərinliklərində özünə yer tutmuş dil vahidlərini ədəbi dilə daxil etmiş və beləliklə də, Azərbaycan ədəbi dilinin xalqı (milli) bünövrəsinin daha da möhkəmlənməsinə nail olmuşdur.

Müasir Azərbaycan dilində, bədii üslubda, xalq danışq dilində kişilərə müraciət məqamında işlənməkdə olan, xalqı nitq aktını səciyyələndirən ala/ələ/ələ, adə/ədə/ədə, ayə/əyə/ə/əə vokativ sözlərindən Nəsiminin "Divan"ında ala/ələ, ayə/əyə, eləcə də sözlərin sonuna əlavə edilərək xüsusi appelyativ mənə bildirən – a - vokativdən istifadə edilmişdir:

Ala ey dürrü-bəhri-laməkanım!
Ala ey ləli-kani-künfəkanım!
Ayə ey lətifi-zəmanə, ayə ey xüləseyi-zat!
Əsət bu sözümi tut kim, bulasan anda nica! (87 I)
Fırqətin dərdi, nigara, bağrımı qan eylədi!
Ruzigar oldu müxalif, vəsli hicran eylədi!

Sənəmə, yüzün gülündən gülə-gülə gül utandı,
Xəcil eylədi dodağın şəkəri, nəbatü qəndi! (112 I)/

Ayə/əyə vokativlərinin qədim türk dillərində qüvvətli müraciət məqamında işlənməsini V.V.Radlov özünün məşhur lüğətində (2-1. 1893, 198) qeyd almışdır. Alə/ələ variantı qədim lüğətdə qeydə alınmasa da, bu gün Azərbaycan dilinin Şərqi (Bakı), cənub-şərqi (Lənkəran), şimal (Şəki) dialektlərində, habelə qərb qrupu dialekt və şivələrində özünü göstərir (8-134), -a vokativi isə orta əsr klassik poeziyamız üçün müraciəti qüvvələndirən əsas səciyyəvi vasitə olmuşdur.

Nəsimidən sonra ala/ayə vokativ sözündən ən çox Şah İsmayıl Xətayi istifadə etmişdir. Kök etibarilə xalqı milli nitq aktı (danışq dili) ilə bağlı olan bu kiçik dil vahidlərindən məhz dilinin xalqı ruhu, milli bünövrəsi ilə seçilən qüdrətli şairlər Nəsimi və Xətayinin poetik dilində işlənməsi çox təbii və gözləniləndir.

Xətayidə bu vokativ *aya* variantındadır: (12-37).

Əya, gül yüzlü çöhrən aya bənzer!
Boyun bir sərv-i-xoşbulaya bənzer!

Əya, könül quşu, dərler baharımış, mənə nə?..
Büstani-eyt acəb ruzigarımış, mənə nə?

Əlbəttə ki, belə xalqı ifadə vasitələrindən istifadə etmək ədəbi dilin milli zəmində inkişafı üçün çox uğurlu haldır.

Nəsiminin poetik dili üzərində düşüncələr göstərir ki, bu qüdrətli söz ustasını öz sələflərindən və xələflərindən fərqləndirən əsas xüsusiyyətlərdən biri də şairin özünəməxsus temperaməntə və təkrarsız emosional ruha malik olmasıdır. Şairin təbiətindən gələn temperaməntli intonasiya, ahəng onun şeirlərinə də süzülmiş və nəticə etibarilə Azərbaycan klassik poeziyasının təkrar olunmayan, orijinal bir nümunəsi yaranmışdır. Nəsimi poeziyasının orijinallığı da məhz qüvvətli ekspressiv-emosional çalarlıqlara malik olmasındadır.

ƏDƏBİYYAT

1. Axundov A. Dilin estetikası. Bakı, 1985.
2. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. т. II, ч. II. С.Петербург, 1893, 1899
3. Кононов Н.А. Грамматика современного турецкого литературного языка. М-Л, 1956.
4. Müasir Azərbaycan dili. II c. Morfologiya, Bakı, Elm, 1980.
5. M.Adilov. Imperativ sözlər. Müasir Azərbaycan dili. II c. Morfologiya, Bakı, Elm, 1980.
6. Şirəliyev M.Ş. Bakı dialekti. Bakı, 1957.
7. Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt və şivələri. Bakı, 1967.
8. İslamov M. Azərbaycan dilində Nuxa dilekti. Bakı, 1968.
9. Adilov M. Azərbaycan dilində vokativ sözlər. M.F.Axundov adına APDİ-nin "Elmi əsərləri" 1966, XII c.
10. Гаджиева Н.М. Вокативы в азербайджанском языке. АКД, Баку, 1992.
11. M.Qasımlı. Şah İsmayıl Xətayinin poeziyası. Bakı, Elm, 2002.

III FƏSİL

XVI ƏSR AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİNİN LÜGƏT TƏRKİBİ

Lügət tərkibinin ümumi vəziyyəti

XVI əsrdə ədəbi dilin lügət tərkibindəki vəsəti, kəmiyyət və keyfiyyət məzmunundakı irəliləyişi təmin edən hansı amillərdir? Ümumi şəkildə desək, dilxarici və onunla paralel fəaliyyət göstərən "dildaxili" amillər.

Əsrin başlanğıcında mərkəzləşmiş dövlət yaranması, dövlət başında Xətayi kimi şəxsiyyətin durması unudulmamalıdır. Səfəvi dövlətinin başçısı mərkəzləşdirilmiş saray kitabxanası və "şairlər məclisi" təşkil etmişdi. Saray kitabxanası günü-gündən böyüyür, zənginləşir; məşhur sənətkarların əsərləri saray kitabxanasında toplanır [21, 121], həmin əsərlərin üzü xəttatlar tərəfindən döndə-dönə köçürülür; kitab fondunun zənginləşdirilməsi məqsədi ilə səfəvi ideologiyası ilə səsleşən bir çox əsərlər (dini, əxlaqi, didaktik, bədii və s.) fars və ərəb dillərindən ana dilinə tərcümə olunur. Şah İsmayılın şeir məclisində Həbibə başda olmaqla XVI əsr poeziyasının inkişafında mühüm xidmətləri olan onlarca görkəmli şair (Süruri, Şahi, Matəmi, Tüfeyli, Qasimi və b) iştirak edir, fəaliyyət göstərirdilər.

Bu əsrdə Füzuli kimi dahi söz ustası ədəbi dilimizin tarixi üçün zəngin irs qoyub getmişdir.

Əvvəlki dövrlərə nisbətən bu əsrdə ərəb, fars, həmçinin qohum və qonşu türk dilləri ilə qarşılıqlı əlaqə qüvvətlənmiş, daha açıq şəkil almışdır.

Azərbaycan dilində yazarların və yazmaq istəyənlərin sayı artmış, ədəbi-bədii dilə meyli güclənmişdir. Ədəbi dilin şifahi qolu yazı dili ilə yanaşı irəliləməyə başlamış, xeyli inkişaf edərək, xalq şeiri təmsalında yazılı ədəbi dilə nüfuz etmişdir.

İlk dəfə bu dövrdə bədii ədəbiyyat daha əlvan forma və janrlara ayrılmış, ədəbi dil isə özünün daxili üslublarına şəxələnməmişdir (üslubların sayı çoxalmışdır).

XVI əsrin yazılı ədəbi dilində nəsr qolunun müstəqil olaraq meydana çıxması, orijinal, tərcümə, tərcümə-təbdil əsərlərinin yaranması diqqətəlayiq amillərdəndir. Böyük Füzulinin nəsr əsərləri ilə yanaşı, yazıçı-tərcüməçi Məhəmməd Nişatinin Azərbaycan dilində təxminən 2000 səhifəlik tərcümə materialı qiymətli mənbələrdəndir.

Bütün bu amillər ədəbi dilin hər şeydən əvvəl, lügət tərkibinin həcm etibarilə genişlənməsinə, yeni sözlərlə zənginləşməsinə imkan yaratmaya bilməzdi. Nisbət götürülsə, XVI əsrdəki qədər bəlkə də heç zaman əsas ehtiyat fondu olan ümumxalq dilindən, canlı danışıqdan ədəbi dilə sözlər götürülməmişdi; həmçinin, demək olar ki, o vaxtdakı qədər bəlkə heç zaman ədəbi dilə ərəb və fars sözləri daxil ola bilməmişdi.

Ədəbi-bədii dilimizin tarixində misilsiz rol oynamış Füzulinə nəzərə almasaq belə, Xətayi, Qurbani, Fəzli kimi şairlərin xalq şeiri ruhunda yazdığı əsərlər ədəbi dilin lügət tərkibinə ümumişlək və milli sözləri təqdim edir, Nişati öz tərcüməçilik fəaliyyətində bəzi unudulmuş sözləri dirçəldib ədəbi dilin malı edir. Sürurinin "şərh"ləri ədəbi dilə termin və termin saciyyəli sözlər gətirirdi.

Ədəbi dilin çoxcəhətli görkəm alması – üslubların sıxlığı, tərcümə sənətinin genişlənməsi, nəsr xəttinin müstəqil inkişafı, kargüzərliq işinin, məktublarnın, diplomatik yazışmaların intişar tapması və i.ə. – lügət tərkibinin vəziyyətini mürəkkəbləşdirirdi. Dahi Füzuli istisna olmaqla, "Yazı dilinə hansı sözü gətirib işlətmək olar?" a sualını qoyan, bu məsələ üzərində düşüncələr yox idi; əslində, buna vaxt da yox idi. Yazıçı və yazarların çoxu azı iki dildə (Azərbaycan və fars) yazırdı, vaxtı ötməkdə olan ənənəyə, şəxsi qənaət və təsəvvürlərə əsaslanırdı. Beləliklə, ədəbi dilin lügət tərkibinə sezilmədən lüzumsuz ərəb və fars sözləri daxil olur (bunların içərisində ehtiyac üzündən gələnler də yox deyildi), arxaizmlər, digər türk dili ünsürləri özünə yol tapırdı.

Buna görə də, həqiqətə uyğun olaraq, Azərbaycan dilçiliyində və ümumən türkoloji ədəbiyyatda XVI əsr ədəbi dilinin lügət tərkibindən ya müstəqim, ya da dolaylı şəkildə bəhs edənlər birinci növbədə, ərəb və fars sözlərinin çoxluğunu qeyd edir [3, 372], onları Azərbaycanca sözlərlə tarazlıq halında olduğunu göstərir; hətta bəzən sərt mövqə tutaraq o zaman "bədii ədəbiyyatın əsasən farsca yarandığı"nı söyləyir və əsrin ədəbi dilini ərəbizm və farsizmlərin çoxluğu ilə səciyyələndirirlər.

Ədəbi dilin fonetik tərkibindən, orfoqrafik qayda-qanunlarından və qrammatik quruluşundan fərqli olaraq lüğət tərkibini öyrənmək (xüsusilə üslubi planda tədqiq edərək) yazılı mənbələrin hamısını eyniləşdirib bərabərliyə qatmaq, bununla da mötəbər materiallara çevirmək doğru olmaz. Ayrı-ayrı abidlərin ədəbi dil üçün yararlılığı məzmunu, artıq deyildiyi kimi, mənsub olduğu üsluba görə və həmin üslubda tutduğu mövqeyə görə müəyyənləşir.

Lüğət tərkibinin həm ümumi vəziyyətini, həm də xüsusi cəhətlərini izah etmək, aydınlaşdırmaq üçün müxtəlif üslubların irili-xırdalı onlarca nümunəsini diqqətlə oxuduğumuza, zəngin material toplayıb minlərcə fakt (nümunə) əldə etdiyimizə baxmayaraq, həmin faktların kiçik bir hissəsini təqdim edib, təhlildən keçirik. Lakin konkret hökmlər verərkən və ümumi nəticələrə gələrkən faktları küll halında nəzərə alırıq. Məlum mülahizələrə görə, Füzuli dilinin leksikasına daha inamla isnad edirik.

ƏRƏB VƏ FARS SÖZLƏRİ

Əsrin I rübündən başlayaraq ədəbi dildə ərəb və fars sözləri sıxlaşır, yazı dilində qatı örtüyə çevrilir, miqdar etibarilə azərbaycanca sözlərlə bərabərləşir, bəzi hallarda onları ötür; əsrin ortalarında (II-III rüblərdə) əcnəbi sözlər yazı dilindəki hərəkət orbitinin apogeyinə yaxınlaşır.

Maraqlıdır ki, ərəb və fars sözlərini təzəliklə ədəbi dilə gətirən, onların üzünə həvəslə qapı açan və bunu qanuni, təbii bir şəkildə salmaq istəyən üslublar (alı, dini-təbliği şeir və nəsr, kargüzərlik, elmi) tarixi baxımdan ən az dəyənətli olan, öz gələcək inkişafından məhrum olan və yaxud mahiyyətini, xarakterini dəyişən üslublardır. Bir-birinin ardınca doğulub fəaliyyət göstərən, xeyli yazıçı, oxucu və dinləyici kütləsi yaradan, cəmiyyətin müxtəlif təbəqələrini bürüyən, hətta əlaqələndirən bu üslublar Azərbaycan ədəbi dili tarixinin I dövründə inkişafın rəhnini tənzim və təşkil edən sütunlar, təmayüllər ola bilməmişlər. Lakin XVI əsrdə bir sıra qəsidlərin, nət, minacat və səcli nəsr nümunələrinin, dini-təbliği şeirlərin (nəfəslər), elmi şərhlərin, risalələrin, məktublarnın dilində ərəb və fars sözlərinin, tərkiblərinin bol-bol işləndiyini görürük. Bu üslublarnın, ədəbi formalarnın dilindəki əcnəbi söz və ifadələrin sayı dünyəvi məzmunlu ədəbiyyatın, klassik şeir üslubunun ən yaxşı nümunələ-

rinin dilindəki alınma söz və tərkiblərdən qat-qat artıq idi. Bununla bəla, müşahidələr və faktlar göstərir ki, Azərbaycan ədəbi dilinin sonrakı taleyində fəal rol oynayan, lüğət tərkibini zənginləşdirən və hazırda elmi-publisistik üslublarla geniş miqyas alan sözlərin böyük əksəriyyəti vaxtilə klassik şeir üslubu nümunələrində təsadüf olunanlardır.

Klassik şeir üslubunun ehtiva etdiyi ərəb və fars sözlərinin çoxunun uzunömürlü olub, ədəbi dildə vətəndaşlıq qazanmasının səbəbi irəlidə aydınlaşdırılacaqdır.

Əsrin ədəbi dilinin ikinci, üçüncü dərəcəli üslub nümunələrində alınma söz və tərkiblərin əsil mənzərəsini, ümumxalq dilinə, onun ədəbi şəklinə nə dərəcədə uyusduqlarını təqdim olunan nümunələr vasitəsilə aydın təsvir etmək olar:

Ba ismi-alavü fərdi-yəzdan,
Rəhmanü rəhimü həyyi-sübhan...
Vird eylə sənayi-Mustafani,
Zikr eylə kəmalı-Murtuzani.

Xətayi, "Dəhnamə"

Murü, məkəsü, tūyurü zənbur,
Hüşyarü divanə, məstü məxmur,
Hər şamü səhər dilində məzkur,
Allahü Məhəmməd, Əlidir.

Xətayi, "Dəhnamə"

Mətlubi-ibadətü şəriət,
Məzmunü-iradətü təriqət,
Məqsudi-həqiqiyyətü həqiqət,
Allahü Məhəmmədü Əlidir.

Sifati əlif-lam yasin vəli,
Kim, oldı anin laməkan mənzili.
Bürəqi-kəramət anin məhmili,
Açub rövşən edən qamı müşkili.
Əlidir, Əlidir, Əlidir, Əli,
Əliyül-əziz, şəfiiül-vəli...

Xətayi

Yəqubdə nişaneyi-şövqin qəmü ələm,
Yusifdə nəşəyi-nəzərin behcətü bəha.

Füzuli

Münhiyi-mərifəti hal dililə daim,
Qılır əhli-həqqə əsrari-həqiqət imha.

Füzuli

...Ey silsiləyi-vücuda nazim,
Rəzzaqi-ərazilü əazim.
Ey pərdəkeşi-rümuzi-mübhəm,
Müstəhfizi-intizami-ələm.
Ey nəqşərazi-səfheyi-xak,
Sahibraqəmi-xütuti-əflak!
Ey möhtəsibi-cəhəti-ərkan,
Kani-gühəri-vücubü imkan!

"Leyli və Məcnun"

Çərx filhal oldu, ol rəyi-qələtdən münfəil,
Dövr filfövr oldu, ol fikri-xetadən şümsar.
Lütfi-iyzəd şamilü-əhvali-əhli-fəqr olub,
Qıldı feyzi-adl ilə tədbiri-iczü inkisar...

Füzuli

"...bu fəqiri-müstəham Füzuliyi-bisərəncam qayəti-qilləti-
bəzaət və nəhayəti-nəqsi-əmtəəyi-fəsaht ilə istidayi-indiraci-
silki-ərbabi-həqayiq və təmənnayi-inxirati-silsileyi-əshabi-
dəqayiq edib"...

"Leyli və Məcnun"

Gün şəmsəsi izzü cahun olsun, ya rəbb!
Kövkəb ədədi sipahun olsun, ya rəbb!..
Əgər getdi İskəndəri-təxtgir
Cahan mülkədə qoydı tacü sərir.
Bu işdə cahən bolmasun dərdnak,
Çu qaimməqam oldı peyda, çi bak...

Şah I Təhmasibin II Səlimə məktublarından [23, 86-87]

"...cəlalət göginün bədrü, kargahlıq textinün şərəfi və namdarlıq
bextinün mədərü, ədalət məhrinün səhrü və səltənət səhrinün məhrü...
Şah Təhmasib..." [23, 3].

Bu qəbildən olan mətn-parçaların sayını artırmaq da olar.
Əcnəbi söz və tərkiblərdən düzəlmiş belə parçalarda bugünkü orta
səviyyəli oxucuya yabançı olmayan, mənası aydın olan söz çox
əzdir. Bu kəmiyyət seçli nəsrin, dibaçələrin, məktubların, dini

əsərlərə yazılmış müqəddimələrin materialı üzrə özünü tam
doğruldur. Bütün məsuliyyəti ilə deyə bilər ki, Nişatinin
tərcümələri istisna olmaqla, ikinci və üçüncü dərəcəli üslablara aid
yazıların lüğət materialı (sözlük) texniki vasitələrlə hesablanarsa,
anlaşılan sözlər təxminən 20-25%-i, o cümlədən azərbaycanca
sözlər ancaq 10%-i təşkil edə bilər. Beləliklə, həmin mənbələrin
dilində lüğət ehtiyatının üçdə ikisinin çox nəhəng söz kütləsinin
çətin və anlaşılmaq istəməsi faktı qarşısında qalırıq. Bu, düşündürücü
məsələdir. Amma tədqiqatçıni başqa bir məsələ də düşündürməli-
dir. O da dilin mövcudiyətini, tarixi-ictimai rolunu təşkil və təmin
edən cəhətlərin birliyidir.

Məlumdur ki, hər bir canlı dilin varlığında, fəaliyyət dairəsində
iki ümdə vəzifə vəhdət tapır: əsas ünsiyyət vasitəsi və "fikirin
gerçəkliyi", "praktik real şüür" olmaq. Bu, eyni dərəcədə, xidmətdə
olan dilin cəlalanmış, normalaşmış ədəbi şəklində də aiddir. Belə
olduqda, təbii və məntiqi sual meydana çıxır: göstərdiyimiz mətnlər
daxilindəki əcnəbi sözlər tipli alınmaları ədəbi dilin normal lüğət
vahidi hesab etmək nə dərəcədə doğrudur?

Suala cavab vermək üçün alınma sözlərdə ümumxalq Azərbaycan
dilinə bağlayan xətləri aşkar etmək lazımdır. Belə xətlər varmı?
Misallara qayıdaq.

Diqqət edilərsə, ərəb və fars sözləri, tərkibləri olduqca statik
vəziyyətdədir. Onların çoxu Quran ayələrinə, təfsirlərə ilk dəfə
nəzər yaranıb işlənmişlərsə, silsilə izafət tərkiblərindəki və sinonim
cərgələr daxilindəki yerlərinədən tərpənməmişlər. Həmin sözlərin
lügəvi ağırlığını qismən yumşaldan, yad sintaktik vəziyyətlərini ani
olaraq unuduran Azərbaycan dilinin bəzi qrammatik ünsürləri (hal
və xəbər şəkilçiləri), belə məqamlarda çox fəal olan "əvəzlik"
fellərdir (etmək, eyləmək, olmaq, qılmaq). Məhz buna görə, əsasən
alınma söz və ifadələrdən yapılmış mətnlər, hər halda, Azərbaycan
dili faktları sırasında xatırladırlar.

Alınma sözlərin, ifadələrin ədəbi dildəki müvazinəti bir tərəf-
dən ümumxalq dilinin qrammatik quruluşu, digər tərəfdən üslubların
daxili şərtləri, məqbul sayılan xüsusiyyətləri ilə saxlanılır.

Maraqlıdır ki, Xətayi qəzəl və məsnəvilərində *qarınca, uçan*
(quş), *arı* sözlərini işlədir. Xəlifə Əlinin tərifində isə üslubi baxım-
dan eyni mövqedə duran bu sözləri divan poeziyasının klassik ənənə-
nəsi əsasında seçib düzür. Yəni əvvəlcə "mur" sözünü fars dilindən

alıb *m* səsi ilə başlayan “məkos”i (milçək) onunla yanaşı işlədir, “tüyür”dan sonra həm qafıyo “zənbur” işlədir; digər sözlər də bu qaydada seçilir: huşyar – hər səhər, məst, məxmur, məzkur və s. Bir sözlə, alliterasiya prinsipi ilə alınma sözlər bir-birinə yapışb qalır, şerh dilində ayrılmaz şəbəkə əmələ gətirirlər.

Fars dilindən dini-təbliği əsərləri ümumxalq Azərbaycan dilinə tərcümə etməyi qarşıya məqsəd qoymuş Nişati də “Şeyx Səfi”nin müqəddiməsində şah Təhmasibin ünvanına söylənmiş təşbeh-tərkiblərin üzərində azacıq əl gözdürüb, sistem tərcüməsi aparmış, sözlər isə toxunulmaz qalmışdır.

Lügət tərkibi çərçivəsində alınma sözlərin leksik-semantik məzmunu, valentliyi və ümumxalq dilinə uyumu da imkan vermir ki, onları ədəbi dilin təmihüquqlu lügət vahidi hesab edək.

Hec şübhə yoxdur ki, alınma söz və tərkiblərin çoxu müasir dildə işlənmədiyi, işlənmədiyi kimi, XVI əsrin geniş oxucu və dinləyici kütləsinə də təşbir deyildi, ümumxalq dilinə nüfuz etməmişdi. Çünki əcnəbi sözlərin əksəriyyəti dini-mövhumli məfhumlarla, hakim sınıfların ideologiyası ilə bağlı anlayışlarla, təmtəraqlı ibarələr və təkrar-təkrar işlənməmiş təriflər və mübaliğələrlə əlaqədar idi. Buna imkan yaradan isə adı çəkilən üslubların rəsmiyyəti idi (onlar mahiyyətə, obyektiv olaraq xalq həyatından uzaq idilər).

Əcnəbi sözlərin ümumxalq danışığı dilinə keçmədiyini sübut etmək üçün əsrin tərcümə – nəsr əsərləri güclü arqument ola bilər. Çünki Nişati fars dilindən o ərəb və fars sözlərini çevirmişdir ki, onlar ümumişləkdir (bunların bir qismi tərcümədə təkrar olunur), dünyəvi anlayışları ifadə edir və xalqın həyat tərzini, məişətini, canlı ünsiyyəti ilə əlaqədar olan adı sözlərdir; dini sözlərə, tərkib və terminlərə toxunmamışdır.

İstər-istəməz düşünürsən: necə ola bilər ki, ana dilinin sirlərinə, ehtiyat qüvvəsinə dərinləndən bələd olan Füzuli “Qazi Əlaiddinə məktub”unun nəsr hissəsində silsilə tərkiblərə, hətta ərəbce cümlələrə yer verib, 160 ərəb və fars sözüne qarşı azərbaycanca cəmi 16 söz işlədir (*gün-gündən, olub, saçmaqdadır, alıb, qılmaqda, açmaqdadır, bir, çəkməkdən, dikməkdən, bulmaz, bu idi, yetmişdir*), *ondan, ilə, birlə*). Təxminən eyni nisbəti Əhməd bəyə və Bayazid Çələbiyə məktublarda da görürük.

Bələliklə, buraya qədər nəzərdə tutulan əcnəbi sözlərə, ifadələrə dil faktı kimi yox, üslub faktı kimi baxmaq lazımdır. Bələ

ki, üslublar daxilində məqbul sayılan həmin sözlər, tərkiblər canlı ünsiyyətə xidmət etmir, onları işlədən, qələmə alan katiblərin, yazıçıların “real süuru”nu təcəssüm etdirmir; onların bir çoxu dini dairelər, imtiyazlı “əsnaf təbəqələr” (Ə.Dəmirçizadə) arasında bir növ qarqonlaşmış, yerli-yersiz işlənməkdən dəb halını almış, real məfhum yox, münasibət bildirən – dini-mövhumli mistikani, hakim iddiasını, məhkum mütəliyini ifadə edən lügət yığındır. Əgər bələ söz və ifadələr ədəbi dilin normal lügət vahidi sayılsa, onda məhz lügət tərkibi təmsalında bu mərhələnin ədəbi dilini, bəzi tədqiqatçılar, nəzəriyyəçilər kimi, öz ümumxalq əsasına biganə qalıb onunla əlaqəni kəsən “süni dil”, “qondarma dil” adlandırmaq olar. Bu isə XVI əsrdə öz tipoloji və tarixi təkamülünün yeni yüksək mərhələsinə qədəm qoymuş, əvvəlki mərhələlərin qanuni varisi olan Azərbaycan ədəbi dilinin elmi məntiqinə aiddir.

Xatırlatmaq lazımdır ki, əcnəbi sözlərə, ifadələrə öz qoynunda daimi sığınacaq vermiş üslub nümunələrinin hamısını ucdantutma yarırsız hesab edib, ədəbi dil üçün arxa plana çəkmək fikrində deyilik. Məsələn, Füzulinin “Su” və “Gül” rədifli qəsidləri klassik şerh gözəl nümunələri olub, dilinin qrammatik və leksik-semantik keyfiyyətlərinə görə, sözün bədii-estetik məziyyətlərini təcəssüm etdirmək səviyyəsinə görə qiymətli tədqiqat materialıdır. Həmçinin, Xətayinin bəzi təriqət şeirlərində, Nişatinin tərcümələrində və Sürürinin şərhlərində canlı şifahi nitqə, ümumxalq dilinə güclü meyil hiss olunur. Bu tipli mənbələr ədəbi dilin lügət tərkibinə ümumxalq dilindən, bəzən də şivələrdən bir qədər çiy və xam şəkildə olsa, mütəmadi sadə, aydın milli sözlər daşıyırdı; yazıda əksini tapmaqda həmin sözlər sanki ədəbi dilin arenasına “öz namizədliyi”ni irəli sürürdü.

Ədəbi dilin lügət tərkibini zənginləşdirən, onu “qəbuli-nəzmi-tərkib” (Füzuli) səviyyəsinə qaldıran alınma sözlərin böyük əksəriyyəti aparıcı üslublar (xüsusilə, klassik şeir) nəzərdə olanlar idi. Bələ ərəb və fars sözləri ədəbi-bədii dilin leksik-semantik vəsətini artırır, poetik və fonetik əlaqələrin möhkəmlənməsinə kömək edir, öz dövrü üçün zəruri olan terminlərin mikrosistemini yaradırdı.

Bələ sözlərin çoxu mənbə dillərinin özündə tarixən hərtərəfli (dilən təbəqələrinin nəzərdə tuturuq) cilalandığına görə Azərbaycan ədəbi dilinə asanlıqla keçir, ümumxalq səciyyəsi daşıdıqlarına, bilavasitə dünyəvi məfhumlarla – real, həyatı anlayışlarla bağlı olmaq

keyfiyyətlərinə əsasən dilimizin daxili qanunları, qanunauyğunluqları dairəsində sabitləşdilər. Bunlar indi də şifahi və yazılı nitqimizdə möhkəm yer tutur.

Ədəbi dilin lüğət tərkibinə daxil olan və onun sərvətinə çevrilən alınma sözlərin böyük bir qismi "səliqeyi-əslīyyə" ilə – klassik şeir dilimizin əsli, kökü ilə əlaqədar idi. Xətayi və Füzuli üçün Azərbaycan klassik şeir dilinin ənənələrini yaradan, qoruyan və inkişaf etdirən Həsənoğlu, Nəsimi, Qazi Bühranəddin, Kişvəri, Həbib kimi sənətkarların dili əsas örnək idi. Xətayi və Füzuli görkəmli özbək şairləri – Lütfi, Z.Babur, Nevai və H.Bayqarayə, türk şairləri – Aşiq Paşa, Y.İmrə, Şeyxi, Nicati və Nizamiyə biganə deyildilər.

Söz yox ki, Xətayinin, Füzulinin qəzəl – məsnəvi dilində öz dövrünün savadlı adamlarına, ziyalı təbəqəsinə mənası məlum olan yüzlərcə ərəb və fars lüğət vahidləri var ki, onları müasir savadlı oxucular belə ya başa düşmür, ya da çətin başa düşürlər. Bu qəbildən olan alınma sözlərin XVI əsrdə, ümumiyyətlə, orta əsrlərin klassik şeir üslubu nümunələrində işlənməsinin yuxarıda göstərilən səbəblərdən əlavə, onu da demək lazımdır ki, şeir, həmişə olduğu kimi, ancaq savadsızlar üçün yox, həm də savadlılar üçün yazılırdı. Deməli, savadlıların (əlbəttə, bunların çoxu yüksək silkin nümayəndələri idi) mədəni zövqü, fikir səviyyəsi, dünyagörüşü, ən nəhayət, şifahi və yazılı leksikonu da nəzərə alınır. Görünür, bu şəraitdə yazılı ədəbi dili şifahi ədəbi dildən fərqləndirən ümdə cəhətlərdən biri kimi alınma sözlərin klassik şeir dilində təzahür etməsi təəccüb doğurmurdu. Hətta alınma sözlər yazı dilinə rəmzi olaraq ədəbi görkəm verir və çoxları tərəfindən ədəbilik, mədənilik şərti kimi dərk olunurdu. Belə olduqda, ədəbi dil klassik şeir və xalq şeiri üslubları "yedəyi"ndə digər tarixi, ictimai-mədəni rolunu – əzsavadlı, obyektiv səbəblər üzündən məhdud dünyagörüşlü oxucuları elmin, maarifin və sənətin işıqlı yollarına çıxarıb, onların mənəvi təkamülünə təkan vermək vəzifəsini – müvəffəqiyyətə yerinə yetirirdi.

Beləliklə, şeir dili nisbətən sadə olan Xətayidə belə, çoxlu ərəb və fars sözü var ki, intensiv halda işləndiyinə baxmayaraq, müasir oxucu üçün anlaşılırmazdır. Bunların çoxu ərəb mənşəlidir; həm də təkcə əzafət tərkiblərində deyil, müstəqil şəkildə müşahidə olunurlar: *azurdə* (incimiş), *ariz* (şikayətçi, yanaq), *aşub* (qarışıqlıq,

həyəcan), *bab* (qapı, hissə), *bərxurdar* (faydalanmaq), *bəşarət* (xoş xəbər, mustuluq), *biñyan* (bünövrə, təməl), *vayə* (qismət, pay), *vard* (ağac çiçəyi, gül), *qullab* (çəngəl, qarmaq), *damən* (ətək), *dəndən* (diş), *dərban* (qarıqçı), *dəst* (əl), *eyd* (bayram), *irşad* (kömək, doğru yol göstərmək), *yeldə* (ilin ən uzun və qaranlıq gecəsi), *kibr* (məğrurluq), *kişvər* (ölkə), *kövkəb* (ulduz), *kuy* (yaşayış yeri, məhəllə), *kuh* (dağ), *kiryə* (ağlamaq), *damən* (qulaq), *göftar* (danışıq), *ləmə* (parıltı, işıq), *manənd* (kimi, bənzər), *mar* (ilan), *məlamət* (təne, qaxınc, danlaq), *mən* (qadağan etmək, danışdırmaq), *məhcur* (uzaqlaşmış, ayrı düşmüş), *minu* (cənnət, behişt), *mur* (qarışqa), *mişəvvəş* (qarışıq), *maşşatə* (zinət verən), *nar* (od), *nəmmak* (nəmli, yaş), *nik* (yaxşı), *niqab* (örtük), *övsaf* (təriflər), *pənd* (nəsihət), *pərva* (qorxu), *rəzm* (döyüş), *rux* (üz), *rəxt* (paltar), *səhi* (həyət), *səhnə*, *su* (tərəf), *süni* (yaratmaq), *tərəb* (şənlik), *tiğ* (qılınc), *üstütxan* (sümük), *hamra* (qırmızı), *cu* (arx), *cümbüş* (hərəkət), *şəmal* (surət, şəkil), *şərməsar* (utanan, xəcalətli) və i.ə.

Bu sözlərə Füzulinin şeir dilində də tez-tez təsadüf olunur. Müxtəlif konkret və mücərrəd məfhumları əks etdirən, onların atributlarını ifadə edən ərəb və fars sözlərinin Füzuli dilində həm kəmiyyət, həm də keyfiyyət baxımından araşdırılması maraqlı nəticələr doğurur.

Əgər eyni bir sözün bir neçə dəfə təkrar olunduğunu hesaba daxil etməsək, statistika və əyanilik naminə deyə bilərik ki, Füzuli əsərlərinin 75 qəzəldə (bu, cilddə toplanmış əsərlərin təxminən dördüdə birini təşkil edir) 1078 ərəb və fars sözü işlənmişdir. Bu qədar alınma sözün təxminən 30%-i ancaq əzafət tərkibləri daxilindədir.

Xatırlatmaq lazımdır ki, statistik təhlil məqsədi ilə nəzərdən keçirilən əsərlər içərisində Allahın, Peyğəmbərin tərifinə həsr olunmuş dini, dini-fəlsəfi şeirlər də vardır. Dini-fəlsəfi şeirlərin dili isə, təbii ki, olduqca ağırdır: silsilə tərkiblərlə, ərəb dilindən alınmış terminlərlə yüklənmişdir.

Ola bilsin ki, bu və ya digər şeirdə anlaşılırmaz ərəb və fars sözləri, tərkibləri daha çox olsun; onda şərin hansı ruhda, nə münasibətlə yazıldığını, kimə həsr edildiyini mütləq nəzərə almaq lazımdır. Həmin sözlərin kontekstdəki məna tutumunu, işlənmə səbəbini, şairin ədəbi-bədii ehtiyacını düşünmək və onların ana dilində

əvəzlərinin, qarşılıqlarının olub-olmadığına fikir vermək vacibdir. Çünki onların bəzisi, ikinci və üçüncü dərəcəli üslublardakı bəzi çətin əcnəbi sözlər kimi, bütövlükdə nə o dövrün ədəbi dilini, nə də şairin öz dilini və üslubunu təmsil edir.

Füzulinin 75 qəzəlindəki mindən çox alınma sözün müasir ədəbi dilimizə münasibətini aydınlaşdıran məlum oldu ki, onların 60%-ə yaxın hissəsini "Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti"ndə (Bakı, 1961) görmək mümkündür. İmla lüğəti isə həmin alınma sözlərin hazırda bu və ya digər üslubda mövcudluğunu, yaxud işlənmə bilmək imkanlarını göstərən canlı sübutdur.

Füzulinin qəzəl, məsnəvi dilindəki əcnəbi lüğət vahidlərinin bir hissəsi olmaqla, haqqında danışdığımız mindən artıq sözü öz dövrünün və indiki dövrün müxtəlif səviyyəli oxucuları üçün anlaşılma, dərk edilmə dərəcəsinə görə qruplara, sektorlara və seqmentlərə ayırmaq lazımdır. Belə ki, ayrı-ayrı sözlər və söz qrupları, tarixən olduğu kimi, indi də oxuculardan müxtəlif məsafədə durur, işlənmə imkanlarına, fəallığına, leksik-semantik məsuliyyətlərinə görə bir-birindən seçilir. Ədəbi dilin lüğət tərkibini çevrə və dairə kimi düşünsək, müxtəlif çeşidli terminlər sistemini (elmi, dini, fəlsəfi, poetik, siyasi və s.) öz mövqeyi və işlənmə təzilyinə görə çevrənin seqmenti hesab etməliyik.

Füzuli dilindəki alınma sözlər müasir ümumxalq dilinə və ədəbi dilə münasibətdə üç qrupa ayrılır:

1. Müasir Azərbaycan dilində işlənməyənlər; XVI əsrin geniş oxucu kütləsinə çatmayan, ancaq ziyalı təbəqələrin ("xəvas") anladığı güman edilən kəlmələr, termin və termin səciyyəli sözlər (bunların bir qismi o zaman da başa düşülməyə bilerdi).

2. Müasir ümumxalq dilinə yad olan, lakin ədəbi dil üçün norma sayılanlar (o zaman anlaşılması sözlər).

3. Müasir dildə vətəndaşlıq lüğəti qazanıb, hamı tərəfindən başa düşülən, ümumxalq dilində və ədəbi dildə geniş işlənmə xarakteri kəsb edənlər.

Birinci qrupdan olan sözlərə aşağıdakı lüğət vahidlərini aid edirik: *rəhnüma* (yol göstərmə), *şayastə* (yaraşan), *amal* (əməllər), *ədyan* (dinlər), *xədəng* (ox), *mələmət* (danlaq), *zində* (diri), *əğyar* (düşmən), *hübab* (köpük), *aşk* (göz yaşı), *füzun* (çox), *hidayət* (doğru yol), *pənd* (nəsihət), *dud* (tüstü), *əxkər* (küllü od, qor), *madğon* (dəfn yeri), *təsnə* (susuz), *gərdun* (məcazi: fələk), *xəmə*

(əyri), *mühəyya* (hazır), *ğaliba* (yəqin ki, güman ki), *atvar* (hallar, vəziyyətlər), *müsəlləm* (təslim edilmiş, tapşırılmış), *şərar* (qığılcım), *nisar* (səpmək, saçmaq), *bərq* (parıltı), *daman* (ətək), *qürb* (yaxınlıq), *miftah* (açar), *rəşahət* (damcılar, zərrələr), *tıla* (qızıl), *münəvvər* (ışıqlı), *müqərrər* (qərarlaşdırılmış), *təvəcəh* (hüsn-rəğbət), *mərdüm* (xalq; göz bəbəyi), *zəcr* (məcburiyyət), *zəxm* (yara), *mənzur* (nəzər salınan), *virid* (dua, əzbərlənmə), *məcruh* (yaralı), *mötəd* (adət edilmiş), *navək* (ox), *əhhub* (dostlar), *intisab* (şişmə), *ictimab* (çəkinmə), *səhab* (bulud), *gireh* (düyün), *canib* (tərəf), *təəb* (zəhmət), *firib* (yalan), *şəkib* (dözüm), *pərtöv* (şöbə), *sərgəştə* (başını itirmiş, çaşqın), *gəcrov* (düz yolla getməyən), *bihədə* (hədə, əbəs), *ənqərib* (tezliklə), *rəxş* (məcazi: at), *üşşaq* (aşıqlar), *miqəddər* (miqdarı müəyyən olunmuş), *müzəyyən* (bəzədilmiş), *mirat* (güzgü), *vərrə* (haram şeydən çəkinmək), *cügd* (bayquş), *dəhr* (dünya), *rəhlat* (kəç, səfər), *məsiyat* (günah), *təzvir* (saxtalaşdırma), *dəvat* (mürəkkəbqabı), *düşnam* (söyüş), *əmvac* (dalğalar), *iyzəd* (Allah), *məqfirət* (bağışlanma), *taət* (itəat), *əfsürdə* (solğun), *güm* (itkin), *münharif* (əyilən), *mizac* (sağlamlıq), *ibtiħac* (fərəh, şadlıq), *gərm* (isti), *bürudət* (soyuqluq), *kəzib* (yalançı), *məşruh* (şərh edilmiş), *məftuh* (açılmış), *əncüm* (ulduz), *müsəvvir* (təsvir edən, rəssam), *əmvat* (övlülər), *küstax* (ədəbsiz, sirtıq), *çəkər* (nökər), *rövzən* (pəncərə), *kütah* (qısa), *zinhər* (çəkin!), *tirə* (qaranlıq), *səhl* (asan), *madhus* (dəhşətə gəlmə), *kərd* (toz), *vərnə* (əgər ki), *midad* (karanədə), *tərəhhüm* (rəhm etmə), *etidal* (düzükl, bir bərabərədə olma), *maxmur* (xumarlanmış), *dilpəzir* (ürək istəyən), *zivər* (bəzək), *vühuş* (vəhşilər), *tənəffür* (nifrət), *tiyyur* (quşlar), *təməvvüc* (dalğalanma), *müğərin* (birləşmə, bir səviyyədə durma), *bürhan* (dəlil), *sərgərm* (qızğın, sərxoş), *mövquf* (saxlanmış), *dəstəmatuz* (ələ öyrənmə), *səid* (qolun dirsəkdən aşağı hissəsi), *səbuħ* (sübh çağı içilən şərab), *əflak* (fələklər), *xarü xəş* (çör-çöp), *xurdədan* (incədən-incəni seçən), *müənbər* (ətirli), *hümayun* (uğurlu), *təərriz* (sataşma), *pərkələ* (damcı), *təqsir* (qısaltma), *ğəyət* (son), *vəhm* (qorxu), *təğafül* (özünü bilməzliyə qoymaq), *dariğ* (əsirgəmə), *aşiftə* (məcazi: aşıq), *xaşak* (çör-çöp) və s.

Müasir dildə işlənməyən ayrı-ayrı çətin alınma sözlərdən başqa, şairin dilini ağırlaşdıran, sıravı oxucu üçün tamamilə ölçətməz edən qəliz tərkiblərə də birinci qrupdan olan lüğət vahidləri kimi yanaşmaq lazımdır. Belə ki, artıq deyildiyi kimi, iki, üç və hətta dörd, beş sözlü tərkiblərin hissələri bözən bir-birindən ayrı müşahidə olun-

mur. Mürəkkəb leksik vahidlər hüququnda görünən izafət tərkibləri ya tarixi üslubiyatın ənənəvi qalıqı, ya da XVI əsrin digər üslublarının təzahürü olub, qəzəlin mikrosüjeti, mövzusu ilə üzvi şəkildə əlaqədardır; məsələn: *naxli-himmət, barqi-lama, kilki-qıdrat, minhaci-hüsul, ədnayi-məratib, təqlidi-süluk, imkani-salis, ümmül-xəbais, məzhəri-süni-ilah, tayini-əcazi-müdəva, izdiyadi-rütbeyi-fəzl, sair-i-ərbabi-risalat, etibari-ülivvi-şan, basteyi-zənciri-seyli-əşki-külkun, qarqeyi-girdabi-çəşmi-əşki-pürxun* və s.

Birinci qrupdan olan sözlərin, tərkiblərin 90%-i ərəbcədir. Nümunələr seçilərkən sözlərin kontekst daxilindəki müstəqim mənası əsas götürülmüşdür. Füzulinin şeir dilində məcazi mənə aparıcı olsa da, təkcə məcazi mənada işlənilib, lüğəvi mənasında müşahidə edilməyən sözlər təsadüfidir (məsələn, "gördün" sözünün hərfi mənası "gəzən, dövr edəndir"; Füzulidə isə "fələk", "göy" mənasındadır).

Nə ilə izah etmək olar ki, nümunə göstərilən alınma leksik vahidləri ancaq savadlılar, mükəmməl təhsil görmüş oxucular başa düşmüşlər? Hər şeydən əvvəl, belə sözlərin əksəriyyətinin işlənmə tezliyinin Füzulidə, XVI əsr ədəbi dilində məhdud olması ilə; həmçinin o sözlərdən çoxunun mənəbə dildəki polisemantik təbiiyyətini bürəzə verə bilməməsi ilə, həmin sözlər Azərbaycan dilinin söz yaradıcılığına daxil olmamış, daha doğrusu, Azərbaycan dilinin söz yaradıcılığı sistemi o qəbildən olan sözləri ehtiva etməmiş, onlardan yeni lüğət vahidləri yaranmamışdır. Görək alınma söz kütləviləşsin ki, onu kütləvi oxucular başa düşsünlər. Haqqında danışılan sözlərin isə kütləviləşməsi, ümumxalq xarakteri kəsb etməsi çətindir, hətta qeyri-mümkündür. Çünki onların bir çoxu mənəbə dilin tipologiyasını, konkret desək, ərəbcənin daxili fleksiyasını əks etdirir ki, bu spesifikasiyalar başqa dilin qrammatik sistemi ilə uyuşa bilmir.

Diqqət edilərsə, təqdim olunan nümunələrdə ərəbi sözlər bir sıra hallarda isimlərin düzgün və "sınıq" cəmlənməsinə, ismi-fail və ismi-məfullara, üç kök samitdən təşkil olunmuş fellərin müxtəlif bəzlərinə aiddir: *mövt-əmvat, aşıq-üşşaq, vəhşi-vühuş; təslim-müsləmm, xumar-məxmur, vəqf-mövquf, mövc-əmvac-təməvvüc* və s. Əgər o dövrün sırası oxucuları dərslər, dəqiq, bəhs sözlərini başa düşürdülərsə, onların cəm şəkillərini: *madaris, daqayiq, mabahis, yaxud "dəni" və "mərtəbə"* sözlərinin cəm formalarından təşkil olunmuş "ədnayi-məratib" tərkibini yəqin ki, anlaya bilməzdilər.

Məlumdur ki, "dərin bir zəkaya, qüvvətli bir hafizəyə malik olan Füzuli üçün söz axtarmaq o qədər də çətin olmamışdır" [19, 25]. Bəs bu qədər çətin ərəbi söz və tərkiblərə Füzuli dilində yer verilməsinin səbəbi nədir? Bu suala Azərbaycan filologiyasında ümumi şəkildə olsa da, düzgün cavab verilməmişdir. M.C.Paşayevin fikrincə, "dərin fəlsəfi fikirlərin, yüksək və mürəkkəb ictimai məsələlərin, elm və sənət hadisələrinin ifadəsi və buna müvafiq surət və epitetləri yaratmaq üçün o zamanın canlı danışıq dili kifayət etməzdi. Buna görədir ki, şairin şerində başqa dillərdən alınmış kəlmələrə, tərkiblərə çox rast gəlirik" [4, 45]. Şübhə etmirik ki, M.C.Paşayev "başqa dillərdən alınmış kəlmələr, tərkiblər" dedikdə, burada birinci qrupda qeyd edilən sözlər, tərkiblər tipli nümunələri nəzərdə tutur.

H.Araslı da "Füzuli" adlı monoqrafiyasında eyni fikri irəlilədir: "Mürəkkəb elmi-fəlsəfi məsələlərdən bəhs edəndə onun dili də çətinləşir. Yüksək təhsil almış ziyalıların anlaya biləcəyi bir dillə çevrilir" [2, 276].

Bundan əlavə, füzuliyənaslar şairin mənsub olduğu ədəbi-ictimai mühiti, sakin olduğu ərəb dili və islam dini mərkəzini, elmi-mədəni tələbləri də mühüm amillər kimi qeyd edirlər. H.Mirzəzadə yazır ki, Füzuli üçün "dövrün tələbləri səviyyəsinə əsaslanaraq və bu dillərdə əsər yazmaq müarizlərinə (elm və sənət sahəsindəki rəqiblərinə – S.Ə.) ən kəskin bir cavab idi" [19, 39]. Tədqiqatçı belə bir mülahizəni Füzuli dilindəki ərəb və fars sözlərinin vəziyyətini, onların alınması səbəbini şərh etmək istərkən söyləyir; albitə, o, haqlıdır: ərəb və fars ədəbi dillərini gözəl bilən bir şairin leksikonunda həmin dillərin söz və tərkibləri yaradıcılıq prosesinin təbii ləhbü nətici kimi təzahür edirdi. Həm də Füzuli bir növ "müarizləri" nə cavab verirdi, "düşvarı asan edib", "nəzmi-nazik" nümunəsi yaratdığı – Azərbaycan dilində də klassik şeir qanunları çərçivəsində dərin elmi-fəlsəfi fikirləri, incə duyğuları yüksək səviyyədə ifadə etməyin mümkün olduğunu əyanlaşdırırdı.

Füzulinin bəzi qəzəllərində silsilə tərkiblərə sanki qəsdən xüsusi yer verilir. Məsələn, divanda yanaşı duran işi qəzəlin hərosindən bir beytə diqqət edərk:

Fərəhbəxşi-dili-moşuq olur şəhri-gəmi-aşiq,
Sürudi-bəzmi-Şirin naleyi-Fərhad-i-məhzundur...

Həvayi-rövzeyi-kəvin, bahari-gülşəni-cannı,
Nihali-qamətin səvmin, üzürün yasəminimdir.

Beytlərin məzmunu belədir: 1. Aşiqin qəmi şərh olunduqca məşuqenin ürəyinə sevinc bəxş edilir; (əslində) Şirinin şəhlik məclisindən eşidilən nəğmələr kədərli Fərhadın nələsidir. 2. Yaşadığının yerin bağçasının havası canımın gülşəninin baharıdır; nihal kimi qamətin-sərvim, yanağın isə yaşəmənimdirdir.

Hər iki beytin məzmunu tabeiz mürekkəb cümlələrlə ifadə edilmişdir. Lakin fikrin qrammatik cəhətdən dəqiq ifadəsi üçün mürekkəb cümlələri əmələ gətirən sadə cümlələrin hər birində müxtəlif cümlə üzvü vəzifəsini icra edən bir neçə söz ola bilər və olmalıdır. Beytlərdəki cümlələrdə isə iki üzv görürük: mübtəda və xəbər. İkinci dərəcəli üzvlərdən imtina olunur, tərkib tərkiblə qarşı-qarşıya durub, predikativ münasibətdə birləşir (nə – nə olur? nə – nədir?). Forma cəhətdən azərbaycanca lüğətə xüsusiyyət kimi düşürləri (*olur*, *-dur*) vəsitəsilə təcəssüm tapır. İzafət tərkibli baxılındakı nominativ, atributiv əlaqələr də bir anlığa sıxlıq sintaqmatik münasibətlərlə övəz olunur; fikrin qrammatik sistem istiqamətində həlli ancaq iki qütbün – mübtəda və xəbərin öhdəsinə düşür.

İkinci qrupdan olan sözlərə, yəni müasir ümumxalq dilinə yad olub, əsasən ədəbi dilin lüğət tərkibi üçün norma sayılanlara aşağıdakı leksik vahidləri aid edirik: *şövyə, inqilab* (dəyişiklik, devrilmə), *məzur, təlim, hasil, gəməz, nəsim, rəqib, möhnət, sihhət, gəfətlə, iltifat, nisbət, mübtəla, müyəssər, kuş, müjdə, vəsf, cəhət, təfriqə, kəşf, təhrik, mühit, ənbar, rəgəm, naqş, lütf, aram, təmənnə, tərki (heyran), cəm, təyin, təbib, qafil, məqam, xilaf, rütbə, səbat, maqbul, çöhrə, keyfiyyət, məkr, kainat, lətafət, münasib, təhqiq, zahid, bədə, təcrid, hüzn, rəvac, məkan, vəhdət, sadiq, ehtimal, şərh, surət, iztirab, fərd, təbəssüm, şüa, etimad, ülfət, həmdəm, etiqad, naqis, fəth, nemət, cilvə, qürur, imla, mərhəmət, rəvan, macərə, ikrah, munis, vəiz, qədəh, mədh, miqdar, aqibət, rəhbər* və i.ə. Əlbəttə, belə sözlərin sayını artırmaq olar. Onların çox az qismi ümumxalq dili ilə ədəbi dil arasında müstəlak mövqə tutur. "G" samiti ilə başlanan sözlər istisna olmaqla, qalan lüğət vahidləri müasir ədəbi dildə öz fonetik-ortofrafik xarakterini saxlayır. Diqqəti cəlb edən cəhət odur ki, "ikinci qrup" sözlərinin çoxu mücərrəd anlayışları, onlar arasındakı münasibətləri əks etdirir; həmin sözlərin bəzisinin qarşılığı (yəni həmin məfhum və münasibətləri ifadə edən türk mənşəli sözlər),

müasir Azərbaycan dilində, dialektlərində yoxdur, olmuşsa da, unudulmuşdur.

Üçüncü qrupdan olan sözlərə aşağıdakı tipli leksik vahidləri aid edirik: *həyat, heyran, qurban, dairə, əks, cənnət, savab, dust, aləm, haqibat, sual, cavab, cəza, intiqam, bala, rüsvə, etibar, nəsihət, təklif, layiq, insaf, iman, həbs, cəllad, minnət, imtahan, niyyət, meyl, şah, ixtiyar, xəyal, müsəlman, həd, mülk, mübarək, viran, vacib, cəhət, xatir, zahir, kəşf, xərab, hörmət, hesab, samam, ədəb, tələb, məqsəd, nur, eyb, cahil, dövr, heyrat, dövrən, tədbir, əzab, zəhmət, vətən, sinə, zindan, qəm, qəzəb, zalim, mənzil, avaz, mail, qəsd, diyar, abad, fürsət, qəbul, məzmun, möhtak, əfərin, ədalət, qədəm, ünvan, qənimət, tilsim, axır, əcəl, taqət, cəhan, varis, əlbəttə* və i.ə. Bu qəbildən olan alınma sözlər Füzuli dilində yüzlərcədir (bəzi sözlərin müasir dildəki fonetik dəyişmələrinin fərqi nə varmışdır; məsələn: azadə – azad, fikr – fikir, məaş – maaş, arizu – arzu və s.).

Öz leksikonuna görə qəzəllərə yaxınlaşan qəsidələrin dilində də ikinci və üçüncü qrupdan olan lüğət vahidlərinə təsadüf edilir: *axlaq, tərəddüd, mövcud, məhsul, zaman, millət, şəraf, haqiqət, bəşəriyyət, idrak, nadir, icad, nizam, sinif, xilqət, əşya, xəstə, vüqar, rəy, hikmət, mədan, yadigar, təbiət, elm, zaka, hakim, hökumət; həmçinin mürekkəb söz kimi dərk olan tərkiblər: qövsi-qızeh, xeyr-dua* və s.

Müasir ədəbi dildə, yaxud həm ədəbi, həm də ümumxalq dilində yaşayan alınma sözlərin vətəndaşlıq qazanması, uzunömürlü olması müxtəlif tarixi-ictimai amillərə əlaqədar idi.

Məsələyə sırf linqvistik planda yanaşırsaq, həmin sözlərin birinci qrup lüğət vahidlərindən ciddi surətdə fərqləndiklərini XVI əsrdən əvvəlki və sonrakı dövr yazılı materiallarının verdiyi nümunələr aydın əks etdirir. Hamıya məlumdur ki, indi sonuncu qrupdan sayılan sözləri başa düşməyən az tapılır. Belə ki, onların çoxu müasir Azərbaycan dilinin söz yaradıcılığında kifayət qədər iştirak edə bilər, istər mənsub olduqları dildən gətirdikləri mənə çalarları ilə, istərsə də Azərbaycan dilində sonradan qazandıqları mənalar ilə fəal və doğmadırlar (tərkibində həmin sözlərin iştirak etdiyi frazeoloji ifadələri xatırlamaq kifayətdir); qrammatik funksionallıq baxımından da onları türk mənşəli milli sözlərə yanaşı qoymaq olar və eyni sözləri bu lüğət vahidlərinin müasir bədii üslubun obrazlılıq vəsitələri sistemindəki rolu barədə demək mümkündür.

Lakin nəyə əsasən həmin sözlərin XVI əsrdə də geniş oxucu kütlələri üçün anlaşılı olduğunu iqrar edir və bu zaman nəyə isnad edirik? Suala ən etibarlı cavabı o sözlərin seçildiyi mənbə, sintaktik və semantik mühit, mikromətn verir; məsələn: Məs.: *yoxdur özgə məqsədi, səndən səni eylər tələb; çıx ki, təməşayə çixə afitab! ... Görmə rəva kim, ola aləm xərab; dönə-dönə imtihan etdim, budur adət sana; ... şani-ğəmi əncamina yoxdur ümid; Bir təsəllidir sənə ol söz ki, derlər var sübh; Sufi, insaf eylə, imanın görəkməzmi sana?*; Zindeyi-cavid ona derlər ki, qurbanıdır sənə.

Füzuli qəzəllərindən götürülən nümunələrdə nəzərə çarpdırılan alınma sözlərin qrammatik sərbəstliyi – türk mənşəli sözlərlə müxtəlif mövqələrdə əlaqəyə girib şəkilçilər qəbul etməsi bir yana qalsın, kontekst daxilindəki semantikasi bu gün ümumxalq dilində təkrar olunmaqdadır.

Təqdim edilən nümunədə “məqsəd” sözü ilə daxili məntiqlə bağlanan “tələb” sözünün ərəbcə hərfi mənası “arzu etmək”, “istəmək”dir. Amma şair bu sözü məhz dövrünün ümumxalq dilindən alıb “təkidli istək”, öz payına, hüququna düşən “mütləq istək” kimi mənə çalarında işlətməmişdir ki, indi həmin sözü hamı belə dərk edir. “Səndən səni eylər tələb” ifadəsində sonuncu söz dilimizdə qazandıqı mənə çalarından məhrum olsa, bədii və məntiqi vurğular çarpışmış, oxucuya əzəmətlə təsir edə bilməz.

Təməşə, imtəhan, təsəlli, insaf və qurban sözləri də bu vəziyyətdədir. Məndəki söz farsca hərfən *seyr və müşahidə etmək, baxmaq, gəzintiyə çıxmaq* mənalarını ifadə edən “təməşə”dan onunla fərqlənir ki, bu, azərbaycanın “təməşə”sidir, – “teatr, öz gözəllik qüdrəti ilə ecazkarlıq, heyrət və ləzzət doğuran mənəzərə” mənəsinədir; sən çıx, parlaq üzünü göstər ki, günəş sənə təməşə edib zövq alsın.

“İmtəhan” sözü (ərəbcədən) poetik cəhətdən məndə ona görə dolğun təsir bağışlayır ki, müasir canlı dildə anlaşılan hər iki mənəsində – “yoxlamaq” və “sınamaq” mənalarında işlənmişdir: iki mənə çalarının vəhdətini məntiqi baxımdan “adət” sözü təsdiq və sübut edir.

Ərəb mənşəli *təsəlli, insaf və qurban* sözlərini Azərbaycan dili tarixi leksikologiyasının semantik qrupları içerisində şərti olaraq “dini-ruhani leksika”ya aid etmək olar. Çünki bu sözlər əsasən dini təbliğ edən ədəbiyyat vasitəsilə alınmışdır. Amma onların hələ

Nəsimi və Füzulidən çox-çox əvvəl xalqın hafizəsində kök saldıqna, kütləvi şəkil alıb sıfahi nitqdə məcazi boyalar kəsb etdiyinə necə etiraz etmək olar?!

Füzuli, xalqın ağ günə ümidini, inamını ifadə edən “hər gecənin bir gündüzi var” məsəlini yada salaraq, beytdə “qəm gecəsindən xilas olmağa ümid yoxdur; o söz ki, deyirlər, sabah var, o sənə bir təsəlli üçündür” fikrini irəli sürür və hiss olunur ki, şair ərəbləşmiş “ümid” sözü kimi (mənsəpə türk dillərinə mənsubdur) “təsəlli”ni də dövrünün bütün oxucularının yaxşı anladıqlarına əmindir. Belə ki, təsəlli, müəyyən mənada ümiddir; onu kontekstdə “toxtaqlıq” və “təskinlik” sözləri ilə əvəz etmək nəinki mövcud bədii hissi aşılaya bilməz, həm də “ümid” sözü ilə olan semantik-üslubi əlaqəni qıra bilər.

Füzuli, həm də o mənada xalqın dil və təfəkkür tarixinin əbədi mücəssəməsi kimi görünür ki, müxtəlif mənalı alınma sözlərin həm ayrılıqda, həm də bir-biri ilə qonşuluqda, – əlaqəli-konstruktiv sintaktik mühitdə dilə, onun ayrı-ayrı cümlə və ifadələrinə hansı mənə rəhbəri ilə hansı üslubi münasibətlərlə gəldikləri öz şəirlərində yaşadır, beləliklə, tədqiqatçıya dilin lüğəvi-üslubi imkanlarının şəkildə yığcam, zamanca uzun inkişaf tarixini təqdim edir.

Füzuli şərinin verdiyi faktik nümunələr bəzən elə təsəvvür yaradır ki, şəkil və məna bir-birinə yaxın ərəb sözləri Azərbaycan dilinə tarixən ayrı-ayrılıqda yox, bir-biri ilə yanaşı keçmişlər (Quran ayələrində, onlara azərbaycanca yazılan təfsirlərdə belələri çoxdur). Məsələn, “Sufi, insaf eylə, imanın görəkməzmi sana?” misrası nə üçün bizə ruhən bu qədər təbii və səmimi görünür? Nə üçün misra bütövlükdə öz qanadlı-ibarəli ifadələri ilə canlı danışmaq dilinin bir parçası kimi görünür? Diqqət edilərsə, burada alınma vahidlərin ahəng və mənə rəhbəri bir söz qatırı yaratmışdır: *sufi – insaf – iman*. “İnsaf” sözü öz samitlərinə (kök hərfələrinə) görə “sufi”ni, saitlərinə (onların düzlüşünə və fonetik keyfiyyətinə) görə isə “iman”ı xatırladır. Lakin Füzuli “insaf” sözünü təkcə “həqqaniyyətlə müamilə, etidal üzrə hərəkət etmə” mənasında deyil, bəlkə daha çox “ədalət və vicdan hökmi ilə hərəkət etmək” mənasında işlətdiyi üçün bu söz semantik cəhətdən də məslək, etiqad mənalarında dərk olunan “iman” kəlməsinə yaxındır.

Yaxud “qurban” sözü müasir danışmaq dilində kəlməyə işlən-məkdədir; “qurban bayramı” birləşməsindəki mənası istisna

olmaqla, ümumxalq dilində və ədəbi dildə ancaq məcazi (bütün varlığından, canından keçmək) mənasında fəaldır. Füzuli də məcazi mənaya üstünlük verib bilir ki, oxuculara sözü həm dini, həm də ümumişlək mənası məlumdur. Ona görə də şair nümunədə "zindəyi-cavid" (hərfor: əbədi diri) tərkibini izah etməyə ehtiyac duyur (bunu ümumi şəxsi fəli xəbərdən görürük). Tərkib şərh olunarkən poetik dəlil kimi mənası məlum "qurban" sözündən istifadə edilir: ona əbədi diri (canlı) demək olar ki, sənə qurbandır.

Həmçinin müqayisə et:

Dün demişsen ki, Füzuli mənə qurban olsan!
Sənə qurban olayım, yenə nə ehsandır bu.

Füzuli

Tədqiqatçılar və bezen adı oxucular da ədəbi dildə lüğət tərkibinin tarixi ilə maraqlanarkən sözlüyü küll halında milli və alınma vahidlərə bölür, əcnəbi sözlərin ancaq həcm etibarilə genişliyini, kəmiyyət çoxluğunu görür, lakin onların hazırda müstəqim, yoxsa məcazi mənalarla fəal olduqlarının fərqi o qədər də varmırlar. Halbuki, müasir dildəki ərəb və fars sözlərinin yarından çoxu ya məcazi mənada, ya da ilkin hərfi mənasından fərqli yeni bir çalar qazanaraq "ikinci həyat"ını yaşayır. Ədəbi dilin leksik-semantik ehtiyatının boy artımı, zənginləşməsi sayılan bu amil isə xalqın dilinə fitrətən yiyələnməsi müxtəlif peşə və sənət nümayəndələrinin şifahi nitq prosesində, Füzuli kimi böyük ustadların yazılı dil meydanaındakı xidmətləri sayəsində baş vermiş, inkişaf etmişdir.

"Füzuli dilinin qəliz, ya çətin olmağı haqqında nəticəni onun şeir dili ilə indiki danışq dilimizi müqayisədən çıxarmaq düz olmaz" [4, 45] kimi doğru fikrə həm rəğmən, həm də uyğun olaraq deməliyə ki, şairin dilinin ümumiyyətlə sadəliyini, aydınlığını, o cümlədən leksikonunda alınma sözlərin anlaşılma dərəcəsini aydınlaşdırmaq üçün indiki danışq dili, o dövrün canlı xalq dili faktları ilə müqayisələr aparmaq zəruridir.

Maraqlıdır ki, müasir dildə tamamilə xəlqiləşmiş sözlər (üçüncü qrup) ancaq Füzuli dilində deyil, dövrün xalq şeri üslubu nümunələrində tez-tez müşahidə olunur:

*Zülmə ayrılır yarı da məndən; canım çıxıb yar xətrini alınca,
rahat qoymur bir dəm xumar gözlərin, dünyada qalmayıb zərrəcə
hərmət, qəzab ataşından əzab olmasa... mənim üzüm gülməz vətən-*

dən ayrı. Təkrar yenə təlim etdi bir ustad, Dərsimi məktəbi-ürfandan aldım; mənzilə varamaz yalan əgər oldun isə xəstə, Var dərdinə dərman istə; Gəmindən dərdə düşdüm, qılmanın tədbiri-dərmanım; ...zalım olma, mən kimi məzlumi icitmə!; əcəb bilməzmişən kim, eşqdən keçmək deyil asan? (Füzuli) və s.

Bu tipli alınma sözlər XVI əsrin ümumxalq Azərbaycan dilində nəinki mənaca, həm də şəkildə xəlqiləşib (*zülüm, rahat, xəstə, mənzil* və s.) milli lüğət vahidləri ilə bir sırada dururdu.

Birinci və üçüncü qrup sözlərin ümumxalq dilinə, ədəbi dilə münasibətini müəyyənədirib fərqləndirərkən üçüncülərin dilimizdə qrammatik funksionallıq baxımından və üslubi vasitələr kimi fəallığını da bir dəlil kimi göstərdik. Amma bu zaman müxtəlif mətləbləri qarışdırmaq, bir-birinə qarşı qoymaq olmaz. Belə ki, Füzuli və Xətayidə, eləcə də klassik şeir üslubunun başqa mənəblərində həmin dəlilin prinsiplərinə birinci və ikinci qrupdan da cavab verən nümunələrə sıx-sıx təsadüf edilir. Məsələn, tutaq ki, Füzuli *pünhan, məraz, gərəz, ərəz, ləfz, təlx, tən, tövr* və s. sözləri tez-tez işlədir: *Eşqdən canımda bir pünhan məraz var, ey hakim; ...ona dünyadan ancaq zövqi-dünyadır gərəz; ...qıldılar insana ərəz; ...verir, əlbəttə, bir azar ləfz; təndə canım bir pərinindir...; təlx kaftarın mənə – məxmurə sağər tək ləziz; tövrünə zahid əgər surəidə eylər etiraz.*

Aydındır ki, Müasir Azərbaycan ədəbi dilində həmin sözlər işlənmirlər; onların əvəzində gizli, xəstəlik, məqsəd, müraciət, söz, acı, bədən, davranış sözləri ümumişləkdir. Ancaq buna əsaslanıb, düşünmək olmaz ki, həmin alınma vahidləri XVI əsrdə xalq başa düşməmişdir. Şübhə etməmək olar ki, bu qəbildən sayılan ərəb və fars sözlərini dövrün geniş oxucu kütlələri yaxşı anlamışdır; ona görə də həmin kəlmələr ədəbi dildə müvəqqəti yox, Füzulidən üç-dörd əsr sonrakı ədəbi-bədi dildə də işlənməmişdir. Heç təsadüfi sayılmamalıdır ki, canlı danışqda bu cür sözlər, ifadələr, müvazi birləşmələr tərkibində müşahidə edilməkdədir (*gizli-pünhan, mərazə tutulmaq, qərəzi olmaq, yaxud qərəzi danışmaq, ərəz etmək, ovqatı təlx olmaq, təhər-tövürünə baxmaq* və s.).

Klassik şeir üslubunda qrammatik vəzifəsinə, üslubi roluna görə çox sərbəst və mütəhərrik birinci qrup sözləri də az deyil: *ancə kövkəb kimi yaş tökdü gəmindən gözələrim;... münafiqdən gələn qərgiş dua nisbatlıdır (Xətayi).*

ƏDƏBİ DİLİN MÜXTƏLİF MƏNBƏLƏRİNDƏ AZƏRBAYCAN SÖZLƏRİNİN MÖVQEYİ VƏ ƏDƏBİ-BƏDİİ XARAKTERİ

XVI əsr Azərbaycan ədəbi dilində lügət tərkibinin mühüm hissəsi Azərbaycan sözlərindəndir. Müxtəlif üslub nümunələrində Azərbaycan sözləri ilə alınma sözlərinin nisbəti dəyişir, – gah biri, gah da digəri irəli çıxır, bəzən də tarazlıq vəziyyəti yaranır. Fərqi yoxdur, hər bir halda Azərbaycan sözləri ona görə mühümdür ki, ədəbi dilin qrammatik sistemine ton verir; onun sabitliyini, müqəvətinəni artırır; daxili inkişaf qanunlarını, qanunauyğunluqlarını təyin etmək imkanı yaradır; qrammatik quruluşun gələcək inkişaf perspektivlərini əyanləşdirir. Ancaq lügət tərkibi miqyasında isə Azərbaycan sözləri alınma sözləri qəti şəkildə üstələyir. Çünki Azərbaycan dilində sözlün keyfiyyət məzmunu o qədər yüksəkdir ki, miqdar azlığında belə, alınma sözlərin kəmiyyət çoxluğunun kölgəsində qalır.

Azərbaycan sözləri ədəbi dilin canlı dayağı, maddi əsası, ən müthərrək və çevik, məhsuldar təbəqəsi kimi görünür; leksik-semantik sistemin, üslublar sisteminə fərdi dəst-xəttin, fikrin bədii ifadə üsullarının, vasitələrinin ən fəal və əvəzsiz vahidləri olmaqla Azərbaycan sözləri ədəbi dilin əsil bünövrə daşları hüququnda dilin xəlqçiliyini, bu “xəlqçilik” içində dəfina kimi qapanmış hissi qavrayışları, əqli mühakimələri, xalq dilində əsrlər boyunca toplanmış mənə erjisini daşıyan, inikəs edən lügətlərdir.

Ədəbi-bədii dilin ən yaxşı nümunələrində dövrün canlı, kütləvi nitqini, bu nitqin incə edalarını, estetik məziyyətlərini yaşadan ekspressiv-emosional rənglərin əlvanlaşmasını təmin edən və bu cəhətdən alınma sözlərə nisbətən ümumxalq dilində milli (özülü) ehtiyatın misilsiz zənginliyini büruzə verən Azərbaycan sözləridir.

Ən nəhayət, ədəbi dilin lügət tərkibində Azərbaycan sözünü ona görə mühüm və əsas sayırıq ki, o, ümumxalq dilinin ədəbi dilə dövrü boy artımını, bu artımın sürətini, normalaşma prosesini göstərir.

Tədqiqatçıların çoxu ədəbi dilin lügət tərkibində Azərbaycan sözlərinin XIII-XV əsrlərə nisbətən xeyli artdığını, ümumxalq dilindən seçilib gətirilən sözlərin hiss olunduğunu, “kök-söz”lərə xüsusi əhəmiyyət verildiyini, ayrı-ayrı mənbələrdə semantik qruplara aid lügət vahidlərinin sıxlığı yaratdığını və bunun leksik sistem

üçün bir zənginlik, inkişaf faktı kimi qeyd edilməli olduğunu göstərmişlər. Bu doğru mülahizələrə etiraz etmək olmaz. Lakin Azərbaycan ədəbi dili tarixinin müasir elmi səviyyədə tədqiqi baxımından qənaətbəxş olmayan odur ki, alınma sözlərin kəmiyyət və keyfiyyət cəhətdə alınıb qiymətləndirilməsindəki birtərəfli mövqe Azərbaycan sözlərinə münasibətdə də nəzərə çarpır. Başlıca çatışmazlıq faktların seçilməsində, aydın və düzgün olmayan metodla (ədəbi dil tarixi nöqtəyi-nəzərindən) təhlil edilməsindədir.

Çox vaxt bədii ədəbiyyatın dilinə eynilə ədəbi dil kimi baxan müəlliflər şərə, yaxud nəsrə ümumxalq dilindən gəldiyinə şübhə olmayan bir sıra Azərbaycan sözlərinin ədəbi dil faktı, hadisəsi olub-olmadığına diqqət yetirməmişlər.

Müxtəlif mənbələr, yazılı abidələr bəzən ədəbi dilin ümumi inkişaf tarixindən, ədəbi dildə canlanan meyllərdən, ədəbi dilin sütunları sayılan üslublardan təcrid edilməsi halda öyrənilməyi, nəzərdən keçirilməyi üçün Azərbaycan sözlərinin məhiyyəti, leksik-semantik xüsusiyyətləri, obrazlılıq sistemindəki rolu və normalaşma meyranına münasibəti dərindən şərh edilməmiş qalmışdır.

Nişati tərcümələrinin dilində Azərbaycan sözlərinin kəmiyyət sıxlığı və ədəbi-bədii səciyyəsi

XVI əsr ədəbi dilinin lügət tərkibində Azərbaycan təbəqəsinin əsas qismi dini-təbliği üslubun tərcümə-nəsr qolunda, klassik şeir üslubunun bəzi məsnəvi nümunələrində (“Dəhnamə”, “Bəngü Badə”, “Söhbətül-əsmar”) və xalq şeri üslubu nümunələrində ehtiva olunmuşdur. “Əsas qism” dedikdə, lügət tərkibində Azərbaycan sözlərinin miqdar hesabını, kəmiyyət çoxluğunu düşünürük. Bu cəhətdən, “Kitabi-Dədə Qorqud” istisna olmaqla, Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi boyunca (ta XIX əsrə qədər) “Şühədanamə” və “Şeyx Səfi təzkirəsi” yazılı abidələr içərisində tayı-bərabəri olmayan əsərlərdir. Hər iki abidənin leksikonunda Azərbaycan sözlərinin hədsiz sıxlığı, müxtəlif semantik qruplara aid anlayışların əsas etibarilə Azərbaycan sözləri ilə əks olunması, belə sözlərin leksik-semantik, fonetik və sintaktik səviyyələrdə müasir xalq danışığı dilinə, dialektlərə heyrətamiz dərəcədə uyğunluğu göstərir ki, Məhəmməd Nişati farsçadan Azərbaycan dilinə tərcümə edərkən,

yaradıcılıq məqsədi kimi hər sözün qarşılığını ana dilində tapmaq, meydana çıxarmaq istəmi və buna ona görə nail olmuşdur ki, tərəddüd etmədən özünü birbaşa ümumxalq dilinə tutmuşdur. Farsca yaranmış abidələri məhz hərfi tərcümə etməsi sayəsində Nişati özü də bilmədən öz dövrünün ümumxalq dilinə iki abidə qoyub getmişdir. Başqa cür ola bilməzdi. Obyektiv və subyektiv amillər imkan verməzdi ki, Nişati, məsələn, "Rövzətüs-şühada"nı Füzuli kimi təbdil edib, yeni əsər yaratsın; buna onun sənətkarlıq qüdrəti və cəsarəti çatmazdı. Əsas məsələ isə onda idi ki, nəsrin, tərcümənin verdiş və təcrübəsi yox idi; XVI əsrin I yarısında ədəbi dilin – Azərbaycan dilinin yazılı söz ehtiyatı epik planda yaranmış böyük nəsr əsərlərini tərcümə etmək üçün kifayətləndirici deyildi.

Məcburi vəziyyət qarşısında ümumxalq dili ilə üzvbüz duran Nişati Azərbaycan dilinin, bəzən də qonşu türk dillərinin alt qatlarına, ucqar görünən güclərinə əl atır ki, bu və ya başqa anlayışı mütləq türk sözü ilə ifadə etsin. Elə bu səbəbdən də onun tərcümələrində xalqın həyat və məişəti, təsərrüfatı, sənəti, peşəsi ilə əlaqədar, anatomik-bioloji, təbii-coğrafi, fiziki, fizioloji və i.a. sahələrlə bağlı olan yüzlərcə məfhumun adına rast gəlmək olur ki, bunlar klassik şeir üslubunun, hətta xalq şeri üslubunun leksikasına nüfuz edə bilməmişlər. Halbuki onların hamısı xalq dilinin ümumişlək sözləri idi. Məsələn, "Şeyx Səfi təzkirəsi"ndəki bir çox sözlər bu qəbildəndir; qohumluq bildirən termin seçiyəli sözlər – *kürəkən*, *qayın*; bədən üzvlərinin adları – *çiqin*, *qaburğa*, *göbək*, *yumruq*, *balduz*, *topuq*, *dirşak*, *bud*, *sağrı*; məişət, təsərrüfat şeylərinin adları – *dam*, *alaçuq*, *süpürgə*, *kürək*, *bərdağ*, *çuval*, *keçə*, *qaşuq*, *yülgüc*, *şişi*, *yastuğ*, *beşik*, *bel* ("kürək" mənasında), *yügan*, *çəküc*; geyim adları – *kürk*, *çəkmə*; heyvan, quş və böcək adları – *ulağ*, *eşşək*, *toğlı*, *buzov*, *donğuz*, *ayı*, *siçan*, *örümçək*, *bit*; toponim, oronim və oykonomimlər – *çay*, *təpə*, *ayran*; xəstəlik adları – *isitməli*, *yellü*, *çiban*, *sancu*, *pəltək* və s. və i.a.

Müəyyən bir mətləbi, bitkin fikri ifadə edərkən, bir hadisə (vəqə) barədə məlumat verərkən Nişatinin təhkiyə dilində türk sözlərinin əsas yer tutduğu, alınma lüğət vahidlərindən fəal olduğu kiçik ya böyük mətnlər daxilində aydın sezilir.

"**Şühədanamə**"də: ...andən sonrə Museyi-Kəlimün sərgərdanlığı və Firondan qaçduğı və qövmlərindən cövrü cəfalar gördüğü

və qatı sözlər böyükdən və kiçükdən eşitdüğü bitün ələmdə məşhurdur; Bir səmum yeli əsdi kim, əgər dağə döğə idi, dağa yazı kimi eyliyeydi və əgər günəşə əsdi kim, dağı yazı kimi eyliyeydi və əgər günəşə əsə idi, günəşi türkər kimi qıla idi; Qabilün qəzəb odı şölə urub, Həsudluğ tütünü bəsirət gözünü qaradub-qərdaşınun öldürdüginə bel bağlədi... Qabil firsət məcali görüb qoyun üstinə vardı. Həbili gördi yatur, bir daş götürdi və Həbilün başınə urdi öylə kim, beyni ağzınə töküldi.

"**Şeyx Səfi təzkirəsi**"ndə: Dedim: "Yaranlar, budur, Şeyx gəldi və gəmişiz gərəqəbdən qurtarur". Gəmişdökilər dedilər: "Qanı?" Dedim: "Ha budur, görməzsiniz; börgümü başımdən götürüb, Şeyxi anlərə gərsətməğə Şeyxün sarusinə atdım. Dəniz aram dutub, yağış yağmaz oldı və günəş gözüklü və gəmişiz sələmətlüğü ilə dəniz qırağına yetdi"; Biz qamumuz ol gedükdə qar ilə duman içində qaldıq və qarəngülqədan bir-birimizi itürüb, ayrıldıq və heç kimsə kimsəsindən xəbəri yox idi. Danləsi gün açıldı... İsfəhəne yaqın bir gədüğü yetdük. Yolurucu hərəmilər karvanə uğradılar... Biz anların ardınə düşüb varurduq. Tanrı qəzasından qırq hərəmi busudən çıqub ökümüzə gəlib səvaşmağə durdılar.

Nümunə gətirdiyimiz mətnlərdə XVI əsr Azərbaycan ümumxalq dili leksikasının ayna siması göz qabağındadır. Məsələyə etimoloji cəhətdən yanaşıb, xüsusi isimləri və söz təkrarlarını nəzərə almasaq, kök morfemlərin nisbətində görə türk sözləri ərəb və fars sözlərindən dörd dəfə çoxdur (97 sözə qarşı 25 söz). Lakin bu alınma sözlərin də əksəriyyəti dövrün ümumxalq dilində işlək olmuşdur. Hazırda xalq dilində yaşamayan, işlənmə dairəsi məhdudlaşanlar azdır: *qövın* (qohum), *cövr*, *səmum*, *hasud* (həsəd), *bəsirət*, *gərəqab* (qərq), *yaran* (yar-yoldaş).

Maraqlıdır ki, fonetik fərqlərin, xüsusiyyətlərin fərqi nəzərə alınmadan mətnlərdə müasir ədəbi dilimizdən, ümumxalq dilindən çıxan, yaxud olduqca məhdud dairədə dialekt və şivələrdə işləyən əsil türk sözləri əcnəbi sözlərdən çoxdur: *qatı* (pis, ağır), *yazı* (çöl), *ürkər* (ulduz), *tütün* (tüstü), *ha budur* (bax, budur), *börk* (papaq), *dancelasi* (sabahısı), *yolurucu* (yolkəsən), *tanrı* (Allah), *əğ* (ön, qabaq).

Bu faktın özü məntiqli olaraq iki mülahizə doğurur:

a) mətnlərdə azlıq təşkil edən alınma sözlərin çox az qisminin hazırda anlaşılması göstərir ki, digər sözlər həqiqətən o dövrün

xalq dilinə möhkəm daxil olmuşdur və indi onlar ünsiyyətə milli lüğət vahidləri kimi xidmət edirlər (*aləm, məşhur, qəzab, fürsət və heç, ağər və s.*);

b) köhnəlmiş, yaxud köhnəlməkdə olan türk sözləri arxaikləşməsinin məlum səbəblərindən başqa, bir də keçən dörd əsr ərzində lüğət tərkibi daxilində baş verən leksik-semantik təbəddülat haqqında, ümumxalq dili leksikasının ədəbi dil normasına doğru hərəkəti və bunun nəticəsi barədə təsvir yaradır. Həmin sözlərdən bəzisi (*qatı, tütün, dantə*) bir ox kimi ədəbi dildən də (digər üslublardan da) keçir, istifadəyə yararlıdır; belə halda, onların fəaliyyətdən və fəallıqdan qalması ədəbi dil leksikasının keyfiyyət məzmunundakı dəyişiklik əlamətlərindəndir.

Nişəti tərcümələrinin dilini (türk sözlərini) dövrün ədəbi dilindəki leksik normativlik baxımından nəzərdən keçirdikdə klassik şeir üslubu ilə müqayisə etdikdə maraqlı nəticələrə gəlmək olur:

a) hiss olunur ki, bu və ya digər məfhumu, mənanı sözlə ifadə edərək Nişəti ümumxalq dilinə bütöv bir mənbə kimi müraciət edir, dialekt və şivələrə fərq qoymur; məsələn, o həm *çörək*, həm də *əknək/ətmək* ("Şühədanəmə") sözlərini işləmişdir ("ətmək" sözü Füzulinin alleqoriya dilində də vardır). "İlə" qoşması ilə müvazi və ayrılıqda "bilə/birlən/birlə" qoşmalarına, "ata" ilə yanaşı "baba" ("ata" mənasında) sözüne də yer vermişdir. Həmçinin müqayisə et: *ulağ – uzunqulaq – eşşək* (sonuncuya Füzulinin alleqoriya dilində rast gəlik);

b) Nişətinin tərcümə dilində onlarca sadə və düzəltmə sözün varlığı göstərir ki, hər halda, o dövrün ədəbi dili ilə ümumxalq dili lüğəvi səviyyədə fərqlənirmiş. Belə ki, məsələn, "Şeyx Səfi təzkirəsi"ndə təsadüf olunan *qarınca* və *yumruq* ifadə olunmuş, ignə sözü Füzulidə alınmalarla (*mur, moşt*) ifadə olunmuş, ignə sözü Füzulidə müterəddid şəkildə (həm *suzən*, həm də *ignə*), həmçinin, *donluğ, yuxa* və *üzgüci* sözləri əvəzində Xətayi və Füzulidə *məas* (ərəbcə), *nazik* (farsca), *ğəvvas* (ərəbcə) sözləri işlənmişdir: Böli. Əksər məası əhli-dəryanın qərədəndir; Gərçi nazikdir, verir, əlbəttə. bir azar ləfz; Olmayan gəvvası-bəhri-mərifət arif degil (Füzuli).

c) Nişəti üçün ancaq söz vardır: sözün daxili təbiəti, geniş, yaxud dar məna tutumu yoxdur. O, tərcümə etdiyi əsərlərin orijinallarında sözün nə məqsədlə işləndiyinin, hansı rəmzi məna və

mətləb ifadə etdiyinin fərqi varmır. Adətən, dini, dini-məzhəb söz və ifadələrini tərcümə etməyən Nişəti bəzən təriqət qarqonlarını da ana dilinə çevirir və təbii ki, belə sözlər mətlədə (tərcümədə) heç bir məna vermir; məsələn: *mövlana, siz saticılarınız və biz alıcılar* (Şeyx Səfi).

ç) Ədəbi-bədii dildə fikrin aydın və rəvan ifadə tərzini baxımından Nişətinin çətinlik çəkdiyi müşahidə olunur. Məsələn, o zahirən söz təkrarına yol vermək istəmədiyi üçün alınma sözlərin ana dilində qarşılığını onlarla yanaşı işlədir. Lakin unudur ki, ümumxalq Azərbaycan dilində çox geniş yayılan sintaktik təkrarlar ədəbi dilə sirayət edən təbii xüsusiyyətdir [15]. Məsələn, "Şeyx Səfi təzkirəsi"ndə: *Dedi ki, ay bədr oluncə, yəni dolu oluncə daxi nə qalmış ola; Tanrının buyruğı ilə xəstə düşdi və ol sayrılıqdan öldi; Mübarək əlin anuq mübarək başına sürdi və dedi ki, bu sər ol sərdür; Çünki laçın seydi ardına gədə, alubən avı yerinə qayıd və s.*

d) Nişəti sözün məcazi mənasına, polisemantik xarakterinə biganədir; onun tərcümə dilində məcazi mənada işlənən sözlər, ifadələr yox dərcədədir; frazeologiya çox qıtdır. Orazlılıq vəsiyyəti kimi sözün roluna, təsir gücünə əhəmiyyət verilmir. Yəqin ki, buna görə də onun farscadan tərcümə etdiyi bəzi sözlər ədəbi dilin söz yaradıcılığı cəhətindən və bədii üslub meyarı ilə məqbul görünür: *irəgdən baxdı, bir yaşamış qocanı gördi*; Həq-təalanun səfəqət nəzəri sinuqlu könüllərdədir; Şeyx Sədrəddinin anası bu təmizsizlərin içində qurtararım və s.

Deiyilənlərdən aydın olur ki, Nişəti tərcümələrində Azərbaycan dilinin nəhəng söz kütləsi çıpaq və solğun təsir bağışlayır. Onun tərcümə etdiyi əsərlərin orijinalını dini mövzuda olsalar da, bədii dil nümunələri idilər. Nişətinin tərcümələrinə bədii dil meyarı ilə yanaşı, təbii bəzi cəizlə, belə demək olar: o, farsca yazılmış əsərlərin "üzünü astarına çevirmişdir", – sözlər çevrilib azərbaycanca səslənmiş, lakin onların bədii-estetik məziyyətləri itmiş, əlvan boyaları sezişməz olmuşdur. Bu mənada, "azəri (Azərbaycan – S.Ə.) ədəbi dilinin inkişafını dini müəssisə, dini kitabların tərcüməsi və sair kimi dini hadisələrlə əlaqələndirib onun inkişafına müsbət təsir göstərən mühüm faktorlar kimi izah etmək qətiyyətdən doğru olmaz" [7, 82] – fikrini irəli sürən Ə.Dəmirçizadə haqlıdır. Lakin biz, xoşbəxtlikdən, öz dövrünün dindarları üçün bəlkə də "hadisə" olan "Şühədə-

namə" və "Şeyx Səfi təzkirəsi"nə "dini hadisə" kimi yox, dil tarixi hadisəsi kimi baxır (həmin əsərlər ədəbiyyat tarixi üçün də faydasız deyildir), XVI əsr Azərbaycan ümumxalq dilini yaxşı təcəssüm edənlər və buna görə "mühüm faktor" kimi qiymətləndirilməyə layiq olan Nişatı tərcümələri o dövr və sonrakı dövrlərin (XIX əsrə qədər) onun tərcümə etdiyi əsərlərin orijinaları dini mövzuda olsalar da, bədii dil nümunələri idilər və xalq şeri üslublarından sonrakı "faktor" hesab edilməlidir. Çünki Nişatının tərcümələri elə mənbalardır ki, onlara "din" damğası vurub, kənara qoymaq olmaz. Bir faktor kimi onların əhəmiyyətini təmin edən üç daxili cəhətə təkrar etməliyik: 1) onlar tərcümənin ilk və böyük nümunələrindəndir; 2) nəsrin ilk və böyük nümunəsidirlər; 3) ancaq "dini" deyil, "dini-təbliği" üslubun nümunəsidirlər.

Sonuncu cəhətlə əlaqədar olaraq, Ə.Dəmirçizadə yuxarıdakı fikri söylədikdən təxminən otuz il əvvəl yazmışdır: "Dini təşviqat məqsədi ilə ədəbi dilin danışq dilinə yaxınlaşdırılması eyni zamanda, yavaş-yavaş nəinki sektant (dini-məzhəb) ədəbiyyatını, hətta dünyəvi ədəbiyyatın dilində də xalq dili, danışq dili elementlərinin çoxalmasına yardım etmişdir" [6, 35]. Biz də bu fikirdəyik.

Qrafik, orfoqrafik və qismən fonetik, morfoloji xüsusiyyətlərinə görə dövrünün ədəbi dil normalarına tam cavab verən bəzən də yaxınlaşan Nişatı tərcümələri bütünlükdə dil materialına görə, leksik və qrammatik sistemi etibarilə ədəbi dilin ancaq atasanasına gəlib çıxır. Lakin o dövrə canlı ünsiyyətinin, ümumxalq dilinin dərinliklərində sayrışan cəhətlərin elə geniş və dolğun mənzərəsini göstərir ki, tədqiqatçı tam elmi mövqədən deyər bilər: XVI əsrdə ümumxalq dilindən asanlıqla seçilən, onun obyektiv-tarixi reallığı ilə müqayisə edilən xeyli irəli gedən, yüksək tərəqqiyə çatan Azərbaycan ədəbi, yaxud ədəbi-bədii dili fəaliyyət göstərmişdir. Nişatı tərcümələri lüğət tərkibinin əsil milli ehtiyatını, "türkün açıq ana dilini" (C.Məmmədquluzadə) bütün sadəliyi, nağıl şirinliyi ilə nəinki ölməz, hətta sonrakı dövrlərin ədəbi dili qarşısında açıb qoyurdu¹ və sadəliyi, kütləliliyi, canlı stixiyası ilə ədəbi dilə deyirdi: "Bax, belə də yazmaq olar".

¹ M.F.Axundzadənin dram dili nəzərə alınmazsa, XIX əsrin 90-cı illərinə qədər orijinal və tərcümə nəsrin dili Nişatı dilindən irəli getməmişdir. Hətta "Əkinçi" qəzetinin dili də bir o qədər fərqlənmişdir.

Nişatının tərcümə dilindəki minlərcə türk sözünü durğun və statik vəziyyətdə, həqiqətən "öz daxilinə qapanmış işarələr" kimi görürük. Həmin sözlərin daxilində gizlənməmiş mənaları hərəkətə gətirmək, sözü bədii-estetik fikrin zirvəsinə qaldırmaq, elmi-fəlsəfi anlayışları, ictimai-mədəni münasibətləri, psixoloji halları əks etdirmək, bir sözlə, çoxplanlı istifadəyə yararlı şəkildə, mövcud normalarla ədəbi-bədii dilin tam fəal vahidlərinə çevirmək tələb olunurdu. Amma buna nə dini-təbliği üslub, nə həmin əsərlərin mövzusu və məzmunu, nə də müti və mistik müsəlman olan mütercim Nişatı qadir idi.

Xətayinin məsnəvi dilində və Füzulinin alleqoriya dilində Azərbaycan söz və ifadələrinin ədəbi-bədii normalara münasibəti

Türk sözlərinin təbiətinə, mövqeyinə və əhəmiyyətinə görə Nişatı tərcümələri ilə müqayisədə klassik şeir üslubunun bəzi məsnəvi nümunələri ("Dəhname", "Bəngü Badə", "Səhbətül-əsmar") ədəbi dil normalarına keçid mərhələsində idi. Həmin mənbələrin keçid xarakterini ancaq Azərbaycan sözləri, ümumiyyətlə sözlər deyil, digər dil ünsürlərinin vəziyyəti də göstərirdi.

Adı çəkilən məsnəvilərin "keçid xarakterli" məzmununu konkret amillər şərtləndirirdi:

a) "Dəhname" müəllifi tarixi-xronoloji cəhətdən iki əsrin arasında yaşamışdı. Onun bir ayağı keçən əsrdə idi. Ona görə də dilində XVI əsr ədəbi dilindən fərqli xüsusiyyətlərin olması təbii idi;

b) "Dəhname"ni gənc Xətayi yazmışdı. Bu zaman hələ o, klassik şeir üslubunda öz qələmini kifayət qədər sınaamamışdı. Gənc Xətayi xalq şeri üslubuna da, dini-təbliği şeir üslubuna da meyilli idi;

c) Məlumdur ki, Füzuli də həmin alleqorik poemaların yaradıcılığının çox erkən çağında yazmışdır. Bu zaman o hələ özünü axtarırdı, dil və üslubuna görə gənc Xətayidən az fərqlənirdi (həmin poemaların müqayisəsi bunu sübut edir). Digər tərəfdən, Füzuli poemalarının alleqoriya istiqaməti təbii olaraq nağıl və mənzum hekayə üslubunu tələb edir, şerə sadə, kütləvi dil leksikasımı çəlb edirdi;

ç) hər üç əsəri formal cəhətdən poeziyada epik ünsürlərin inkişafına meydan verən məsnəvi janrı birləşdirirdi. Məsnəvini dövrün

poetik janrlarından, formalarından, birinci növbədə, qeyri-məhdud söz tutumu fərqləndirir. Məsnəvi janrı şeir dilinə təsvir-təhkiyə üsulu gətirir, "şairlərə geniş həyat səhnələri, təbiət mənzərələri, insan xarakterləri təsvir etmək imkanı verirdi" [2, 57]. Geniş həyat səhnələrini, təbiət mənzərələrini və s. epik vüsətə təsvir etmək isə hər cür söz tələb edir, ədəbi dilin lüğət tərkibi üçün leksik istisnalar, təsadüfləri məqbul saymağa sövq edirdi.

Göstərilən amillərdən belə çıxmalıdır ki, həmin məsnəvilərdə dövrün ədəbi dil normalarına, klassik şeir dili prinsiplərinə tam cavab verən parçalar yoxdu. Əlbəttə, vardı. Xüsusilə, poetik cəhətdən klassik Şərq şeirinin qayda-qanunları bu əsərlərdə də hakim idi. Amma həmin əsərlərin dilini əlaqəli şəkildə, lüğəvi xüsusiyyətlərə, təsvir və ifadə vasitələrinə görə araşdırarkən məlum olur ki, müəlliflər üçün əsasən xalq danışığı dili, xalq şeir üslubu örnek olmuşdur. Gənc müəlliflər öz qələmlərini ədəbi dil normaları, klassik şeir üslubu səmtində tutsalar da, danışığı dilinin ifadə tərzinə arxalanmış, həlledici anlarda ümumxalq dili leksikasına əl atmışlar. Onlar, ümumiyyətlə, sadəlik, kütləvilik və təbiilik kimi bədii dil şərtlərinə riayət etməyə çalışmışlar.

Bələliklə, "Dəhnamə"nin sözlüyündə diqqəti çəkən əsas lüğət vahidləri xalq dilindən, hətta dialektəndən gəlmiş gümən edilənlərdir. Təkcə poemanın başlanğıc fəsilələrindən olan "Bahariyyə"ni oxuduqca hiss edirsən ki, danışan (hadisələr I şəxsin dilindən nəql edilir) fəth olmağa hazırlaşan şah deyil, müdrik qocalardan dərs almış, vətən torpağını, onun təbiətini, iqlimini, rəngarəng gözəlliklərini ürəkəndən sevən gənc şairdir. 124 misralıq "Bahariyyə"də cəmi üç-dörd mürəkkəb cümlə vardır; bağlayıcı yox dərəcədədir (bir dəfə "ki" bağlayıcısı işlənmişdir). Danışığı dili intonasiası tam hakim kəsilən bu fəsil bütünlüklə sadə cümlələrlə yazılmışdır. "Bahariyyə"də təbiilik elementləri güclüdür; elat həyatı, canlı və cansız təbiətin canlanması, el sözləri ilə rəsm edildiyi üçün obrazlar realdır, konkretir; məsələn: *Qum-qum der idi ağacda qumri... Şax üstə qabaqlar asılı halı... Çaylar bulandı yıxdı arxi... Ağ donunu geydi yasəmənələr... Al ilə yaşıl geyindi bağlar, Ağ laçəyi sərpa saldı dağlar... Kəklik güllər idi dağda qah-qah... Ahu doyrurub quzu uyudu, Oğurlanıb özü ota getdi... Quşlar yuvadan uçurdu bala... Buynuzunu saldı dağ buğası... Gəldi yuvasına qırla quşlar.*

"Bahariyyə"nin nümunə gətirdiyimiz və göstərmədiyimiz parçalarında; ümumiyyətlə, "Dəhnamə"də xalq sözlərinin (qəsdən "xalq dili" demirik; dil onsuz da xalqındır) tematik bəndlərinə baxaq:

Heyvan və quş adları – *durna, qu, ötkən quşu, qurqura, qaz, sona, sığırçın, göyərçin, bayquş, kəklik, day, qulun, çalağan, keyik, quzu, qoyun, dağ buğası, bağrıqara, qırlaquş (qaranquş).*

Nəbatat aləminə aid anlayışları bildirənlər – *qabaq (tərəvəz məhsulu), yarpağ, çinar, giləs ağacı, quzuqulağı, təkasaqal.*

Toponimik məfhumların adları – *ova, yuva, yaylaq, yol, dağ.*

Anatomik adlar – *yal, buynuz.*

Həyat və məişətə əlaqədar müxtəlif konkret və mücərrəd məfhumların adları – *duvağ, ayrılıq, qulluq ("xidmət" mənasında), alqış, toxmaq, qazğan (qab adı), qaymaq, ocağ, qapıcı, yalançı, tütk, elçi, sevgili, yera (ətraf mənasında) və s.*

Nidalar və təqlidi sözlər – *ku-ku, qum-qum, qah-qah, tib-tib, gup-gup, hey-hey, cü-cü, pəh-pəh, vəh-vəh.*

"Dəhnamə"də bu tipli sözlər çoxdur; nümunə göstərilən sözlərdən yalnız ikisini, üçünü (*ayrılıq, duvağ, sevgili*) o dövrün bədii dili üçün, şərti olaraq, elmi ədəbiyyatda üslubi cəhətdən "emosional" adlandırılan vahidlərdən saymaq olar. Bütün digər sözləri isə Xətayi kitablardan ("kitab dili"ndən) öyrənməmişdir. Bunlar elə sözlərdir ki, insan onları əvəzliq çağlarında öyrənir, onu əhatə edən anadilli ünsiyyətdən mənimləyib əxz edir. Şübhəsiz, Xətayinin böyük şövqlə, təbi bir duyğu ilə şərə gətirdiyi sözlər yaradıcılıq gəncliyinin fərdi intuisiyası ilə əlaqədar idi və istəməz klassik şeir üslubunda sadəliyin, fikri aydınlığın, "demokratizm" meylinin yaxşı başlanğıcı idi.

"Bahariyyə"də və "Dəhnamə"nin ən yaxşı parçalarında sadəlik fikrin bədii ifadə prosesində avtoloji üsuldan istifadə özü bir kəşf kimi görünür. Hadisə və predmet özünün ilkin və adi, lakin real əlaməti ilə seçiyələndirilir; adi sözlərin qeyri-adi bədii təsiri də bundan irəli gəlir. Məsələn, qumru səsi "qum-qum", kəklik qaqıltısı haqqında "qah-qah" səs təqlidi sözlərlə məlumat verilir (kəkiyin səsi gülüş qəhqəhəsinə bənzədilir), balasını doyurub yatıran ahı haqqında deyilir ki, "oğurlanıb özü ota getdi" və s.

Bu sonuncu cümləni məişət nitqinin canlı parçası hesab edə bilərik. İndi də dialekt və şivələrimizdə kim isə duyduq düşməsin deyə, xələtcə, gizlicə getmək mənasında "oğurlanmaq" feli işlən-

məkdədir (uyuyan balasının ayrılmaması üçün ahu məhz "oğurlanmalı"dir); eyni zamanda, "ota getdi" ifadəsi insana aid işlənirsə, ot biçmək, ot götürmək mənasında, heyvana aid edilirsə, otlamaq mənasında anlaşılır.

Qətiyyətlə demək olar ki, "Dəhnamə"də hal-hərəkət, vəziyyət və əlamət bildiren onlarca söz (feller, feli adlar, zərf və bezi sifətlər) danışq dilindən, müəllifin mənsub olduğu Ərdəbil və Təbriz dialektlərindən alınmışdır. Məsələn: *Sayrar ağac üstə yüz sığırçı; Daylar tülədi buraxdı yalı, Kişnər çalağan qulun nümünəni, Quzuladı qoyun, töküldü döllər; Qatlanmaya ona çatlaya daş; Get, yoxsa yeyərsən əlli toxmaq... Bir dəm bizim ilə xub duruşdun; Çeşmin geniyə misali-qazğan, Sarxa dodağın besani-ənbün; Baxdim ki, munun qırımı özgə, Mənimlə alım-verimi özgə; Sünbül çiçək ki, oymaq-oymaq; Titrətmə salır varaqlar üstə; Kəsdim qulağın türabə tökdüm, Çartib üzünə donunu bikküm; Getmə bu gün ixtiyarım, aylən; Həm də gözüna tütün tıxırsan; Gəzmə gəhi yolda, gahi dağda; Asudə otur çözüb kəməndi; Ol bəndə gərəklidir bədərğah; Qurtulmadı hicrdən Xətayi; Gəl mənə yenə uzaqlıq ilən; Dedim ki, biləncə lütfi-mərdan; Toxuşdu dili gəlib kəlamə; və i.ə.*

Nümunələrdə gördüyümüz *sayırmaq* (quşun etməsi, oxumaq; müqayisə et: "Marallar sayırşır yollara doğru"), *tüləmək* (çılpaqlaşmaq, tük atmaq), *buraxmaq* (tərk etmək, salmaq), *kişnəmək*, *quzulamaq*, *çatlamaq*, *yemək* (məcazi mənada: zərbə almaq, döyülmək), *duruşmaq* (durmaq, davam götürmək), *genimək* (genişlənmək), *sarxamaq* (paralanaq), *qırım* (məqsəd), *alım-verim*, *oymaq-oymaq*, *titrətmə*, *çərtmək* (sıçratmaq, səpələmək), *aylənmək* (dayanmaq), *ıxmaq* (acgözlüklə yemək), *təzmək* (qaçmaq), *çözmək* (düyün, yaxud bağ açmaq), *gərəkli*, *qurtulmaq*, *üzaqlıq*, *biləncə* (ardınca), *toxuşmaq* (dili doluşmaq) sözləri o dövrün ədəbi dilinə, klassik şeir üslubuna cəsəretlə gətirilmişdi və məsnəvi dilinə həqiqi bir səmiyyə, inandırıcılıq, təsvir və ifadə şəffaflığı bəxş edirdi.

Bu tipli sözlərin sonradan Nişati tərcümələrində müşahidə edilməsi tamamilə qanunauyğun idi. Nişatinin belə sözlərə yer verməsinin sərhət etdiyimiz səbəblərdən fərqli olaraq, Xətayidə həmin lüğət vahidləri onun qələmindəki xəlqilik ruhunun, doğma ana dilinə dərin məhəbbətin ifadəsi sayılmalıdır.

"Dəhnamə"nin dili, klassik şeir üslubunda mövqeyi və ədəbi dil normalığına münasibəti ilə əlaqədar çox mühüm bir cəhətə

toxunmaq olmaz. O da poemanın "Bahariyyə" fəslindəki orijinal dəst-xəttin getdikcə zəifləməsi, əslində, poemanın leksikonunda tam üstünlük təşkil edən el sözlərinin (türkmənsəli sözlərin) bəzən lüzumsuz halda əcnəbi sözlərlə, ibarələrlə əvəz edilməsidir.

Poemanın müxtəlif fəsilələrində, ayrı-ayrı parçalarında dilin sırayətədi təravəti, xəlqi tonu ona görə itmək gözlənilmədən fars və ərəb dillərinin (xüsusilə, farscanın) leksik və morfoloji ünsürləri ilə əlaqələndirilir, lehmləndirilir; hətta misra, yaxud beytdəki məzmunun yarısı farsca ifadə olunur; *Yeri, var, zud gəlgi! Od kimi varib, çü dud gəlgi!; üşşaqi kəm öz türab edən eşq; məşuqa gedər zi suzi-aşiq; öz lütf deyil tənim hüveyda; dərman qaçan ola, ya dəva key, sər v ayağı xub olur tər olsa, zülfün tək pür durur zi-sevda... pürxun cigəri besani-lalə, gördü onu huşrafa öz tən, bu dərd ilə mən həmişə zərəm, qəmxari bah öz tü kəs nədəram və s.*

Nümunələrdəki *zud* (tez), *çü dud* (tüstü kimi), *kəm* (az), *key* (haçan), *xub* (yaxşı), *pür* (dolu) sözlərinin prinsip etibarilə sadə, yaxud çətin olması əsas deyil. Əsas məsələ ondadır ki, həmin sözlərin azərbaycancasına əsərin dilində döndə-döndə rast gəlmək mümkündür və bu misralarda onların işlənməsi heç bir ədəbi-üslubi ehtiyacdan irəli gəlmir.

"Dəhnamə"də bəzən eyni sözün fonetik çeşidlərinə biganəlik, cümlə quruluşunda ifrat sadəlik primitivlik yaradır, ibtidai təsir bağışlayır. O dövrün ədəbi dili üçün artıq köhnəlməkdə olan və köhnəlməmiş sözlərə sıx-sıx yer verilməsi, bəzən də cığatay dili sözlərinə müraciət edilməsi əsərin leksikonunda bir xaos əmələ gətirir.

Poemanın sözlüyündəki bu ziqaqlı əlamətlər XVI əsr ədəbi dilinin normalan baxımından onun dilini (ali üslub fəsilələrini nəzərə alaraq) sona doğru enən xətt üzrə istiqamətləndirir.

Füzulinin alleqoriya dilində də danışq dilindən gələn sözlər, xalq ifadələri (frazoloji birləşmələr) xüsusilə seçilir, lüğət tərkibinin bədii ahəngini, ədəbi simasını müəyyənləşdirir.

"Bəngü bədə" və "Səhbətül-əsmar"ın dilində əksəriyyəti müş-təqim mənada işlənmiş aşağıdakı tipli adlar (isimlər) və fellər vardır: *ata*, *qardaş*, *yoldaş*, *el*; *ayın*, *üz*, *baş*, *göz*, *əl*, *qarın*, *ayaq*, *könül*; *yürək*, *çanaq*, *kötək*, *axta*, *kök* (məcazi – əsil-nəsil), *mənlik* (məcazi – təşəxxüs), *başəğrısı*, *ənək*; *camuş*, *eşşək*, *buğra*, *kəl*, *alma*, *kişmiş*, *yemiş* (meyvə), *turşu*, *qovun*, *gərmək*, *qarpız*; *qamaşmaq* (dişin

keyiməsi), *əkmək*, *əzmək* (məcazi – məğlub etmək), *sataşmaq* (indiki mənada), *cürümək*, *qudurmaq*, *şaqqalatmaq* və i.ə.

"Dəhnamə"dən fərqli olaraq, hətta alleqoriya dilində sözün məcaziliyi, milli sözlərin adı məzmun sferasından kənara çıxıb bədii effekt yaratdığı, frazeoloji ifadələrin qüvvətli şəkildə təsvirlərə daxil olduğu müşahidə edilməkdədir. Məsələn, aşağıdakı feli idiomları göstərmək olar: *aradan götürmək*, *könül yıxmaq*, *qan tutmaq*, *üzünə çıxmaq* (rast gəlmək), *baş qoşmaq*, *ev yıxmaq*, *baş çıxmaq* (sona çatmaq mənasında), *həddini tanımaq*, *özün itirmək* və s.

Bəzi ibarəli ifadələr, hətta zərbi-məsəllərlə Füzuli hadisənin, predmetin mahiyyətinə nüfuz edir və əsas mətləbi asanlıqla çatdırır:

İltifatın sənə haram olsun;
Meyə oldun bu fitnədə ortaq,
Sinacaqdır sənin başında çanaq;
Hər kim səni yese...
Gündə görək ona üç kərə bal;
Dəxi gəl əgər təbib olurdu,
Əvvəl başına dəva qılırdı.

Belə nümunələrdə məsnəvi dilinə tipiklik gətirən, çox vaxt xarakter açmaq imkanı yaradan xəfif yumor, incə istehza vardır.

Füzuli "Bəngü Badə"nin ilk parçalarında Şah İsmayıl Xətayi haqqında dediyi: "Mey kimi ruhi-xələq nəşəyərsən, Nəşə tək hökmü el başında rəvan..." misraları ilə artıq ədəbi-bədii dildə öz fərdi üslubundan xəbər verir, oxucularına xəbərdarlıq edirdi ki, onun şeir dili təpədən-dırnağa xalqın ruhuna yol tapacaq obrazlar sisteminə ibarət olacaqdır.

Deyilənlərə baxmayaraq, "Bəngü Badə" və "Söhbətül-əsmar" poemalarının sözlüyündə də bir ala-bəzaklik vardır. Şair bir tərəfdən, xalq sözlərinə, dialekt-şivə vahidlərinə; məsələn: *döklü* (tək, kimi), *yüğüş* (çox), *ətmək yenlədən* (yenidən), *duş* (röya), *yana* (tərəf), *tapanca* (silla) yer verir, digər tərəfdən, kitab dilindən gələn çətin ərəb və fars sözləri işlədir. Şairin alleqoriya dilindəki sadə milli sözlərlə, koloritli ifadələrlə əcnəbi sözlər, birləşmələr, xüsusilə, obrazlar məqamında görünən izafət tərkipleri heç cür uyşmur. Bu qüsurlar həmin əsərlərin dilini dövrün klassik şeir üslubu standartından, ədəbi dilin leksik-semantik və leksik-üslubi nümunələrindən xeyli geri qoyurdu.

Maraqlıdır ki, ədəbi dili "Dəhnamə", "Bəngü Badə" və "Söhbətül-əsmar"a nisbətən xalq şeiri üslubunun ən gözəl nümunələri daha yaxşı təmsil edirdi. Prinsipcə o əsas deyil ki, xalq şeiri üslubunun nümunələri şifahi, yaxud yazılı yaranırdı, yarandığı vaxt yazıya köçürülmüşdürlər, yoxsa sənələr. Fərqi yoxdur, üslub – üslubdur, onun tarixən formalaşan linqvistik və ədəbi-estetik əlamətləri, müxtəlif istiqamətlərdə seçilən spesifik boyaları olur.

AŞIQ QURBANİ VƏ XVI ƏSR AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİ

Aşıq Qurbani dilində Azərbaycan sözlərinin leksik-semantik və üslubi xüsusiyyətləri

Öz dövründə xalq şeiri üslubunun Füzulisi olan, realist şeirimizin və şeir dilimizin ilk qaranquşlarından sayıla bilən Aşıq Qurbani təmsalında nəinki XVI əsrdə ədəbi dilimizin şifahi qolunu müstəqil şəkildə təsəvvür etmək olar, həm də düşünmək olar ki, Azərbaycan şifahi ədəbi dili çox qədimdən təşəkkül tapmış, hələ "Kitabi-Dədə Qorqud"un yarandığı zamanlarda yüksək tərəqqiyə çatmış, XV-XVI əsrlərdə isə artıq zəngin təcrübə toplayıb, inkişafının zirvəsinə olmuşdur.

Adlı-sanlı dədələrin, ozanların, aşıqların – xalqın istək və arzularının, düşüncələrinin ilkin ifadəçisi, tərcümanı və təbliğatçısı olanların uzun bir nəslı Qurbaninin sələfidir. Ona görə də, özündən əvvəlki xalq poeziyasının canlı və parlaq yekunu olan Qurbani Azərbaycan ədəbiyyatında özündən sonra gələn onlarca ustad aşığın sələfi sayılır.

Aşıq sənətinin realist xarakteri barədə sadə, lakin doğru hökm verən "Aşıq gördüyün çağırar..." kimi mənalı el kəlamı, hər kəsdən əvvəl Qurbani poeziyasına aid edilə bilər. Qurbani həqiqətən "gördüyünü çağırmış", onun aşıq-şair şəxsiyyəti bütünlüklə xalqa bəxş edilməli bir poeziyaya can atmış, şeirləri bu əməlin nuruna qorq olmuşdur. Xalqla xalq dilində (bu ifadənin bütün sadəliyi və ülviliyi mənasında) danışmaq ədəbi dil nöqtəyi-nəzərindən onun əməli olmuşdur. Belə də olmalı idi. Tarixi-ictimai zərurət, obyektiv şərait və aşıqlıq sənəti onu Azərbaycanı və azərbaycanlıları

yaşadığı başqa yerləri addım-addım gözdürmüşdü, təbii olaraq sövq etmişdi ki, o, şeirlərində adı çəkilən Bərdə, Gəncə, Qaradağ, Xudafərin, Ordubad, Naxçıvan, Güllüstan, Şamaxı, Dirili və s. şəhər-kənd əhalisi ilə ancaq bir şivədə deyil, hamıya eyni dərəcədə xidmət edib mənən birləşdirən ümumxalq şeir dilində danışsın.

Beləliklə, biz Qurbanı şeirlərində XVI əsr Azərbaycan ümumxalq dilinin əsil simasını görürük; dilin o variantını, o şəklini ki, ədəbi hazırlığı və yararlılığına görə bir şivədən, yaxud şivələr toplusundan qat-qat üstündür, həm də bədii fikirlərin, hissələrin qələmə alınmasında alınma sözlərə az qala ehtiyac duymur. Qurbanın dil materialından fraqmentlərə baxaq:

Sallana-sallana gələn Salatın,
Gəl belə sallanma, göz dəyər sana.
Al-yaşıl geyinib durma qarşında...
Ayrılıqını çəkib, boynu əyridir?
Heç yerdə görmədim düz bənövşəni...
Gözəllərin görək incə belləri...
Öz əlimlə yıxdım özüm evimi...
Altı yol gəlmişdim, bununla yeddi,
Öldüm bu bağçanı gəzə-gəzə mən.
Ay ilən gün bir-birinə çatılı,
Sevdiyim yağnan bala çatılı,
Doğram-doğram olub gözə tutuldu...
Qaynaqsız bulaqlar çaya döndüdü...
Göydəki ulduzlar aya dönübdü.
Bir gözəlin ələyindən ələndim.
Ellər köçdü yaylağına, dayandı,
Sizin dağdan qar almağa gəlmişəm.

Nümunələrin əksəriyyəti müxtəlif lirik hissələri, mətəblərlə ifadə edən bitkin cümlələrdir. Amma həmin cümlələrdə Salatın, bənövşə adları, heç əvəzlilik – ədati istisna olmaqla, bir dəne də alınma söz yoxdur. Bu, yeganə amil deyil. Qurbanı dilinin ədəbi-bədii qüdrəti təkcə lügət tərkibinin təmizliyi ilə deyil, musiqisi və əhəngdarlığı, səmimiyyəti və təbiiyyəti ilə, poetik sintaksisinin morfoloji normalarla uyğunluğu, sonralar Füzuli şeirində yüksək zirvəyə çatan füsunkar ədəsi ilə də özünü aydın büruzə verir.

Ustad aşığın dilində lügəvi-üslubi baxımdan başlıca cəhət odur ki, Azərbaycan sözləri şeirdə onun bədii-estetik məqsədinə maksimum dərəcədə xidmət edir; hər dəfə bu və ya digər, söz-forması, ibarə və ifadəsi xalq dilinin öz ehtiyatındakı daxili məna qaynaqlarının, təzə-tər metaforik imkanların açılması üçün şərait yaradır. Əşya, hərəkət və hadisənin təsviri, tərənnümü, dolğun poetik şərh Qurbanını qətiyyətlə təşvişə salır. Heyrət və iftixar doğuran da odur ki, sənətkar yazılı (klassik) şeir dilindən ona yaxşı belli olan “müğəyyər” təşbih və tərkiblər (bunların çoxu əcnəbi mənşəli idi) əl atmur, əksinə, elə bənəzmələr, bədii təyinlər işlədir ki, onlar yazılı ədəbi dildəki eyni məzmunlu təsvir və ifadə vasitələri ilə tam rəqabət apara bilər. Hətta onun təsvirləri bədii ifadə formaları dilin öz təbiətini əks etdirmək, maddi əsası etibarilə daha real və həyatı təsəvvür doğurmaq xüsusiyyətinə görə üstün görünür.

Təqdim etdiyimiz misallarda Qurbanının milli təsvir vasitələrinə bir daha nəzər salaq:

1. Azərbaycanca sifətlərdən, saylardan sıx-sıx istifadə edilir: *al-yaşıl, əyri, düz, incə, “yağnan bala çatılı”, “bir-birinə çatılı”, “gözə tutulu”, qaynaqsız, göydəki, soyuq, qırmızı; “altı (yol)... bununla yeddi”, üç (yol).*

2. Qoşa sözlər (leksik təkrarlara) geniş yer verilir: *sallana-sallana, gəzə-gəzə, doğram-doğram, yalav-yalav.*

Əlbəttə, faktların bu şəkildə qeyd edilməsi Qurbanının bədii (təsvir) dilini xeyli bəsitləşdirə bilər. Diqqət edilərsə, onun şeirlərində sözün müstəqim mənadən məcaziyyəli hərəkət xəttini, metaforik ifadələrin pillə-pillə formalaşması prosesinin izlərini görmək mümkündür. Elə yuxarıdakı nümunələr *sallanmaq, dəymək, yıxmaq, çatmaq* (çatılı mətnədə bağlanmış, düyümlü; müqayisə et: “çatı”), *alanmaq, baxmaq, yanmaq* fəllərinin (müxtəlif şəkillərdə) çoxmənalılığını, xalq dilinin dərinliklərindən gələn məcaziyyəni, əlaqəyə girdikləri sözlərlə artıq sabit birləşmələrə çevrildiklərini aydın nəzərə çarpdırmaqdadır.

Aşiq şəxsi həyatındakı uğursuzluğu, məyusluğu və təəssüf hissiyi “öz əlimlə yıxdım özüm evimi” frazeoloji cümləsi ilə, yaxud laqeydlilik, biganəlik münasibətini “soyuq baxmaq” idiomu ilə ifadə edirsə, ədəbi dilə təzə şey vermir, olsa-olsa ümumxalq dilinin poetik fondundan ustalıqla istifadə edir. Lakin “Sizin dağdan qar almağa gəlmişəm” cümləsində “qar almaq” ibarətini “sərinlənmək”

(eyhamla: orada qalıb, sevdini görmək) mənasında işlətməsi onun fərdi dil üslubunun məhsuludur, şifahi ədəbi dilə hədiyyəsidir.

Qurbanı sözün yaxın və uzaq, kiçik və böyük mənə qütblərini orijinalılıqla birləşdirir, onun fikri müqayisəsi maraqlı nəticələr verir. Tutaq ki, bulaq-çay, ulduz-ay cütləri bu və ya digər kontekstdə həm üslubi sinonim, həm də üslubi antonimlər ola bilər. Amma bizim mətnlərimizdə aşığın müqayisəsində antitezis əhval-ruhiyyəsi vardır: yəni həmin "cüt"lərdəki komponentlər eyhamla, rixşəndə qarşılaşdırıldığı üçün bir-birine zidd mövqedə dururlar. Ona görə də belə bir poetik situasiyada *dönmək* fəli məcazi xassəli olsa da, metafora rolunu son pilləyə çatdırma bilmir, o daha çox məntiqi cəhətdən izahedicidir, ixtisar olunub elliptizm yaratmaqdan məhrumdur; bu səbəbdən də *çay, ay* sözləri istiarəyə çevrilməmişlər. Halbuki "kölgədə bəslənmiş quzey qarışan", "Bu dünya dediyin bir boş ələkdir", "Sürəhi gərdənlim, qaymaq dodaqlım" misralarında metaforik sözlərdə, ifadələrdə təsbih ədatları atılmışdır. "Bir gözəlin ələyindən ələndim", yaxud "əyrimcədən keçər beli qızlar" cümlə-misralarındakı obrazlar isə aşığın xalq təfəkkürünə sədaqətinin, sənətkar inamının təmsalidir. Hər iki obraz sadə, amma pak və ülvü şəkildə, ümumiləşdirici poetik abstraksiya yolu ilə təyin edir, səciyyələndirir: birincisi, hal-vəziyyəti – mənəvi əlamət; ikincisi, konkret əşyanı. Ələk də, əyrimcə də məişət şeylərinin adlarıdır. Ancaq bu adi sözlər Qurbanının dilində bir boy ucalmış, əsil emosional-ekspressiv vasitələrə çevrilmişdir. İstər-istəməz yadıma xalq dilindəki zərbi-məsəl və ibarələr düşür: "Ələyi ələni, xəlbiri göydə fırlanır", "əriyib sapa dönüb", "elə incəlik ki, iyne deşiyəndən keçər" və s. Bu tipli frazeoloji nümunələrlə haqqında danışdığımız ifadələr arasında bədii-məntiqi cəhətdən daxili assosiasiya vardır. Lakin xalq dilindəki zərbi-məsəl və ibarələrdə Qurbanıda "əyrimcədən keçər..." obrazı müsbət mənədadır (incəlik, zəriflik), xalqda isə incəlmək, anqlamaq, zərifləşmək çalarlarında. Deməli, xalqın təfəkkürünə, zövqünə inanıb bundan örnək kimi istifadə etməklə, aşiq xalqdan aldığı köhnəlib qiymətdən salmur; təzələyib, cılalayıb qaytarır. Ədəbi-bədii dildə inkişafın bir meyarı da elə budur.

Qurbanının təsvir dilinin şəffaflığı milli sözlərin fəallığı, helle-dicəti anda özünü çevik təqdim etməsi ilə əlaqədardır. Onun dilində əlamət, keyfiyyət, kəmiyyət və tərz bildirən sözlər "öz yerləri"ni elə tutmuşlar ki, onları yerlərindən tərpətmək, yaxud əvəz etmək

qeyri-mümkündür. Yazılı ədəbi dilin klassik şeir üslubuna rəğmən Qurbanıda sifət və zərf kateqoriyasının lüğəvi tərkibi olduqca safdır, əsasən öz sözlərimizdən ibarətdir: *çarpaz, gözəl, dağ, sol, dal, ağ, az, sayrı (xəstə), ayri, çox, nazlı, oyaq, ayıq, sayıq, yetim, tərən gözlü, yaşda uşaq, evlər yuxan, aya-günə bənzər, qoç, boş, tez, alagöz, qara, yeməli, deməli, dali, gic, təzəca, sınıq, yazıq, geniş, ala, dil-dil (dil-dil ötəndə), yaman, qıvrım, axar (axar su), ulu, əskik, qatı, qolubağlı, yax yerdən, ağara* və i.ə.

Bu tipli sözlərin sıxlığı ondan irəli gəlmirdi ki, Qurbanı ərəb və fars dillərini yaxşı bilmirdi, yaxud klassik şeir üslubuna, kitab dilinə bələd deyildi. Az da olsa, onun şeirlərində ərəbizm və farsizmlərə, hətta epitet kimi işlənmiş izafət tərkiblərinə də rast gəlirik. Məsələn, o, "qara" ilə yanaşı, görünür əvvəlki dövr aşiq şeirində işlənmiş "siyah" (farsca) sözüne də biganə deyil: *siyah tellər, siyah zülfü*. Lakin aşiq, əsasən yenə də dövrünün ümumxalq dilində möhkəmlənmiş alınma sözləri işlətməlidir; məsələn, sifətlər: *xum, qəşəng, xoş, şirin, şər, şux, abad, cavan, xumar, şad, qəmgin, əziz, dərin* və s.

Qurbanının klassik şeir üslubu ilə təmasına, tanışlığına gəldikdə isə, hər şeydən əvvəl deməliyə ki, onun "ustad aşiq" titulu ədəbi-bədii dilin bütün norma və prinsipləri, tələbləri məhvində "klassik şair" adına bərabərdir.

Qurbanı klassik şeirin ən yaxşı nailiyyətlərindən bəhrələnmiş, öz növbəsində, klassik şeir üslubuna müsbət təsir etmişdir. Onun yaradıcılığı ilə klassik şeirimiz arasındakı qarşılıqlı əlaqələrə, dilinin poetikasına, sənətkarlıq xüsusiyyətlərinə onlarca səhifələr həsr etmək olar. Burada aşiqin dil üslubunu təyin edən, səciyyələndirən üç-dörd cəhət üzərində durmaqla kifayətlənirik.

1. Qurbanı, özünün dediyi kimi, "*rəmz anlayan, söz düşünən...*" sənətkardır. O, azərbaycanca sözün təbiətini duyur, yaşayır, bədii dildə söz və ifadənin forma gözəlliyinə xüsusi fikir verir. Bu cəhətdən, onun şeir dilində "Dədə Qorqud" və Nəsimi ənənələrinin yenidən canlandığını görürük:

a) bədii ahəngdarlıq, musiqi və daxili ritm naminə sözlərin, hecaların alliterasiyası; məsələn: *s-s-s, sal-sal-sal, la-lan-lan; b-b-bə-bə, li-la-la(n)*

Sallana-sallana gedən Salata,
Gəl belə sallanma, göz dəyər sana.
"Bəli" dedim, bəlasına bələndim.

b) sözlərin yazı və tələffüz oxşarlığından (omograf və omofon) müxtəlif məzmunlu sözlərin şəkili eyniliyindən (omonim), yaxud tələffüzə eyniləməsindən (cinas) bədii-estetik duyğunun, emosionallığın qüvvətlənməsi.

Nə etmişəm, yarım məndən ayırır,
Ayrılıqımı çəkib boynu əyirir?
Sızılacaq yaram, aman, bir də yaz!..
Bir dərin var, bir dərge var, bir dayaq!
Bir kimsənəm yoxdu oyada məni...
Ol səbəbdən salmır o, yada məni.
Əlif qəddim əyri yayə dönübdür.

Burada birinci nümunədə qafiyələrin ərəb qrafikası ilə yazılışında yeganə fərqləndirici əlamət "" işarəsidir ki, a saitinin uzunluğunu bildirdiyindən, çox vaxt orta əsrlərdə azərbaycanca sözlərdə qoyulmazdı (deməli, Qurbani öz əsərlərini ya əvvəlcə kağıza yazmış, ya da tezliklə kağıza köçürüləcəyini düşünmüşdür). Aşiq bu qrafik xüsusiyyətdən, klassik şeirdə olduğu kimi, poetik vasitə kimi istifadə etmiş, göz qafiyəsi yaratmışdır. Lakin yenə də ərəb qrafikası ilə bağlı olan, amma əksinə, qrafemin yazılışına yox, tələffüzünə argument kimi isnad edən müəllif "a" maddəsində verdiyimiz ikinci nümunədə tamamilə başqa bədii mənzərə yaratmışdır; təsdiq bildirən "bəli" sözünün ərəbcə *bala* oxunduğuna işarə ilə: bəli (bəla) dedim, bəlasına bələndim – deyərək, gözlənilmədən gözəl söz oyunu yaratdığı qədər də gözlənilmədən "bəla"ya ana dilində şəkil və tələffüzə bənzəyən "bələnmək" sözünü tapıb, "bəla"nı "bələyir", neytrallaşdırır. Müqayisə et.: Bəli dedim, bəlasın bilmez idim.

"Ayrılıqımı çəkib boynu əyirir?" misrası bədii cəhətdən ancaq ona görə sanballı deyil ki, bənövşenin zahiri görkəmini, ürək və zərif təbiətini realistcəsinə rəsm edir. Misra daxilində söz və ifadələrin həm müstəqim, həm də məcazi mənə mərkəzləri işıqlıdır, diqqəti eyni dərəcədə, paralel olaraq cəlb edir. Bədii sual şəklində qurulmuş cümlədə birinci idiom (*ayrılıq çəkmək*) ikincinin (*boynu əyri...*) səbəbi kimi çıxış edir. Amma burada təkcə poetik mənə yoxdur; bədii həqiqətdən başqa bir də həyat həqiqəti var. Bilirik ki, bənövşenin boynu doğrudan da əyridir. Deməli, "boynu əyri"

birlişməsi, obraz olmaqdan başqa, həm də müstəqim mənədir. Belə olduqda, ifadənin səbəbiyyət əlaqəsi ilə bağlı olduğu birinci birlişmədə sanki sabitliyini itirib "diffuziyaya" uğrayır, birinci komponent (*ayrılıq*) ayrılıb müstəqim mənədə dərk oluna bilər. Nəticədə isə, "ayrılıq" cümlənin faili, subyekti kimi düşünülür: yeni ayrılıq guya canlı bir qüvvə kimi bənövşənin boynundan tutub çəkdiyi üçün (!) onun boynu əyridir. Əlbəttə, bu, sintaktik çoxmənalılıqdan irəli gəlir. Sintaktik çoxmənalılıq isə, M. Adilovun qeyd etdiyi kimi, "dilimizin daxili strukturu ilə əlaqədardır" [15, 92]. Dilin daxili qanunauyğunluğu ilə şərtlənən bu incə cəhəti duyub qanadlanmaq hər sənətkara nəşib olmur.

Mələumdür ki, cinaslı qafiyələr aşiq şeri üçün bütün zamanlarda səciyyəvi olmuşdur. Səzlə deyiləcək söz didən çox, nitqdən gəlir. Nitqə isə nitq sahibinin söz ehtiyatından, dilə yiyələnmək qabiliyyətinə asılı olaraq (təfəkkürün və taxəyyülün rolu təbiidir), bir növ hündəsi silsiləyə uyğun saysız-hesabsız kontekst əmələ gəlir. Bu müxtəlif şəkili, saysız-hesabsız birlişmələr [17, 96] bəzən zahiri forma, "səs cildi" etibarilə bir-birinə bənzər sözlərdən təşəkkül tapıb həm qafiyə olurlarsa, ahəng və tələffüz həcminsiyi təmin edilir (xalq yaradıcılığında bəzən "birlişmə"nin əksinə olaraq, "ayrılma" da baş verir: leksemə yeni leksemə-morfemlərə parçalanıb, özündən əvvəlki, yaxud sonrakı qafiyə birlişməsi ilə cinas olur).

Qurbani cinaslarını dinləyici və oxucuya sevdirdən ən ümdə cəhət, sadəcə desək, forma və məzmun vəhdətinin möhkəmliyidir. Obrazlıq, formaca çeşidlənmə cinasın bu və digər komponentini mənəyə zəiflətmir, gücdən salmır. Məsələn, göstərdiyimiz nümunələrdən birinə diqqət edək: "bir də yaz – bir dəyaz". Nə qədər qəribə olsa da, cinasda ən maraqlı komponent təkrar olduğu üçün sadə görünən bir sözüdür. Əslində "bir" mənsub olduğu söz sinfini (say, yaxud zərf), paradiqmasını tərk edib, növbəti misrada əvvəlcə təkrirə, on sonda cinasın tərkib hissəsinə çevrilmişdir, amma başqa mənada, başqa vəzifədə (ədat kimi).

Xatırladaq ki, xalq şeri üslubu ilə sıx təmasda olan başqa şairlər də (Tüfeyli, Xəzani, Xətayi, Fəzli və s.) cinaslı qafiyələr işlətməyə böyük həvəs göstərirdilər. Məsələn, Tüfeyli aşağıdakı misralarda alınma sözü məharətlə parçalayaraq gözəl cinas yaratmış, cinas vasitəsilə milli sözləri nəzərə çarpdırmaq imkanı qazanmışdır:

Ey Tüfeyli, eşq oduna yenə gör pərvanəvar,
Hər tərəf yüz min sənin tok, yanmağa pərva nə var,
Söylə bu göftəri sən, meydanlara mərdanə var...

Göründüyü kimi, birinci və ikinci misralarda "pərvanəvar" (pərvanə kimi) və "pərva nə var" (qorxu yoxdur) sözləri cinas kimi, ikinci və üçüncü misralarda *var (var-yox)* predikativ sözü və *varmaq (getmək)* feli omofor-omonim kimi işlənmişdir. Həmçinin Xətayi dilindəki nümunələrlə müqayisə et:

İrəsen mənzilə oynaya-gülə
Ki, şəklin bənzəyə gülşəndə gülə.
Nə kim vardır, bu sürətdə görindi,
Təcəlla şövqini munda gör indı.
Yoldaşın uğratmaya yol daşına.

Qurbani dilində sözlərin təhlilinə və təsvirinə "mətnxarici" istiqamətdə yanaşdıqda aydın olur ki, "dil doğrudan da nitqdə bütünlüklə öz təəcəssümünü tapır" [17, 7]. Belə ki, məsələn, sözün çoxmənalılığı aşıqın dilində heç də mətn şəraiti ilə, poetik vəziyyətlə bağlı deyildir. Tutaq ki, Qurbaninin "Göz dəyər sənə" adlı şeirində *dəymək* feli rədifdir. Amma rədif olmaq etibarilə onun semantik əlamətləri zəifləməmiş, itməmişdir. Şeirdə *dəymək* felinin istər idiom birləşməsində, istərsə də müstəqillikdə üç-dörd mənə çalarını (həqiqi və məcazi) görmək olar. Bu onu göstərir ki, Qurbani *döymək* felinin xalq dilindəki mənə müxtəlifliyini dərinlən duymuş və həmin mənaları şeir dilində asanlıqla əyanlaşdırıb, fərqləndirmişdir. Müqayisə edək: a) söz dəymək – "söz atmaq" mənasında, atılan sözə məruz qalmaq: *Gəl belə sallanma, söz dəyər sana*; b) göz dəymək – nəzərə gəlmək: *Yayın bədnəzərdən, göz dəyər sana*; c) dəymək – təsir etmək: *Səhərin günəşi tez dəyər sana*; ç) dəymək – toxunmaq: *Yollar qubarlanr, toz dəyər sana*.

Söz və məfhum baxımından mənaları istər ədəbi dildə, istərsə də ümumxalq dilində çətin fərqləndirilən, bəzən də qarışdırılan milli sözləri Qurbani incə həssaslıqla fərqləndirir. Məsələn, "ayıq" sözü "Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti"ndə üç mənəsi ilə təqdim olunmuşdur: birinci mənə – bayğınlığı, məstliyi keçmiş, ağı başında; ikinci mənə – yuxuda olmayan, oyanıq, sərvaxt; üçüncüsü isə (məc.) – sayıq, gözüaçıq və s. Lüğətdəki şərhlər göstərir ki,

müasir Azərbaycan dilində *ayıq* sözünü həm oyaq, həm də sayıq (məcazi mənada gözüaçıq) kimi dərk etmək mümkündür. Hərçənd bəzi nümunələr şərhlərə tam uyğun gəlmir.

Qurbani dilində isə lakonik kontekstlərə isnad edib, *ayıq* məfhumunu "oyaq" və "sayıq"dan ayırmaq çətin deyildir:

Sürəyya tək yatmamışam, oyağam,
Şahindən ayığam, qazdan sayığam,
Gözlərim gözleyir, sübhü dandadı.

Burada aşıq "Sürəyya" adlanan ulduz bürcünün səhəri kimi işıqlı qalmasına işarə ilə "yatmamışam" sözünə sinonim kimi "oyaq" sözünü işlətmış, şahinin cəld və sərvaxt tərpənişi, öz ovunu tez görməsi və qazın tizfəhm, tez eşidən bir quş olması əlamətləri ilə (hissi-psixoloji anlayışlarla) müqayisəli şəkildə *ayıq* və *sayıq* sözlərinin birincidən fərqləndiyini daha daqiq göstərmişdir.

Ana dilinin incəliklərinə dərinlən bələd olmaq, onun leksik-semantik zənginliyini xalq özünə bir daha nümayiş etdirmək belə olur.

3. Qurbani şifahi ədəbi dilə, xalq şeri üslubuna şifahi nitqin yüksək tempini (alləqro), təbii sürətini gətirmiş, bundan poetik ifadə tərzini istifadə etmişdir. Onun şeir dilindəki sintaqmlar, yanmışıq və müxtəssər cümlələr bir-birini sürətlə izləyir, danışıq dilinin dinamikasını canlandırır. Bu xüsusiyyəti onun bir neçə şeirində, o cümlədən "Dedim, dedi" və "Yara üz" başlıqlı qoşmalarında görürük; məsələn:

Sağdan vurdu, soldan çıxdı sağ əlim,
Sağ qoşundu, sol loşkərdi, sağ əlim...

Yaxud:

Kəs ciyərim, doğra bağrım yar için,
Yar odur ki, yarıdan sonra yar üçün,
Zülf dağıda, yaxa yırtı, yara üz!

4. Əvvəlki səhifələrdən göründüyü kimi, Qurbani klassik şeir hazırlığı keçmiş sənətkardır; onun dilində türkcə sözlərin poetik abstraksiyası güclüdür, hiss edilir ki, o ən adi sözləri obrazlı təxəyyül süzgecindən keçirib, şərə gətirir. Buna görə də Qurbani

dilinin müdrikiyi, bədii təsiri "klassika"dan yox, xalq dilinin sadəliyindən və təbiiyindən, xalq təfəkkürünün sərrastlığından hasil olur.

Əlbəttə, aşıq deyəndə ki: "Öz əlinlə yandırdığın çıraq, Şöleyi-fəraqa yaxmaq nədəndir? (Füzuli misrası ilə müqayisə et; söndürmə öz əlinlə yandırdığın çıraq – burada fikrin poetik ifadə tərzində "şöleyi-fəraq" obraz-tərkiibi (klassik şeirdən) bilavasitə rol oynayır. Belə ki, birinci misrada "yandırılmış çıraq" vüsal anlarının rəmzi kimi verilirə, ikincide "ayrılıq şöləsi" (alovu) ilə həmin çıraq yenidən "yaxılır", söndürülür. Demək, mücərrəd obrazla daha güclü poetik effekt almaq mümkündür. Amma burada təkcə obrazlı təxəyyülün yox, məntiqi-idrakın işığını da görmək lazımdır. Çoxlarının əvvəllər və sonralar mənaca fərqləndirməyi (fərqləndirə bilməyi), sinonimlər kimi işlətdiyi *yandırmaq* və *yaxmaq* felləri Qurbanidə necə də dəqiq fərqlənir; *yaxmaq* – müstəqim olaraq birbaşa aid olduğu məfhuma yönəlmişdir: təkcə "yanmaq" yox, "yanıb külə dönmək" mənasındadır.

Aşığın "Bu dünya dediyin bir boş ələkdir" misrasında isə dünyada yaşayanların cismən əbədi qalmayacaqlarına işarə ilə deyilmiş "boş ələk" ifadəsi olduqca ümumiləşdiricidir, xalq dilinin frazeologiya ehtiyatından nəşət tapmış obrazdır.

Yaxud Qurbaninin "Gözlərini dik gözümə, Nə mən dinim, nə sən, dilbər!" misralarında "dik" sözünün poetik nuru bütünlüklə mürəkkəb cümləyə yayılmış, özündən sonrakı sözləri emosional yüksəkliyə qaldırır. Çox ola bilər ki, aşığın dövründə "gözlə" əlaqədar olan idiomun ikinci tərəfində artıq fonematik təbəddülət baş vermişdi (göz dikmək!). Lakin sözün ilkin və işlək şəklinə yer verilməsi sayəsində cümlələrin məzmunu, bədii mənası tamamilə dəyişmişdir: burada gözün gözə yaxınlaşmasını, kirpiklərin çulğaşmasını, real hissi-psixoloji anları – aşığın və məşuqun daxili çırpıntılarını, zahirî susunluğunu görürük. Görürük ki, "dil, hiss və həyəcanlarını da tənzim və təcəssümündə insana necə kömək edir" [18, 224].

Yazıçı üçün dilin təbiətinə sadıq qalmaq, xalqın təfəkküründən süzlüb dildə üzə çıxan mənə və məfhumları təhrif etmədən canlandırmaq, yaşatmaq böyük səadətdir. Dili bilmək, bütün ölçülər, istiqamətlər və göstəricilər dairəsində ondan səmərəli istifadə etmək, – demək olar ki, istedad və ustalığa da, dilin ədəbi-bədii cəhətdən inkişaf etdirilməsi də elə bundan ibarətdir. Qurbani belə bir söz

ustasıdır. Dilindəki həqiqi xəlqilik, yüksək sənətkar mədəniyyəti və rəngarəng estetik məziyyətlərlə dərin tanışlıqdan sonra düşüncə ki, o, Nəsimi və Füzuli kimi klassik şair ola bilərdi; sanki öz təşəbbüsü ilə aşıq olmağı üstün tutmuşdur.

Təəssüf ki, görkəmli aşıq-şairin bütün əsərləri mühafizə edilmişdir. Bütün əsərlərinin əldə olmaması, mətbu şeirlərinin bir qisminin onun adına olan dastandan köçürülməsi Qurbani dilinin lüğət ehtiyatını, sənətkarlıq xüsusiyyətlərini geniş şəkildə öyrənmək işini çətinləşdirir. Bundan başqa, Qurbani şeirləri də, hər halda folklorun, şifahi ədəbi dilin mənbələrindən sayılır. Bu, Qurbani dilinin sənədliliyini, tarixi mötəbərliyini azaldır. Ədəbi dil meyarı ilə yanaşıqda, ara-sıra onun dilində də aşıq şeirində müşahidə olunan fonetik qüsurlara, yaxud təhriflərə (bunların Qurbaniyə, yoxsa onun şeirlərini sonradan ifa edən aşıqlara, yaxud yazıya köçürənlərə aid olduğunu söyləmək çətindir), arxaizmlərə, ənənəvi alınma söz və tərkiblərə təsadüf edilir. Deyilənlər aşığın fərdi dil üslubu və onun ədəbi-bədii dilin inkişafında rolu haqqında daha ətraflı elmi nəticələrə gəlməyə mane olur.

Buna baxmayaraq, XVI əsr Azərbaycan ədəbi dilinin inkişaf meyillərini təhlil edərkən, "norma və sistem" qəbilindən olan bəzi nöqsan və istisnalara ilə birlikdə, Qurbani dilini biz ədəbi dilin nailiyyəti, onun şifahi qolunun (xalq şeri üslubunun) inkişaf qülləsi hesab edirik.

Qurbani dilinin ruhu yazılı ədəbi dildə klassik şeir üslubunun ən parlaq nümunələrinə bütünlüklə sirayət etmişdir.

KLASSİK ŞEİR VƏ XALQ ŞERİ ÜSLUBLARININ INKİŞAFINDA XƏTAYININ ROLU

Xətayi dilində Azərbaycan sözlərinin leksik-semantik və üslubi xüsusiyyətləri

Türk sözlərinin ədəbi-bədii siması, – keyfiyyət məzmunu, şəkil və məzmun qrupları, normalaşmaya münasibəti, fəallığı, yaxud qeyri-fəallığı, köhnəliyi, yaxud işlənmə dairəsinin daralmağa olduğu, yazı dilinə dialektdənmi, ümumxalq dilindən, yoxsa

əvvəlki dövrlərin kitablarındanmı gəldiyi, bir sözlə, ədəbi dil seçiyəsi – ən çox klassik şeir üslubu nümunələrində açılır, frazeologiyanın özünün müxtəlif növləri ilə təsvir və ifadə vasitəsi kimi, bədii dilin qüdrətini və hörmətini artıran, hətta ona bəzi ənənəvi, yaxud məcburi alınma söz və tərkiblərlə yanaşı ədəbi dil hüquq qazandırın misilsiz bir qüvvəyə çevrildiyi də klassik şeir dilində daha aydın və tez sezilə bilər.

Klassik şeir üslubunun isə başlanğıcında Xətayi, başında Füzuli dururdu. Ədəbi-bədii dil münasibətləri, hətta yaradıcılıq əlaqələri ətrafı öyrənilməmiş hər iki yazıcının qəzəl-məsnəvi dilində və digər janrlarda türk sözlərinin vəziyyətinə, leksik-üslubi xüsusiyyətlərinin təhlilinə keçməzdən əvvəl bir cəhəti yaddan çıxarmaq doğru olmazdı. Bu da Azərbaycan dilində qəzəl və məsnəvilər yaratmış Xətayinin yazılı ədəbi dildə xalq şeiri üslubunu ardıcıl olaraq davam etdirməsi – bayatı, gəraylı, qoşma, hətta heca vəznli qəzəllər yazmasıdır. Həmin fakt ədəbiyyatşünaslıq və ədəbiyyat tarixi çərçivəsindən çıxıb, forma, janr və üslub (gəraylı formasında yazılmış təriqət şeirləri həm də dini-təbliği şeir üslubuna aiddir) əlamətləri ilə Xətayi dilinə bütövlükdə nüfuz edir, ayrı-ayrı sözlərin hansı mənəbə və mənəbdən (qovşaqdan) axıb gəldiyini, mənə strukturundakı xüsusi çalarları aşkara çıxarır.

Xətayinin xalq şeiri üslubundakı əsərlərinin dilində şirinlik, dərinlik, cilalı və ısgallı ruh hiss olunmaqdadır. Onun sözlüyünün tərkibinə, yəni bu və ya digər lüğət vahidinin hansı mənəbdən seçilib işlədilməsinə gəldikdə, Xətayi az qala Qurbani ilə birləşir, eyniləşir. Bu rol onların üzv olduqları üslub oynayır.

Bələliklə, Xətayinin xalq şeiri üslubunda yazdığı şeirlərin dilində ümumxalq dilindən və dialektdən alınmış onlarca sözə təsadüf edilir ki, onların şəkli və mənəca dəyişmədən, eyni ilə yazı dilinə gətirilməsi tarixən uğurlu haldır, şübhəsiz, şairin ədəbi dil qarşısında xidmətidir. Məsələn, *qarşığı, çəgir, çayır-çəmən, yalmız (yalqız), yavan-yaşq, əmzik, han (hay), bal, yağ, aş, savaş, yaramaz, qat* ("yan" mənəsində), *ac, tox, buyruq, öyüd, damazlıq* və i.ə.

Göstərilən nümunələr tipli türk sözləri və ifadələri bir sıra hallarda özlərinin yazılı şeir dilinə daxil olmaq hüquqlarını qoruyur, bəlkə də "xam" mənəbəyə mənəsb olmaq, yaxud yazıda kifayət qədər işlənmək, istifadə edilmək təcrübəsinin olmaması faktını dəf

etdikləri üçün ədəbi dildə inamla səslənir, həqiqətən yeni görünürlər. Belə söz və ifadələrin varlığı şairin xalq şeiri üslubunun lüğəvi normalarına, prinsiplərinə sədaqətini, xalq dilinin ehtiyatına və koloritinə əsaslandığını göstərməklə bərabər, bəzən onun yeni söz yaratmaq, yaxud "köhnə" sözə təzə mənə vermək təşəbbüsünü də bürüzə verməkdədir; məsələn: *pişirə-pişirə söylə sözünü; qarşığı qarlıca dağı gördünmü?; ölməzdən ön ölmək gərək; arş altında yönüm tutdum qıblama; eyinin sözü dişlidir; aşıqın beytullah-məşuq durağı həq nəzar etdiyi yerdır məhəbbət; ...yolundan azma, elin qeybatına quyular qazma; hər ot kökü üzə uzanıb gedər; göz görə çamıra batmalı dögül... əldə əli qarız tutmalı dögül; əldəki çöpə tən etmə. bax gözündəki xizana; pir nəfəsin dinləyəninin yüzünü edər ağ, bir söz; mərifətdən su gəlib, tökülür can arxına* və s. Bu mətn-misralarda şairin məcazi mənəda işlətdiyi *pişirə-pişirə* (düşünmək əvəzinə), *dişli* (təsiri), kəsarli əvəzinə) sözləri sərbəst və təbii şəkildə istifadə etdiyi frazeologizmlər (idiomlar, zərbi-məsəllər) dövrün geniş oxucu və dinləyici kütləsinin asanlıqla anladığı, umub gözlədiyi leksik material olduğu üçün ədəbi-bədii dilin müvəffəqiyyətli addımları kimi qiymətləndirilə bilər. Eynilə, klassik şeir dilindəki əvvəl qoşmasına, səmt və istiqamət sözlərinə rəğmən ön və yön sözlərinin fəallıq kəsb etməsi (bunlar bir neçə dəfə işlənmişdir), "yer" sözünün polisemantik xarakterindən qaçınması (şair həmin beytdə "yer" sözünü işlədib, leksik təkrara yul vermə bilər, yaxud "duraacaq yer" birləşməsindən istifadə edə bilərdi) və müasir dildəki dayanacaq mənasında "duraq" sözünü yaratması, həmçinin "can arxı" kimi təzə metaforik birləşmə bir daha sübut edir ki, Xətayi nəinki hər sözü, ifadəni xalq şeiri üslubuna yaraşdırmamış, hətta alınma və yerli sözlərə ayıq nəzərlə baxmış, əsil sənətkar münasibəti bəsləmişdir.

Xətayinin xalq şeiri üslubunda yazdığı əsərlər istər onun yaradıcılığında, istərsə də Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində poetik forma və janrların inkişafı, sürəklili və davamlı olması baxımından maraqlıdır.

Xətayinin heca vəznli şeirləri öz ruhuna və istiqamətinə görə Nəsiminin əruz vəznində yazdığı dini-fəlsəfi şeirləri xatırladır. Elə bil ki, Nəsiminin eyni tipli şeirləri məzmun dərinliyini itirib dayazlaşmış, vəznini dəyişmiş, öz dilinə görə xeyli sadələşib, kütləvi şəkli

almışdır. Nəsiminin eyni tipli şeirləri sırasında Xətayinin bu şeirləri də sözlük nöqteyi-nəzərdən simvolikanı, jarqon leksikasını təmsil edir. Fərq ondadır ki, Nəsiminin sufi-hürufi jarqonlarını Xətayidə qızılbaş jarqonları əvəz edir; bir də Nəsimi, dini jarqonları hazır şəkildə ərəb və fars mənəblərindən almışdı, zəruri hallarda jarqonlaşma əsasən yene də əcnəbi sözlərin bətinə gedirdi, Xətayidə isə ana dilinin lüğət ehtiyatında.

Xətayinin xalq şeri üslubunda yazdığı əsərlərin dilində ümumişlək sözlərin, hətta dialektdən gələnlərin bolluğunu uğurlu hal kimi qeyd edib göstərdik ki, bu qəbilədən olan sözlər, sonradan şairin qəzəl və məsnəvi dilinə asanlıqla yol tapmışlar. Daha doğrusu, Xətayinin qəzəl-məsnəvi dilindəki türk söz və ifadələri ancaq özündən əvvəlki klassik şeir dilindən alınmamışdı; bunlar həm də "aşıqlıq-təbliğətçilik" fəaliyyətindən keçib, müəyyən ədəbi sərəştə qazananlar idi.

Şairin bir sıra qəzəllərində ana dilinin söz və ifadələri gah seyrək, gah da sıx-sıx görünür. Buna baxmayaraq, Xətayi çox vaxt milli sözlərə istinadən bədii effekt yaradır, onların vasitəsilə və onlarla alınma sözlərin təbii təması, sabit birləşmə vahidləri əsasında fərdi üslubunun bəzi cizgilərini nəzərə çarpdırır. Belə hallarda türkcə söz və ifadələr ərüz vəzninin tələblərinə, klassik şeirin təmkinli ruhuna uyuzaraq "nəzmi-nazik" in layiqli materialı olurlar. Məsələn, məşhur "Qızıl gül bağı bustanım, nə dersən?" misrası ilə başlayan qəzəldən beytlərə nəzər salaq:

...Sənin məqsudun oldur ki, mən ölüm?
Halal olsun sənə qanım, nə dersən?
Əgər yatsam, min il torpaq içində,
Dürüstür əhdü peymanım nə dersən?

Bu misralardakı dərin səmimiyyətə, lirik qəhrəmanın yalvənş qarışıq etirafının işıq şüası kimi axmasına, belə zərif şəkildə ifadə olunmasına səbəb nədir? Aşıq şerindəkinə bənzər xoş ahəng və ruh, yoxsa Y. İmrə, Aşıq Paşa və Nəsimi şerindən davam edib gələn müraciət üsulunun intensivliyi, bədii sualların aparıcı olması? AXI, burada bədii əsas kimi modallaşmaqda olan bütöv bir ifadə redifə çevrilib, öz xalqı təbiəti ilə bütünlüklə şeirin dilinə hakim kəsilmiş-

dir, dilə məxsus ədalət daşıyan sözlərin ixtisarıni zəruri edib, canlı nitqə mənsub olduğunu sübut edir.

Şübhəsiz, bunlarla yanaşı, həmin beytlər danışıq dilinin boyasız ifadələrində qurulduğu üçün dolğun və təsirlidir. Mürəkkəb təşbihlər, məcazlar yoxdur. Amma şair oxucuya zövq və nəşə bəxş edəcəyinə əminidir. O bilir ki, şeirdəki ibarətli ifadələr xalq dilində yayğındır. Demək, onunla oxucu arasında daxili bir rabitə, qarşılıqlı anlaşma vardır. Ona görə də bədii idrakı çətinləşdirən obrazlara burada ehtiyac duymur.

Ümumiyyətlə, Xətayi qəzəllərinin dilindəki türk sözlərinin ədəbi-bədii seçiyəsinə görə araşdırılması göstərir ki, şair lirik sөpkidə yazdığı əsərlərdə emosional lüğət vahidləri, klassik poeziyadan məlum olan ənənəvi obrazlara müvafiq obrazlı ifadələr, yaxud obraz kimi işlənilən bilən xüsusi sözlər axarmamışdır. Hətta hiss etmək çətin deyil ki, o istifadə etdiyi türkə lüğətlərin klassik şeir üçün yararlılıq səviyyəsinə xüsusi əhəmiyyət vermirdi, eləcə də bu və ya digər sözün hansı mənədə (məsələn, danışıq dilindəmi, məhdud bir şivədə, yoxsa qonşu türk ədəbi dilindəmi) fəallıq kəsb ediyinə kifayət qədər həssaslıq göstərmirdi. O demək olar ki, bildiyi və yadına düşən hər sözü işlədir.

Bugünkü oxucu Xətayinin klassik şeir dilindəki türk sözlərinin müxtəlif mənəblərə mənsubiyyətcə ala-bəzəkliyini görüb, tam elmi prinsiplərlə onların ədəbi normaya münasibətini aydınlaşdırmaqda çətinlik çəkə bilər. Hər halda unutmamalıyıq ki, Xətayi, sələfi Nəsimi və "yaşda kiçik, başda böyük" müasiri Füzuli qədər söz üstündə işləyən, baş sındıran, əzab çəkən və ədəbi-bədii dilin də, bədii ədəbiyyatın da inkişaf yollarını duyan alim-sənətkar deyildi. Bundan əlavə, Xətayinin şair imkanı xaricində olan səbəblər nəzərə alınmalıdır:

- Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi yenidən rəsmiləşib, bədii ədəbiyyat dili kimi fars dili ilə yanaşı irəliləməsi;
- ədəbi dilin bütünlüklə ağırlıq mərkəzinin (o cümlədən leksikanın) hansı sütun (dil üslubu) üzərinə düşəcəyinin hələlik müəyyənləşməməsi və bunun nəticəsində, xalq şeri ilə klassik şeir üslublarının rəqabətdə olması;
- bu zaman dilin bütün səviyyələri üzrə azərbaycancanın qonşu türk dillərindən ədəbi cəhətdən ayrılma, təcrid olunma

prosesinin həqiqətən başa çatmaması (bu özünü lüğət tərkibi sahəsində xüsusilə bürüzə verir).

Deyənlərə baxmayaraq, Xətayinin müxtəlif mənbələrdən klassik şeir gətirdiyi türk sözləri içərisində ümumişlək səciyyəli vahidlərin, danışq dili ifadələrinin o dövr ədəbi dili üçün əhəmiyyəti böyük idi. Artıq məlumdur ki, çox keçməmiş Nişatının tərcümələrində belə sözlər, ifadələr birə-on artmışdı. Lakin bunlar tərcümənin tələbi ilə meydana çıxmışdı və ədəbi-bədii keyfiyyətə Xətayi dilindəki sözlərdən irəli getmədiyi üçün ədəbi dildə təzə deyildilər: yeni adı sözlər adı olaraq qalırdılar, onlarda bədii təvəvət hiss edilmirdi.

Xətayinin danışq dilindən aldığı söz və ifadələrin ədəbi dil (yazı dili) üçün böyük əhəmiyyətini nə ilə izah etmək olar? Bu həttə normativlik baxımından ədəbi dilin, müəyyən mənada, ümumxalq dilinə qarşı durması faktına əsasən qəribə görünməzi? Məsələ ondadır ki, Xətayinin istifadə etdiyi Azərbaycan dili sözləri o vaxta qədər klassik şeir dilində müşahidə edilməyən sadəlik yaratdı. Bədii dil prinsiplərindən olan sadəlik anlayışlarını qarışdırmamalı. Nəsimidə bir məram, ədəbi dil tendensiyası olan sadəlik (mümkün qədər türkçə yazmaq!) Xətayidə də bir meyil kimi qalırdı. Ona görə də klassik şeirdəki Xətayi sadəliyi XV əsr "Leyli və Məcnun" (Həqiri) poemasındakı ibtidailik, lorucluq deyil; Nişati tərcümələrindəki adilik və bəsitlik, Qurbanı dilindəki tamam-kamal xəlqilik komponenti olan kütləvilik və təbiiilik də deyil. Hər şeyi zaman, mühit və şərait həll edib aydınlaşdırır. Qurbanı dilində sadəliyin ülvyyəti yüzliliklər ərzində folklorlarda boy atıb ucalan, xalq şeri üslubu ilə şərtləşən və ustad aşiq tərəfindən inkişaf etdirilən bir cəhət idi. Bu səbəbdən də nə Qurbanı, nə də Həbibinin başçılığı altında toplanmış şairlərin dilində ana dili sözləri Xətayi qəzəllərindəki qədər müsbət təsir bağışlamırdı; çünki heç kimdə bu sözlər Xətayi dilindəki qədər klassik şeir üçün gözənilməz görünmür, bu cəhətdən heyret doğurmurdu.

Xətayinin xalq dilindən aldığı sözlər, ifadələr qoymadı ki, Nəsiminin tendensiyası zəifləyib aradan çıxsın; imkan vermədi ki, klassik şeir üslubu çətin alınma söz və tərkiblər hesabına getdikcə daha da ağırlaşsın.

Həmin sözləri diqqətlə öyrəndikdə belə qənaətə gəlirsən ki, onlar sanki qəsdən – alınma lüğətlərin, tərkiblərin çətinliyini dəf

etmək, unudurmaq və ana dilinin təsiri altında neytrallaşdırmaq məqsədi ilə işlədilmişdir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz ən müsbət cəhət isə o idi ki, həmin sözlər məhz klassik şeir dilində işləndiklərinə baxmayaraq, əksər hallarda müstəqim mənə daşıyırdılar; bəzən eyni sözdə hər iki mənənin paralelizmi müşahidə edilsə də, müstəqim mənə aparıcı, məcazilik müşayiət edirdi.

Əlavə edək ki, Xətayinin qəzəllərində tez-tez "xaric" mətləblərə, siyasi-ictimai motivlərə rast gəlmək olur. Bu halda da adətən şair fikrini çox açıq-aydın şəkildə, milli sözlərlə ifadə etməyə çalışır, obrazlılıqdan çəkinir; məsələn: "Mənəm sultan Xətayi Heydər oğlu, Mənim yolumdə qovğalar görəkdir" beytində olduğu kimi.

Şairin qəzəllərində ana dili sözlərinin leksik-semantik xarakteri ilə yaxından tanış olmaq üçün bəzi nümunələrə (mətnlərə) nəzər salaq.

Avlaxdə bu gün avlarkən yərə yoluxdum,
Bir aydan arı, gün kimi didərə yoluxdum...
Dün varmış idim bağçaya gül dərməyə,
Əmma Sundum əlimi bir gülə, səd xarə yoluxdum.
Güli-xoşbu var ikən əlim tikanə sürməzəm.
Ayda-yıldə bir gözər gözüm, görər yüzün sənin,
Ey mənim gorgi güvəncim, yar, səndən küsmişəm.

Bu tipli misralarda lirizmədən çox, epiklik ünsürləri, əhvalat ruhu, mənzum hekayə tonu vardır; çünki əksəriyyəti təşkil edən türk sözləri öz həqiqi mənalarda işlənmiş və onlar misralardakı fikirlərin mənsub dildə ifadəsi üçün tam imkan yaratmışlar: *Bu gün ovlaqda ov edərkən yara rast gəldim... Gecə bağçaya gül dərməyə getmişdim... Əlimi bir gülə uzatdım...* Gözüm sənin üzünü gəzər (amma) ayda-ildə bir (dəfə) görər və s. Diqqət edilərsə, klassik şeir dili nümunəsi olmaq etibarilə burada əsil poeziya əlamətləri çox zəifdir, ünsürlər şəkildədir. Belə ki, birinci növbədə gözə dəyən cəhət söz sırasının pozulmasıdır ki, bunu ancaq ritmik inversiya hesab etmək çətindir (bu, şifahi nitqdə də baş verir). Misallarda dilə ədəbi-bədii görkəm vermək məqsədi ilə qafiyə yerində alınma sözlərdən (didar – səd xar), bədii təyin kimi *aydan arı*, *gün kimi* epitetlərindən, "görgi güvəncim" metaforik birləşməsindən, gül və tikan/xar, bir və səd (yüz) sözlərinin təzadlı qarşılaşdırılmasından.

dün (gecə) arxaizmindən istifadə edilmişdir. Bunlar azdır və həmin alınma sözlər, yaxud “gərgi güvənç” (sevgili, istekli) metaforası asan anlaşılın digər sözlərlə o qədər də yapışıqlı deyil.

“Güli-xoşbu var ikən əlim tikanə sürtməzəm” mısrasındakı “tikan” sözünü həm də məcazi mənada (istiara kimi) qavramaq olar; bunu beytdəki obrazların müvaziliyi aydın göstərir: *Keykırana var ikən zaği şikar etmək nadir?* Müqayisə et: *Xoş ətirli gül – gözəl ceyran, tikan – qarğa*. Amma beytin sonuna çatana qədər “tikan” ismini obraz kimi qavramaq mümkün deyil; çünki onu bir obraz hüququnda nə kontekst yetkinləşdirmiş (əksinə, konkret və real əşya (gül) ilə qarşılaşdırılması buna mane olur), nə də əlahiddə – ədəbi-bədii dilin özündə o, məlum bir obraz kimi xüsusiləşib yayılmışdır (Füzulinin mısrası ilə müqayisə et: *Gül barginə batan nə dikəndir? – dedim, dedi...*).

Nümunələrdə (misra və beytlərdə) fikirlərin bədii ifadəcə səviyyəsi yüksək olmasa da, müstəqim mənalı *avtax, avlamaq, yoluxmaq* (tuş gəlmək, rastlaşmaq əvəzində) sözlərinin, *ayda-ilda* qoşa sözünün, “gözüm gəzər” ifadəsinin xüsusi bir sərbəstliklə işlədildiyinə şübhə yoxdur. Belə söz və ifadələrin Xətayi dilində tez-tez görünməsi, onun qəzəl və məsnəvilərində vaxtaşırı boy göstərməsi şair üçün təbii bir ehtiyaca çevrilmişdi, danışq dili möhtəvlərini ədəbi-bədii dilə daşımaq meyliyində irəli gəlirdi və bu cəhət, əslində, klassik şeir dili mehərində götürüldükdə, onun fərdi üslubunun əsas əlamətlərindən sayılmalıdır.

Xətayi dilində say, əvəzlik və fəllərdən başqa (bunlar cüzi miqdarda arxaikləşməyə məruz qalsalar da, ümumən orta əsr ədəbi dilimizin lüğət tərkibində sabit kateqoriyalardır), digər nitq hissələrinə aid bir sıra lüğət vahidləri (gətirdikləri) semantika ilə də ədəbi dildə möhkəmlənmişdilər. Məsələn, Xətayidə aşağıdakı sözləri qeyd etmək olar: *yağlıq* (örpək və əl yaylığı mənasında), *ilik*, *sövgü*, *sevgili*, *qayqu*, *yanlıq*, *yuxu/uyxu*, *gecə*, *gecə-gündüz*, *kirpük*, *yardım*, *baniz*, *künc*, *qırşaq*, *baydaq*, *tük*, *yapraq*, *qarğis*, *lal*, *varı*, *yox*, *yerü kök*, *artux*, *digər*, *qulluq*, *yataq*, *ancax* (ədat vəzifəsində), *danlə* (şübh), *guru*, *son*, *qərğü*, *keçit*, *dos-dogri* (doğri sifətin şiddətləndirmək dərəcəsi), *irax*, *uzax*, *işıqlı*, *yoldaş*, *qonşi* və s. Əlbəttə, bu tipli sözlərin ancaq bəzisi yazılı ədəbi dilə Xətayi ilə gəlmişdi; onların çoxunun daha əvvəllər (“Dədə Qorqud” və Nəsimidə) işləndiyi məlumdur. Amma həmin sözləri bir daha xatırlat-

mağa, şairin “adına yazmağa” deyər. Çünki XV əsr Azərbaycan ədəbi dilinin klassik şeir üslubu materialları (Həqiqi, Kişvəri və s.) üzərində müşahidələr göstərir ki, qeyd etdiyimiz sözlərin əksəriyyəti az qala unudulmuş, fəaliyyətdən qalmışdı; onların əvəzində yenə də fars və ərəb kölmələri işlənməyə başlanmışdı; məsələn: *eşq*, *niqab*, *fikir*, *səhv*, *zülfi*, *xab*, *şəb*, *müjgan*, *leyli*, *nəhar*, *apkam*, *axar* və s. Bu əcnəbi vahidləri Xətayinin özündə və əsrin digər yazıçıların dilində də görmək olar. Ancaq bu fakt əksərən ənənə ilə bağlıdır (elə XV əsr yazı dilinin vərsəliyi idi); təkrar-təkrar işləndiklərinə baxmayaraq, milli sözlər qədər yazıçının “yazdığı kimi düşündüyü”nü əks etdirə bilmirdilər.

Ana dili sözlərində isə bir sərbəstlik, təbiiilik və təkidlilik duyulur. Deyək ki, “eşq” mənasında işlətdiyi “sevgi” sözündən Xətayi həm isim, həm də nisbi sifət kimi (“sevgili”, “sevimli” mənasında) istifadə etmişsə (*Bilməzəm canımdır, ya sövgü yarımındır gedər*); “yağlıq” sözünü beş beytlik qəzəlin hər beytində işlətmisə, onun çoxmənalılığını nəzərə çarpdırmaq məqsədi güdmüşdür. Həmin sözün ümumxalq dilində bəlli olan üç mənası aydın-aşkar görünməkdədir:

1. *Baş örtüyünün (laçək)*:

Gül-gül oldi arizin şövqin görübən şəmi-dil,
Düşsə zülfün əksi şol gül yağlıq üstə dal-dal.

2. *Cib dəsmalı (yaylıq)*:

Natəvan könlüm düşər yağlıq nümunə əldən-ələ...

3. *Üz örtüyü (niqab)*:

Rəhm qıl gəl yağlığın götür yüzündən ey sonəm...

Bu sonuncu mənada yaylıq sözünün Vaqif dilində təkrar olunduğu məlumdur:

Nə ağızında yaşmaq, üzündə yaylıq,
Çirkinlik üzünü bürüyəndədir.

Nümunə göstərdiyimiz sözlərin bir qismi (*sevgi*, *sevgili*, *yanlıq*, *saç*, *kirpik* və s.) ədəbi dildə fars və ərəb “tərəf-müqabil”lərinə, sına-

nimlərinə qarşı xüsusi şəkildə durduqları üçün, bəzisi ümumxalq dilinin leksik-semantik sistemində və grammatik quruluşunda baş verən təbəddülatı ədəbi dildə də canlandırdıqları üçün əhəmiyyətli-dir (məsələn, "artıq" sifətinin qoşma vəzifəsində, "ancaq" bağlayıcı-sının ədat kimi işlənməsi: *nə cansan sən mənim canımdan artux...; mana ol dust bolsə dust ancax...* Bir qrup sözlər isə dövrün ədəbi-bədi dilində söz və ifadə yaradıcılığı baxımından, obraz vasitəsi olmaq nöqtəyi-nəzərindən diqqəti cəlb edir. Məsələn, şairin "Nəsihətnamə"sindəki "Zahirdən batinə dos-doğrı yoldur" misralında "doğrı" sifəti özünün şiddətləndirmə dərəcəsində morfoloji kategoriya əlaməti bürüzə verdiyinə görə yox, dərəcə əlaməti ilə birlikdə yeni bir semantik vahidə çevrildiyi üçün maraqlıdır; yeni ünvan anlayışına müvafiq olaraq, "doğ-doğru yol" – yönəlməmiş (doğrulmuş), istiqamətlənmiş yol mənasındadır. Aydındır ki, dərəcə əlamətindən məhrum olunmuş şəkildə "doğru yol" ifadəsi həmin məzmunu daşımır. Yaxud xalq dilinin əsas lüğət fondundan alınmış *quru* sifətinin, *ətəg*, *yataq* və *qurşaq* isimlərinin kontekst daxilində mənə həcmnin necə genişləndiyinə, semantik radiusların ekspressivliyə doğru necə uzandığına diqqət edək:

Bu quru cismimə can sənmi gəldin?
 Bu məhəbbət ətəgin əldən qoyarım yoxdurur,
 Bu Xətayi qulluğa bağlandı xidmət qurşağın.

Burada *quru cism*, *məhəbbət ətəgi*, *xidmət qurşağı* kimi ismi birləşmələrin birinci və ikinci komponentləri mətn daxilində sadəcə məcazilik baş qaldırmışdır, bunu xüsusi bir cəhət, yeni emosional boya kimi xüsusi qeyd edə bilərik. "Quru cism" – tamamilə gücdən düşüb zəifləmiş, arıq və cılız bədən mənasındadır. Orta əsrlərin farsdilli ədəbiyyatında da bu ifadəyə təsadüf edirik. Digər sözlər isə belə deyil; onlar xalis poetik funksiya daşıyır, obraz anlayışı və obrazlılıq təsəvvürü yaradır, öz hərfi mənasına arxa plana keçirib, birinci tərəflərlə vəhdətə bütöv ibarəyə çevrilirlər. Poeziya dilində belə ifadələri şərti olaraq "fərdi frazeologizm" nümunəsi hesab etmək mümkündür.

Bir anlığa "ətəg", "yataq" və "qurşaq" sözlərini həmin mətnlərdə ya öz həqiqi mənalarında, ya da kontekstdən çıxan yaxın mənalarda (məsələn, "yataq" əvəzinə "məskən", "yurd") qəbul

edək. Bu şəraitdə "məhəbbət ətəgi" və "xidmət qurşağı" kimi söz birləşmələri həqiqətən mənasız və mücərrəd ifadələrə, "ərənlər yatağı" isə şairinə donunu çıxarıb, nəsr dili elementinə çevrilir.

Xətayi tərəfindən ədəbi dilə gətirilmiş "dövlət elçisi" ifadəsi mürəkkəb söz kimi dərk olunur və yeniliyi ilə diqqəti cəlb edir:

Bu qul biçərəyə, şah, sən yetərsən,
 Ey dövlət elçisi, şahdənmi gəldin?

II növ ismi söz birləşməsi kimi quruluş ifadənin hər iki tərəfində mənaca genişlənmə, artım vardır. O mənada ki, ərəb dilindən alınmış "dövlət" Xətayidən əvvəl və sonra da ədəbi dildə kifayət qədər işləndiyinə baxmayaraq, əsasən iki mənasında (səadət, xoşbəxtlik; var-dövlət, sərvət) nəzərə çarpır. Məsələn, müqayisə et:

Baba malından nə fayda, başda dövlət olmasa?
 Kitabı-Dədə Qorqud

Dövlətinə bu dünyanın olma müqəyyəd, ey könül...
 Füzuli

Xətayi isə mətndə sözün yuxarıdakı mənə çalarları ilə (sanki burada xoşbəxtliyə, maddi zənginliyə işarə vardır), sözü əsasən cəmiyyəti idarə edən aparat, hökumət mənasında işlətməmişdir.

"Elçi" sözü də Xətayidən əvvəl və sonra, bütün XVI əsr boyu ümumxalq dilində və ədəbi dildə çox işlənən sözlərdəndir. Bu söz hətta farsdilli ədəbiyyatda da nüfuz qazanmışdır. Məsələn, səfəvi dövrünə aid farsca mənbələrdən birinin adında müşahidə edilməsi (ilçi) maraqlıdır:

Elə bu faktın özü göstərir ki, "elmi" adicə xəbər və məktub aparıb-gətirən "qasid"dən (ərəb dilində çoxmənalı sözdür) xeyli fərqlənib, ictimai məzmun daşıyan termin səciyyəli söz olduğu üçün fars katibləri ərəbi sözə yox, türk sözüne üstünlük vermişlər. Ona görə də Xətayidə dövlət və elçi sözlərinin birləşməsinə mürəkkəb söz kimi daha geniş mənada (səlahiyyətli, rəsmi adam, səfir) başa düşürük və bədi dil baxımından metafora olan bu

ifadəni ədəbi dilin lüğət tərkibində ictimai-siyasi leksika nümunəsi sayırıq. Amma bundan fərqli olaraq, yenə də mürəkkəb söz kimi başa düşülən metaforik "elçi daşı"nda (Səcdə qılır idi elçi daşın) birinci tərəfin mənası qismən dardır; bu da təbiidir – söz atributiv mövqedədir, ümumxalq dilindəki həqiqi mənasından o qədər də uzaqlaşmamışdır.

Xətayinin işlətdiyi mürəkkəb sözlərdən biri "dinsevər" sifətidir (*sağınmanız Xətayidir dinsevər*). Bu söz müasir dildə işlənməyə də, öz dövrünün ədəbi dili üçün onun əhəmiyyətini təmin edən cəhət o idi ki, şairin, ana dilində söz yaradıcılığı prosesinə, mürəkkəb söz düzəltmə üsuluna sadiq qaldığını əks etdirirdi. Məlumdur ki, "bu növ mürəkkəb sözlərin əhəmiyyətli bir qismisi... fəli sifət tərkibləri əsasında formalaşır" [48, 218] və indiki ədəbi dilimizdə "sevər" fəli sifətinin iştirakı ilə düzəlmiş "əməksevər", "sülhsevər" kimi sözlər işlənməkdədir.

Nəsimidən sonra Xətayi ana dili sözlərindən təşkil olunmuş nominativ və predikativ tipli söz birləşmələrini çox işlədən şairlərdəndir. Belə söz birləşmələrinin həm lüğəvi, həm də qrammatik sistem etibarilə milliliyi onun dilində fikir aydınlığını təmin edən cəhətlərdən biridir. Bədii xarakterinə, obrazlı təfəkkürə münasibətinə görə bir-birindən fərqli xüsusiyyətləri olan həmin söz birləşmələrinə dair onlarca nümunə göstərmək olar, amma sintaktik aspektdə olsa da, diilçiliyimizdə kifayət qədər öyrənilməsi üçün [20, 22-42;49] bəzi nümunələri fakt xatirinə təqdim edirik; məsələn: *ağ yüz, qara su, yaxşı gün, işıqlı göz, bağlı qapu, axan çaylar, doğru söz, kirpik oxı, uzun gecələr, qaşım yayı, suya girici, saçın kimi sola-sağa düşmək* və i.ə.

Şübhə yoxdur ki, Xətayinin istifadə etdiyi müxtəlif frazeoloji vahidlərin hamısı ədəbi-bədii dil üçün yenilik deyildi. Hələ XIII-XIV əsrlərdə (Həsənoğlu qəzəlində və Nəsiminin onlarca gözəl şeirində) frazeologizmlər klassik şeir dilinə ustahqla yeridilmiş, bədii dilin təsvir və ifadə vasitələri içərisində canlı, mütəhərrik qüvvə olmuşdular. Bununla belə, özünə qədərki ədəbi dilin şifahi və yazılı qolunda sıx-sıx nəzərə çarpan, davam və inkişaf etdirilən bu müsbət xüsusiyyəti bir daha təkrar etmək Xətayinin öz xeyrinə idi, ümumiyyətlə, onun şeir dilinin ruhuna, təbiətinə uyğun idi. Demək olar ki, Xətayi təmsalında (əsrin I rübündə) frazeologiyanın Azərbaycanca

klassik şeir dilinə gəlməsi müsbət və xoş bir ənənəyə, perspektivli dil üslubunun mühüm qayda-qanunlarından birinə çevrilirdi.

Xətayi dilində ən çox müşahidə edilən frazeoloid idiom, ibarə, zərbi-məsəl və hikmətli sözləri göstərmək olar. Frazeoloji vahidlər, xüsusilə, sonuncular şairin dilində sərbəst şəkildə, "improviziya" yolu ilə (yəni komponentlərin bir-birindən ayrı düşməsi, onlardan bu və ya digərinin öz sinonimi ilə əvəzlənməsi və s. mənasında) işlədilmişdir. Bu cəhətin səbəbini araşdırarkən aydın olur ki, Xətayi dilindəki frazeoloidlərə baş verən leksik, yaxud qrammatik təbəddülat təkcə şeir dili ilə (məsələn, inversiya) yox, həm də danışqı dilinə xas olan sərbəstliklə şifahi nitq axınının xarakteri ilə şərtlənir. Bəzi nümunələri kontekst daxilində nəzərdən keçirək.

Bu Xətayi oldi Məcnun, dağə düşdi ahu tək.
Yerdə qalmaz çün beləson, ey mələk, alım mənəm.
Bu Xətayi başdan əyağə üzülmişdür təmam.
Sıdğ ilən bel bağləmiş, durmuş fütuhi-rəzm üçün.
Könül bir yərə vermişdir, Xətayi.
Özge əşiqlər əgərçi dil verir dildarınə...
Qulax tut bu sözün mənisin anla.

Büsati-eyş əcəb ruzgar imiş, mana nə?
Aytdım qaşınə işvə qıl, aydır ki, göz üstə.
Baxdım ki, görüm ol gözi; dedi ki, yüz üstə,
Digər yerdən dayanar asımənə...

Ululuğ istər isən qulluğ eylə,
Əyağ bir-bir basarlar nərdivanə.

Həmin misralardakı idiomların hər biri öz növbəsində şairin rübünə xidmət edir, onun fikirlərinin poetik ifadə tərzinə yardım göstərir, əsasən estetik kateqoriya kimi qiymətləndirilən ədəbi üslubun çevik və tutumlu ünsürlər; vasitələri şəklində görünür. Məsələn, fellərin fəal iştirakı ilə formalaşmış idiomlardan ikisini (Məcnun olmaq, dağa düşmək) yanaşı işlətməklə şair və oxucu qazanmışdırmı? Bu faktı elm və sənət mizanında çəksək, görürük ki:

a) idiomlarsız misra – cümlədəki fikir quru və bəsit, sadə məntiqi hökm kimi ifadə olunur, qətiyyətin sənət dili nümunəsi sayıla bilməz;

b) leksik-semantik cəhətdən hər iki idiom eyni anlayışı əks etdirir: məcazi ekvivalenti, dəli olmaq müstəqim məzmunu – sevmək, aşıq olmaqdır;

c) üslubi cəhətdən bunlar sinonim (nisbi) ifadələrdir; həm təkrardır (eyni anlayışla bağlı olduqları üçün), həm də təkrir (bədi təsiri qüvvətləndirdikləri üçün);

ç) hər iki idiomun bir müştərək bədi təyini, – epiteti (ahu tək) vardır. Deməli, misra-cümlədə “aşiq olmaq” anlayışının obrazlı ifadəsi pillə-pillə yüksəlmiş, “ahu tək” epiteti vasitəsilə xeyli gücləndirilmişdir. Xatırladaq ki, burada söz sırasının dəyişməsi sif bədi məqsəddən irəli gəlir. Çünki birinci feli birləşmədə (“Məcnun oldu” idiomunda) söz sırası pozulmasa, birləşmə ancaq predikativlik xarakterində olur və onun ad hissəsi lazımı ekspressivlik kəsb etmir; söz sırası dəyişən kimi “Məcnun” bədi vurğunu öz üzünə götürür, “Xətayi” sözü ilə qarşı-qarşıya durur, həm əfsanəvi aşıq (xüsusi isim) mənasında, həm də müstəqim mənasında (ərəbcə), təyin-söz kimi anlaşılır; beləliklə, predikativlik vəzifəsini ifa edən birləşməyə atributivlik çaları da əlavə olunur (Xətayi kim və nə oldu? Xətayi necə oldu?). Nəsr cümləsindən fərqli olaraq, “ahu tək” epitetini də sona köçürülməsi onun bədi təyin vəzifəsini fəallaşdırır.

Nümunələrdən görüldüyü kimi, “ahım yerdə qalmaz”, yaxud “könül vermişdir” idiomlarından da istifadə edilərkən frazeoloji prinsip pozulmuşdur. Birincidə söz sırasının dəyişməsi şeir dilinin (vəznin) tələbi ilə, ikincidə tərəflərin aralı düşməsi əsasən danışq dili ilə bağlıdır (xüsusilə araya daxil olan *bir* sözü məntiqi vurğu altına düşərək, konkret miqdar bildirir (vahid, tək), mütləqlik, təkiddilik çaları ilə səslənir; bununla da qeyri-müəyyənlik yaratmaq xüsusiyyətdən xilas olur).

“İnsan səbirli, sadə və təvəzökar olmalıdır” kəlamının kökləri Şərqi dini-fəlsəfi ədəbiyyatındadır. Bu əxlaqi motivlə əlaqədar olaraq ərəb və farsdilli bədi ədəbiyyatda müxtəlif variantlı onlarca hikmətli söz yaranmışdır. Xətayidə bu tipli “söz”lərin farscadan kalka yolu ilə yarandığı hiss edilir. “Direk yerdən göyə dayanar”, yaxud “böyük (hürmətli) olmaq istəyirsənsə, qulluğ eylə (özünü qul kimi apar)” cümlələrində vurğulu sözlər (yerdən və qulluğ) eyni mənada – özünü aşağı tutmaq, təvəzökar olmaq mənasında işlənməmişdir. Müqayisə et:

Sərvərlik istər isən, üflədilik şüar et,
Kim düşmədən ayağ çıxmadı başa bədə.

Füzuli

İsmi idiomların əvəzlilərdən təşəkkül tapmış spesifik bir növündən – mana nə? elliptik ifadəsindən¹ məharətlə istifadə olunmuşdur. Şair həmin ifadəni qəzəlin rədifinə çevirmiş, ümumxalq dilindəki laqeydlik, biganəlik mənə çalarları ilə yanaşı, şerin lirik ruhuna uyğun məqamda idiomun az seçilən ümitsizlik, təəssüf və məyusluq çalarlarını əks etdirə bilmişdir. Ona görə də idiom özünə qədərki metaforik sözlərin ifadə etdiyi məzmunu qarşı modallıq münasibətindədir (misranın müstəqim məzmunu belədir: yaxşı yaşamaq, əylənmək, kef çəkmək, əsil ruzgar, güzəran olsa da, mənə də, mənim ki, buna imkanım yoxdur).

Xətayinin işlətdiyi ismi idiomlar içərisində “göz üstə” ifadəsi xüsusilə diqqətəlayiqdir. Əvvəlcə qeyd edək ki, bu ifadənin qeyri-müstəqim mənası onunla həmqaşığı olan ifadəyə də təsir etmiş, “yüz üstə” ifadəsi məcazi mənada xalq dilindəki qulağının ardını görmək, böynünün dalını görmək və s. idiomlara ekvivalent olmuşdur. Çünki ümumxalq dilində və ədəbi dildə mürəkkəb zərf kimi işləyən “üz üstə” ifadəsi müstəqim mənə daşıyır. Məsələn, müqayisə et: *Sürüdü birdən-birə, Dəydi üz üstə yerə* (Sabir). “Göz üstə” ifadəsinin özünə gəldikdə isə, onu şairin tapıntısı hesab etmək, klassik şeir dilini estetik cəhətdən zinetləndirən faktlardan biri kimi qiymətləndirmək lazımdır. Belə ki, özlüyündə təsdiq söz-cümlələrdən olan “göz üstə” ifadəsi məntdəki fikrə münasibətdə həm bütöv bir vahid kimi modallıq seçiyyəsinədir (müqayisə et: *Didim qaşına işvə qıl, deyir ki, göz üstə... Yəni: Qaş dedi ki, göz üstə, qılaram*), həm də birinci cümlənin qeyri-müstəqim obyekt tamamlığı (qaş) ilə incə şəkildə əlaqələnmiş, daha doğrusu, “göz” dilimizin leksik-semantik sisteminə “qaş”la bağlı mənə əlaqəsini itirməmişdir. “Qaş” sözü ilə daxili əlaqədə “göz üstə” ifadəsinin müstəqim məzmunu ustalıqla canlandırılır: qaşın göz üstündə yerləşdiyinə xəlif işarə vurulur. Həmin bu hərfi mənə icra olunacaq işin imkan və gerçəklik baxımından ehtimalılığını aradan qaldırır (qaşın “işvə qılma”sını reallaşdırır, çünki o, “göz üstündədir”). Təbi ki, qaş və gözün “relyef” yaxınlığı, istər ayrılıqda, istərsə də bir yerdə hər iki

¹ Şəxssiz cümlə şəkildə belədir: mənə nə var?

sözün fəal iştirakı ilə formalaşan müxtəlif frazeoloji tərkiblər, ana dilinin lüğət ehtiyatında qoşa söz kimi sabitləşən göz-qaş ifadəsi və s. şairə yaxşı məlumdur. Bütün bu mənə və anlayışlar şair cələmindən axır, bədii-məntiqi informasiya şəklində bir misra daxilində təmərküzləşir, estetik faktora çevrilir. Yüksək emosionallıq da elə bunun nəticəsində hasil olur. Bu, çox zəif bir poetik üsuldur. Duyulub, dərk olunması qədər yaradıcılıq prosesinə əməli təbiiyi də çatdırir. Bu bədii üsul ədəbi üslubun detallarından biri kimi görünə bilər, amma hər bir şairin fərdi dil üslubunda çox qiyyətli komponentlərdən sayılmalıdır. Bu üsuldən farsdilli poeziyada Nizami, Xaqani, Sədi, Rumi, Hafiz, Cami və başqaları türkdilli poeziyada Nəsimi, Lütfi, Nicati, Nəvayi, Həbib, Xətayi, Baqi, Saib, Qövsü və b. söz ustaları istifadə etmişlər. Həmin poetik üsul Hafiz və Nəvai şərinə çox gözəl bəhrələr vermişdir. Lakin adı çəkilən şairlərdən heç biri həmin üsula mükəmməl yiyələnmək baxımından Füzuliyə çatmır. Bizim fikrimizcə, bu cəhətdən Füzuli keçilməz sədd olmuşdur.

FÜZULİNİN DİLİ XVI ƏSR AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİNİN ƏN YÜKSƏK MƏRHƏLƏSİ KİMİ

Dilimizin lüğət tərkibinin leksik, semantik tutumu, ədəbi-bədii məzmunu bütün sıçləti və parlaqlığı ilə Füzuli dilində nəzərə çarpır. Füzuli, heç şübhəsiz, XX əsərə qədərki ədəbi dilimizin tarixində ən zəngin söz ehtiyatı olan sənətkardır.

XVI əsr ədəbi dilinin Füzuli dili təmsalında öyrənilməsi lüğət tərkibinin Azərbaycan qatında keyfiyyət məzmununu, daxili dəyişmələri ön plana çəkməyi tələb edir. Heç bir kəmiyyət göstəricisi Füzuli dilinin, onu yetirən və yetkinləşdirən ədəbi dil mühitinin, sənət aləminin mahiyyətini və əzəmətini elmi şəkildə büruzə verə bilməz. Deyildiyi kimi, şairin Azərbaycan dili ehtiyatı həcmə də geniş və ana dilinin ən mötəbər, sanballı kütləsi onun poeziyasının çiyinləri üstündə adlayıb keçməkdədir.

Deyək ki, hər cür sözdüzləmə, ədəbi dil üçün təkə leksik vahid, fakt kimi maraqlı olan yeni sözlər axtarır tapmaq və onları xüsusi şəkildə nəzərə çarpdırmaq, bununla da vəzifəsini bitmiş hesab etmək Füzulinin elmi dünyagörüşünə, linqvistik təsəvvürlərinə və fərdi üslubuna yaddır. Əksinə, şair xalq dilinin əsas lüğət

fondundakı "hazır" sözlərə arxalanır, onlara inanır, xüsusilə milli vahidlərini öz şeir dilinin hərəkətverici qüvvəsinə çevirir.

Füzuli ədəbi-bədii dilin böyük gözətçisidir, havadardır. Onun şeir dilini isə üslubi baxımdan nizamlayıcı bir qurğuya bənzətmək olar. Xətayidən fərqli olaraq, Füzuli arxaizm, vulqarizm və dialektizmlərə, jarqon leksikasına qarşı çox həssasdır, yeri gələndə bərişməzdir, hətta müqavimət göstərən yazıçıdır. Onun ən böyük qayğısı ayrı-ayrı sözlər, ifadələr üzrə ana dilinin bəkarətini qorumaq, açıq sezlənən ən böyük vəzifəsi isə bu dilin mənəvi qüdrətini göstərmək, xalqın sözlərdə yaşayan hissiyyatına, zövqünə və psixologiyasına sadiq qalmaq və birinci növbədə, sözün mənə dəqiqliyini saxlamaq – söz və məthum arasındakı münasibətin xalq tərəfindən necə həll olunub, ifadə edildiyini təhrif etmədən canlandırmaqdır.

Füzulinin ana dili sözlərinə ayıq-sayıq münasibəti, onlara alim-sənətkar düşüncəsi ilə yanaşması füzuliyünaslar tərəfindən dönə-dönə qeyd olunmuşdur. "Füzuli və söz", geniş mənada, çox böyük problemdir – ədəbiyyatşünaslıq (poetika), dilçilik, estetikə və s. elmlər üçün zəngin material verən baş mövzulardandır. Burada həmin mürəkkəb problemin cüzi bir hissəsi, XVI əsr Azərbaycan ədəbi-bədii inkişafı səviyyəsi və səciyyəsi ilə bağlı olan bəzi cəhətlər şərh ediləcəkdir. Məqsədimizə uyğun olaraq, əsasən Azərbaycan sözlərindən, onların qrammatik xüsusiyyətlərindən bəhs etməklə kifayətlənirik.

Azərbaycan ədəbi dilinin inkişaf tarixində mühüm xidmətləri olan Füzulinin əsərləri dilin bütün sahələri üçün maraqlı dil faktı verir. Onun nəzm və nəsr əsərlərini dilini nəzərdən keçirərkən məlum olur ki, şair öz dövrünün kamil, savadlı bir sənətkarı olmuşdur. Füzuli zəngin söz ehtiyatına malik olub ondan ədəbi-bədii dilin xarakterinə uyğun şəkildə istifadə etməyi bacarmışdır. Füzulinin söz ehtiyatının ən zəngin xüsusiyyətindən biri xalq danışq sözlərinin, xalqın həyat və məişətinə aid sözlərin çoxluğuudur. O öz fikir və duyğularını xalqa çatdırmaq məqsədilə xalq danışq dilindən məharətlə istifadə etmişdir. Dövrünə görə Füzulinin dilindəki xalq sözləri və ifadələrinin geniş şəkildə işlənməsi onun xalqa, zəhmətkeş kütlələrə yaxın olduğunu göstərir.

M.C.Paşayev Füzuli dilinin bədii xüsusiyyətlərindən bəhs edərkən onun malik olduğu söz ehtiyatını belə qiymətləndirmişdir.

"Füzulidə söz ehtiyatının zəngin xüsusiyyətlərindən biri xalq sözlərinin xalq həyat və məişətinə aid olan, ədəbi dildə bəlkə də ilk dəfə işlənən sözlərin çoxluğu"dur" [4, 47].

Doğrudan da, Füzulinin əsərlərində xalq danışığı dilinin güclü təsirini məhz danışığı dilindən, xalqın həyatından qidalandığını görmək olar. Onun Azərbaycan dilində yazdığı əsərləri bir də ona görə qiymətli ki, ərəb-fars dillərinin hakim olduğu bir dövrdə Füzuli məhz ana dilində – Azərbaycan dilində yüksək səviyyəli əsərlər yaşatmışdır.

Azərbaycan ədəbi dilinin inkişaf tarixinin araşdırılmasında XVI əsrdə yaşayıb-yaratmış Füzuli dilinin lüğət tərkibinin rolu mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Bu baxımdan, Füzuli dilinin tədqiqatçılarından olan H.Mirzəzadənin Füzuli dilində işlənən Azərbaycan sözlərinin çoxluğu xalq təfəkkürünün milli mədəniyyətimizin bir forması kimi dövrün ədəbi dilinin mənzərəsinə təşəvvür etməyə bir açardır [19, 31].

A.Axundov Füzulinin ana dilini, milli mənsubiyyətini müəyyənləşdirmək üçün onun öz əsərlərinin dili üzərində müşahidələrini belə izah edir: "O öz dövrünün nəinki yazı dilini gözəl bilirdi, eyni zamanda, xalq danışığı dilinə, onun dialekt və şivələrinə də yaxşı bələd idi. Bu baxımdan, dili uşaq yaşlarından ancaq məişət dili mühitində ata-ana danışığından əxz edib öyrənmək olardı" [16, 7].

XVI əsrin əvvəllərində Səfəvilər dövlətinin yaranması və doğma Azərbaycan dilinin vətəndaşlıq səlahiyyəti əldə etməsi ilə bağlı ədəbi-bədii dilimizin mövqeyə qalxmasında Füzulinin rolu böyükdür. Füzuli Azərbaycan ədəbi dilini inkişaf etdirmək, onun saflığını qoruyub saxlamaq, lüğət tərkibini daha da zənginləşdirmək kimi məsələlərə xüsusi diqqət yetirmişdir.

Füzuli əsərlərini əsasən ana dilində yazmaqla zəngin və yeni keyfiyyətlə Azərbaycan bədii dilinin inkişafında yeni mərhələ yaratmışdır.

Əslində, Füzuli ərəb, fars və Azərbaycan türkcəsində yüksək məzmunlu əsərlər yaratmışdır. Hər üç dildə əsərlər yazmasını özü belə izah edir:

Mən gözəl bir süfrə açdım sözdən əhli-ələmə,
Onda mən zövq artıran hər dürlü nemət düzmüşəm,
Süfrəmə hər bir qonaq gəlsə, xocalıq çəkmərəm.

Fərqi yox, ya türk gəlsin, ya ərəb, yaxud əcəm.
Kim gəlsin gəlsin, aparsın hər nə istər xatiri,
Qurtaran nemət deyil, süfrəmdə olmaq heç nə kəm.

Füzuli Azərbaycan dilində yüksək məzmunlu şeir yazılmasında əsas məqsədini belə ifadə edir:

O! səbəbdən farsı ləfz ilə çoxdur nəzm kim,
Nəzmi-nazik türki ləfz ilə ikən düşər olur.
Ləhcəyi-türki qəbuli nəzm-tərkiib etməyib
Əksərən əlfazi nəmərbutü nahəmvar olur.

Xalqın zövqünə və ruhuna daha yaxın olan şeir növü – qəzəl Füzuli yaradıcılığının əsasını təşkil edir. O, ana dilində yaratdığı qəzəllərində sadə, aydın və başa düşümlü dil vahidlərindən istifadə etməyə çalışmışdır.

Könül istər ala bir səri-zülfündən leyk,
Vermədən can dillər almaq, sanır asandır bu.

Yaxud:

Sürdü Məcnun nəvbətin şimdiki bənəm rüsvay-i eşq
Doğru derlər hər zaman bir aşiqin dövründür.
Ey Füzuli, ola kim rəhm edə yar əfqanına,
Ağlagil, zar olunca kim, zar ağlamaq imkandır.

Bu qəzəllərdə demək olar ki, azərbaycanlı oxucusu üçün anlaşılmaz, qəliz ərəb, fars sözləri yoxdur.

Füzulinin ana dilində olan divanlarının ən qədimi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası M.Füzuli adına Əlyazmaları İnstitutunda 2082 nömrəli sifre ilə saxlanılan nüsxədir. Həmin nüsxə şairin vəfatından 16 il sonra, 1573-cü ildə yazılmışdır. Divanın foto-faksimeli 1958-ci ildə çap olunmuşdur.

Füzuli "Divan"ının "Dibaçə"si, "Şikayətnamə"si və eləcə də onun yaradıcı tərcüməsi olan "Hədiqət-üs-südə" kimi əsərləri Azərbaycan ədəbiyyatında orijinal nəsr abidələri sayılır. Bəllidir ki, Füzuli Hüseyn Vaiz Kaşifinin ("Rövzət-üş-şühada") əsərini

"Hədiqət-üs-süəda" (Şəhidlər bağı) adı ilə fars dilindən Azərbaycan dilinə yaradıcı şəkildə tərcümə etmişdir. Böyük sənətkar tərcümə zamanı başqa mənbələrdən aldığı məlumatları və təsvir edilən hadisələrlə bağlı məlumatları, eləcə də özünün 525-ə qədər azərbaycanca seçimi (qəzəl, qitə, məsnəvi) əsərə daxil etməklə maraqlı bir əsər yaratmışdır. Füzuli bütün şeirlərində dilimizin bədiiliyyəinə xüsusi fikir vermiş və ana dilinin zənginliklərindən geniş şəkildə istifadə etməyə çalışmışdır. O, xalqın danışdığı dilinə, onun məişətinə aid olan və ədəbi dildə az işlənən bir sıra sözlərdən çox incə məqamlarda istifadə etmişdir. O sıradan, *əgin* (bədən mənasında), *bədən*, *iz*, *həməm*, *xitə*, *tas*, *kisə*, *çanaq*, *başmaq*, *iplik*, *axta* və s. sözləri buna nümunə göstərmək olar.

Qeyd olunmalıdır ki, dilin leksik tərkibinin tədqiqində ümumxalq dili ilkin mənbə kimi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Dilin qədimliyini, onun yaşarlığını nümayiş etdirən söz və ifadələr məhz ümumxalq dilində dövrümüze qədər gəlib çıxmışdır.

Klassik Azərbaycan şeirinin ən yaxşı nümunələrini yaradan Füzulinin əsərlərinin leksik tərkibini araşdırarkən Azərbaycan sözlərinin aparıcılığı göz qabağındadır. O sıradan *yazı* (çöl), *ün* (səs), *yek* (yaxşı), *uçmaq* (behişt), *yüğüş* (çox, çoxlu), *altın*, *beydaq* (bayraq), *qatı* (çox), *sayru* (xəstə), *yencmək* (əzmək), *tapança* (sillə) sözlərinə tez-tez rast gəlmək olur. Füzulinin dilində işlənən türk mənşəli sözlərin birbaşa Azərbaycan dili ilə bağlı sözlər olmasını göstərən A.Axundovun gətirdiyi misalları – *aşurmaq*, *qarpız*, *dəğsirmək*, *əmcək*, *yaşurmaq*, *gərəyinca*, *gözmək*, *niyə*, *ola kim*, *təprənmək* və s. [16, 8] də əlavə etsək, dediklərimiz bir daha təsdiqlənər.

Gətirilən bu sözlərin əksəriyyəti birbaşa Azərbaycan dilinə aid olub, başqa türk dillərində işlənmişdir.

A.Axundovun təbirincə desək, "bəlke", "yoxsa" mənalarında işlənən *olmaya*, *bela görünür*, "sen demə" mənasında *demə*, "bəlke də" əvəzində *ola kim* modal sözləri də digər türk dillərində təsadüf olunur. Eləcə də "nişə" (nə üçün, niyə), "yoxsa" *olmaya* sözləri məhz Azərbaycan dilinə mənsub dil vahidləridir.

Məlum olduğu kimi, yazılı abidələrimizdə "Azərbaycan" sözü heç də həmişə geniş işlənmişdir. İlk dəfə olaraq Azərbaycan sözlünə "Azərbaycan dili" ifadəsi tərkibində XI əsrdə yaşayıb-yaratmış azərbaycanlı Xətib Təbrizidə təsadüf olunur [50, 187: 51,

9]. Azərbaycan sözlünə fonetik dəyişikliklə M.Kaşğarinin "Divan"ında verilmiş xəritədə "Aderbayqan" şəklində qeyd olunmuş, Mirzə Kazım bəy isə "Aderbayqan" kimi göstərmişdir. Nəhayət, ilk dəfə olaraq A.Əlizadə Füzulinin nəsr əsəri olan "Hədiqət-üs-süəda" (XVI əsr) əsərində Azərbaycan sözlünü "Aderbaycan" şəklində oxumuşdur; Rəhmətullah andan sonra Müslim Azərbaycanı saqiyyə-bəzmi-rəzm olub.

Füzulini, onun əsərlərinin lüğət tərkibində əsas yer tutan Azərbaycan sözlərinin demək olar ki, çoxu Azərbaycan dilinin əsas lüğət fonduna mənsub sözlərdir. Əlbəttə ki, həmin sözlər Füzulidən əvvəl və Füzulidən sonra Azərbaycan dili lüğət tərkibinin başlıca hissəsini təşkil edən sözlərdir. Yəni Füzulinin qəzəl və məsnəvilərində işlənən əvəzliliklər, saylar, bədən üzvlərinin adları, isimlər, iş, hərəkət bildirən fəllər Azərbaycan dilində indi də işlənməkdədir. Onların bir qismi təkhecali sözlərdir. Məsələn, *el*, *yer*, *yaş*, *düş*, *diş*, *o*, *gör*, *qıl*, *kim*, *qan* və s. Füzuli bu sözlərdən məharətlə istifadə edərək qrammatik quruluşun vasitələrindən, dilin üslubi qaydalarına uyğun dəyişdirmişdir. Buna görə də, Füzuli klassik şeir üslubunun ən yaxşı nümunələrini yaratmışdır.

Sanmanız kim, gecələr bihədədir fəryadımı,
Mülki-eşq içrə həsari-istiqaqat bəkləri.
Yatdılar Fərhad-ü Məcnun məsti-cami-eşq olub,
Ey Füzuli, bir olar yatdıqca söhbət bəkləri.

"Leyli və Məcnun"

Ey eşq, qəribi-ələm oldum,
Avareyi-vadiyi-ğəm oldum.
Tədbiri-qəm etmək olmaz oldu,
Gəldim, geri getmək olmaz oldu.

Füzuli

Bu nümunələrdə demək olar ki, anlaşılmaz, qəliz ərəb, fars sözləri yoxdur. Burada ana dilimizdə sözlər üstünlük təşkil edir. Azərbaycan-türk sözləri ilə yanaşı işlənən (*avareyi vadiyi-ğəm*, *tədbiri-ğəm*, *qəribi-ələm*) kimi ərəb, fars sözləri Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində aktiv yer tutmuşdur. Füzulinin başqa şeirlərində

olduğu kimi, bu qəzəllərində də xalq ruhu və kaloriti güclüdür. Burada Azərbaycan-türk dilinin özünəməxsus inceliklərini ifadə edən "sanmanız kim, gecələr bihadədir fəryadımız", "söhbət bəklərimiz", "olmaz oldu", "geri getmək", "qəm etmək", "qəribi aləm oldum" kimi söz və ifadələrini nümunə göstərmək olar.

F.Köçərli Füzulinin Azərbaycan dilində, onun saflığına ciddi əhəmiyyət verməsini belə qiymətləndirir.

Füzüli özü türk oğlu (Azərbaycan – A.Ə.) olmağa binaət öz ana dilini artıcaq sevib ona rövnaq verməməyi baş vəzifələrindən biri hesab edirmiş... Və həqiqətdə demək olar ki, türk (Azərbaycan – A.Ə.) dilinə rövnaq verib və onu xar və xaşakdan təmizləyib bir göyçək və şəfəli çəmənə bənzədən Füzüli olubdur [5, 85].

Məlum olduğu kimi, ərüz vəznə əsasən ərəb dili vahidləri üzərində qurulmuşdur. Odur ki, həmin dildə olduğu kimi ərüz vəznində də söz tərkibindəki saitlər bəzi məqamda uzun, qısa və adi halda tələffüz olunur. Azərbaycan dilində isə ümumən saitlər adi halda tələffüz olunur. Ərüz vəznində azərbaycanca şeir yazarkən bəzi məqamlarda saitlərin uzun tələffüzü lazım olduğuna görə Füzüli bir sıra hallarda ərəb, fars sözlərindən, ifadələrindən istifadə etməli olmuşdur. Lakin onun şeir dilinin əsası aparıcı vahidləri azərbaycanca olduğuna görə, azərbaycanca sözlərdə də bəzi saitlərin ərüz vəznə ilə uyğunlaşdırılıb uzun tələffüzünə yol verilmişdir [8, 19].

Ə.Dəmirçizadənin ərüz vəzninə dair göstərdiyi nümunə və izahını bura əlavə edirik:

Qaşların yayinə meyl eyləyəli canü könül,
Dünü gün mən bilürəm kim necə çəkirlər ahlar.

Bu nümunənin birinci misallarında ərəbcə və azərbaycanca "canü könül" (can və könül), ikinci misarında isə azərbaycanca "dünü gün" (dün və gün) tərkibləri ərəb dili qanununa uyğunlaşdırılaraq işlənmişdir ki, bunlar məhz ərüz vəznə tələbatı ilə əlaqədardır.

Leksik xüsusiyyətlər

Füzüli xalq dilinin əsas lügət fondundakı sözlərə daha inamla arxalanmışdır. Onun leksikonunda ana dili sözlərinin diqqətlə təhqiqləndirilməsindən aydın olur ki, şair mümkün qədər çətin sözlərdən çəkinmiş, hamının bildiyi, canlı şəkildə işlətdiyi kəlmələrə xüsusi yer vermişdir. Yüksək işlənmə təzliyinə malik olan belə sözlər semantik xüsusiyyətlərin zənginliyi, rəngarəngliyi baxımından Füzüli dilinin və XVI əsr Azərbaycan ədəbi dilinin ən sanballı leksik qatımı təşkil edir. Bu "qat"da birhəcali Azərbaycan sözlərinin intensivliyi böyükdür. Müxtəlif fonetik quruluşlu (SÜS, ÜS, ÜSS) birhəcali sözlərin Füzüli tərəfindən həvəslə işlədildiyini tədqiqatçılar artıq qeyd etmişlər. Lakin əsas məsələ: "Faktın elmi mənası nədir?" sualına cavab vermək qalır. Məsələnin həlli isə tələb edir ki, mövcud fakta birtərəfli, məsələnin, bəddi dil istiqamətində, ancaq fərdi dil üslubu planında baxılmasın, dilin ədəbi inkişafı, hazırlığı fonunda nəzər salınsın.

Füzulinin əsərlərində müasir dildə işlənen birhəcali fellərin (bunların sayı 200-ə çatır) təxminən 75%-nə təsadüf edirik [36, 37]. Onlardan *tutmaq, çəkmək, yetmək, almaq, keçmək, görmək, baxmaq* və s. polisemantik fellər şairin təkrar-təkrar işlətdiyi sözlərdəndir. Bundan başqa, Füzüli dilində adlar fəsiləsinə və zərflərə daxil olan 102 birhəcali sözə rast gəlirik. Bunlar aşağıdakılardır: *ay, az, an, ac, al, ağ, ad, at, alt, baş, bəy, bel, beş, bu, biz, var, qan, qaş, quş, qol, qıl, qat, qız, daş, dal, dil, dağ, dün, dönd, diş, don, duş, dar, el, ev, əl, ər, ət, iş, il, iç, it, yaş, yan, yox, yol, yer, yay* (silah), *yaz, yük, yeg, yel, yüz, kim, ki, küll, kök, köç, göy, göz, güc, mən, mün, nəlal, ox, ol, od, ot, ov, on, ön, sağ, su, söz, saç, son, sən, siz, süd, tas, tək, tük, toz, top, tox, tez, uç, us, uş, üz, ün, üç, üst, ha, hay, çox, çağ*.

Yuxarıdakı sözlərin xatırladılmasından məqsəd burada sırf leksikoqrafik təsvir, yaxud izahat olmadığı üçün bəzi sözləri ayrı-ayrı "yuva"larda vermirik. Məsələnin, omonimlər kimi müşahidə edilən sözlər: *ay, gün* (1. zaman vahidi; 2. planet), *al* (1. rəng adı; 2. hiylə), *bel* (1. bədən nahiyəsi; 2. əmək aləti), *yaş* (1. ömrün bir ili; 2. göz yaşı; 3. nəm) və s. bir kök-söz şəklində təqdim olunur və həmçinin, bir sözün müxtəlif mənalarını da hələlik neytral mövqedən yanaşırıq. Çünki sözün çoxmənalılıq xarakteri əsas götürülərsə, eyni lügət vahidi bir neçə dəfə təkrar olunur.

Füzulinin işlətdiyi birhəcali sözlərin hamısı, o cümlədən müasir ədəbi dil üçün arxaikleşənlər də (*duş, dün, yek, us, uş, ün*) dövrün

müxtəlif abidələrində əks olunmuşdur. Deməli, "uş" ədatı istisna olmaqla (bu sözə "Leyli və Məcnun" poemasında vasitəsiz niyyət içərisində təsadüf edilir), digər birhəcali kökləri XVI əsr ədəbi dilinin normal leksik vahidləri saymaq lazımdır. Bununla belə, eyni bir sözlün ədəbi-bədii həlli, işlənmə dairəsi, fəallığı və canlılığı Füzulidə və başqa abidələrdə müxtəlifdir.

Füzuli göstərilən sözləri, hər şeydən əvvəl, üslubi baxımdan əlverişli hesab etmiş, onları əruz vəznli şeir dilinin tələbləri baxımından yoxlamış, seçmişdir. Birhəcali sözlər, birinci növbədə, "nəzmi-nazik" dilinin lakonizmini və melodizmini təmin etmişdir.

"Nəzmi-nazik" xatirinə və "əsrinin yeganəsi olmaq" üçün Füzulinin sözə ifrat dərəcədə həssas münasibəti, yüksək tələbkarlığı çox gözənlənməz, xoş nəticələr vermişdir: bir sıra sözlərin xalq təbiəti, xalq dilindəki bütün mənə çalarları obraza çevrilmək ilk dəfə Füzuli dilində tam qüvvətlə nəzərə çarpdırılmışdır.

Yığıcam fonetik quruluşlu sözlər təkçə bəhri "kutah" olan "Leyli və Məcnun" poemasına yox, şairin qəzəl və qəsidələrinə də səpələnmişdir. Bu əsərlərin dilində struktur cəhətdən eyni tipli alınma ərəb və fars sözlərinin də sıxlığını görmək mümkündür. Füzulidə əsasən birhəcali sözlərin hesabına bəzi misraların söz tutumu 9-a, 10-a, hətta 11-ə çatır. Bu nə təsadüfdür, nə də ancaq klassik poeziya dilinin xarakterinə uyğunlaşmaq cəhdindən irəli gələn formal cəhət. Sadəcə, dili gözəl bilmək, mənsub olduğu ədəbi dilin üslubi imkanlarından maksimum dərəcədə istifadə etmək, yaxud yeni üslubi imkanlar yaratmaq, bir misra daxilində müxtəlif mətləblərə, anlayışlara əl atıb əlaqəli ifadələr yaratmaq vasitəsilə daha mürəkkəb və dolğun fikirlər vermək bacarığıdır. Əgər bu mülahizə konkret misallarla təsdiq olunursa, belə nümunələr dövrün ədəbi dilindəki yetkinliyi bir neçə cəhətdən təmsil edə bilər. Məsələn, "Leyli və Məcnun"dan aşağıdakı misralara diqqət edək:

Hər daş ki yetdi, tökdü yaşın,
Nə günü gün idi, nə dünü dün.
Mən cam tutam, deyim ki, "Gəl, al!"
Ol gün ki, gözümdə var idi nur,
Gözdən üzünü yaşırın, ey hur.
Mən xud yoxam, ol ki var, sənən!
Gör mən mən isəm, nəsen sən, ey yar?
Vər sən, sən isən, nəyam mənə-zar?
Çün yar yox, olmasın nə kim var!

Misallardan açıq görünür ki, birhəcali kök-morfemlər şairi tamamilə təmin edir.

Ümumiyyətlə, Füzulinin klassik şeir üslubunda yazdığı əsərlərin dilində birhəcali çoxmənalı fəlləri, "var", "yox" kimi predikativ sözlərin, əvəzlilərin və s. tez-tez görünməsi şairin leksikonuna semantik aydınlıq və sadəlik gətirir. Ərəb və fars lüğət vahidləri, tərkibləri mühitində (bəlbeləri cümləyə ağırlıq gətirirsə) həmin sözlər xüsusi dəyanət kəsb edir.

Ana dilinin birhəcali sözləri beytin qurulmasında, rədif olduqda isə bütövlükdə şeirin təşkilində xüsusi rol oynayır. Məsələn, aşağıdakı misallarda "al" sözlünə diqqət edək:

"Canım aldın mey üçün, saqi, içirdin mənə qan,
Dad əlindən ki, mənə al ilə məğbun etdin".
"Aşiq oldum yənə bir tazə gülü-rənaya
Ki, salır al ilə hərdəm mənə yüz qovğaya".

Hər iki beytdə bədilik baxımından ən işıqlı, əhəmiyyətli söz "al"dir. Çoxhəcali sözdəki vurğulu hecaya uyğun olaraq "al" sözü bütün beytdə qüvvətlə, bədii-məntiqi vurğu altında səslənir. Elə bil, digər sözlər, ifadələr ona görə düşünülmüşdür ki, həmin sözlün mənalı aşkara çıxmasın, yaxud ona görə "al" sözlündən istifadə edilmişdir ki, beytdəki digər neçə söz də bədii-məntiqi əlaqələrlə bir-birinə bağlanıb qalsın. "Canım aldın", "mey" və "qan" sözləri daxilən bədii cəhətdən elə əlaqələndirilmişdir ki, onlardan heç birini dəyişmək, başqa sözlə əvəz etmək olmaz. "Al" sözü ilə həm "qanın" və "meyin" rənginə işarə edilmiş, həm də saqinin "hiylə" işlətdiyi barədə fikir yürüdülmüşdür. Lirik qəhrəman sanki deyir: saqi, mənə al rəngli mey yox, al (hiylə) ilə aldadıb qan içirdin.

Dilimizdə çoxmənalı "var" və "yox" sözləri antonim cütlüyü kimi tanınır, dərk edilir. İlk baxışdan: "Ağzını derlərdi yox, dediklərinə var imiş" misrasında "var" sözünün "yox" a qarşı qoyulduğunu düşünmək olar. Amma belə deyil. "Var" sözü "yox" sözünü (onun məndəki mənasını) inkar etmək məqsədi ilə işlənməmişdir. Bu sözlərin məndə təzahür edən xüsusiyyətlərinə baxaq: 1) "Yox" sözü məntiqi vurğu altındadır; tələb edir ki, ona "qarşı" duran "var" da məntiqi vurğu ilə deyilsin. Lakin, o, uzun saitlə tələffüz edildiyinə baxmayaraq, vurğudan məhrumdur, "öz vurğusu"nu dediklə-

rincə sözüne keçirmişdir. 2) “Yox” – isim kimi (“yoxluq”) işlənməmişdir, xəbərlilik vəzifəsi əsasən “dərhlər” felinin üzünə düşür. “Var” isə xalis predikativ vəzifə daşıyır və yarımçıq felle (imiş) vəhdətdə bir söz kimi dərk olunur; ancaq onun bu vəzifəsi frazeoloji ifadə hüdudlarını keçmir.

Bələliklə, “dediklərinə var imiş” frazeoloji birləşməsi “yox” sözünün məzmununu ifadə edir, onun sinoniminə çevrilir. Yəni məntiqi cəhətdən cümlədəki fikir belədir: onun ağzının yoxluğu deyirdilər, bu, doğrudan da deyildiyi kimidir: onun ağzı yoxmuş... Verilən izahatdan görünür ki, klassik poeziyanın ənənəsinə görə şair “ağzın yoxluğu”nu təsdiq etsə də, öz fərdi dil üslubuna sadıq qalaraq, məlum obrazlılıq xatirinə istifadə etməmiş, frazeoloji ifadənin gücü ilə haqqında danışılan predmetin (ağz) təsəvvürdəki reallığını da (hər halda, “ağz”) – bir neçə danışıq üzvünün məcmusudur və bir bədən üzvü məfhumunu bildirir nəzərə çarpdirmışdır.

Füzüli, şeirlərinin birində “düzmək” felini işləmişdir. Məlumdur ki, bu fel müəyyən şeyləri yan-yanə qoymaq, ardıcıl şəkildə sıralamaq mənasında başa düşülməkdədir. Şair isə həmin sözlə “yaratmaq, düzəltmək, qurmaq” mənasını ifadə etmişdir. Söz yaradıcılığı sistemi baxımından “düz” felinin “düzəltmək” mənasında işlədilməsi təəccüb doğurur. Çünki dilimizdə “düzəltmək” felinin bütün digər modellərində kök morfemlər sifət, bəzən də saydırılar (*qısa+l+t*; *boş+al+t*, *az+al+t*, *gen+al+t* və s.); o cümlədən, burada da *düz+al+t*. “Düz” sifəti ilə, yaxud “düz” ismi, zərfi, feli ilə (“yaratmaq”, “qurmaq” mənalarında) anlaşılan “düzəltmək” sözü arasında birbaşa semantik əlaqə görünür. Bəs necə olmuşdur ki, şair leksik-semantik “yanlışığa” yol vermişdir? Məsələ ondadır ki, müstəqim semantik bağlılıq dərhal nəzərə çarpmasa da, Azərbaycan dilində “qurmaq, yaratmaq” mənasındakı “düzəltmək” etimoloji cəhətdən “düz” sifətindən törəmişdir. Daha doğrusu, digər söz siniflərinin diferensiasiyası sifət kateqoriyasından olan “düz” sözünün leksik-qrammatik dairəyə genişlənməsindən ibarətdir. Elə “düzmək” (sıralamaq) felinin özündə də bir düzlük, simmetriya, tənəsüb çalarları vardır.

Ən nəhayət, şairin dili elə bir kontekst verir ki, burada “düzmək” felinin “yaratmaq, qurmaq” mənası daşdığına, bununla belə müasir dilimizdəki geniş yayılmış mənasını saxladığına etiraz etmək qeyri-mümkündür:

Canə basdım gən-çovəş peykanını, ey tazə gül,
Dözmək üçün hicrinə düzdüm dəmirdən bir könül.

Beytin məzmunu: ey tazə gül (gözəl), qönçənin ətrafını tikanlar bürüdüyü kimi, mən də sənin “ox”larının dəmir ucluqlarını (yəni baxışlarını) sinəmdən keçirib, canıma basdım; dəmirdən bir könül düzəldtim ki, ayrılığına dözə bilim.

Beytin məzmunundan aydın görmək olar ki, sözlər bədii və məntiqi cəhətdən nə dərəcədə bir-biri ilə möhkəm bağlanmışdır: aşiq “peykan”lardan (dəmirdən) bir könül “düzür” (düzəldir) ki, hicran əzabına dözə bilsin.

İkinci misradakı digər sintaktik əlaqələrə diqqət etsək, birinci növbədə: “Dözmək üçün... düzdüm” feli birləşməsinə alırıq. “Düzmək” feli fonetik tərkibə yaxın olduğu “döz”lə qarşılaşdırılmışdır (onlar omoqrafdır). Lakin bu qarşılaşdırma assosiativ təsirdən, bəddi abəhangdarlıqdan əlavə, bir də ədəbi dil üçün çox vacib keyfiyyətin yaranmasını, qorunmasını xidmət etmişdir: “düzmək” feli haqqında danışdığımız mənanı daşımaq vəzifəsi qazanmışdır; çünki o, “dəmir” sözünü də idarə edir, “dəmir” isə “könül”ün maddi əsası kimi verilir. Eyni zamanda, “qönçəvəş” sözü sinədəki peykanların tikanlar kimi düzülüyü barədə təsəvvür yaradır; yəni imkan verir ki, söz və müasir həqiqi mənasında da anlaşılsın.

“Düzmək” sözünün semantik məzmununun kontekst daxilində belə dolğun və əlvan şəkildə əks etdirilməsi, onun, formal incəliklə beytə daxil edilən “dözmək” feli ilə ustalıqla qarşılaşdırılması ana dilinin milli lüğət ehtiyatına Füzulinin dərindən nüfuz etdiyini, hər sözün “tarixi”ni gözəl bildiyini sübut edən faktlardandır.

Füzüli əsərlərində birhəcalı sözlərin necə yerləşdiyini, hər bir sözün öz əsas mənasına necə xidmət etdiyini (aid olduğu məfhumu necə əks etdiriyini) öyrənmək istərəkən bu nəticəyə gəlmək olar ki, şair həmin sözlərdən yaratdığı hörgülərlə ancaq xalq dilinin ifadələrinə, frazeoloji strukturlara əsaslanır.

Adətən müstəqim məzmun ifadə edən sözlərin əksəriyyəti eyni halda (mövqedə) həm həqiqi, həm də məcazi mənada anlaşılar. Məcəzilik üstündür, lakin sözün adı, həqiqi mənası əriyib getmir, yoxa çıxmır.

Şair, tərləmiş üzün qıztartısına işarə ilə: “Vəh nə sahrənsən ki, oddan su çıxardın, sudan od...” – deyərək “od” və “su” sözlərini müstəqim mənada başa düşməliyə. Amma məndə bu sözlərin

müstəqim və qeyri-müstəqim obyekt rolunda bir-birini əvəz edərək bədii təsiri xeyli qüvvələndirdiyini görürük.

Yenə də nümunələr verdiyimiz şəirdə "kül" sözlünə rast gəlirik: "...Külüm versən yelə, yox yolundan dönməyim..."

Mətnə bu sözü öz həqiqi mənasında da anlamaq olar: lakin o, bütövlükdə məcazilik ifadə edən idiomun ("külü yelə vermək" – zülmə məhv etmək, "yox etmək" mənasında işlənən "külünü göyə sovurmaq" – "məhv etmək", "yox etmək" mənasında işlənən "külünü göyə soyurmaq" idiomunun variantıdır) komponentidir. "Kül" sözünün şair tərəfindən idiom birləşməsində əlmb şəra salınmasında da bir qənaunayğunluq vardır. "Od", "su" və sair birhəcali milli sözlər qədar "emosional" və "ekspressiv" olmayan "kül" sözünü qəzələ getirmək, ədəbi dilin sərbəst və fəal lüğət vahidinə çevirmək asan deyildi (şair özü də başqa təsadüflərdə "xakistər" (farsca) sözünü işləmişdir). Amma burada – şairlə söz qarşı-qarşıya durduqda cəsarət və təşəbbüskarlıq istedadla birləşir. Belə sözlərin xalq dili frazeologiyasında müəyyən yer tutması, ümumişlək olması şair üçün əsil meyar olur – sözü yazı dilinə getirmək, ona tam elmi səviyyədən, dəlilçilik hissiyyatı ilə yanaşmaq və norma hüququ qazandıran meyarı.

Buna görə də yazıçı "kül" sözünü idiom tərkibində bir dəfə işlətməklə kifayətlənmir, həmin anlayışla üzvi bağlılıqla ələ motiv qələmə almaq istəyir ki, sözü təkrar etmək zəruri olsun. Şair, yaddaşını işə salır, xalqın fikir dünyasını oymaq-oymaq gəzir və ən nəhayət, tapır: xalq təbəfətinə görə, yaraya kül basarlar! Bu səbəbdən də yazır: "...basmaz hiç kim rəhm edib... zəxmim üzrə kül". Burada idiomun fəal komponenti o qədər uzağa.

Füzuli dilinin müdrikliliyi hikmətli xalq məsəllərinə bağlı idi. Canlı danışq dilinin gah sət, gah da mülayim ahəngi onun şeir dilinin musiqisində qoribə şəkildə çulğışmışdı. Xalq dilinə xas olan eyham, kinayə, xəfif yumor, zərif ədəlar işarə və s. xüsusiyyətlər Füzuli dilində ahəngdar bir vəhdət içərisində təcəssüm tapmışdır.

Füzuli şeirinin səslərində, sözlərində və ifadələrində ana dilinin nənki səsinə və nəfəsinə, canlı stixiyasını görürük, hətta xalqın kinetiki nitqinin də kontur xətlərini asanlıqla təsəvvür edə bilirlik.

Füzulinin leksikonunda Azərbaycan sözlərinin ədəbi normativlik (leksik-semantik və semantik-üslubi normalar nəzərdə tutulur) baxımından araşdırılması ilə lüğət vahidləri iki ümum qrup halında bir-birindən fərqlənir:

1. Şairin, "irs" kimi özündən əvvəlki ədəbi dildən hörmət və inamla aldığı, qəbul etdiyi sözlər. (Belə sözlərin də müxtəlif çeşidləri vardır: ümumxalq dili əsasına; dialektə münasibətinə görə, ədəbi dildə fəallığına görə; şeir dili tələblərinə cavab vermək xassəsinə, yeni obraz kimi işlənmə vərdişinə, "emosionallıq" və "ekspressivlik" səciyyəsinə görə).

2. Şairin özü tərəfindən ədəbi dilə gətirilən sözlər.

Adətən bu sözlərin bəzisi ilk dəfə Füzulidə təsadüf edildiyi üçün ədəbi dilin leksikasını zənginləşdirən fakt kimi əhəmiyyətli-dir, bəzisi isə ilk dəfə şairin dilində fəallaşdırılıb leksik normaya çevrildiyi üçün, yaxud dövrün ədəbi dilində yeni semantika ilə çıxış etdiyi üçün maraqlıdır. Bu "yeni" semantika mütləq ümumxalq dilində mövcuddur, onu fərdi yaradıcılığın, söz ilə "fərdi" davranışın məhsulu – poetik mənalandırmə ilə eyniləşdirmək səhv olardı.

Birinci qrupa aid sözlərin bir qismi Xətayi və Qurbani dilindəki eyni lüğət vahidləridir. Lakin Füzulidə belə sözlərin həcm dairəsi daha da genişlənməmiş, artıq ədəbi dildə vətəndaşlıq hüququ qazanmış sözlər sanki yenidən dərçəlməmişlər.

Xalqın həyat və məişəti, yaşayış tərzi, ictimai təsərrüfatı, dünyaduyumu ilə bağlı ən zəruri anlayışları əks etdirən "gündəlik" sözləri işlətməklə Füzuli ədəbi dilin lüğət tərkibini kəmiyyətcə də, keyfiyyətcə də zənginləşdirir. Bu tipli sözlər vasitəsilə şair klassik şeir dilinə xalq dilinin təbii tərəvətini, müdrik sadəliyini gətirir; bu sözlərlə ədəbi dilin leksik qatı üzrə ali və dini-təbliği dil üslublarındakı ifrat tənəne və pafos, ibarəpərdazlıq, süni səmimiyyət yox olub gedir; eyni zamanda, şair həmin qrupdan olan sözlərlə ədəbi dildə kök salmış alımla lüğət vahidlərinin qarşısına ləyaqətlə çıxır; milli sözlər öz mənliliyini, ədəbi qüvvəsini tam mənasında açıb göstərir, norma olduğunu təsdiq edir. Məsələn, hələ Nəsiminin və qismən də sonrakı yazıçılarımızın işlətdiyi bir sıra sözlər (konkret və mücərrəd isimlər, sifətlər və fellər) bu qəbildəndir ki, Füzuli dilində təkrarən işlənmişdir: *ağac, alçaq, ağır, yalan, ocaq, dirlik, barmaq, qulaq, bayram, bucaq, ətak, çevrə, ortağ, yaşıl, güzgü, ucuz, orta, boyun, birlik, ikilik, sataşmaq, acıtmaq* ("ovqatı tələ etmək" mənasında), *qurtulmaq, səgirtmək, yaraşmaq, çəkismək, uğramaq, anlamaq, aşırmaq, itirmək, aramaq, bağışlamaq, qıymaq* ("rəhm etməmək, esirgəməmək" mənasında), *qatlanmaq* ("dözmək"), *usanmaq, qazanmaq, əyləmək, tükətmək, çürümək, ilətmək* (aparmaq), *yoxsa* (bağlayıcı) və s.

Azərbaycan ədəbi dili tarixinin yazılı qolunda Nəsimidən Füzuliyə qədərki dövrdə həmin lüğət vahidlərinin dəyişmədən – müxtəlif dövr yazıqları tərəfindən sabit şəkildə, eyni mənada işlənməsi onların leksik-semantik norma olduğuna dəlalət edir. Bunlardan əlavə, yuxarıda göstəriləyi kimi, Füzuli ədəbi-bədii dildə belə sözlərin sayını xeyli artırmışdır; məsələn: *beşik, dügmə, darağ, iynə, iplik, başmaq, təpik, ipək, kögnək //kömləy; gümiş, oğlan, yünül, yaxın, adağlı, yağış, dirnaq, qəftan, ovuc, sümük; bəyənmək, ağırlamaq* (əzizləmək, hörmət etmək), *tərpən-mək, bəsləmək, qoşmaq* (birləşdirmək), *sovurmaq, daşmaq, pozul-maq* (dağılmaq) və s.

XVI əsr ədəbi dilinin lüğət tərkibində həmin sözlərin varlığı ona görə ancaq kəmiyyət göstəricisi deyil, həm də nailiyyət (yəni dilin maddi və mənəvi tərəqqisini göstərən faktor) hesab edilə bilər ki, adı məişət anlayışlarını əks etdirən sözlər də ədəbi-bədii cəhətdən bütün digər sözlərə bərabər səviyyədə durur, yazıçı məqsədinə xidmət edirlər. Füzuli onların bir çoxunu tərəddüd etmədən öz lirik əsərlərinin dilinə daxil etmiş təsvir və ifadə vasitəsi kimi məhz onlara əsaslanmışdır. Fikrimizin inandırıcılığı üçün aşağıdakı mətnlər qaneedicidir:

Bu nə işdir ki, bizi iynə kimi incəldib,
Sahrı iplik kimi hərdəm bir uzun sövdəyə...
Yaxa çək edənə başmaq kimi sahr ayağa...
Diş salıb hər piçü tab açdıca zülfündən darağ...
Yıxdı saqi bir ayağ ilə moni əfkarı,
Bir təpik eylədi viran bu kühn divarı.
Ol sərvin ayağı bağlı oldu, Azadə ikən adağlı oldu.

Bilavasitə göstərilən sözlərə istinadən qurulmuş bu ifadələrin gözəlliyini, ədəbi-bədii dilin leksikonunda, obrazlılıq vasitələrinin həqiqi inkişafında onların oynadığı rolu hərtərəfli təhlil etmək üçün səhifələr tələb olunur. Lakin burada, görünür, ancaq onu təkrar etmək vacibdir ki, klassik şeirin və şeir dilinin həsrət qaldığı dərin sadəlik, təbiilik yazı dilinə belə sözlərlə, ifadələrlə axıb gəlir.

Həmin sözlər, ifadələr təsvir dilinin yeni ümidli-perspektivli imkanlarını açıb göstərir. Xal boyda bəbəklə geniş bir aləmi gördüyümüz kimi, "iynə", "iplik", "başmaq", "darağ" və s. adı sözlərin arxasında xalq təfəkkürünün, xalq psixologiyası və zövqünün

Füzulinin hafizəsinə necə hopduğunu və bədii yaradıcıları anladırın canlı qüvvəyə çevrilib necə gözəl səməyə verdiyinin şahidi olurduq.

Məhəbbət haqqında yazmaq məhəbbətlə söz seçmək tələb edir. Füzulinin isə sözsə məhəbbəti insana məhəbbəti qədər böyükdür.

Füzuli bilir ki, məsələn, "iynə" və "iplik" sözləri ən geniş oxucu kütləsinin hafizəsində adi predmet adları kimi yaşayır. Dövrün hər bir əmək adamına "iynə" qədər "iplik" sözünün də məzmunu bəllidir (ipin toplusu, yumaq); həmin predmetlərin zahiri şəkli, iş prosesində onların (xüsusilə, ikincinin) vəziyyəti haqqında həminin yaxşı təsəvvürü vardır. Bu cəhətləri nəzərə aldıqı üçündür ki, şair həmin sözlərdən inamla bədii təyinlər hüququnda işlədi, öz məqsədini oxuculara ustalıqla çatdırır: aşiqin də "iş" i eşq yolunda "iynə" kimi incəlmək, tikiş vaxtı açıldıqca sonu görünməyən iplik kimi bir uzun sevdəyə düşməkdir. İynə işləyir, işləndikcə incəlir, incələşir, parlayır; amma iplik (sap) həmişə onunladır, onu təqib edir. Bu sadə, həyatı mətləbi bilən hər bir kətiş, haqqında danışılan aşiqin görkəmini, iztirablarını, eşqinə sədaqətini xəyalən görməyə və ürəkdan duymağa, yaşamağa da hazır olur.

Beləliklə, beytin bədii təsiri bir də ona görə əzəmətlidir ki, xalq dilinin adi sözləri poetik obrazlara çevrilərkən, emosionallığın zirvəsində belə, canlı nitqəki səmimiyyəti və şirinliyi mühafizə edirlər.

Müasir Azərbaycan dilində passiv fonda keçməkdə olan "təpmək" feli vardır (müqayisə et: *başına at təpmək; topun təpməsi* və s.). Tarixən bu feldən müxtəlif adlar əmələ gəlmiş, lakin onların çox az qismi yaşamaqdadır. Öz semantikasına görə "vurmaq" felinə yaxın olan "təpmək" felinin törəmələri, yəqin ki, Füzuli dövründə daha çox olmuşdur. Bu sözün mənaca konkretləşməsi, məzmunca xüsusiləşməsi məhz "ayaq" sözü ilə bağlıdır. Füzulinin şeirlərində "ayaq" qədər sözünün işlədilməsi təsadüfi deyil. Lakin şair bununla kifayətlənməyib, sözün xarici şəkildən daxili formasına yol tapır, yəni "ayaq" sözünün digər mənasını (bədən üzvü) əsas götürür və "təpik" sözünün işlənməsi, beytdə daxil olması üçün zəruri poetik-semantik şərait yetişir, obrazlar canlanıb, sıra ilə qarşı-qarşıya durur: *şərab dolu ayaq* (qədər) – təpik vuran ayaq və "məni-əfkar" (yaralı, zəif kimsə) – *köhnə* divar. Beləliklə, "ayaq" sözü beytdə bir yer tutur, lakin haçalanır, iki müstəqim mənə ifadə edir; əsil xalq sözlərinin (türk və bəzi alınma sözlər) mənaca belə "haçalanmasına" isə Füzuli dilində tez-tez rast gəlirik.

"Adağlı" (adaxlı) sözü istər struktural, istərsə də semantik cəhətdən düşündürücüdür. Bu söz nə üçün mənfi ekspressiya doğurmalıdır? Axı həmişə, müasir dildə də müsbət mənada işlənir. Bizim mətnə isə "adağlı" gözənilmədən mənfi münasibət ifadə etmək üçün işlənmişdir: "ayağı bağlı" ifadəsinin sinonim kimi verilmiş bu söz "azadə" sözünə qarşı qoyulmuş, onun tam tekstoloji antonimi olmuşdur. "Azadə" kimi "adağlı" sözünün də xüsusi vurğusu var və o özünün grammatik semantikasını, atributivliyini mühafizə edərək, üslubi baxımdan birincinin əks qütbünə çevrilmişdir.

Təhqiqat şairin çox güclü elmi təfəkkürünün fəaliyyətini göstərir: obrazlı danışmaq üçün sözlər həssaslıqla seçilmiş, onların səs-ahəng uyurluğu, xüsusən sonuncunun tarixən semantikasi, leksik və mono-morfoloji inkişafı zərgər dəqiqliyi ilə nəzərə alınmışdır. Belə ki, "adağlı" sözü ilkin "ad" kök morfemindən nəşət tapmışdır (ad+ag+lı). "Adağlı" – başqa sözlə, "ayağlı" deməkdir. Çünki ikinci kökün türk tayfa dillərində fonetik variantları məlumdur: *ayaq – adaq – azaq*. Intervokal vəziyyətdə, yaxud kökə leksik şəkilçinin təmas etdiyi yerdə "d" "y" "z" fonetik övəzlənməsi bu gün də müşahidə edilən həqiqətdir və bu, türk dillərinin, dialektlərinin, yazılı abidələrin qarışdırılmasında təyinedici əlamətlərdən biridir. Füzuli bu xüsusiyyəti (konkret olaraq, "ayaq" sözünün fonetik variantlarını) bilməmiş deyildi; ona görə də bədii-elmi üsulla "adağlı" sözünün kökü (əsas) ilə "ayağ" arasındakı mənə əlaqəsinə incə tərzdə işarə etmiş, əslində, bizə sözün etimoloji şərhinin açarını vermişdir.

Azərbaycan dilində "ayaq" sözünün çoxmənalılığı şübhə doğurmur. Onun bir mənası da aidiyyət, mənsubiyyətdir. Görünür, "adaxlı" sözü də mənşəcə, evlənlərdən birinin digərinə aid, yaxud "mənsub" olması mənasında təşəkkül tapmışdır.

İkinci qrupa, müşahidəməzə görə, aşağıdakı nümunələr daxildir: a) konkret və mücərrəd məfhumların adları, əlamət və keyfiyyət bildirənlər: *istək, ara, askik, görə* ("qoşma" vəziyyətində), *yarı /yarım, yetən, bölük, yarlıq, yoxluq, varlıq, yelkən, burulu, qızıl, incikli, ayağıyalın, qırmızı* və s.

b) müxtəlif fellər: *yaxmaq* (rəng yaxmaq), *ağarmaq, sarımaq, yumşaltmaq, sancmaq, yeritmək, tapşırmaq, qucaqlamaq, qurutmaq, sınamaq, yaşarmaq, yorulmaq, kəsilmək, ərinmək, yanmaq* ("acımaq", "heyifsilənmək") və s.

c) adların və fellərin təkrarı ilə əmələ gələn qoşa sözlər: *gün-gündən, yana-yana, dəlik-dəlik, yumşaq-yumşaq, yük-yük, ev-ev, baxa-baxa, varə-varə, bir-bir, qoşun-qoşun, dönə-dönə, qana-qana* və s.

Füzuli dövrünün ədəbi dili üçün göstərilən sözlərin əhəmiyyəti nədən ibarət idi? Onlar hansı mənalara ilə (həqiqi, yaxud məcazi) yeni idilər və ədəbi dil bu "yeniliyi" necə qəbul edirdi? Şübhəsiz, bu suallara uyğun olaraq, həmin sözlərin hər biri müstəqil şərhlər tələb etsə də, burada onların bəzisi üzərində ayrıca dayanmağı qənaətbəxş hesab edirik.

İstək. Füzuliyə qədərki ədəbi dilimizdə eyni anlayışı ifadə edən sinonimlər sırası artıq formalaşmışdı. Nəsimi, Həbib və Xətayinin dilində *arzu, dilək, murad* sözlərinə təsadüf edilir. Füzuli həmin sərəya ümumxalq dilindən aldığı "istək" sözünü əlavə etmiş (*istəyin can idi, xaki-rəhinə tapşırıdım*), onu ədəbi dilin işlək leksik vahidlərindən birinə çevirmişdir. Ədəbi dildəki fəallığına, anlaşılma dairəsinin genişliyinə görə onu hazırda ancaq "arzu" sözü ilə müqayisə etmək olar.

"İstək" sözü quruluşca uyğun gəlmiş türk mənşəli "dilək"dən (hər ikisi – k şəkilçisi ilə feldən düzəlmiş adlar) aqibətə onə görə fərqlənir və leksik tərkibdə möhkəm yer tutur ki, kökün/istə – özü də semantik cəhətdən daha kütləvidir və daxili şəklə etibarilə yaxın və tez reallaşma bilən məqsədə yönəlmişdir. Deməli, ədəbi dilə xidmət edərək perspektivlik həm də bu sözün fəlsəfi məzmunundadır ki, onu işlədən yazıçı da bu xüsusiyyəti sövq-təbi ilə duymamış deyildi.

Ara və *askik* sözlərinə həm Nəsimi, həm də Xətayinin dilində rast gəlirik. Birinci söz Nəsimidə "məsafə" (iki şeyin arası) mənasında, Xətayidə isə həmin mənadan təcrid olunmuş sahə bildirən qoşma vəziyyətindədir. Bunlarla yanaşı, Füzulidə sözün ümumxalq dilindəki məcazi mənalara görürük. Şairin xalq dilindən aldığı, əxz etdiyi frazeoloji kontekstlərdə sözün mənalara, mənə çalarları (münasibət; nahaqlıq, səbəbsizlik; qeyri-müəyyən yer, zaman; nəticə və s.) özünü göstərir.

Böylə olurmu aşiqü məşuqun arəsi?..

Toxunsa üz-üzə olmazmı ara yerdə xəcil?

Qorxum budur ki, nəgəh qanlar ola arədə.

Qızıl və qırmızı sözləri eyni semantik qütbə birləşən lüğət vahidlərindədir. XIX əsrə qədərki dilimizdə birincinin daha çox sifət vəzifəsində işləndiyi ("qırmızı" mənasında) məlumdur. Məsələn, Nəsimi və Xətayi dilində "qızıl" sözü al, əhmər (ərəbcə) kimi sinonimləri ilə yanaşı ancaq sifət vəzifəsində müşahidə edilməkdədir. Füzuli "qızıl, al, əhmər..." sinonimlər sırasına toxunmayaraq, birincini sifət kimi işlətməklə bərabər, üç-dörd dəfə isim vəzifəsində işlətməmiş, onu predmet adı kimi normalaşdırmışdır (Nəsimi və Xətayidə "altun" sözü norma sayıla bilər). Digər tərəfdən, şair "qırmızı" sözünə ilk dəfə yer vermişdir:

Ey üzü gül, köngəgi gəlgunu donu qırmızı...

Bununla da ədəbi dilimizdə "qızıl" sözünün leksik-qrammatik ayrılma prosesi ciddi və davamlı tərzdə başlanmış, "qırmızı" sözü isə öz sinonimlərini tədricən üstələyərək, tam norma kimi tanınmışdır.

Yarlıq sözü də ədəbi dilimiz tarixində həm şəkli, həm də mənə cəhətdən maraqlıdır. Fars dilində, qədim türk abidələrində, həmçinin XVI əsr Azərbaycan tərcümə-nəsr abidələrində "yarlıq" və "yarlıq" sözləri işlənmişdir. Mənsəpə həmin sözlərlə qohum olan "yarlıq" Füzuli dilində tamamilə təzə mənada – "məhəbbət", "sevgi" sözlərinə sinonim kimi anlaşılır:

Sizdə adət bumudur? Böylə olurmu yarlıq?

Əzmi-kuyində könül yarlıq ister bizdən...

Məhəbbət mövzusunun yaradıcılığının baş mövzusu hesab edilən və *əşq*, *sevgi*, *məhəbbət* sözlərindən təkrar-təkrar istifadə etməyə məcbur olsa da, dildə təkrarı sevməyən bir şairin göstərilən sinonimlərə yeni komponent axtararaq tapması gözlənilməz deyildi; ən zəruri hallarda, söz "çatışmazlığı" hiss edildikdə, emosional-ekspressiv sözlərin mexaniki təkrarı tautologiya təhlükəsi yaratdıqda, dilin lüğət ehtiyatına onun həssaslıqla, böyük nəzakətlə yanaşdığına bürüzə verirdi.

Nəsimidən sonra Azərbaycan ədəbi dilinin lüğət tərkibini fəel kateqoriyasından olan sözlərlə zənginləşdirən yazıçı Füzulidir. Həqiqətən, ədəbi dilimizin yazılı qolunda Nəsimi ilə başlayan iş Füzuli tərəfindən özünün yüksək pilləsinə qalxmışdır. Füzuli əsərlərindəki fellər dilin əsil mənliliyi, onun materiyasının mövcudiyət şəkli kimi müşahidə olunur, ədəbi dilin leksik-semantik və qrammatik sisteminin sonsuz imkanlarını, üslubi çəvikliyini dərindən

əks etdirir. Təkcə fəel kateqoriyasında əd söz kütləsinin nümayiş etdirdiyi tükənməz yaradıcılıq qüvvəsi şairin ana dilinin "qədim dövr" adlandırılmalı mərhələlərini qədimlərə aparıb çıxarır. İrəlində qeyd etdiyimiz kimi, təkcə bir fəel Füzulinin bəzən lüğəvi tərkibcə doğrudan da ağır görünən hər hansı kontekstində alınma sözlərdən qurulmuş tərkiblərin semantik zülmətini asanlıqla dağıdır.

Burada "b" maddəsində göstərilən fellərin çoxu öz daimi, müstəqim mənalara daşıyırlar. Lakin onların lüğət tərkibində ancaq kömiyyət artımına səbəb olmamışdır. Bəzi ədəbi dilə ilk dəfə gəldiyinə baxmayaraq, leksik-semantik və qrammatik baxımdan dəyənər göstərərək, yazı dili üçün zəruri olduqlarını artıq sübut etmişlər və indi də işlənməkdədir.

Hər hansı fəel, söz-forma olmaq etibarilə, bəzən zahirən təkrar olunmuş kimi görünə bilər. Məsələn, "yaxmaq" və "yanmaq" bəllələrinədir. Nəsimi dövrü ədəbi dilimizdə "yaxmaq" ("yandıрмаq" mənasında) norma idi. Füzuli həmin sözdən imtina etmir, onu öz mənasında da işlədir; lakin onun üçün norma, indi olduğu kimi, "yanmaq" felidir. "Yaxmaq" felinə gəldikdə isə, biz sözün ikiqat semantik yükünü, onun omonim səciyyəsinə görürük; fəel başqa mənə ifadə edərək, müstəqim söz kimi dərk olunur; məsələn: *Yaxmış lətif ayağına gülbərgək nigar*. Bəllə faktlar, bu kimi hallar Füzuli dilində sıx-sıx nəzərə çarpır. Başqa cür də ola bilməzdi. Şair poetik yaradıcılıqda da bunu hünər sayır, oxucunu buna alışdırır ki, hər bir mənə ədəbi dilin malı olsun. Söz və onun mənə xüsusiyyətləri ilə Füzulini birləşdirən ana xətt bundan ibarətdir.

Kəsilmək və *ərinmək* fellərinin məlum növləri öz müstəqim mənalarda Füzuli dilində bir neçə dəfə işlənmişlər. Aşağıdakı mətnlərdə isə birincinin (qayıdış növdə) məhdud dairədə bəllə olan, bəlkə də dialektə aid mənə çalarını; ikincinin yenə də canlı dildə, yaxud dialektə ancaq qayıdış növdə əks olunan mənasını şair fərdi dil üslubuna məxsus incəliklə ədəbi dilə gətirmişdir:

Eyləmin, ey dilü can, xəncəri-müjganinə meyl,

Bilirmən nolisər axır, golinə ondan kəsilin.

Düşdü od canımə, ey tündə olan peydanlar,

Qızmalan mərəkə bir yanə ərinmin, çəkilin!

Hər iki fəel mətnlərdəki əsas anlayışlarla üzvi şəkildə, bədi və məntiqi cəhətdən bağlıdır. Ona görə də birinci fəli həm hamının

dərk etdiyi mənada (xəncərlə kəsilmək), həm də "meyl etməmək", "üz çevirmək" mənasında başa düşmək imkanı yaranmışdır; ikinci söz də həm "cana düşən odun" təsiri ilə inkar aspektində "peykanların əriməsi", həm də onların guya "döyüşdə iştirak etmək istəməməsi", "tənbəllik etməsi" mənasındadır.

Füzüliyə qədərki ədəbi dilimizdə fəal ləksik vahidlərdən sayılan bir sıra fellər var ki, onların bu və ya digər mənası əsasən Füzüli tərəfindən üzə çıxarılmış, ədəbi dil vərdişini, inandırıcılığını onun qələmindən almışdır.

Füzüli xalq danışığı dilində mövcud olan xalqın həyat və məişətində işlənən atalar sözü və məsəllərindən istifadə etməklə şeirlərində sadəlik yaratmış və ayrı-ayrı sözün koloritini gücləndirmişdir. Əsərlərində düzüm qaydalarına ciddi əməl edərək Füzüli atalar sözü və məsəllərini şerin misra və qafiyələrinə uyğunlaşdırmağa çalışmışdır:

"Bağrı daş olmaq" (ürəyi daş olmaq, qəlbi daş olmaq).

Cismini yandırma, rəhm et yaşımə, ey bağrı daş,
Ehtiyat et, yanmasın nəgah quru odunda yaş.

"Qərib kor olar".

Tutiyayi-xaki-cayın feyzinə yol bulmasın
Nuri-çəşmə eyb qılma, kor olar derlər qərib.

"Cigəri yanmaq".

Necə ah eyləməyim, ah, yanıbdır cigərim.

"Tilsimi sındırmaq".

Tilsimi-gənc üçün bin ismi özəm yad dutdun dut,

Tilsimi sındırıb, gənci döküb, ismi unuttun dut.

"Qurunun oduna yaşın yanması".

Ehtiyat et, yanmasın nəgah quru odunda yaş.

"Elin ağzın dutmaq olmaz".

Demiş hər qönçə aşıqlığın razın səbə derlər,

El ağzın dutmaq olmaz, qorxuram, ey gül sana derlər.

"Dərdə dərman eylmək".

Ey Füzüli, eylədi hər dərdə dərman ey təbib.

"Könül bağlamaq".

Ey Füzüli, bir sənəm zülfünə könlüm bağladım.

"Qan uddurmaq".

Saldı xəttin şövqini dil cənə qanlar uddurub.

"Baş ağrıtmə".

Baş ağrıtmə, dəmi-əşq urma ancaq nəleyi-zar et.

"Ayağına düşmək".

Saqi, məgər ləl sözün der meyi-nab

Kim, düşdü ayağına, əlin öpdü meyi-nab?

"Ümidini kəsmək".

Ey Füzüli, kəsmə ol məhvəş visalından ümid.

"Qurban olmaq".

Dün demişsən ki, Füzüli bana qurban olsun

Cənə qurban olayım, yenə nə ehsandır bu.

Bunlardan başqa "qanlar uddurmaq", "bağlı qapı açmaq", "gecə-gündüzü bərabər olmaq" kimi misalları istənilən qədər artırmaq olar. Füzüli xalq danışığı dilində tarixən işlənən bu atalar sözü və ifadələri şeir dilinin tələbinə uyğunlaşdırmışdır. Eyni zamanda, xalqın tarixi yaddaşını əyani şəkildə əks etdirən, xüsusi biçimdə və ölçüdə yerləşən bu ədəbi birləşmə ilə ifadələr üzərində bədii-poetik çevrilmə əməliyyatı aparılmışdır. Xalqın konkret məzmunlu deyim və ifadələri şairin yaradıcılığının ayrılmaz bir ifadə formasıdır. Misallardan aydın olur ki, xalq dilindəki söz və ifadələrə böyük ehtiram və qayğı ilə yanaşan şair bəzən həmin söz və birləşmələrdə maraqlı bərpə işləri aparmışdır. O sonradan, müasir Azərbaycan dilində işlənən bir sıra ifadə və tərkiblərdə "dərya" və "ağıl" sözü ilə bağlı fikir və mülahizələrin füzulisayağı incə üslubunu təhlil etmək bu məqsədə xidmət edir.

Mənşəcə fars sözü olan "dərya" (dəniz) Azərbaycan dilində sonralar təşbihlərdə, müqayisə məqamlarında həddindən artıq, çoxluq, bolluq bildirmək üçün işlədilmişdir; məsələn: Mən ki bilirəm Ağcabədidə üç aydır üç top çit, qədəh satmayıbsan dərya zərərin var (M.Axundov).

Dilimizdə "dərya" sözü ilə müxtəlif ifadələr yaranmışdır: *dəryalar qədər*, *elm dəryası*, məcazi mənada *"ağıl dəryası"*, fikirli olmaq mənasında "fikir dəryasına dalmaq, fikir dəryasına qorq olmaq" (Fəxrəddin fikir dəryasına qorq olmuşdu. (M.S.Ordubadı) və s. ifadələrini göstərmək olar. Belə ifadə və zərbi-məsəllərə Azərbaycan dilində indi də təsadüf etmək olar.

Ərəb və fars dillərini ana dili kimi bilən Füzüli həmin dillərin bədii ifadə imkanlarından böyük məharətlə istifadə etmiş və dərin

fəlsəfi məzmunlu sənət inciləri yaratmışdır. Ensiklopedik biliyə malik olan şair bəzi ərəb sözü ilə işlənən ifadələrdə azərbaycanlaşma əməliyyatı aparmışdır; məsələn: “fikir dəryası” ifadəsindəki alınma “dərya” sözünü “dəniz” Azərbaycan sözü ilə əvəz edərək “fikir dənizi” kimi işlətməmişdir.

Bəng fikrin dənizinə daldı,
Ortaya tərhi-məşvərat saldı.

Eləcə də “ağlı azmaq” ifadəsində *ağlı* ərəb sözünü “us” qədim türk sözü ilə əvəz etmişdir:

Xah dərviş olavü, xah qanı
Usu azar dışında görse səni.

Müasir Azərbaycan dilində “fikir dənizi” ismi frazemə çox az işlənir. Ədəbi dilin milli zəmində inkişafı uğrunda ciddi mübarizə aparan Azərbaycan şeir dilinin yeni dövrədə daha da cəlalanıb yüksəkliyə qalxmasında böyük xidməti olan S.Vurğun canlı danışq dilinə tez-tez müraciət edirdi. S.Vurğun da xalq danışq dili ifadələrində füzulisayağı “özünləşmə” işi aparırdı.

Xəyal bir dənizdir göylərdən dərin
Asta bax qaralar birdən gözlərin.

Bu nümunədə xəyalın təmiz və saflığını, dərin və genişliyini bədii təsvir üçün şair “xəyal dəryadır” ifadəsindəki “dərya” sözünün ana dilimizə məxsus “dəniz” sözü ilə əvəz etmiş və ifadəni daha da doğmalaşdırmışdır.

Füzuli öz əsərlərində “işlətdiyi usu azmaq”, “dışda görmək” kimi ifadələrə uyğun olaraq “xəyal dənizdir” ana dilinə məxsus yaratmaqla ifadənin qədimliyini bərpa etmək deməkdir.

Füzuli ərəb və fars tərkiblərindən bir çoxunu da Azərbaycan dilinin qayda-qanunlarına uyğun işlətməyə çalışmışdır; məsələn: *əhlü iman/iman əhli, əhli qəm/qəm əhli, əhli eşq/eşq əhli, eşqi mülk/mülk eşqi, aşk/göz yaş, qanlı şirışk/qanlı yaş, əhli fitna/fitnə əhli* kimi azərbaycanlaşmış quruluşda işlətməklə şeirlərini oxunaqlı etmişdir; məsələn:

Fitnə əhli olanın cəmi pərişan olsa ey.
Laçərəm gıryan olur qılığac vətən yadın qerib.
Can verməyini qürbətə kim bini-tənədən,
Yadı vətən fəğanıma sənəz bəhanədir.

Yuxarıda deyildiyi kimi, Füzuli bədii-poetik yaradıcılığında ana dilinin bütün zənginliklərindən geniş istifadə edən böyük alim-yazıçı olmuşdur. Şair-alim sözlərin çoxmənalılığından, sinonim söz və sinonim cərgələrdən istifadə etməklə, əsərlərinə üslubi rəngarənglik vermişdir. Nümunə üçün, “ölmək” hadisəsini bir neçə söz və söz birləşmələri ilə ifadə etmişdir: Mustafa vəfat etdi; Vəliəhd şəhid oldu; Kəndi dünyadan gedib; ...Dünyadan intiqal edib; Dün Füzuli arizin görgəc, rəvan tapsırdı can; Ey Füzuli öldün, əfğan etmədün, rəhmət sana; Ey Füzuli, çıxdı can, çıxman təriqi-əşqdən və s.

Misallardan göründüyü kimi, “ölmək” sözü əsas aparıcı xarakterə malik olub, digər sinonim birləşmələr isə eyni mənanı müxtəlif dil vahidləri ilə bədii şəkildə ifadə edir. Doğrudur, bu sinonim ifadələrdə mənə ümumiliyi vardır, ancaq əhatəlilik baxımından bunlar ayrı-ayrılıqda leksik-semantik, emosional təsir qüvvəsinə malikdir. Füzuli yalnız “ölmək” felindən deyil, oxucuda güclü hiss və həyəcan yaratmaq üçün digər sinonim cərgələrdən istifadə etmişdir. Əlbəttə ki, belə sinonim cərgələrdən istifadə etmək böyük Füzulinin zəngin söz ehtiyatına malik olmasından irəli gəlir. O, ana dilinin söz və ifadələrini ən dərin çalarlarını üzə çıxarıb yeni ifadələr yaratmaqda, sözün əsil mənasında, ustad əsər olmuşdur. Bununla da Füzuli öz bədii yaradıcılığı ilə XVI əsr Azərbaycan ədəbi-bədii dilini yüksək zirvəyə çatmasına nail olmuşdur.

Ümumiyyətlə, Azərbaycan xalq müdrikliyinin hikmət dolu ifadələri Füzulinin şeir xəzinəsinin əsasını təşkil edir. Bu xəzinənin bir açarı da fəli frazemlərdir. Füzuli şəridə fəli frazemlər şairin zəngin fəlsəfi fikirlərinin açılmasında əsas rol oynayır. Məhz fəli frazemlərin köməyi ilə ilk baxışda anlaşılmaz görünən Füzuli misrası oxucunun malına çevrilir; hər hansı bir beytdə işlənmiş fəli frazəmin istiqamətverici idarəsi ilə oxucu bu müqəddəs kəlamı (Füzuli şerini) dərk edir, onun böyük fəlsəfəsini mənimsəyir:

Eşq əhlin atəşi-hicranə cəylərsən kabab:
Dönə-dönə imtəhan edtim, budur adət sana.

Beytin məzmunun açılmasında *kabab etmək* (yandırmaq, əzablı şəkildə öldürmək) və *imtahan etmək* (fasiləsiz yoxlamaq, imtahana çəkmək) frazemlərinin istiqamətverici, aydınlaşdırıcı rolu inkaredilməzdir. Məhz bu ifadələrin xidməti ilə beytin şərhini vermək asanlaşır; məsələn: Eşq əhlini (konkret vəziyyətdə, aşıqı, məşuqi) hicran (ayrılıq) odu ilə kabab edərsən (üzərsən, əzab verərsən), çünki dönə-dönə səni yoxlamışam, adətin budur.

Füzulinin dahiliyini təmin edən cəhətlərdən biri də budur ki, şairin şeir dilində işlənmiş feli frazemlərin böyük çoxluğu bu gün də öz işləkliyini saxlamış, müasir ədəbi dildə, onun bədii üslubunda, habelə xalq danışığı dilində işlənəkdədir: *əzab vermək, canı çıxmaq, bəla çəkmək, qədrini bilmək, kar etmək, kar etməmək, yüz (üz) vermək, imtahan etmək, şükür etmək, qan uddurmaq, ayağına düşmək, göz dikmək, fürsət düşmək, yad etmək, iş tutmaq, imana gəlmək, ar etmək, qan tutmaq, rüsvay olmaq, üz göstərmək, minnət çəkmək, həsrət çəkmək, hörmətini tutmaq, qeyrət çəkmək, qələt etməmək, bel bağlamaq, ayaq çəkmək* (bir yerə getməyi tərgitmək), *ayaqdan salmaq* (yorma), *əl tutmaq* (kömək etmək), *ar bilmək, baş ağrımaq* (uzun danışmaq), *ad etməmək* (yaxşı mənada ad-san qazanmaq), *ayaq kəsmək* (bir yerə getməyi tərk etmək), *yüz (üz) döndərmək, qan düşmək, qulaq tutmaq* və s. kimi qoşatərkibli, habelə *aləmin qeydini çəkmək, qanlı yaş tökmək, dünya qəmini çəkmək, xalqın ağzına düşmək, başına daşlar yağmaq, əldən-ələ gəzdirmək, qurunun oduna yaş yannaq, vəbalı* (kiminsə) *boynuna qoymaq, canını torpağa tapşırmaq, arada qan olmaq, canına od vurmaq, ancaq* (Füzuli) *şərinə gəlmək* (yaraşmaq, uyğun olmaq) və s. kimi çox tərkibə malik feli birləşmələr bu gün geniş mənada Azərbaycan dilində işlənəkdədir.

Füzuli Azərbaycan bədii fikrinin ən dəqiq, ən tutarlı nümunələrini yaratmışdır. Onun yaratdığı poetik nümunələr oxucunu hey-rətə gətirən, özünün orijinallığı ilə diqqəti cəlb edən feli frazemlərlə zəngindir:

Karkər düşməz xədəngi-təneyi-düşməni mana,
Kəsrəti-peykanın etmişdir dəmirdən tən mana!

Dəşti-ğəmdə xaki-qəbrim üzrə sərv-i-girdibad,
Çökse baş, ol sərvdən su kəsmə, ey seyli-sərab!

Beytlərdə işlənmiş *kargər düşmək* frazemi təsir etmək, *baş çəkmək, ucalmaq* mənasını ifadə edir: birinci misrada deyilir ki, düşmənin tənə oxu mənə təsir etməz, çünki sənin sıx kipriklərinin (oxlarının) iti ucları məni demir etmişdir; ikinci misrada isə deyilir: qəm səhrasında qəbrimin torpağı üzərində qasırğa sərv-i baş çəksə (ucalsa, böyütsə), ey sel, o sərvdən suyunu esirgəmə, kəsmə. Bütövlükdə beytin məzmunu budur ki, eşq yolunda aşıq mətinləşmişdir, o hər cür əzaba qatlaşmağa hazırdır.

Füzulinin poetik dilini səciyyəvləndirən xüsusiyyətlərdən biri də şairin üslubunda sözlərin və ya ifadələrin yüksək elastikliyə, mütə-hərriqliyə malik olmasıdır.

Göz yumub aləmdən, istərdim açam rüxsarına,
Canım aldın, göz yumub-açınca möhlət vermədin.

Xalq dilində *göz yumub-açınca* şəkildə sabitləşmiş ifadənin fel komponentlərini həm də ilkin mənada işlətməklə, şair özünün poetik üslubunu səciyyəvləndirən möcüzələrdən biri – bədii söz oyunu nümunəsini yaratmışdır.

Füzuli şerində bəzən feli frazemlər elleptikləşir – komponentlərdən biri, frazemin əsasən ad hissəsi ixtisar edilir:

Ol büt əbrusin qoyub, məhrabə döndərmən yüzüm,
Qoy məni, zahid, mana çox vermə, tanrıçün, əzab!

Sonuncu misradakı *qoy* feli xalq dilində "tərk etmək", "boşlaşmaq", "buraxmaq" mənasını ifadə edən oğdan "qoymaq" frazeminin ellipseptikləşmiş, ixtisar edilmiş variantıdır.

Xatırladaq ki, *əldən qoymaq* frazeminin *qomaq//qoymaq* formasına Azərbaycan xalq dilində və Azərbaycan klassik şerində, məsələn, Nəsimi və Vaqif şeirlərində təsadüf edilir.

Füzuli qəzəllərindən gətirdiyimiz həmin beytdə də *qoymaq* feli *əldən qoymaq* frazeminin ixtisarı olub, tərk et, burax, boşla, uzaqlaş fellərinin semantik qarşılığıdır. Beytin şərhini bunu bir daha nümayiş etdirir: o, gözəlin qaşını qoyub, üzümü məhrabə döndərməyəm, zahid, sən allah, mənə çox əzab vermə, məni rahat burax, məni tərk et, məndən uzaqlaş. Yaxud:

Gör sənə əfğanimi bihədə dərsə müddəi,
Ol sözə tutma qulaq, mən çəkdiyim əfqana tut!

Sonuncu misradakı *tutmaq* feli əslində *qulaq tut* frazeminin lakonik variantıdır.

Ayıldır ki, şair bu beytdə "Müddənin dediyi sözlərə qulaq tutmaq (eşitmə, dinləmə, qulaq asma), mən çəkdiyim əfqanlara qulaq tut (eşit, dinlə, qulaq as)" demək istəyir.

Füzuli qəzəllərində çox vaxt frazemin özünün izahedici sözü olur və bu sözü, demək olar ki, frazemdən ayırmaq mümkün olmur. Əks halda cümlədə üslubi naqışlıq yaranır:

Vəsl qədrin bilmədim hicran bəlası çəkmədən,
Zülməti-hicr etdi çox mübhəm işi rəvşən mana.
Yanacaqdır yenə eşq oduna varım bu gecə,
Həm vüsali vurur od canıma, həm hicranı.
Dəgil bihədə gər yağsa fələkdən başıma daşlar,
Binasın tişeyi-ahimlə viran etdiyimdəndir.

Qəzəllərdəki *bəla çəkmək*, *oduna yanmaq*, *başına daşlar yağmaq* kimi ifadələrin xalq dilindən alınmış mənaları şairin qələmində xüsusi vasitələrlə – izahedici leksemlərlə daha da konkretləşdirilir, fərdiləşdirilir, şairin nəzərdə tutduğu fərdi səciyyə daşıyan fikri, ideyası ilə əlaqələndirilir. Növbəti halda beytlərdəki *vəsl*, *hicran*, *vüsəl*, *fələk* sözləri izahedici vasitələrdir.

Füzuli şerində feli frazemlərin zəngin leksik-semantik variantları vardır:

1. Sinonim feli frazemlər: *kargər etmək//kar etmək* (təsir etmək), *ar etmək//ar qılmaq* (utanmaq), *dəm vurmaq//laf etmək* (danışmaq, demək, bəhs etmək), *məqam tutmaq//aram tutmaq* (yerləşmək, sığınmaq), *başına daşlar yığmaq//başına daşlar vurulmaq*, *qamət çəkmək//baş çəkmək* (böyümək, ucalmaq), *nəzər salmaq//göz dikmək* (görmək), *avaza gəlmək//ün vermək* (səs vermək), *damənin tutmaq//ətəgin tutmaq* (yalvarmaq) və s. və i.ə.

Bir qisim sinonim frazemlər mətni-üslubi səciyyə daşıyır.

Baxdıqca sənə qan saçılır didələrimdən,
Bağrım dəlinir navəki-müjganımı görgəç.

Qəzəldəki *qan saçılır* – gözlərimdən qan qığılcımları yayılır, *bağrım dəlinir* – ürəyim parçalanır mənalarını ifadə edən poetik

frazemlər şairin bədbin könlünün, onun daxili iztirablarının bütün təfərrüatı ilə açılmasında mühüm rol oynayır.

2. Antonim feli frazemlər: *nəzər salmaq* – (baxmaq) – *nəzər kəsmək* (baxmamaq), *dəm vurmaq* (söhbət etmək, danışmaq) – *nitiqi tutulmaq* (danışmamaq, danışa bilməmək) və s.

3. Omonim səciyyəli feli frazemlər nisbətən azlıq təşkil etsə də, təsadüf edilir:

Məhrəm olmaz rindlər bəzminə mey nuş etməyən,
Ey Füzuli, çək ayaq ol bəzmdən, ya çək ayaq.

Bu beytdə ümumtürk mənşəli "ayaq" sözünün omonim mənalarından ustalıqla istifadə edən Füzuli, sözlərin mənalarını ədəbi-bədii dilə cəlb etmiş, onların "ayaq" və "qədəh", "bədə" mənalarından yerli-yerində istifadə etməklə, Azərbaycan ədəbi dilinin poetik imkanlarının əhatə dairəsini genişləndirmişdir.

Ümumən Füzulinin şeir dilində feli frazemlərin komponentləri ya ixtisar edilir, ya da yerini dəyişir. Şairin sözləri müxtəlif məntiqi-fəlsəfi çalarlarla yükləmək məharəti ilə bağlı olaraq feli frazemlərdə çox vaxt fel komponenti əvvələ keçirilir. Belə hallarda misrada (və yaxud beytdə) məntiqi vurğu həmin felin üzərinə düşür; bununla da şair oxucusunun bütün diqqətini həmin felin üzərinə yönəldir. Beləliklə, adi emosional çalara malik ifadə iki qat yüklənir, şairin bədi məqsədinin ifadə vasitəsinə çevrilir:

Ey dil ki hicrə doymayıb, istərsən ol mahi.
Şükr et bu halo, yoxsa gələr bir bəla sana.

Xalq dilində (kiməsə) *bəla gəlmək//üz vermək* (bədbəxt hadisə) şəklində sabitləşmiş bu frazem şairin xüsusi məqsədi ilə bağlı olaraq *gələr bəla* (sana) şəklində işlənmiş və bu halda şair xüsusi emosional bir ifadəyə nail olmuşdur.

Və yaxud:

Zülfü kimi ayağın qoymaz öpüm nigarım,
Yoxdur onun yanında bir qılca etibarım.

Dilin sistemində "(kiminsə) yanında etibarını olmamaq" şəklində mövcud olan frazem, görüldüyü kimi, mətdə şairin poetik məha-

rəti ilə söz sırası sərbəstləşmiş, fel xüsusi vurğu obyektinə çevrilərək "yoxdur yanında etibarım" şəklini almış, bununla da, frazemini daşdığı mənə çalarlığı qüvvələndirilmiş, əlavə semantik mənə yükü ilə yükləndirilmiş, dolğunlaşdırılmışdır.

Qoyalım başı xumi-bədə ayağına, gəlin,
Tutmamaq olmaz onun hörmətini, bir uludur!

Xalq dilində hörmət etmək məzmunu ifadə edən "hörmətini tutmaq" frazemini, Füzuli dilində fel komponent ilk plana çəkil-məklə, *tutmamaq olmaz hörmətini* kimi işlənərək, xüsusi ekspres-siv məzmun kəsb etmişdir.

Füzuli dilində işlənmiş feli frazemlərin komponentləri semantik cəhətdən bu gün, əsasən sabitliyini saxlamışdır (buna yuxarıda kifa-yət qədər nümunələr verilir). Lakin elə nümunələr də vardır ki, onlar bu gün müvafiq dəyişikliyi uğrayaraq işlədilir. Tədqiqat göstərir ki, feli frazemini bəzən ad hissəsində, bəzən isə fel hissəsində dilin sonrakı inkişaf mərhələlərində müvafiq əvəzlənmələr baş vermişdir.

Füzulinin qəzəllərində tez-tez müşahidə edilən *ün vermək, qulaq tutmaq, tərək etmək, hörmətini tutmaq, daməni tutmaq* (dünya-nın), *viranə tutmaq, qənimət görmək* və s. tipli frazemlər bu gün ədəbi-bədii dildə, habelə xalq danışığı dilində əsasən *hay vermək* (səs vermək), (cavab vermək), *qulaq asmaq* (dinləmək), *tərək etmək, hörmətini saxlamaq, ətəyini/ətəyindən tutmaq, dünyanı* (əsasən dünya malını) *heçə saymaq/heç hesab etmək, qənimət bilmək* şəklində işlənməkdədir.

Füzulinin qəzəllərində feli frazemlər qrammatik cəhətdən əsa-sən sabitdir. Qəzəllərdə işlənmiş frazemini fel hissəsi ad hissəsini ismin hansı halında idarə edirsə, müasir dövrdə də bu hal əsasən, özünü saxlamaqdadır. Lakin bəzən müxtəliflik özünü göstərir; məsələn: müasir Azərbaycan dilində kömək istəmək, yalvarmaq, aman istəmək mənasını ifadə edən (kiminsə) "*ətəyindən tutmaq*" frazemində *tutmaq* feli *ətək* ismini çıxışlıq halda idarə edir. Füzuli-nin qəzəllərində isə *tutmaq* feli *ətək* isminin təsirlik halda olmasını tələb etmişdir.

Tutaram yarın qiyamətdə, həbibim, damənim,
Məstənsən qəflət şərabindən, bu gün möhlət sana!

Tutar olsam, nə əcəb, mey ətəyindən dörd sifət,
Eyləyibdir necə topraqı mey bu iksir tilə!

Füzulinin qəzəllərində feli frazemlərin komponentləri əsasən qoşa – yanaşı işlənir. Lakin şəriyyətlə əlaqədar olaraq vəzn və qafiyyə xatirinə, tez-tez sabit frazemini komponentləri bir-birindən uzaq düşür, komponentlər arasında müxtəlif sayda leksemələr daxil olur:

1. Komponentlərin arasına bir söz daxil edilir:

Verdi rəhlətdən xəbər muyi-səfidü ruyi-zərd,
Cöhreyi-gülgün ilə zülfi-pərişani unut.
Eşqdə sadıqlıq izhar etdi dağın göstərib,
Gəlibə derlərdi kazib qıldı ondan ar sübh!

Göründüyü kimi, *xəbər vermək, ar qılmaq* (utanmaq) frazemlə-rinin komponentləri arasına *rəhlət* (məcazi mənada ölüm) və *ondan* sözləri artırılmışdır.

2. Komponentlər arasına iki söz daxil olur; iki sözdən biri çox vaxt "ey" çağırış nidası və şəirin müraciət obyektini olan şəxs – isim və ya substantivləşmiş isimdən ibarət xitablar olur:

Aradan, ey şəm, çıx, bir guşə tut kim, bu gecə,
Bəzm bir xurşidi-təl'ətdən münəvvərdir mana!

Füzulini ayaqdan saldı, bari möhnəti-eşqin.
Nəçün tutmazsan, ey kafir, əlini bir müsəlmanın?

3. Komponentlər arasında üç və daha artıq söz daxil edilir:

Tutmaq dilər qapunda Füzuli məqam, leyk,
Bu sirri kimsəyə aç bilməz, nihan tutar!

Beylərdəki frazemlərin komponentləri arasına daxil olmuş sözlər izahedici, dəqiqləşdirici funksiya daşıyır və beytin aydınlığı, anlaşılıqlığı çox vaxt bu sözlərin sayından asılı olur.

Füzuli Azərbaycan ədəbiyyatının sirlər, möcüzələr dolu dahi şairlərdən biridir. Hələ çox nəsilər şəirin bədii yaradıcılığına müraciət edəcək və hər dəfə də bu tükənməz xəzinə tədqiqatçıni sevindirəcək, oxucusunu heyrətləndirəcəkdir.

Füzuli dilinin bəzi qrammatik xüsusiyyətləri. Morfoloji xüsusiyyətləri

Füzuli dilinin qrammatik quruluşu da Füzuli və ana dili məsələsinin həlli üçün əhəmiyyətlidir. Azərbaycan dilinin qrammatik quruluşunun əsasını təşkil edən isim və onun hal, kəmiyyət, mənsubiyyət, xəbərlək kimi dəyişmələrində və fellərin təsəriflənməsində özünü göstərir.

Füzulinin dilində ismin halları demək olar ki, müasir dilimizdə olduğu kimidir.

Kəmiyyət şəkilçisi *-lar, -lər* mənsubiyyət şəkilçisi hər üç şəxs üzrə müasir dildə eynilik təşkil edir.

Əsərlərinin dilindən məlum olur ki, Füzuli ana dilinin qrammatik quruluşu, ad dəyişməsi, fel təsəriflənməsinin bütün ifadə formaları ilə yaxından tanış imiş. O həm ədəbi dilə, həm danışq dilinə, dialekt və şivələrə yaxından bələd imiş, həm də şifahi ədəbiyyatın dilinin qrammatikasını dərinləndirilmiş. Ona görə də, ana dilində yazdığı əsərlərində əruz vəzninin tələblərinə uyğun gələn qrammatik formalarından istifadə edirdi.

İsim

Füzulinin dilində müasir dilimizdə eyni mənə növlərinə malik olub maddi varlıqların, mənəvi və mücərrəd anlayışların adlarını bildirir. Onun şeirlərində isimlər quruluşca sadə, düzəltmə və qismən mürəkkəbdir. Füzuli dilindəki düzəltmə isimlər sadə isimlərin kökünə aşağıdakı sözdüzəldici şəkilçilərin artırılması ilə yanaşmışdır. Füzuli daha çox *-lıq, -lik, -luq, -lük* şəkilçilərləndirən istifadə etmişdir.

Bizdə ikilik nişanı yoxdur,
Hər birinin özgə canı yoxdur.
Bu qanlılığa qılıbdır iqrar,
Mən eyləmişəm bunu giriftar.
Görün kim, dövləti-eşq ilə nə sultanlığım vardır.
Xəyali-sürəti-cananə xoş heyvanlığım vardır.
Vəhşilər ilə nədir bu birlik?
İnsan ilə xoş deyilmə dirlik?

-çu şəkilçisi ilə

Vər yolcu isən, oturma qatıl,
Əzm eylə, gözəl bir özgə mənzil.

-daş şəkilçisi ilə

Bir yarı bu dərdi eylədim faş,
Olmadı mənə bu yolda yoldaş.
Şöydahlığım oldu aləmə faş,
Nifət qılır oldu yarı yoldaş.

Bu misallardakı *-lıq, -lik; -çu* və *-daş* şəkilçili sözlər tam ana dili zəminindədir.

İsmin hallarını bildiren şəkilçilər Füzuli qəzəllərində daha çox işlək olub, daha çox müasir dilimizin hal şəkilçiləri ilə eynilik təşkil edir. Lakin bəzi hallarda ismin təsəriflik halı şəkilçisi *-ni, -ni* əvəzinə *-yi, -yi* işlənməsi müşahidə edilir.

Kimsə ki, özündən ola qafil,
Vər özgəyi bilməyə nə qabil...
Məcnun ilə Leyliyi qılıb yad,
Ərvahlarını eylədin şad.

Sifət

Keyfiyyət, rəng, xasiyyət bildiren sifətlər dilimizin bütün inkişaf dövrlərində geniş işlək olmuş əsas bir nitq hissəsi kimi öz əhəmiyyətini saxlamışdır. O sıradan, Füzulinin əsərlərində *ağ, gəra, göy, yaxşı, xərəb, bəxti qara, üzü qara və s.* adi sifətlərə yanaşı *yeyrək, tezrək, adaxlı, ağulu, ulu, qayğulu, dolu, yüklü, tükü* və s. sifətləri göstərmək olar. Bu misallardan aydın olur ki, sifətlərin əksəriyyəti müasir dilimizin lüğət tərkibində olduğu kimi qalmışdır.

Say

Füzulinin dilində müasir dilimizdə olduğu *bir, iki, yeddi və ikən, varı, öküs* kimi qeyri-müəyyən sayların işləndiyi müşahidə olunur. Bizcə, sadə və mürəkkəb sayların az işlənməsi Füzulinin öz əsərlərində fəlsəfi fikirlərin din və sənət ilə bağlı ədəbi-bədii dil nümunələrinin vəhdətini yarada bilməşidir.

Əvəzlik

Azərbaycan dilində olan əvəzlilər müasir dilimizdən az fərqlənir. Füzuli əsərlərində *mən*, *sən* əvəzliləri ifadə olunan obrazlarla bağlı daha geniş işlənmişdir.

Şəxs əvəzliyi. Qeyd olunmalıdır ki, Füzuli əsərlərində I şəxs *mən* əvəzliyi bir qayda olaraq *bən* variantında işlənmişdir.

Saldı ayaqdan qəmi-ələm bəni...

Sürdü Məcnun nəvbətin, indi bənəm rüsvayi-eşq...

Füzulinin dilində *bən* əvəzliyi ismin müxtəlif hallarında tez-tez işlənmişdir.

M.Kaşğari "Divani lüğət it-türk" əsərində *bən//mən* I şəxs əvəzliyinin variantlığı barədə belə yazmışdır: "Kəlmənin başında olan *m* hərflərini suvarlar və qıpçaqlar *b*-yə çevirirlər. Türklər "mən bardum", suvarlar, oğuzlar və qıpçaqlar "bən bardum deyirlər".

Füzulinin əsərlərində II şəxsin təkində *sən* əvəzliyi daha geniş işlənir. Müxtəlif bədi məqsədlərlə əvəzlilər kəmiyyətə və keyfiyyətə zəngindir. II şəxs *sən* əvəzliyi də tez-tez işlənir.

Sənsən məni mübtəlaya qəmxar,

Səndən özgə dəxi kimim var.

Mehriban derlər səni əğyara, lakin bən ona

Bavər etmək kim, sənə mehr eyləmək ayin degil.

Bu misallarda *mən* və *sən* əvəzlilərdən mətnin səciyyəsinə uyğun bir-biri ilə qarşılaşdırılır.

III şəxsin cəmini ifadə etmək üçün morfoloji üsuldan istifadə edilmişdir. Füzuli dilində *o* əvəzliyi *ol* formasında işlənmişdir.

Çıxmış ol şux bu gün tökinəyə qanın görünin...

Ol sər və ki, söyləməyə qalmadı məcalım...

Ol III şəxs əvəzliyi hallandıqda bitişdirici *n* ünsürü qəbul etməsi şəkildə işlənmişdir. *Onu*, *ona*, *onda*, *ondan* və s. kimi Füzuli dilində *ol* şəxs əvəzliyinin bu şəkildə işlənməsi, şübhəsiz ki, dövrün ədəbi dilinin tələbi olmuşdur.

Dilimizin tarixi inkişafı ilə bağlı *ol* şəxs əvəzliyinin *-lar* cəm şəkilçisi ilə işlənen *olar* variantı Füzuli dilində də işlək olmuşdur; yəni danışq dilində daha əvvəllər sabitləşən bu xüsusiyyət *o* dövrün şeir dilinə nüfuz etməyə başlamışdı.

Bular sifətin sözün deyəydi,

Olar qəmi-eşqiniz yeyəydi...

Dövrən oları müəzzəm etdi...

Ey Füzuli biz olar yatdıqca söhbət bəkləriz...

Qayıdış əvəzliyi. Qayıdış-şəxs mənası *öz* təyini əvəzliyinə mənsubiyyət şəkilçiləri əlavə etməklə ifadə olunur. Qayıdış-şəxs əvəzliyinin kök morfemi hüququnda ara-sıra *kəndü* sözündən istifadə edilsə də, *öz* əvəzliyi xalis ədəbi dil normativi olub, bütün mənbələrdə yüksək təzliyə malikdir. Şəxslərə görə şəkilləri: *özüm*, *özün*, *öz öztim*, *öz-özün*, *özü*, *özüniz*, *özləri* və s.

İşarə əvəzliləri atributiv-substantiv səciyyəli sözlər kimi müxtəlif cümlə üzvü vəziyyətini daşıyırlar. Ədəbi dildə ən çox nəzərə çarpan, fəaliyyətdə olan işarə əvəzlilərdən *ol//o*, *bu*, *oyla//öyla//ela*, *boyla//böyla//bela* sözlərini göstərmək olar. Paralellik sırasında birinci variantlar yazı norması idi; onlar bütün mənbələrdə geniş yer tutur. İkinci variantlar isə, yəqin ki, dövrün danışq dilinə aiddir, çünki nisbət etibarilə azlıq təşkil edirlər...

O gündən bərlü muni sevər oldum,

Təqrinüñ buyruğı *bela* olupdur...

İsmayıl neşün *bela* cyələr...

Vari *bela* eyləyəndə fəryad...

Nümunələrdə *bela* formasının məhdud sintaktik rol oynaması (zərflik) təsadüfi deyildir. "Leyli və Məcnun" poemasında *bela* əvəzliyinin danışqdan gələn ədat funksiyasına da rast gəlirik:

Bir yazılı nüsxə var məndə,

Billah, *bela* al onu gedəndə...

Ol və *bu* işarə əvəzliləri cəmlə şəxs əvəzliləri kimi hallanır: birincidə $o > a$, ikincidə isə $b > m'$ əvəzlənməsi baş verir (daha doğrusu, əvəzlik hallanmasının qədim fonetik təzahürləri təkrar olunur).

¹ Müasir dialekt və şivələrimizdə vəziyyət belədir [11, 188].

Eyni zamanda, qoşmalar və *-ca* şəkilçisi də həmin əvəzlənməyə səbəb olur; məsələn: muni, mündən, mununçun, munca, anca, anunçun, anuñ ilən və s.

Bəzən *ora* və *bura* əvəzlilik-zərflərinə təsadüf edilsə də, məkan mənasının yerlik və çıxışlıq hal vasitəsilə ifadəsi bütün mənəbələr üçün təbii; məsələn: bizdən əvvəl burada gələnlər qanı?, bir az müddət andə qaldı, bir imarət andə yapılı, anası ilən gəlini andə idilər, muni mündən çıxarub dişxarudə boynın ur və s.

Cox işlək olan *öylə/öylə* və *böylə/beylə* əvəzlilikləri ilə əşyanın əlamət və keyfiyyətinə, hal-vəziyyətinə işarə olunur. Bu əvəzliliklərin cümlədə morfoloji və sintaktik cəhətdən rolu (zərf, ədat, bağlayıcı vasitə və s.) böyükdür [11, 188-189; 20, 186]; məsələn: oləyiq, eylə sandılar kimi...; öylə ağzın təngdir kim..., ...yəni olubam öylə zəif, böylə zillətim yox idi, Degildi böylə..., öylə kim öncüm olur..., əyləyəm kim, yazıya salsın bu gündən böylə nurin afitab və i.ə.

Haqqında danışılan əvəzliliklərdən başqa, işarə məqsədi ilə bəzən *həmin*, *həman* (farsca), *-şol*, *şöylə*, *uş*, *uş bu*, *ha*, *ha böylə*, *ha bu* sözlərindən istifadə edilmişdir; məsələn: Uş peyki-səbani bəndə saldı; Çün ahimə verdim **uş bu** pəndi; Ey dil ki, edərdin ahü nalə... **ha** dövləti-vəslü zövqi-didar!; Mən böylə neçün zəbunü xarəm **ha** gəldim, əgər günahkarəm...; **Ha** böylə möhnət ilə keçsinmi ruzigarım? və s.

Qeyd edək ki, *uş* və *uş bu* əvəzlilikləri Xətayinin, *ha* və *ha böylə* isə Füzulinin fərdi dil üslubunun göstəriciləridir. Lakin birincilər əvvəlki dövr ədəbi dilinin qalığıdır (*şul/uş* əvəzlilikləri Nəsimi dilində işlənmişdir) və Xətayidə ənənəvi forma kimi müşahidə olunur (təsadüfi deyil ki, həmin əvəzliliklər əsasən "Dəhnamə" üçün səciyyəvidir; "Dəhnamə" isə həm xronoloji, həm də linqvistik baxımdan XVI əsr ədəbi dilinə əsli körpüdür). Beləliklə, əsrin əvvəlində, Xətayi dilində hələ də işarə əvəzliyi kimi işlənən *uş* Füzuli dilində artıq ədat funksiyası daşıyır; məsələn: Uş yazılı məndədir duası.

Füzuli dilindəki *ha* əvəzliyinin isə dialekt-danışıq nitqindən gəldiyini düşünmək olar. Nümunə gətirdiyimiz kontekstlər onun ədatlaşmağa olduğunu göstərir.

Müasir ədəbi dilimizə nisbətən *sual əvəzliliklərinin* kəmiyyətə sıxlığı diqqəti cəlb edir. Bunun səbəbi təkcə fonetik

çoxvariantlılıq deyil, dialekt-danışıq nitqi üçün səciyyəvi olan bəzi *sual əvəzliliklərinin* bədi dildə öz sinonimləri ilə paralel işlənməsi idi. Əsrin birinci yarısında başlayaraq, Xətayinin dilində müşahidə edilən aşağıdakı *sual əvəzlilikləri* normal şəkildə bütün mənəbələrdə işlənmişdir: *kim?*, *nə?*, *qanda?*, *xanda?*, *qandan?*, *xandan?*, *qanı?*, *xanı?*, *xaqan?*, *xansı?*, *necə?*, *nişə?*, *nəçük?* *nədən?*, *niyə?*, *neçün*.

Bunlardan əlavə, mənəbələrdə *sual məqsədi* ilə işlənən digər əvəzliliklər, yaxud əvəzlilik variantları mövcuddur. Məsələn, Nişatinin tərcümə dilində *neçə?*, *nərə?*, *neşün?*, *necəlik?*; Füzuli dilində isə: *qanğı?*, *qansı?*, *qaçan?*, *netə?* əvəzliliklərini göstərmək olar. Bütün bu *sual əvəzliliklərinin* sayını *kim* və *nə* sözlərinin hal paradigmasına aid şəkilləri və ikincinin qoşmalarla birlikdə yaranan mürəkkəb növləri hesabına artırmaq mümkündür.

Nisbi götürülsə, qeyd etdiyimiz əvəzliliklərdən yalnız *nərə?*, *necəlik?* və *netə?* dövrün ədəbi dili üçün qeyri-məqbuldur. Birincilər hərfi tərcümə ilə, sonuncu əsasən bədi-fərdi nitqlə şərtlənir.

Qədim Azərbaycan dilinin milli lüğət vahidlərindən olan *ha* sözünün kütləsi əsasında formalaşan *sual əvəzliliklərinin* başlanğıc samiti görə üçvariantlılıq (*x/h/u/q*) maraqlıdır. Xətayi dilində *x* samiti ilə başlanan variantlar üstünlük təşkil etdiyi halda, Füzulidə *q* səli variantlar dominantdır (bizcə, birincinin səbəbi Orta Asiya türk xalqlarının poeziyası ilə təməşlıq, ikincinin Nəsimi dövrü ədəbi dilinin davamlılığı idi). Nişatinin tərcümələrində isə hər üç variant vardır. Bu isə o deməkdir ki, o dövrün ümumxalq dilində həmin əvəzliliklər artıq *h* samiti ilə işlənmişdir:

Atañ səni hañgi məclisə aparəcək?..

Mənə deñiz kim atam hañdədür?..

Haqqında danışılan *sual əvəzliliklərinin* çoxu təkcə *sual* məqamında işlənmişdir; nisbətən məzmununu – tabeli mürəkkəb cümlələrdə bağlayıcı söz funksiyasını da ifadə edirlər. Həmin əvəzliliklərin bəzisi qeyri-müəyyən şəxs bildirməyə də xidmət edir.

Sual əvəzliliklərinin nisbi əvəzliliklərə çevrilməsi prosesi, yaqın ki, Azərbaycan dilinin əvvəlki dövrlərinə aiddir. Lakin bu prosesin XVI əsr yazı dilində geniş vüsət alması ədəbi dilin qrammatik (xüsusilə, sintaktik) quruluşunun təkamülünü göstərən mühüm amillərdəndir.

Canı **kim** cananı üçün sevsə, cananın sevər,

Nə versələr ona şakir, **nə** desələr ona şad,

Kimi görsən, sən öz dinində təklifi-nəməz eyle!
Qanda getsən, ey gözüm, su səp gübari-rahimə,
Qansı mülkü tutsa, dəyməz kimsəyə şüru şəri...

Nə sual əvəzliyi mənə xüsusiyyətləri ilə zəngindir. Təkcə Füzuli dilinə isnad etsək görürük ki, öz semantik qrupunda qalmaqla digər əvəzlilərin (necə? hansı? niyə? nədən?) mənalarını da daşıyır; eyni zamanda, morfoloji cəhətdən ismə məxsus bütün qrammatik kategoriya əlamətlərini qəbul edə bilər.

Qeyri-müəyyənlik, təyin və inkar əvəzlilikləri. Bu əvəzlik növlərinin bir sırada verilməsi onların müstəqilliyini inkar etmir; müasir dilimizdə olduğu kimi, "qeyri-müəyyənlik" bildirenlərdən bəzisinin sonrakılarla müstərek olduğunu göstərir.

Qeyri-müəyyənlik əvəzlilikləri əvəzlik kateqoriyasında geniş yer tutur. Onlar sadə, düzəltmə və mürəkkəb növlərə malikdir. İstər mənə, istərsə də vəzifəcə qeyri-müəyyənlik əvəzliliklərinin daxilində təbəqələşmə vardır. Onların çoxu canlı və cansız əşyanın qeyri-müəyyənliyini bildirdiyi halda, bəzisi qeyri-müəyyən əşyanın (subyekt və obyekt rolunda) inkarına xidmət edir və bəzisi də cümlədə təyinlik məqamında işlənir.

Qeyri-müəyyənlik əvəzlilikləri öz mənasına görə iki qrupa ayrılır:

1. Topluluq bildirenlər.
2. Təklilik, yaxud hissə (qism) bildirenlər.

Birinci qrupa *qamul/xamu, qamusi/xamusı, qamumuz, varı, varısı, neçələr, çoxlar, cümlə, cümləsi, kimsələr* əvəzlilikləri daxildir. Əlbəttə, həmin əvəzliliklərin işlənmə tezliyi eyni deyildir. Onların içərisində ən fəal bütün mənbələr üçün seçiyəvi olan, *qamu* əvəzliyidir ki, yerinə görə təyin əvəzliyi kimi çıxış edir (bu cəhəti onun sinonimi olan *varı* əvəzliyində də görürük).

a) Qeyri-müəyyənlik əvəzliyi kimi:

Xublar **qamu** solü sağa durmuş,
Məhlər **qamusu** ayağa durmuş...
Gəminin əhli **qamu** ölümü özlərinə müqərrər eylədük,
Yəni ki, **qamu** dəqayıq əhli,
Mən gəlinəcə **qamu** ayağa durar və s. Çıxsa saraydan bu cahan **varısın** dutar, anları götür və **varı** bazarda sat, hər nə yığılarsa, biş ya kəm, **Varın** sənə eyləyim müsəllem və s.

b) Təyin əvəzliyi kimi:

Cövləndə durur **qamu** pərilər; **Qamu** hünərlərə ustad gördüyün könlüm; **qamu** sufilər... ol mənizlə oturur və s. **varı** xəlaqlərdən

kimi sevərsən? Məhəmməd Mustafayı... **varı** kimsələrdən artuqraq sevərm ("Şühədanamə").

İkinci qrupa *kimsə/kimsənə, nə kim/kimi, hər kim, hər nə, filan, filanı, biri, birisi, hərə, haramız, hər kas, hər kimsə, heç kim, heç kimsə, heç hangısı* əvəzlilikləri aiddir.

Göstərilən sırada qeyri-müəyyən şəxsi bildiren *kimsə/kimsənə* əvəzliyi yazı dilində daha çox yayılmışdır. Bununla belə, ikinci variant dövrün dialekt-dənışıq nitqini təmsil edir (əsasən Xətayinin dilində və Nişəti tərcümələrində işlənmişdir). *Kimsə* əvəzliyi isə xalis ədəbi dil normasıdır; bütün mənbələr üçün eyni dərəcədə seçiyəvi olub, funksional baxımdan ikişəxəlidir: a) qeyri-müəyyən şəxs və b) inkar əvəzliyi.

a) Qeyri-müəyyən şəxs əvəzliyi kimi:

Cüz sayə qoman ki, **kimsə** yanə,
Çox acəb görünür ki, **kimsə kimsənün** oğlını zülm ilən öldürə...
"Şühədanamə"

Heç **kimsə kimsəsindən** xəbəri yoq...
Şeyx Səfi

Nə yanar **kimsə** mənə atəşi-dildən özgə,
Nə açar kimsə qapım badi-səbadan geyri
Füzuli

b) İnkə əvəzliyi kimi:

Azadsən və **kimsə** sənə saxləməyübdür
"Şühədanamə"

Kimsə bilməz, fūqərə sirri-dilin şah bilir...
Kimsədə rüxsarına taqəti-nəzzarə yoq.

XVI əsr ədəbi dilində *kim* əvəzliyinin və *neçə, çox* qeyri-müəyyən saylarının kütləsi əsasında formalaşan qeyri-müəyyənlik əvəzliliklərində mənsubiyyət əlaqəsinin şəkli cəhətdən tam sabitləşmədiyini hiss edilir.

Maraqlıdır ki, xalq şəri üslubuna meyil edən Xəzani dilində *kimi* əvəzliyinə rast gəlirik. Füzulidə isə eyni mənada *kim* əvəzliyi işlənmişdir:

Kim cəylər idi həqiqi-raz, Şeyxidənü Əhmədidən ağaz.

Kim söylər idi ögüb kəlamı...

Məna kim tənə cəylər, kim nəsihət əhli-ələmdən...

Topluluq bildirən qeyri-müəyyənlik əvəzlilərinə də vəziyyət belədir:

Neçələr dünyaya gəldi, neçələr dəxi gəlir...

Derlər ki, olur bu çarə səndən... **çoxları** murada yetirənsən...

Tədbirime çoxlar etdilər cəhd...

Vurdu ol kəsəyə **çoxlar**...

Füzuli

Sual əvəzliləri kimi qeyri-müəyyənlik əvəzliləri də (*hər kim, hər kimsə, hər nə*) həm ayrılıqda, həm də *ki* ədatı ilə birləşmələr (*kim ki, hər kim ki, hər nə ki, hər kimsə ki...*) yaradaraq tabeli mürəkkəb cümlələrdə bağlayıcı söz vəzifəsini ifadə edirlər.

Qeyri-müəyyənlik əvəzlilərinin tərkibində *heç* inkar ədatının fəal iştirakı ilə əmələ gələn mürəkkəb əvəzlilər, eyni zamanda, inkar əvəzlilərini təmsil edir.

Təyin əvəzliləri sırasında müştərək səciyyəli *qamu/xamu, varı* sözləri ilə yanaşı, *öz, hər, pütün//bitün* əvəzliləri çox işlənilir. *Öz və hər* təyin əvəzliləri ədəbi dil üçün norma sayıla bilər; çünki onlar bütün abidələrdə geniş yayılmışdır.

Öz yolunu görməz oldu eynim,

Fərzəndümi **öz** əlüm ilən qurban etmiş ola idüm...

Öz mərtəbəsində kəmil oldu...

Hər yadı özümə xiş görmən...

Hər kipiyyə bir xədəngi-xunriz,

Hər silah ki əgnümdədir anları götür...

Qamu sözü "bütün" mənasında sıx-sıx işləndiyindən (müqayisə et: el *qamu* əğyarım oldu yar üçün... *pütün//bitün* təyin əvəzliyi ancaq Nisatinin tərcümə dili üçün səciyyəvidir; məsələn: Yer bitün cəvahirün mədəni və kanidür və s.

Seyrək hallarda *filan, cümlə* əvəzlilərinə təsadüf edilir; bu əvəzlilər eşyanı qeyri-müəyyən şəkildə təyin edir; məsələn: Oldur oturur **filan** çəməndə, **Cümlə** ələmlər fəğanımdan tutuşub yanədir.

Fel

Fel ədəbi dilimizin bütün dövrlərində öz leksik-semantik vəsəti, qrammatik zənginliyi ilə diqqəti cəlb edən mühüm nitq hissəsidir. Təkcə felin inkişaf xüsusiyyətlərinə isnad edib, ədəbi dilin qrammatik quruluşunda baş verən kəmiyyət və keyfiyyət dəyişmələrinə dair qiymətli nəticələrə gəlmək mümkündür.

XVI əsr ədəbi dilimizin material bolluğu əsasında felin geniş məna tutumunu, qrammatik "xəritəsi"ni təfsilatı ilə çəkmək olar. Lakin fel haqqında çox yazılmışdır. Azərbaycan dili tarixçilərinin əsərlərində fel hər cəhətdən, – istər leksik-semantik və söz yaradıcılığı, istərsə də qrammatik-funksional və s. xüsusiyyətlərinin şərhində yaxşı öyrənilmiş nitq hissələrindəndir. Felə E.V.Sevortyanın və M.Rəhimovun sanballı əsərləri həsr olunmuşdur [27, 28;30]. Xatırladaq ki, bu və burada adı çəkilməyən digər qiymətli əsərlərdə felin tarixi vəziyyəti, rolu və inkişafı ilə əlaqədar aparılan müşahidələr, söylənməmiş fikirlər bir çox hallarda tarixi qrammatikanın yox, ədəbi dil tarixinin predmetinə uyğun gəlir. Bu səbəbdən də həmin əsərlərdəki konkret mülahizələr də, ümumiləşdirici doğru nəticələr də XVI əsr ədəbi dili üçün öz qüvvəsində qalır.

Deyilənləri nəzərə alaraq, feli dar çərçivədə – onun spesifik kateqoriyalarından olan şəkilləri, zamanları, həmçinin feli sifət və feli bağlama formaları dairəsində izah etməyi məqsəduyğun bilirik.

Felin şəkil, zaman və şəxsə görə dəyişməsi

Azərbaycan dili tarixinə dair tədqiqlərdə, XVI əsrin yazılı mənbələrindən sıx-sıx istifadə edilmişdir. Bizim məqsədimiz isə şəkil və zaman, qismən də şəxs kateqoriyasının vəziyyətini konkret tarixi bəçimə, yəni ancaq XVI əsrdə necə olduğunu aydınlaşdırmaq, ayrı-ayrı xüsusiyyətlərin ədəbi normativliyə münasibətini işıqlandırmaqdır; ona görə də burada təsviri baxımdan bəzi məsələlərdən sərf-nəzər edilməsi məqbul sayılmalıdır.

Əmr şəkli. Felin bu şəkli ədəbi dilimizin tarixi boyunca öz polisemantikliyi, formal (şəxs) əlamətlərinin rəngarəngliyi ilə seçilmişdir; "əmr şəkli yalnız qrammatik məzmununa görə deyil, müasir ədəbi dil normasına düşənə qədər keçirdiyi... təkmilləşmə xarakterinə görə də başqa şəkillərdən fərqlənir" [30, 6].

Məlumdur ki, felin şəxslərə görə təsəriflənməyən şəkli ola bilər; şəkil və şəxs kateqoriyaları həmişə qarşılıqlı əlaqədədir. Əmr

şəklinin də morfoloji reallığını, formal əlamətlərinin fərqi və semantik xüsusiyyətlərini aydın dərk etmək üçün onu şəxslər üzrə nəzərdən keçirmək lazımdır.

Əmr şəklinin I şəxs təkli felin hər hansı mənə növünə *-im, -ım, -üm, -um (-yim, -yım, -yüm, -yum)* və *-əyim, -ayım* şəkilçilərini əlavə etməklə ifadə olunur. İkinci sıra formalarının fəallığına baxmayaraq, ədəbi normativlik baxımından *-im...* və *-əyim, -ayım* şəkilçilərini fərqləndirmək çətindir. Çünki hər iki sıradan olan variantlar eyni dərəcədə əhatə olunur və mənaca bir-birinə tən gəlirlər; məsələn:

-im... şəkilçisinə aid:

Yalğız mən **ölüm**, əgər qıla qətl...

Bəs dəxi **nedim**, nəsihət eylə.

Ol qədar möhlət ver ki anlardan həlalığ istəyim və könülləri xoşnud eyləyim...

Söylə! Necə **olmayım** digərgun?

Onca gühər **eyləyim** rəvana.

Leyli deməyim ki, nəzəndir.

-ayım, -əyim şəkilçisinə aid:

Üzünə tapança **urayım** mən.

Gəl öyüd **verəyim**, öyüd alırsan...

Şamur bəgi ki atanın düşməni öldürəyim.

Sən qıl hünəri mən **alayım** ad,

Sən çək ələmi, mən **olayım** şad

Füzuli

Xüsusilə, Füzuli dili üçün səciyyəvi olan *-ayım, -əyim* şəkilçisinin təşəkkülündə şəxs sonluğu həlledici rol oynayır. Elə buna görə də *-a, -ə* formasının mənə dairəsi daralıb sabitləşdikcə, *-im* şəxs əlaməti nəhayət əmr şəklinin morfoloji göstəricisinə çevrilmiş, təcridən *-ayım, -əyim* şəkilçisini sıxışdırmışdır. XVI əsrin yazılı mənbələri də məhz bu rəqabəti və tarazlığı əks etdirir.

Əmr şəklinin I şəxs təkli *-ayım, -əyim* forması ilə də ifadə olunmuşdur. Vaxtilə "Kitabi-Dədə Qorqud" dili üçün tipik olan [9, 99-101] bu forma əsasən, Füzuli dilində müşahidə olunur.

Necə təqrir **ədəyim** vəsfini bir şahin kim...

Bilmən necə **verəyim** cəvabın?

Mən kim, **kəsəyim** dərəm sələmi,

Səndən **çəkəyim** bu intiqamı

Füzuli

-ayım, -əyim şəkilçisi məzmunca *-ayım, -əyim* şəkilçisindən fərqlənir. Tədqiqatçılar doğru olaraq həmin şəkilçinin funksionallıq cəhətdən sonralar zəiflədiyini qeyd etmişlər [20, 231-233; 30, 33].

I şəxsin cəmi *-alım, -əlım, -alım, -əlım; -aüz, -əüz* şəkilçiləri vasitəsilə ifadə olunur. *-alım...* şəkilçisi ədəbi dilin normal göstəricilərindəndir; məsələn: *varalım, alalım, qılalım, gedəlim, qayıdalım, tapalım, pak olalım, unudalım* və s.

-aüz, -əüz şəkilçisinə gəldikdə, deməliyə ki, o, "ədəbi dil" ilə "yazı dili" arasında bərabərlik işarəsini pozan formalardandır. Yəni həmin forma şəkil kateqoriyasının ədəbi norması sayıla bilməz. Halbuki *-z* formantlı I şəxs (cəm) şəxs sonluğu dövrün ədəbi dil normalarından idi. İran Azərbaycanının dialekt-şivə xüsusiyyəti daşdığına şübhə olmayan *-aüz, -əüz* şəkilçisinə ancaq Nişatının tərcümələrində təsadüf edilir; məsələn: *əgər atlanə bilə atlandı-rəüz və xidmətiqə götürərəüz; məlum edərəüz, keçərəüz*.

Mənbələrdə əmr şəklinin I şəxs cəmi bəzən *-alım...* formasının naqis variantı (*-alı, -əli*) ilə də ifadə olunmuşdur [30, 52-54]. Şübhəsiz, dövrün danışıq dilinə xas olan bu variant bədi dilə nüfuz etmiş, ədəbi dildə geniş yayılmamışdır.

Əmr şəklinin II şəxs təkli həm fel kökünün omoforu, həm də *-ğil, -gil* şəkilçisi ilə ifadə olunur. II şəxsin təkli istər ümumxalq dilində, istərsə də ədəbi dildə əmr məzmununu əks etdirən formasız (yəni əmr şəklinin əlamətini qəbul etmədən) tarixən çox işlək olmuşdur; ona görə də nümunə verməyə ehtiyac yoxdur.

-ğil, -gil şəkilçisi ədəbi-bədi dilimizin yaddaqalan morfoloji əlamətlərindən biridir. Sırf əmr şəklinin göstəricisi olub, II şəxsin təkini təmsil edən bu forma müxtəlif səciyyəli materiallarda kifayət qədər işlənmişdir; məsələn: *dağıtmağil, darman qılğil, sevgil, istağil, yegil, tutmağil, zalım... olmağil, tutğil, unutğil* və s. Bəzi hallarda *-gil* şəkilçisinin müasir dialektlərimizdə mühafizə edilmiş "şəxslı" variantına (*-gil+san>gilən*) rast gəlmək olur; məsələn: *baxgilən, döndərgilən, görgilən* [30, 63]. Bu variantın da o dövrkü danışıq dilinə aid olması şübhə doğurmur. Ümumiyyətlə, *-gil, yaxud -gilən* formasında əmr şəklinin şəkli əlamətsiz növü qədərki universallıq və təbəllik yoxdur. XVI əsr mənbələrində II şəxsin təkli üçün əmr şəklinin şəkli əlamətsiz növü qat-qat çox işlənmişdir.

Qeyd edək ki, *-ğil*, *-gil* forması ilə bəzən doğrudan da əmr məzmununun qətiyyət və təkidlilik çaları hiss edilir. Lakin eyni çalarları şəkilçisiz növdə də müşahidə etmək mümkündür; digər mənə xüsusiyyətlərinə görə də hər iki növ bir-birinə uyğundur.

Xatırladaq ki, *-ğil*, *-gil* forması XVI əsrin şeir dili üçün (nəsrə nisbətən) daha səciyyəvidir və onda, qədim ədəbi ənənəni yaşatmaq, dövrün ədəbi dilinə nə isə üslubi kolorit gətirmək xassəsi vardır.

Əmr şəklinin II şəxs tək analitik üsulla *-a*, *-ə* şəkilçisinə [89, 65; 33, 139] "gör" felini əlavə etməklə də ifadə olunur; "gör" felii öz məstəqim mənasından tamamilə təcrid olunub ədlatlaşır, lakin şəkli bəhətdən əmr şəklinin şəkilçisiz növünə uyğun gəlidiyi üçün öz qrammatik vəzifəsini (əmr) saxlayır. *-al/-ə* gör forması ilə çox vaxt yumşaq əmr məzmunu, xahiş, rica mənə çalarları əks etdirilir. Analitik üsulla formalaşan əmr şəkli məzmunca felin arzu şəklinə yaxınlaşır.

-al/-ə gör forması əmr şəklinin fel kökü ilə omoform olan növündən sonra ən çox yayılmış morfoloji göstəricidir; çünki həmin forma nəsr materiallarında *-ğil*, *-gil* şəkilçisini əsaslı şəkildə üstələyir:

Başın tob edə gör canan yolində...

Ey Xətayi, özünü xak edə gör pak oləsən,

Ani mənə yetürə gör...

Borclarımı edə gör ("Şühədanamə"), ya Əli mənə bunlardan saxlayə gör ("Şühədanamə"), anuñ qarşusından qaçə gör ("Şühədanamə"), mənüm suçumdən keçə gör ("Şühədanamə"), bu kitabı təsnif eyləyə gör (Şeyx Səfi), Dəf eyləyə gör ki, bir belədir (LM, 75), Ancaq ola gör mənimlə həmdəm (LM, 122) və s.

Əmr şəklinin II şəxs cəmi *-iñ*, *-iñ*, *-uñ*, *-üñ*, *-iñiz*, *-iñiz*, *-uñiz*, *-üñiz* formaları ilə ifadə olunur. Cəmlilik əlamətli variant nəsr üçün səciyyəvidirsə, birinciyə şeir dilində çox təsadüf edilir; məsələn: *açılın*, *yığılın*, *bilin*, *silin*, *ayilin*, *gəlüñ*, *yatduruñ*; *görüñiz*, *yetürüñiz*, *giriñiz*, *görüñiz*.

Hər iki variant yazı dili üçün norma olmuşdur. Amma *-in*, *-in*, *-un*, *-ün* şəkilçisinin fonetik yığıcamlığı və uzun hecaya çevrilə bilmək imkanı əruz vəznli şeir dili üçün əlverişli şərait yaratmışdır. Təsədüfi deyil ki, saitlərdən, yaxud felin inkarlıq şəkilçisindən sonra gələn birləşdirici y ünsüründən istifadə edilmir. Tək-tük y ünsürü mühafizə edilirsə, şəxs şəkilçisinin I hissəsi labüdəndə düşür:

Təsdiq, yaxud inkar fellərin əmr şəklinin II şəxs cəmində y ünsürünün iştirak etməməsi dövrün dialekt-danışıq nitqindən gəlirdi¹ və o zamanın bədii dilində demək olar ki, sabit şəkil almışdı. Aşağıdakı nümunələrdə II şəxs əlamətindən əvvəlki saitin uzanmasına şübhə yoxdur; məsələn: *söyləniz*, *söylün*, *qoymaq* *imam Hüseyin... su içsün*, *qorxuñız ol tañrıdan*, *amma köñləğiñizi yurtmaq*, *şümür nökarlarına dedi kim bu ədəbsizi ədəblən*, *sannın*, *dəməñ*, *incitmiş*, *bənzatmiş* və s.

Əmr şəklinin III şəxs tək, bəzən də cəmi *-sun*, *-sün* forması ilə ifadə edilir; çox vaxt isə şəxs cəmliyi *-lar*, *-lər* (daha doğrusu, *-sunlar*...) şəkilçisi ilə əksini tapır. Əmr şəklinin III şəxsədəki ifadə formaları şəkil və məzmunca müasir ədəbi dilimizə uyğundur; məsələn: Xətayi, nəzmi-əşarına yüz min *afərin gəlsün* (Xətayi), *Qul təkbəbir qılmasun*, sultana *gəlsün* yenlidən (Xətayi), bu işə *varsun* ("Şühədanamə"), gecədən bir dang *keçsün* ("Şühədanamə"), buyurayım kim evini *taləsünlər* ("Şühədanamə"), ötlü yeməgi taliblərə versünlər (Şeyx Səfi), bu əmələ *məşğul olsunlar* (Şeyx Səfi), Ey Füzuli, odlara yansın büsəti-səltənət! (F, I, 57), heç kim olmasın, ey şux, giriftar sana (F, I, 66) və s.

Əmr şəklinin III şəxs forması XVI əsr ədəbi dilinin norması xaricində qalan bir semantik xüsusiyyətə də malikdir: *-sun*... şəkilçisi *-sa*, *-sə* şəkilçisinin qarşılığı kimi şərt mənasını da daşıyır. Klassik şeir üslubunda (məsələn, Füzulidə) çətin müşahidə edilən, lakin, görünür, danışıq və hətta yazı dili üçün məqbul olmuş həmin xüsusiyyət Nişati tərcümələrində geniş inkişaf tapmışdır. Məsələn bu cəhətni prof. M.Rəhimov "Şühədanamə"dən verdiyi çoxlu nümunələr əsasında təsbit etdiyi üçün [33, 29] iki əlavə nümunə ilə kifayətlənirik: hər kim bu gün səndən yüzün *çevirsün* danlə hañğı göz ilən yüzünə baxsun ("Şühədanamə"), hər kim mənə bir fatihə ilə *ansun* əfv eyləyə tañrı suçların yovm-qiyam (Şeyx Səfi).

Əmr şəklinin buraya qədərki yığıcam sərhətdən aydın olur ki, felin bu şəkli sözün tam mənasında XVI əsr ədəbi dilinin təbiətini

¹ Lakin "Şühədanamə"də *-yınız* forması bir neçə dəfə işlənmişdir; demək, o dövrün ümumxalq dilində y ünsürünün olmadığını söyləmək olmaz.

əks etdirir. Yəni uyğun və müstəqil cəhətlərinə baxmayaraq, əmr şəkli öz morfoloji əlamətlərinə görə evvelki və sonrakı dövrlərdəki vəziyyətdən müəyyən qədər fərqlənir: XVI əsr ədəbi dilində *-il/-i gör*, *-al/-ə görgil* (II şəxs tək), *-aq*, *-ək* (I şəxs cəm) formaları işlənməmişdir [33, 74], lakin paradiqmatik olaraq bütün şəxslərin tək və cəminə aid konkret əlamətlər vardır. Həmin şəkilçilərin həm damaq, həm də dodaq ahəngini təmsil etməsinin əhəmiyyəti vardır.

Arzu şəkli. Bu şəklın ifadə formaları *-a*, *-ə*, *-ya*, *-yə* əlamətləridir. Arzu şəkli əsrin ədəbi dilində ən intensiv halda işlədilər, istifadə edilən formalardandır. Bu şəklın özü də, şəkilçiləri də semantik çalarlarla zəngindir.

Arzu şəklının şəxs şəkilçiləri əmr şəklının sonluqlarından az fərqlənir. Şəkil və şəxs göstəricilərinin birləşməsi belədir: I şəxs təkde *-am*, *-əm*; cəmdə *-auz*, *-üz*, II şəxs təkde *-asan*, *-əsan*; cəmdə *-asız*, *-əsiz*/*-asınız*, *-əsiniz*. III şəxs təkde şəxs sonluğu yoxdur; cəmdə *-a*, *-ə* formasına *-lar*, *-lər* şəkilçisi artırılır. Bir qayda olaraq, sətilə bitən fellərdən sonra birləşdirici *y* iştirak edir.

Demək lazımdır ki, *-auz*, *-üz* formasının əmr, yoxsa arzu şəklını ifadə etdiyi kontekstdə aydın olur.

Zahirən II şəxsin cəm forması (müasir danışıq dilimizdə də işlənməkdədir); dialekt-danışıq nitqinin təbiətini əks etdirir; əslində isə *-asız*, *-əsiz* forması şəkil kateqoriyası məhvərində dilimizin sistemini, qanunauyğunluğunu məntiqi cəhətdən düzgün əks etdirən ədəbi normadır; çünki *-sınız...* formasında mənşəcə tək və cəm əlamətləri vəhdət təşkil edir. Qrammatik məntiq isə ancaq II şəxsin cəmini bildirməyə xidmət edən həmin formanın I tərkib hissəsinə təkbir edir.

Arzu şəklının formaları vasitəsilə az və ya çox dərəcədə bütün digər fel şəkillərinin məzmunları ifadə olunsada, arzu-iltizam semantikasını normativ səciyyə daşıyır; məsələn:

İstər idim **qurtuləm** gəldikcə bir-bir güssədən.

İrəsən mənzilə oynaya-gülə... (Xətayi)

...qalx ki namaz çağıdır ta mən yüzümi qible saruyə götürəm və otururkən nəməzümü əda qiləm...

İstərəm ki, əvvəl kimsə kim quallaründən başın ögündə **oynadə** mən oləm...

Xəyalün budur ki nam ilə namusumi zəyə eyləyüb itürəsən,
Anəm Həcər gün mənə sənün ilən bilə **görməyə**

Canun nə qiyməti var kim sənə **fəda eyləməyüz...**

Munun sözlərinə **aldanmayasız...**

Hər yerdə ki **söhbət edəsiz...**

mənüm pərişanlığumdən... yad eyləyiniz

Olay kim andə həlak ola, muradı ol kim ani şeyx Zahidün yamacında **durğuzə**,

Beləlik ilən varasınız... andən sonrə xəlvətün eşiginə gələsiniz..

Sənə sormayeyi-tərəddüd vermişlər ki, müdam fədisiz cidal edəsən... namulayim sözlər eşidəsən.

Yəni ki, **xətə təvhühüm edə**,

Ol gül açılıb **təbəssüm edə**.

Derdim **olasan** mənüm pənəhim... (Füzuli)

XVI əsr ədəbi-bədii dilində arzu şəklının başqa fel şəkillərinin mənəsini daşımaları həqiqətdir; lakin bu çoxmənalılığın ilkin mənbəyi xalq dili, xalqın dialekt-danışıq nitqidir. Buna görə də həmin cəhət orijinal və tərcümə nəsrin, məktublarnın, xalq şeri üslubu, qismən də məsnəvi nümunələrinin dili (obrazların fərdi nitqi) üçün daha səciyyəvidir. Füzuli isə arzu şəklının mənə rəngarəngliyindən bütün əsərlərində sənətkarlıqla istifadə etmişdir. Məsələn, "hər kitabə kim ləbi-ləlin hədisin yazələr..." misrasında *-ə* forması xalis şərt şəklının göstəricisi yerindədir; yaxud aşağıdakı nümunələrdə sıra ilə əmr, vacib, xəbər şəkillərinin mənə və vəzifəsinin icrasını görə bilərik:

a) Daim olalım bir evdə həmrəz

Kim, **çıxmaya** dışra ondən avaz,

Tədbirin edə məgər ki, təsir...

Mən **aqili-vəqt olam**, sən azad

b) Vəqt oldu: **verəm** fənayə **təxtim**,

Qədr ilə **çəkəm** baqayə rəxtim,

Aləmdə sənə bu qaldı tədbir

Kim, Kəbəyə **iltəsən** əsirin (Füzuli).

c) Əhdində vəfa ola, sanırdım,

Bilməzdim **ola zəif** rayın...

Zahirdə mənimlə olasan yar,

Batində **tutasan** özgə dildar,

Bilməm bu qəfədə **nola** halim,

Ursa həcəri-mübarəkə baş,

yumşaya, ağər ola qara daş.

Şərt şəkli. Müasir ədəbi dilimizə müvafiq olaraq, şərt şəklinin qrammatik məzmun və forma etibarilə sabitliyi onu digər fel şəkillərindən fərqləndirir; "həтта demək olar ki, Azərbaycan dilini... türk və türkmən dillərindən də fərqləndirir" [33, 119].

Şərt şəkli *-sa, -sə* əlaməti ilə ifadə edilmişdir; şəxslərə görə formalaşması əmr və arzu şəkillərindəki kimidir. Lakin I şəxs cəmdə bəzən müasir ədəbi dilimizdə normalaşmış *-q, -k* əlamətinə təsadüf edilir; məsələn:

Şərtiz yolunda biz **qılsağ xəta** sən qıl kərəm.

Şübhəsiz, şərt şəklinin I şəxs cəmində həmin əlamət dövrün ədəbi dili üçün norma deyildi; amma artıq yazı dilində *-auz, -əuz* forması ilə *-q, -k* əlamətinin müvaziliyi başlamışdı. Xətayi dilində hər iki forma müşahidə olunur. *-q, -k* əlaməti məhdud dairədə işlənsə də (ümumiyyətlə, mənbələrdə şərt şəklinin I şəxs cəmini tələb edən kontekstual şəraitlə az rastlaşırıq), yazı dilinə ümumxalq seçiyəsi daşıyan forma kimi gəlirdi.

-sa, -sə formasının hansı zamana aidliyi, yəni işin şərti icrasının nə zaman olacağı baş cümlənin feli xəbəri vasitəsilə müəyyənleşir. Baş cümlənin xəbəri isə ən çox əmr, arzu, ya da xəbər şəkilli (indiki və gələcək zamanda) fellərdən ibarət olur. Şərt şəklinin keçmiş zamana aidliyi, istisnaq nəzərə alınmazsa, *idi* yarımçıq feli ilə formalaşan mürəkkəb növdə özünü göstərir.

Bir söz **desəm eylə itabi...**

Gər vücudim qəbr içində yüz min il **qalsə** müdəm,

Çıxmıya bu nari-eşqin üstüxanından mənim...

Sən anı **sevər olsən** ol sənə **sevər olacaq...**

Hər kim bizim müsibətimiz...

Anub **ağlasə** və yanındəki adəmi **ağlat sə...**

Anuñ gözü **ağlamasun...**

Abi-heyvan **qışəm, öldürmək olur** müşkül məni...

Ey səvr, sən qədəh **sunar olsan**, rəvan **ıçər,**

Olmasə dövrən sənəin rəyinlə, dövrən **olmasın,**

Neylərsən əgər atan **əşitsə?**

...möhlet **dilər olsaydı möhlet verürdük.**

Ac yeyər **olsaydı tox olur idi...**

Şərt şəkli əlamətinin indiki və müzərə gələcək zaman formalarından sonra gəlməsi (*-ırsa, -mazsa...*) dövrün yazı dili üçün təbii haldır; məsələn: ağlarsa, istərsə, bilməzsə, olursa; öldürürsə və qoyarsa ol bilir (Füzuli) və s.

İntensiv istemal nöqteyi-nəzərindən şərt şəkli əmr və arzu şəkillərindən geri qalır. Digər şəkillərdəki çoxmənalılıq şərt şəklində də görürük. Müxtəlif mənalı, məna çalarlarını, həmçinin başqa fel şəkillərinin məzmununu ehtiva edən şərt şəkli təmsalında XVI əsr ədəbi dilinin özündən əvvəlki ədəbi dildən və öz dövrünün ümumxalq dilindən necə qidalandığını təsəvvür etmək çətin deyildir. Məsələn, "Hər kim ki əsir olur bu damə, Səbr etsə gərək qəmi-müdəmə" (Füzuli) beytində *-sə+gərək* forması vaciblik məzmununu, "(könlüm) ...*göz yolundan qatır-qatır qan olub çıxsaydı kaş*" (Füzuli) misalında arzu mənasını, "*ol vəqtdə ki köñül xami qiyamət hövlündən ölürlə olunun köñlü ölmasə*" ("Şühədanəmə") cümləsində təkidli əmr mənasını ifadə edir (marafıqdır ki, "*ölür olə - ölmasə*") sxemində arzu şəklinin əlaməti şərt şəkli funksiyasını yerinə yetirir). Füzulinin aşağıdakı misralarında şərt şəkli məqsəd mənasını ifadə edir:

Çəmi kimi cismi oldu bimar:

Nə dordini **saxlasə** qararı,

Nə **şərhi-ğəm etsə**, gəmküsü...

Füzuli

Şərt şəkli *-andə, -əndə* şəkilçili feli bağlamanın məna qarşılığı kimi də çıxış edir; məsələn:

Sizdən **sorar olsa** ata halım,

...Söylən ki, "Fənyə verdi rəxtin",

Dilbərə, yüzünü **görsəm**, mahitəbəm dəram

Xətayi

XVI əsr mənbələrində şərt şəklinin rəvayət məzmunlu mürəkkəb növünə (*-sa/-sə+imış*) təsadüf edilmir.

Yuxarıdakı yığcam izahatdan aydın olur ki, şərt şəkli dövrün ədəbi dilini əvvəlki mərhələlərlə daha çox bağlayır. Şərt şəklinin əlaməti böyük üslubi potensiala malikdir; o, fel şəklinin morfoloji göstəricisi kimi diferensial xarakterdədir, amma müasir ədəbi dilimizlə müqayisədə məzmun cəhətdən kifayət qədər konkretləşməmişdir.

Vacib şəkli. Felin bu şəkli iki üsulla ifadə olunmuşdur:

1. Məsdər + gərək (yardımcı feli ad) + şəxs şəkilçiləri;

2. *-malı, -məli, -məli, -məli* + şəxs sonluqları.

Vacib şəklinin birinci üsulla formalaşan növü dövrün ədəbi dili üçün tamamilə norma səviyyəsindədir. Vacib şəklinin bu variantında fel formasının əsas təşkilədi vasitəsi "gərək" sözüdür. Ədəbi dilimizin tarixində XVIII əsrə qədər məhz vacib şəklinin təşəkkülündə fəal rol oynamış "gərək" sözünün daxili formasını gərəklilik, vaciblik mənası müəyyənləşdirir. Habelə *-maq// -mək + gərək* sxemində şəxs əlamətləri "gərək" sözünə ona görə asanlıqla birləşir ki, həmin yardımçı söz mənsəçə fəldən törəmişdir¹ (digər tərəfdən, məsələn şəxsə görə təsriflənməyən fel şəklidir). Lakin vacib şəklinin müasir ədəbi dilimizdəki vəziyyətindən fərqli olaraq, III şəxsin *-dir...* şəkilçisi ilə formalaşmaması bütün mənbələr üçün səciyyəvidir; eyni zamanda, *"-maq, -mək + gərək"* sxemi bəzən vaciblik məzmununu ifadə etmir və habelə feli xəbəri həmin sxem üzrə təşəkkül tapan (*-dir...* şəkilçisini qəbul etməyən) vacib şəkilli cümlələr heç də həmişə şəxslı olmur.

Anuñ bəndəsiyəm və buyruğunu can ilə qəbul etmək gərəkəm ("Şühədanamə"),

Ol qədər **savaş etmək gərək**sən ki canuñi təslim edəsən ("Şühədanamə"),

Əlbəttə **demək gərək**sən kim ani kim öldürdi ("Şühədanamə"),

Hər bir yanə bir xəlifə **göndərmək gərək**siniz (Şeyx Səfi),

Siz dəxi... **əməl etmək gərək**siz ("Şühədanamə"),

Dinməyən, dindirməyən **girmək gərək** öz küncinə (Xətayi),

Ateşi-əşqə düşən pərvanə tək **yanmağ gərək** (Xətayi),

Bivəfalıq **etməmək gərək idim**, canım, saña (Xətayi),

Yar vəslin istəyən **kasmək gərək** candan təmə" (Füzuli),

Eşq rəsmi aşiq **öyrənmək gərək** pərvanədən (Füzuli).

Bütün bu nümunələrdə *"-maq, -mək + gərək"* sxemi üzrə vacib şəklinin ayrı-ayrı şəxslərdə vəziyyəti əks olunmuşdur. Amma formal baxımdan III şəxsə aid sonuncu nümunələrə bənzəyən aşağıdakı misallarda konkret şəxs yoxdur; daha doğrusu, işin hansı şəxs tərəfindən icra olunacağı naməlum qalır. Bu səbəbdən də *"-maq, -mək + gərək"* forması (xüsusilə, "gərək" sözü) vaciblik mənasını daşıyan qrammatik vasitə kimi zəifləyir, daha çox, vaciblik-lazımlıq mənasını ifadə edir:

Şeyx Sənan tək məni zünnarə **göndərmək gərək** (Xətayi),

Hər kimin sevdası var seyrənə **göndərmək gərək** (Xətayi),

Çox oluban **uçmaq gərək**,

Ovalara **köçmək gərək** (Xətayi),

Bilmək gərək ki, hiç zəman...

Kərbəla şəhidlərinin vəqəsi kimi ruzgaruñ gözi görməyübdür ("Şühədanamə").

Faktlar göstərir ki, "gərək" sözü ta XVIII-XIX əsrlərə qədər ədəbi dilimizdə "gərəklilik" və çoxşaxəli qrammatik vasitələrdən olmuş, ancaq sonralar ərəb mənsəli "lazım" sözünün fəallaşması nəticəsində işlənmə dairəsi məhdudlaşmışdır. "Gərək" ləkəməsi XVI əsr mənbələrində predikativ söz, ədat və bağlayıcı vəzifəsində işlənilmişdir. Görünür, "gərək" sözünün əslən felle bağlılığı, predikativ funksiya daşması imkan yaradır ki, "Mənim yolunda qovğalar gərəkdir" (Xətayi), yaxud "Qız hər necə əla yərə talib, Əlbəttə **gərək** həyası gəlib" (Füzuli) tipli cümlələr (ikinci nümunədə baş cümlə) vaciblik mənası ifadə edən feli cümlələr kimi anlaşılsın (müqayisə et: *qovğalar gərəkdir* → *qovğalar olmalıdır, gərək... gəlib* → *gəlib olmalıdır*).

Məlumdur ki, müasir ədəbi dilimizdə "gərək" ədatı felin arzu şəklinin əvvəlində də gəlir; yəni "gərək + arzu şəkli" yenə də arzu şəklinin ədatla işlənmə növü hesab edilir [52, 202; 13, 178]. Lakin XVI əsr ədəbi dili üçün gərək *-a, -ə* tərkibini, prof. M.Rəhimovun şərh və təsbit etdiyi kimi [30, 211-212], vacib şəklinin analitik ifadə forması saymaq lazımdır. Bununla belə, vacib şəklinin analitik ifadəçisi kimi "gərək *-a, -ə*" tərkibinin I tərkibində iki cəhət nəzərə çarpır:

a) "Gərək" sözü ədat vəzifəsində arzu şəklinin əvvəlinə artırılıb, onunla birlikdə vaciblik məzmununu ifadə edir; məsələn: Gözdən **gərək olasan** nihan sən (Füzuli), Aşiq **gərək** olmayıb qərarı, **tövfi edə** müdam kuyi-yarı (Füzuli) və s.

b) "Gərək" sözü ədat yox, predikativ söz vəzifəsində çıxış edir. Bu halda, arzu şəklindən əvvəldə gələn "gərək" sözü söz-cümlə kimi işlənsə də, cümlənin arzu şəkilli xəbəri ilə qrammatik məna əlaqəsini itirmir; məsələn: İmdi, Səfiəddin, **gərək kim** bunda bir ev yarpurəsən (Şeyx Səfi), **Gərək kim** xəlayiqi doğru dinə... **çığırəsən** (Şeyx Səfi) və s.

Bələliklə, XVI əsr ədəbi dilində felin vacib şəkli normal vəziyyətdə analitik üsulla "gərək" sözünün həlledici iştirakı ilə (*-maq*,

-mək gərək... və gərək -a. -ə... tərkibləri vasitəsilə) ifadə edilmişdir.

Vacib şəklinin sintetik növü indiki vədədə dilimizə uyğundur: “-malı...+şəxs əlamətləri” ilə formalaşır. Bu növdə olan əsas fərqli xüsusiyyət şəxs şəkilçiləri ilə əlaqədardır. Belə ki, ədəbi dilin mötəbər mənbələrində (məsələn, Füzuli və Xətayi dilində) -malı şəkilçili vacib şəkli çox az işlənmiş, bəzi nümunələrdə isə felin bu şəkli şəxs kateqoriyası baxımından tam formalaşmamışdır. Təsadüfi deyil ki, S.Olğay Füzuli dilində vacib şəklinin -malı... formasına rast gəlmədiyini qeyd etmişdir [31, 43]. Tədqiqatçıların təqdim etdiyi “Mən getməli oldum indi xoş qal” misalındakı [20, 271; 31, 215] (bu, Füzuli dilində -malı formasına aid yeganə nümunədir) feli tərkibdə I tərəf feli sifət olaraq qalır.

Xatırladaq ki, vacib şəklinin morfoloji əlaməti olan -malı... mənşəçə feli sifət kateqoriyasından nəşət tapmışdır. Xalis qrammatik quruluşun inkişafı ilə əlaqədar olan bu keçidin izi XVI əsr mənbələrində aydın əks olunmuşdur. Məsələn, ana dilinin təbiətini gözəl bilən Qurbanlı: “Şişişirindir dilin, məməm yeməli, Sana Leyli, Əsli, Şirin deməli...” misralarında -məli şəkilçisinin omoform səciyyəsi (feli sifət – vacib şəkli) göz qarşısındadır. Şübhəsiz, -malı... şəkilçisinin funksional dəyişməsi birdən-birə baş verə bilməzdi; bunun üçün müəyyən müddət lazım gəlmiş, vacib şəklinin şəxs paradigması tam təşəkkül tapana qədər “getməli oldum”, “yeter bulmalı”, “etməməli idi”, “satmalı degül” kimi analitik fel formaları yaranmışdır. Ona görə də Xətayinin “Bulunca” rədifli qoşmasında “Dinləyib də bu mənanı yazmalı, hər kişi halınca quyu qazmalı...” misralarından birincisində vacib şəkli ümumi şəxslidirsə, ikincisində III şəxsə aiddir, amma -dir şəkilçisi ilə konkretləşməmişdir.

Xalq şeri üslubunun və tərcümə-nəsrin materiallarındakı nümunələr göstərir ki, -malı... şəkilçili vacib şəkli ədəbi dilə əvvəlcə ümumi şəxs, sonra III şəxs, nəhayət, digər şəxslər üzrə sabitləşmişdir.

Deyişmələrdən belə nəticə çıxarmaq olmaz ki, -malı... formali vacib şəkli ümumiyyətlə, XVI əsr Azərbaycan dilində şəxslərə görə müəyyənləşib konkretləşməmişdir. Çünki “Şühədanamə”də (tərcümə prosesi və danışığı dili normalarının tələbi ilə) -malı... formasının şəxs paradigması bütünlüklə müşahidə olunur. Həmin nümunələrin əksəriyyəti H.Mirzəzadə və M.Rəhimov tərəfindən

qeydə alındığı üçün I və II şəxsin cəminə aid misallarla kifayətlənirik; məsələn:

Gör yüz il kuyində can verməliyux hər dəm sanə (Xətayi)

Bunları xamu görməli və çəkməliüz,

Bir yol ögümüzdədir ki, nəçar gərəç gərəkməz bu yole getməliüz,

Dañlə siz çox ağlamalıuşuz.

Vacib şəklinin sintetik növünün “Şühədanamə”də geniş dairədə əks olunması yazı dilini o dövrün ədəbi dilindən morfoloji səviyyədə fərqləndirən faktlardan biridir.

Felin lazım şəklinin ifadə forması -ası, -əsi, -yası, -yəsi şəkilçisidir. Azərbaycan ədəbi dilində daha qədim zamanlardan fəaliyyət göstərmiş olan -ası formasına lazım şəklinin əlaməti kimi çox az rast gəlinir. Görünür, “kompleks məzmunlu” [20, 261] olmasa şəkil kateqoriyasının göstəricisi rəunda onun ədəbi inkişafını ləngitmişdir. Belə ki, -malı forması kimi -ası formasının da şəxs paradigması natamamdır. Mövcud nümunələr -ası şəkilçisini başlıca semantikasına görə xəbər şəklinin qəti gələcək zaman formasına yaxınlaşdırır; məsələn: *həq qatda şikayət edəsi mən, cəhan əhli öləsədir mədəd hey* (Xətayi), *“Mən deməzmidim ki, danla, ağılyasdır gülən”* (Füzuli).

Bacarıq şəkli. Türkölogiyada şərti olaraq fel şəkilləri sırasında xatırladılan bu fel şəkli XVI əsr ədəbi dilinin qrammatikasını müasir ədəbi dilimizə bağlamaq, dörd əsr ərzində sabit səviyyə nümayiş etdirmək mənasında maraqlıdır.

XVI əsr Azərbaycan ədəbi dili üçün də həmin şəkli formalaşdırılan ən normal qrammatik vasitə “bilmək” felidir; dövrün yazılarında, xüsusilə, Füzuli dilində arzu şəkli ilə “bilmək” felinin (təsriflənmiş halda) birikməsinə və bu yolla yeni qrammatik mənanın ifadə edildiyinə çox təsadüf olunur; məsələn: *Xansı katib yazı bildi... bu əməliü əhdəsindən necə çıxı bilürsən, elçiniü dili dutduli və Cəmaləddini andən çıxıara bildədi, tutı bilsəydim... od yandıra bilməyə bilirmi, qaldıra bilməz, açı bilməz, izhar edı bilməz, ala bilməz, görə bilmən özüümü... .. düşə bilmən ayağına, baxı bildədi, taniya bildədi və s.*

Bacarıq şəklinin inkarı müvazi olaraq morfoloji üsulla, -amə, -əmə şəkilçisi ilə ifadə edilir. Bu variantı bacarıq şəkli inkarının ümumxalq dili tipi adlandırmaq olar. Çünki göstərilən forma klassik

şeir üslubuna nisbətən xalq şeri və dini təbliği üslub nümunələrində çox geniş miqyas almışdır; məsələn: *biləməz, uçamaz, deyəməz, yüyəməz, odəməzəmi, götürməzəm, qalxaməz, oyanaməzəm, yeyəmədi, saxlayaməz idi, verəmədüük, açamaz, yenəməz, edəmən, bulamadım.*

Müasir dialekt və şivələrımızdə müşahidə olunan *-amma, -amma* [9, 195; 32, 59] (insensiv forma) əlamətinə XVI əsr mənbələrində təsadüf edilmir.

XVI əsr Azərbaycan ədəbi dilində felin davam şəkli də əks olunmuşdur; məsələn: Saqi-yi-baqi əlindən məst olub **icməkdəyüz** (Xətayi), Gəm yükün **çəkməkdəyiz** mən bir zəman, ol bir zəman (Füzuli), divarları gərdi-küdrət **tökməkdədir** (Füzuli), bəlalər dənizi mövc **urmadğadür** ("Şühədanəmə"), şəcərəyi-elmü ifran gün-gündən... fəvaid saçmaqdadır... nihali-fəzlü ehsan... tazə-tazə şüküflər **açmaqdadır** (Füzuli).

Xəbər şəkli. Felin bu şəkli təkcə zaman kateqoriyasının deyil, əvvəlki şəkillərdən fərqli olaraq, şəxs kateqoriyasının da dövrün ədəbi dilinə məxsus inkişaf səviyyəsini, sabit və fərqli xüsusiyyətlərini şərh etmək imkanı verir.

Keçmiş zaman. Şühdi keçmiş *-dı, -di, -du, -dü* forması ilə ifadə olunur. Bu keçmiş zaman növünün şəxsə görə təsrifi demək olar ki, müasir ədəbi dilimizdəkindən fərqlənir. Həmin zaman formasının şəxs (tək və cəm) əlamətləri ilə birləşməsinə diqqət edək; məsələn: I şəxs – *ayudım, bağışladım, gəldim, dedim, ovutdum, böyütdüm, tutdum, gördüm, düşdüm, uyudum, bildük, bağlandıq, pak olduq, birləşdik, gəldük, əfv qıldük, qaldıq, ayrıldıq, gəmin çəkdik.* II şəxs – *əgləndir, qorqmadır, ərlük göstərdür, Sən xoş gəldin, safa gətirdin; etdiriz, yerinə yetürdürüz;* III şəxs – *qaldı, Seyl oldı, daşdı..., çağırdı, bəzədi, döşədi, fəğan qopdı, qayıtdı, soruşdı, dökdi; gəlür gördilər, qoydılar, qurtuldılar, uğradılar, savaşağa durdılar, bildilər, dedilər və s.*

Nümunələrdən aydın olur ki, dövrün yazı dilində şühdi keçmiş zaman forması həm damaq, həm də dodaq ahənginə uyğun şəkildə işlənmişdir. Lakin I şəxsin cəminə və II şəxsin təkine aid bəzi nümunələrdəki *-du, -dü* variantını damaq ahənginin pozulması, yaxud ümumiyyətlə ahəng qanununun pozulması nəticəsi hesab etmək lazımdır. Çünki, öz növbəsində, III şəxsədə (tək və cəm) ancaq damaq ahənginə uyğun variant ədəbi normadır. Ona görə də şühdi keçmiş zaman əlamətindən bəhs edən prof. H.Mirzəzadənin

"Əski yazılarımızın dilində bir əlamət *-di* yazılmışdır" [20, 235] fikri ancaq III şəxsə aid edilə bilər.

Şühdi keçmiş öz şəxs təsrifinin mükəmməlliyi ilə diqqəti cəlb edir. Xüsusilə, I şəxs cəmdə *-q, -k* formasının tam sabitliyi ədəbi dilimizin tarixində birinci dövrdən ikinci dövrə keçid mərhələsini təyin edən və yaxınlaşdırma morfoloji sistem əlamətlərindədir.

Nəqli keçmiş zaman *-mış, -miş* və *-ub, -üb, -ib, -ib* formaları ilə ifadə olunur. Müasir ədəbi dilimizdə *-ib...* şəkilsinin funksiyası sabitləşdiyi halda, XVI əsr ədəbi dilində həmin forma nəqli keçmiş bütün dövrlərdə ardıcıl şəkildə ifadə etmiş *-mış...* əlaməti ilə tam rəqabətdə olmuşdur. Müşahidə göstərir ki, bu və ya digər formadan istifadə edilməsində üslub, janr və ədəbi növ maneələri olmamışdır; əksinə, öz fəallığına, işlənmə miqyasının böyüklüyünə görə hər iki forma dövrün ədəbi dilində norma səviyyəsində sayılmalıdır. Şəxs əlamətləri ilə (III şəxs) təmasda cüzi fərqlər belə, *-mış* və *-ib* şəkilsilərinin funksional tarazlığını poza bilmir. Nümunələrə baxaq:

I. *-mış* şəkilsinə aid:

a) I şəxs – *bışmişəm, görüşmüşəm, kümişəm, olmuşam, gəlmişəm, qoymuşam, götürmüşəm, çökdürmüşəm, yetmişəm, ayrılmışam; təslim olmuşuz, vermişüz, baş qoymuşuz, bilmişiz, tökmüşüz, almışız, qalmışız;*

b) II şəxs – *görmüşsən, nə işə gəlmişsən?, demişsən, bilmişsən;*

c) III şəxs – *saralmışdır, vermişdir, yanmışdır, dolmuşdur, bağlamışdır, yetmişdir, kor olmuş, minmiş, götürülmüş, Gördü ki, bir ovçu dam yığurmuşlar, tutmuşlar, yazmışlar*

II. *-ib* şəkilsinə aid:

a) I şəxs – *düşibmə əşqinə..., verübəm, asudə olmaıyubəm, eşidübəm, ögrənməıyubəm, yanubəm, götürübəm, məlum edibəm, zar olubam, göydürübüz, içürübüz, gəlübüz;*

b) II şəxs – *can olubsan, gəlubsən, qorxubsən, qocalayıubsən, xəyal eıylayıubsan, yemayıubsən, məst olubsan; gəlubsiniiz, geyibsiniz, görubsiniiz, yarmayıubsiniiz;*

c) III şəxs – *dutubdur, düşübdür, keçübdür, yaradubdur, qucaqlayıubdur, qoyubdur; durubdurlar, verübdürlər, çıxardubdurlar, olubdurlar.*

Bütün bu nümunələr dövrün yazı dilində nəqli keçmişin ifadə formaları kimi *-mış* və *-ib* şəkilsilərinin bərabər səviyyədə işlən-

diyini sübut edir. Lakin sırf şəkil kateqoriyası (xəbər şəkli) baxımından onların ədəbi dildəki mövqeyini və rolunu eyniləşdirmək olmaz. Müasir dilimizə uyğun olaraq, *-miş* şəkilçili nəqli keçmişin hekayət və rəvayət formaları geniş yayılmışdır; məsələn; *maqam etmişdi, demişdün, sarmış idi, gəlmiş idi, qalmış imiş, vermiş imişlər* və s.

-ib şəkilçisi ilə ifadə olunan nəqli keçmişin hekayət və rəvayət formalarına təsadüf edilmir.

-ib şəkilçisi nəqli keçmiş zamanın ifadə forması kimi yazı dilində "xalq ədəbi dili tipi"ni təmsil edir; hiss olunur ki, *-miş* şəkilçisinə nisbətən o, dialekt-danışıq nitqi üçün daha çox seçiciyəvidir. Təsadüfi deyil ki, Nişatinin tərcümə dilində onun şəxs təsrifi mükəmməldir.

Qeyd edək ki, nəqli keçmiş *-miş* forması ilə ifadə olunduqda III şəxsin təkli üçün xəbər şəkilçisindən imtina edilməsi tamamilə Füzulinin fərdi dil üslubuna məxsusdur. Bu xüsusiyyət şeir dili tələbləri ilə şərtlənmir, orijinal və tərcümə nəsr materiallarında da müşahidə olunur.

İndiki zaman *-ır, -ir, -ur, -ür* şəkilçiləri ilə ifadə olunur (saitlə bitən fel kökü ilə zaman şəkilçisi arasında birləşdirici *y* işlənir. Dövrün bütün yazılı mənbələrində həmin formanın sabitliyini, normativliyini sübut etməyə ehtiyac yoxdur. Amma XVI əsr ədəbi dilində felin indiki zamanının inkişaf səviyyəsinin təyin edən cəhət kimi *-ır...* formasının semantik xarakterini açmaq zəruridir.

Məlumdur ki, *-ır* şəkilçisinin mənə dairəsi genişdir. Müasir dilimizdə əsasən kontekstdən, üslubi şəraitdən asılı olaraq, həmin morfoloji əlamət fəlsəfi zamanın müxtəlif mərhələlərini ehtiva edə bilər – nitq sahibinin danışdığı vaxtdan əvvəl, yaxud sonra, həmçinin qeyri-müəyyən və ümumi zaman daxilində icra olunan işi də bildirir.

XVI əsr ədəbi dilində indiki zaman və onun şəkli əlamətinin semantik məzmununda iki mənə çaları diqqəti xüsusilə cəlb edir:

- qeyri-qəti gələcək zaman;
- qeyri-müəyyən zaman.

Məsələyə kəmiyyət baxımından yanaşsaq, deyə bilirik ki, *-ır* forması sırf indiki zamanı əks etdirdiyi qədər, mütenasib olaraq, yuxarıdakı zaman mənalərini də daşıyır. Məsələn, qeyri-qəti gələcək zamanı bildirərkən – "*Ey mah, nəgəh olur atan-anan agah...*" (Füzuli), *Füzuli, küfr olurmu gər desəm yoxdur müsəlman-*

lıq (Füzuli), *El ağzın tutmaq olmaz, qorxuram, ey gül, sana derlər* (Füzuli), *Əgər mən bunları şəhriñ içinə aparam əvəm-ün-nas qouğa eyləyüb ölümdən alurlar* ("Şühədanamə"), *Mən əlbəttə sizi öldürürəm* ("Şühədanamə"), *Bilməzəm ki, danğa öhdəsindən necə çıxə bilürsən* ("Şühədanamə") və s.

Qeyri-müəyyən zaman mənasında – *Canə, gəmində gözlerimə su gəlür-gedir* (Xətayi), *Bilmən ki yar cövrü cəfa kimdən oğrənür* (Xətayi), *Xətə qullər qılır, sultan bağışlar* (Xətayi); *Qorxuñız ol tañridən ki gecə aparur və gündüz götürür və öldürür və dirildürür* ("Şühədanamə"); *Məhvəşlər qılırıl min cəfa bir mübtəla gərgəc* (Füzuli), *Gözde gözib cizginir qətreyi-əşkim müdam* (Füzuli).

İndiki zaman vasitəsilə digər zamanların (müzare və qeyri-müəyyən) ifadə olunması felin inkar aspektində xüsusilə aydın nəzərə çarpır. İndiki zamanın, daha doğrusu, "indiki-gələcək zaman"ın [28, 230] inkarında isə *-maz, -məz, -man, -mən* şəkilçilərdən istifadə olunur ki, bunlar sırf "indiki zaman" göstəricisinin yoxluğunu, əriyib getdiyini nümayiş etdirir; çünki *-maz, -məz* forması inkarlıq şəkilçisi ilə müzərənin inkarında işlənən *-z* ünsürünün birləşməsi olduğu kimi, *-man, -mən* forması da ya ancaq I şəxsin üslubi-ənənəvi olaraq daşlaşıb-qalmış sonluğu, ya da inkarlıq şəkilçisi (*-ma, -mə*) ilə həmin sonluğun qalığının (*-n*) birləşməsidir [28, 231-232; 19; 20].

Beləliklə, mürəkkəb qrammatik morfem olan *-maz, -məz* indiki, qeyri-qəti gələcək və qeyri-müəyyən gələcək zaman mənalərini bütün şəxslərdə (tək və cəm) bir normativ kimi əks etdirir; eyni mənaləri daşıya bilən *-man, -mən* isə I şəxslə məhdudlaşır; məsələn: *Sad həzaran zülm edərən, dönməzəm, döndərməzəm* (Xətayi), *Var ikən dildə xəyalin özgə mehman istəmən* (Xətayi), *Firqətin çəkdim, nigara, şimdi yar olmazmısən?* (Xətayi), *Səndən dəxi özgə çarə bilmən* (Xətayi) *Dedim: habudur, görməzsini?* (Şeyx Səfi), *Nə yerlürsən kim, dilin bunlaruñ dilinə bənzəmən?* (Şeyx Səfi), *Tañridən qorxməzsən ki mənüm uğraşumə gəlürsən?* ("Şühədanamə"), *Qoyunlürüm ol avazdən otlaməzlər* ("Şühədanamə"), *Biləli onu, özüm bilməzəm Allah bilir...* *Gah bilməz bu girifarlığım, gah bilir* (Füzuli), *Tədbir ilə eşq zövq verməz* (Füzuli), *Hərgünküyə bənzəmən nişan* (Füzuli), *Əsiri-dami-eşqin olalı səndən vəfa görmən* (Füzuli), *Görə bilmən özümü, onda ki canan görürür* (Füzuli) və s.

Felin indiki zamanı müstəsna hallarda *-adur, -ədür, -adır, -ədür* forması ilə və *-man, -mən* şəkilçisinin nitq variantı (*-mam, -məm*) ilə də ifadə olunur; məsələn: *Cümlə aləmlər fəğanından tutuşub yanadır* (Xətayi), *Bilməm bu qəfəsdə nola halim* (Füzuli).

Bu formalardan birincisi "tarixi qrammatika" baxımından xüsusi maraq doğursa da, dövrün ədəbi dil norması deyildi və ədəbi dilimizin tarixində sonralar indiki zamanın morfoloji göstəricisi kimi möhkəmlənmişdir. Nəsimi dilində də işlənmiş və tarixən çox güman ki, dialektdən mənimsənilmiş həmin forma Xətayinin fərdi dil üslubunun əlamətlərindədir.

Gələcək zamanın növləri mənə xüsusiyyətlərinə və şəkli əlamətlərinə görə müasir ədəbi dilimizdəki vəziyyətinə yaxındır. Qəti gələcək zamanın şəkli əlaməti *-acaq, -əcək*, qeyri-qəti gələcəyininki *-ar, -ər, -r* formasıdır.

Ədəbi dilimizin tarixində XVI əsrdən başlayaraq *-acaq, -əcək* şəkilçisi qəti gələcək zamanı ifadə edən əsas forma olmuşdur [28, 240]. Bunun isə xüsusi əhəmiyyəti vardır. *-acaq, -əcək* formasının qəti gələcək zaman şəkilçisi kimi fəallaşması, universallıq kəsb etməsi ədəbi dilimizin tarixində yeni mərhələnin başlanmasını xəbər verir, eyni zamanda, osmanlı ədəbi dilinə rəğmən yeni morfoloji hadisə təsiri bağışlayırdı. Çünki XIV-XV əsr Azərbaycan və XVI əsr osmanlı ədəbi dilləri üçün qəti gələcək zamanda *-isər* forması səciyyəvi idi. Hətta Xətayi dilində (XVI əsrin I rübündə) *-acaq, -əcək* qəti gələcək zamanın ifadə forması deyildi; qəti gələcək məzmunu onun dilində *-ası, -əsi* şəkilçiləri ilə əks olunmuşdur.

Əsrin 30-40-cı illərində *-acaq, -əcək* şəkilçisi *-isər* və *-ası, -əsi* formalarını qəti şəkildə sıxışdırmışdır. H. Mirzəzadə və M. Rəhimovun Füzulidən, "Şühədanamə"dən təqdim etdiyi və bizim müşahidələrimizlə də təsdiq olunan onlarca nümunələr göstərir ki, *-acaq, -əcək* formasının XVI əsr ədəbi dili üçün normativliyini şübhə altına almaq qeyri-mümkündür. Həmin forma Füzuli dilində ancaq III şəxsə əlaqədarsa (*sınacaqdır, enəcəkdir, çıxacaqdır* və s.), Nəşatının törcümə dilində bütöv şəxs paradiqmasına malikdir; məsələn: I şəxs – *diri qalacağam, intiqam çəkəcəyəm, qoymyacağam, yetürəcəyəm, varacağam, səvəş eyləyəcəyəm, buldurəcəyəm*, II şəxs – *nə bəhanə edəcəksən?*, III şəxs

– *gələcəkdir, güləcəkdir, oləcəkdir // olacağıdır // oləcədir; talayəcəkdirlər, qəbul etməyəcəkdirlər, verəcəkdirlər*.

Qəti gələcək zamana nisbətən **qeyri-qəti gələcəyin** məşabibi həm forma, həm də məzmun cəhətindən genişdir. Dövrün yazı materiallarından aydın görünür ki, "gələcək zaman" məzmunu qeyri-qəti gələcək zaman formaları ilə daha böyük təzliklə ifadə olunmuşdur. Lakin gələcək zamanın birinci növdən fərqli olaraq, ikinci növünün formal əlamətləri (*-ar, -ər; -maz, -məz...*) hələlik semantik sabitlik kəsb etməmişlər. Eynilə indiki zaman formasına müvazi şəkildə qeyri-qəti gələcəyin formaları da həm qeyri-qəti gələcək, həm indiki, həm də qeyri-müəyyən zaman mənasını daşıya bilər. Həmin mənə çalarları isə cümlə-kontekst vasitəsilə fərqləndirilir. Bu cür semantik müstəzəklik və funksional uyğunluq belə bir fikir söyləmək imkanı yaradır ki, XVI əsr ədəbi dilində, əslində, indiki və qeyri-qəti gələcək zamanları yalnız dar və gen sait tərkibinə görə fərqlənən bir şəkilçi-morfem ifadə etmişdir. Bu fikir həmin zamanların təsdiqinə (*-ir, -ir, -ur, -ür, -ar, -ər* formalarına) aiddir.

Beləliklə, *-ar, -ər, -maz, -məz* formaları ilə ifadə olunan zaman mənalарını nümunələr vasitəsilə izləyək:

- Qeyri-müəyyən gələcəkdə – Çox sözünü bil mən edərlər (Xətayi), Kim muni oxıyər, yazar və dinlər həq lütf ilə yarlıgasun anı (Xətayi), Mən yetirərəm sözüüm yara (Xətayi), əgər müsəlman olursan bişəşün qəbul eylərəm ("Şühədanamə"), hər mürsüdi anı bir zikr təlqin edər (Şeyx Səfi), Ey Füzuli, mən dəxi aləmdə bir ad eylərəm (Füzuli), Deməzəm dəyməz mənə gəzmən xəyalı, ya dəyər; Dəymə qeydi çəkməzəm, aləmdə bir azadəyəm (Füzuli);
- İndiki zamanda (görüləcək işin icrası nitq momentinə təsadüf edir) – Dönər hökmi birlən bu leylü nəhər (Xətayi), Bilməzəm canımmıdır ya sövgü yarımındır gedir (Xətayi), Var ananə yaninə ki, fəraqıñdə ağlar ("Şühədanamə"), Bu qəddər yigit ilən... qaçməgə yüz urərsən ("Şühədanamə"), ey oğul, ...neşün görklü cəmalıñı atağa görürməzsən? ("Şühədanamə"), biz... sərgərdanüz və bilməüz kim hañgi taifə doğrudurlar (Şeyx Səfi), El indi məndən aldığı pəndi mana verər (Füzuli), Biz qəsd edəriz onun muradın; Ol düşməne bağlar etiqadın (Füzuli) və s.

c) Qeyri-müəyyən, yaxud ümumi zamanda – *Həftə-həftə, günbəgün ol ruzigar əldən gedər* (Xətayi), *Xublərürüñ dərdinə ancaq bu dili-şeyda düşər* (Xətayi), *Az olsa bir mətə, ona el çox bəna*

verər (Füzuli), *Gün çəkar yerdən göyə hər dəm gübari-rahini...* (Füzuli), *Qız daim ata evində qalmaz* (Füzuli) və s.

İradidə göstərdik ki, indiki və qeyri-qəti gələcək zamanların inkarı geniş yayılmış –*maz*, –*maz* ilə yanaşı –*man*, –*mən* forması ilə də ifadə olunmuşdur. Bundan əlavə, norma səviyyəsində olmasa da dövrün yazı dilində qeyri-qəti gələcək zamanın inkarında dialekt-dənışıq nitqindən gələn –*manəm*, –*mənəm* forması da işlənmişdir; məsələn: Müşk *iyləmənəm* üzü qaradır (Xətayi), **Qurtarmanəm** onu firqətimdən (Xətayi), *görmənəm*, *bulmənəm*, *keçmənəm*, *istəmənəm*, *qaçmənəm*.

Zamanlar Şəxslər		Keçmiş		İndiki		Gələcək	
		şühudi	nəqli	təsdiq	inkar	qəti	qeyri-qəti
I ŞƏXS	Tək	-m	-am, -əm (-ib, -mən)	-am, -əm -mən	-am, -əm mən/ma m	-am, -əm -əm	-am, -əm mən/-mam -manam, -mənəm
	Cəm	-k, -q	-iz, -iz, -uz, -üz	-iz, -iz, -uz, -üz	-iz, -iz, -uz, -üz	-uz, -üz	-iz, -iz, -uz, -üz
II ŞƏXS	Tək	-n	-sən, -san	-sən, -san	-sən, -san	-sən, -san	-sən, -san
	Cəm	-niz, -niz, -nuz, -nüz	-sınız, -sınız -sınız	-sınız, -sınız -sınız	-sınız, -sınız -sınız	təsədüf olun- madı	-sınız, -sınız
III ŞƏXS	Tək	---	-dur, -dür	---	---	-dur, -dür	---
	Cəm	-lar, -lər	-durlar, -dürlər	-lar, -lər	-lar, -lər	-durlar, -dürlər	-lar, -lər

Fel şəkillərinin, xüsusilə felin xəbər şəklinin şəxs paradigmatasını diqqətlə nəzərdən keçirdikdən sonra şəxs kateqoriyasının nəinki ədəbi dildəki səviyyəsini, hətta ümumxalq dilində tarixən necə formalaşdığını izah etmək mümkündür. Faktlardan aydın olur ki, şəxs əvəzliliklərindən şəxs sonluqlarının təcrid olunması prosesində ən çox "gecikən" əlamətlər I şəxsə əlaqədardır. I şəxsin təkində –*m*, –*am*, –*m* forması artıq norma olaraq möhkəmləndiyi halda –*man*, –*mən* şəkilçisi (hər üç zamanda) norma meyarı xaricində qalan əlamət

kimi hələlik yazı dilindən çıxmamışdır. Felin bütün şəkilləri üzrə I şəxsin cəmində –*z* ünsürünü norma saymaq lazımdır. Lakin vacib, şərt şəklində də müşahidə edilən –*k*, –*q* əlaməti bir morfoloji sektor üçün (şühudi keçmiş) norma olub, ədəbi perspektivə malik idi; xalis qrammatik təkamülün təzahürü olan bu əlamət XVI əsrdən başlayaraq, Azərbaycan ədəbi dilini morfoloji omonimlikdən (şəxs dolaşılıqlından) xilas edirdi; belə ki, –*k*, –*q* əvəzinə –*z* əlaməti işlənəydi, "biz" əvəzliyinin subyekt rolunda iştirak etmədiyi cümlələrdə həmin "sektor" da II şəxsin cəmi təsəvvürü yarana bilərdi.

Nəhayət, ədəbi dilimizin əvvəlki mərhələlərindən fərqli olaraq XVI əsrdə şəxs kateqoriyası öz əhatə dairəsinin genişliyi, yəni öz formal əlamətlərinin hamısının bütün fel şəkilləri və zamanlarında işlənməsi, fəallaşması baxımından müasir ədəbi dilimizə yaxınlaşdı. Ədəbi dilimizin tarixində yeni dövrə keçid ərəfində yazı dili üçün əlamətdar olan bu cəhəti fel zamanlarının şəxsə görə dəyişməsinə göstərən cədvəldən də müşahidə etmək mümkündür:

Feli sifət

Felin şəkil və zaman kateqoriyası şəkilçilərinin bir qismi funksionallıq cəhətdən dəyişkəndir; daha doğrusu, onlar həm də leksik-qrammatik səciyyə daşıyıb, feli sifətlərin formalaşmasına xidmət edirlər.

XVI əsr ədəbi dilindəki feli sifət şəkilçilərini öz fəallığına, işlənmə tezliyinə görə üç qrupa bölmək olar:

1. Bütün mənbələrdə norma səviyyəsində olub, çox işlənənlər –(y)an, –(y)ən; –miş, –miş; –dığı, –digi.
2. Norma səviyyəsində olub, universallıq baxımından əvvəlkilərdən geri qalanlar: –ar, –ər, –maz, –maz; –acaq, –acək.
3. Möhdud dairədə işlənənlər: –malı, –məli, –malu, –malü; –ası, –əsi; –ır, –ur.

Məlumdur ki, feli sifətin I qrup şəkilçilərindən ədəbi dilimizin bütün dövrlərində intensiv surətdə istifadə edilmişdir. Lakin Füzuli qələminə istinadən XVI əsr ədəbi dilində həmin formaların çevikliyi heyਰətedicidir. Füzuli, feli sifət kateqoriyasının ümumxalq dilindəki potensialını bütünlüklə ədəbi-bədii dilə gətirmiş, ona əsil milli keyfiyyət atılmışdır. Həmin şəkilçilərlə düzələn feli

sifətlərin və onların yaradığı tərkiblərin Füzuli dilindəki yüzlerce kontekstdə təyinlikdən əlavə, substantivləşib digər cümlə üzvü vəzifəsində çox tez-tez görünməsi klassik şeir üslubunda əzafət tərkiblərinə, ismi-fəil və ismi-məfullara, ərəb-fars mənşəli obrazlı ifadələrə qarşı ana dilinin güclü müqavimətini əks etdirirdi. Bu fikir başqa mənbələrin dilinə də aiddir. Amma həmin fəli sifət formalarından istifadə olunması heç bir mənbədə Füzuli dilindəki kimi fərdi üslub əlaməti deyildi və ardıcıl, şüurlu əməliyyat təsiri bağışlamırdı:

(-y)an, (-y)ən forması ilə – *Məhəbbətdən keçən haqdan da keçər!* (Xətayi), *Əvvəl-əzəl meyvə verən ağaclar (Xətayi)*, *Bu... uşaqları yetim qılan və övrətləri dul eyləyəndür* (“Şühədanamə”), *Ver bir insaf bu mehri yox olan mahlərə* (Füzuli), *Gözlərindən saçılan qatreyi-əşkim gühəri; Ləblərindən tökülən löləyi-şahvarə fəda* (Füzuli), *Qeys idi ona verən cavabı* (Füzuli) və s.

-miş, -miş forması ilə – *Bu yıxılmış könlümi abad qılsan vaxtdır* (Xətayi), *Qaşın üstə qurulmuş yayə bənzər (Xətayi)*, *Görmüş nişanələri və etmiş vəqifləri qamu hekayətlədi* (“Şühədanamə”), *qurulmuş əlləri işdən düşdü* (“Şühədanamə”), *tərləmiş rüxsar* (Füzuli), *dərd çəkmiş başım* (Füzuli), *tutulmuş könlüm* (Füzuli), *alınmış qul* (Füzuli), *avaza gəlmiş tar* (Füzuli), *odlara düşmüş mar* (Füzuli), *sınmış müjə* (Füzuli), *tanrı satmış dirmiş balalar* (Füzuli), *bü külmüş qaddım* (Füzuli).

-dığı, -digi forması ilə – *Məhəbbət dedikləri təcəlliyyat... Məhəbbət dediyin xaslar xasıdır* (Xətayi), *Yüzümi görsətdiyin eyni-inayətdir mana* (Xətayi), *Museyi-Kəlimün... cövrü cəfalar gördüğü və qati sözlər... eşitdiyi bitün ələmdə məşhurdur* (“Şühədanamə”), *Antlər müaviyanün öldüğü... şahzadəyə ərz etdilər* (“Şühədanamə”), *Hər kimsə məni yadduğum yer üçün bir məsləhət görərlər* (Şeyx Səfi), *Mərdüm deyib aldanma ki, içdikləri qandır* (Füzuli), *Çəkmə zəhmət, çək alın... kim degil sən bildiyin mən çəkdiyim bimarlıq* (Füzuli), *Yoxsa yarı görməyib, mən gördüyümdür bir xəyal?* (Füzuli) və i.ə.

Misallardan göründüyü kimi, müasir dilimizə uyğun olaraq, -dığı, -digi formalı fəli sifətlər nisbət şəkildələri ilə fərqlənirlər. -dığı, -digi şəkilçili fəli sifətlərin fəli adlar, substantivləşmiş məsdərlər kimi dərk olunması XVI əsrin yazı dilində xüsusi nəzərə çarpan

grammatik meyillərdən idi. Məsələn, belə bir fakt maraqlıdır: ilk məsnəvilərdə (“Dəhnamə”, “Bəngü Badə”) fəsilərin adları (bu, əslində, Şərq kitab ənənəsinin davamı və inkişafı, bədii üslubda “kataloqlaşdırma” təzahürü idi) farsca verilib, çox vaxt məsdər tərkibləri ilə ifadə edilirdi. “Leyli və Məcnun” poemasında isə azərbaycanca (!) səcli nəsrə verilən başlıqların təxminən yarısı – *dığı, -digi* formalı fəli sifətlərə bitir; bu, grammatik resursun dinamikasını göstərən konkret dəlillərdəndir.

Fəli sifətlərin II qrupdan olan növlərinə əsasən Füzuli dilində təsadüf olunur; məsələn: *Məna yanar od olur, özgəyə şəmi-məhfil* (Füzuli), *...Bizə artırma zəhmət, göz yaşarar tutiylərdən* (Füzuli), *Bu yarar nəsnələrin qədrini yaxşıca bilin* (Füzuli), *...məndə bitər yarə yox* (Füzuli), *halbilməz dilbəri-sahibcəməli neylərəm?* (Füzuli), *Bu xərab olacaq məkəndan keç!* (Füzuli).

Qeyd edək ki, -ar, -maz, -acaq şəkilçili bəzi fəli sifətlərin sifətlərə, daha sonra isə isimlərə doğru inkişafının məhz XVI əsrdən başladığı (yaxud sürətləndiyi) açıq hiss edilir (nümunələrdə “yanar” və “halbilməz” sözləri artıq sifət kimi dərk oluna bilər). Təsədüfi deyil ki, XVI əsr ədəbi dilində belə fəli sifətlər “olmaq” köməkçi felinin iştirakı ilə düzələn mürəkkəb fellərin ad komponenti kimi çıxış edir; məsələn: *görməz oldu* (Xətayi), *almaz oldum* (Xətayi), *uymaz oldu* (Xətayi), *eşitməz oldi* (Şeyx Səfi), *yazmaz oldu, qoymaz oldun* (Füzuli), *verəcək olsa* (Füzuli), *keçər oldu* (Füzuli), *əsər eylər olur* (Füzuli), *bulunmaz oldu* (Füzuli), *istər oldu* (Füzuli) və s. Həmin mürəkkəb fellər sırf bədii üslub, bədii nitq zəminində meydana çıxması, yazı dilində fikrin həm grammatik, həm də lüğəvi cəhətdən yeni ifadə vəsitəsinə çevrilməsi. Füzuli dilində həmin fellərdən şəkil kateqoriyası ilə əlaqədar semantik çalarların ifadə tərzini kimi istifadə olunurdu; məsələn: *“Gəldim, geri getmək olmaz oldu”* (Füzuli) misrasında hərəkətin qeyri-mümkünlüyü, *“Bu güclü yayı çəkər oldum...”* (Füzuli) cümləsindəki məcburiyyət, zərurət çaları bu yolla ifadə edilmişdir.

Qeyri-fəal fəli sifət formaları (-malt, -ası, -ır) aid nümunələr: *Deməli sözələri dili döndərdi insan tək; Deməməli sözə lal idi dili heyvan tək* (Şeyx Səfi), *Ey könl, fikr eylə, gör kim, qansızdır tutmalı pənd* (Füzuli), *Bu bir hekayətdir deməli və bir*

qissədür eşitməli ("Şühədanamə"), *yətəsi nəməzi çağı gəldi* ("Şühədanamə"), *...gəzir ayağım yoxdur* ("Şühədanamə"), *uyur fitnəni oyatdurmazəm* ("Şühədanamə"), *Oyla ağzın təngdir kim söyləşir saat sənə; Gərçi nazikdir, verir, əlbəttə, bir azar ləfz* (Füzuli).

-ar, -ər şəkilçisi kimi: *-ir* şəkilçili feli sifətlər də "olmaq" feli ilə birlikdə analitik forma yarada bilər; məsələn: *gündüz olur oldu pasıbanı* (Füzuli), *Nifrət qılır oldu yarı yoldaş* (Füzuli), *Tənha yürür oldu ol səmənbar* (Füzuli).

Feli bağlama

XVI əsrdə Azərbaycan ədəbi dilinin qrammatik cəhətdən inkişaf səviyyəsini büruzə verən zəngin bəhslərdən biri feli bağlama kateqoriyasıdır. Bu əsrin ədəbi dilində feli bağlama öz şəkli əlamətlərinin və məna xüsusiyyətlərinin rəngarəngliyi ilə, bədii nitqdə geniş üslubi imkanlar yaratmaq xassəsi ilə yeni inkişaf pilləsinə qədəm qoymuş, sonrakı dövrlərdə o qədər də dəyişməmişdir.

Morfoloji əlamətlərinin sayına, müxtəlif tərkiblər əmələ gətirmək xüsusiyyətinə və cümlədə əsas feli onun özüne aid qrammatik mənalara (zaman, hal-vəziyyət, tərz, səbəb və s.) mükəmməl izah etmək xarakterinə görə "XVI əsr feli bağlaması" ədəbi dilimizdə indiki vəziyyətindən geri qalmır; əvvəlki dövrləri (XIV-XV əsrlər) isə xeyli geridə qoyur. Maraqlıdır ki, feli bağlama şəkilçilərinin miqdar hesabına görə Azərbaycan ədəbi dili hələ o zaman digər türk ədəbi dillərindən ciddi surətdə fərqlənirdi. Məsələn, orfoqrafik-fonetik variantlar nəzərə alınmazsa, XVI əsr özbək ədəbi dilindəki 9 şəkilçi müqabilində [33, 127; 34, 167] Azərbaycan yazı dilində aşağıdakı feli bağlama formaları işlənmişdir: 1. *-ib*, *-ib*, *-ub*, *-üb* -*b*; 2. *-iban*, *-ibən*, *-uban*, *-übən*; *-übəni*; 3. *-andə*, *-əndə*; 4. *-dıqda*, *-dikdə*, *-duqda*, *-dükdə*; *-digimdə*, *-digində*; 5. *-dığmdan*, *-digimdən*, *-dığından*, *-digindən*; 6. *-dıqca*, *-dikca*, *-duqca*, *-dükcə*; *-dığınca*, *-digimcə*, *-dığınca*, *-digincə*; 7. *-ınca*, *-incə*, *-unca*, *-üncə*; 8. *-alı*, *-əli*; 9. *-madan*, *-madən*, *-madin*; 10. *-ğac*, *-gəc*, *-gəcin*; 11. *-ıcaq*, *-icək*; 12. *-araq*, *-ərək*; 13. *-a*, *-ə*; 14. *-ı*, *-yu*, *-yü*. 15. *-ikən*, *-kən*. Bütün saitlə bitən fel kökləri ilə saitlə başlayan şəkilçilər arasında birləşdirici *y* ünsürü işlənir.

Bu formalar içərisində yalnız *-a*, *-ə* və onun qapalı variantları *-yu*, *-yü* əsrin yazı dilində arxaizm təsiri bağışlayır. Digər formalar isə mənbələrdə təxminən eyni dərəcədə yayılmış, normal şəkildə işlənmişdir. Amma feli bağlama formalarının mənbələrdə "eyni dərəcədə yayıldığı"nu söylərkən onları işlənmə tezliyinə, fəallığına görə eyniləşdirmək fikrində deyilik (bu mənada *-ib...*, *-iban...* ən çox *-araq*, *-ərək* isə ən az işlənmiş formalardandır). Göstərilən şəkli əlamətlərin forma və məzmun aspektində müşahidə olunan bəzi xüsusiyyətlərini konkret misallarla ayənəşdirib izah etməklə kifayətlənirik.

-ib, *-ib*, *-ub*, *-üb*, *-b*. Ədəbi dilimizin tarixi boyunca normativliyinə şübhə olmayan bu formanın böyük sıxlığını illüstrativ materialla nümayiş etdirməyə ehtiyac yoxdur. Təkcə onu qeyd edək ki, əsrin yazı dilində dodaqlanan variantlar norma sayılmış, istisna təşkil edən naqis forma (*-b*) isə çox az işlənmişdir; ara-sıra Xətayi dilində və "Şühədanamə"də təsadüf edilən *-b* forması qıp-çaq-karlıq qrupu dilləri ilə qarşılıqlı əlaqənin təzahürlərindən biridir; məsələn: *dişlib*, *sarub*, *sıçrab*, *zarilik eyləb*.

XVI əsrin ədəbi-bədii dilində *-ib* şəkilçili feli bağlamının və ümumiyyətlə, digər feli bağlamaların qrammatik-üslubi vüsət alması Füzulinin adı ilə bağlıdır. Müşahidəmizə görə, Füzuli *-ib* şəkilçili feli bağlamının inkar aspektinə ilk dəfə geniş meydan açmışdır. Şair canlı xalq dilinin intonasiyasını, sifahi nitq sintaksindəki şərtiliyi rəhbər tutaraq, *-ib* şəkilçili feli bağlamaların cümlədəki təbii mövqeyinə (prepozision) sərbəstlik vermişdir. Füzulinin şeir dili üçün seçiyəvi olan bu cəhət cümlədə fikir dolaylılığı yaratmadığı kimi, feli bağlama kateqoriyasının mündəricəsinə də xələf gətirmir. Misalları müqayisə edək:

Canlar verir, sənin kimi canana yetmişəm, Gəməzən görünməyib gözə, qanlar içər müdam, Yoxsa yarı görməyib, mən gördüyümdür bir xəyal, Çıxdı həmməmdən o, pardeyi-çəşmim sarınıb, Ağlar oldu halıma, birəhm, cananın görüb.

-iban, *-ibən*, *-uban*, *-übən*, *-übəni*. İstər yazı dilindəki sıxlığına, istərsə də məna xüsusiyyətlərinə görə *-ib* formasından geri qalmayan birinci dörd variantı ilkin mənbə etibarilə ümumxalq dilinə ("xalq ədəbi dili tipi")nə, sonuncunu isə dövrün dialekt və şivələrinə aid etmək lazımdır. Sırf məzmun əsərlərin dili çərçivəsində *-iban...* forması məsnəvi dili və xalq şeri üslubu üçün daha

səciyyəvi idi; bu da onu göstərir ki, *-ib* şəkilçisi klassik şeir üslubu təmsalında artıq ədəbi dil normasına çevrildiyi vaxtda *-iban* hələ də ümumxalq dili səciyyəsi daşıyırdı; məsələn: *yastanban, anuban, yalvariban, gəlübəni, içibən, ötübən, gəlübəni, gəzübəni, deyibən, samban, sərpübən, sancıban, alıban* və s.

-andə, -əndə. Bu forma da məsnəvi dilində daha geniş yayılmışdır; həmin şəkilçi ilə formalaşan feli bağlamalar qeyri-müəyyən zamanı bildirir; məsələn: *gəzəndə, gül-gül qılanda* (Füzuli), *göz açanda; dərəndə, girəndə, eyləyəndə fəryad* (Füzuli) və s.

-dıqda, -dikdə, -duqda, -dükdə; -digində, -digimdə. Feli sifət (*-dıq...*) şəkilçisi ilə "məkan-zaman" halı şəkilçisinin birləşməsindən düzəlməmiş bu mürəkkəb feli bağlama forması dövrün yazı dilinə Füzuli qələmi ilə daxil olmuşdur. Həmin formada I şəxsin müəyyənliyi maraqlı morfoloji ştrix kimi diqqət cəlb edir. Lakin bu, feli bağlama kateqoriyasının şəxsə görə təsirlənməsi sayılmamalıdır. Dialekt əsası olduğuna şübhə edilməyən həmin xüsusiyyəti izah edərkən şəkilçi variantlarının görünüşü dolaylıqlıq törətməməlidir. Hər hansı feli bağlama formasının şəxs kateqoriyasına neytral olduğu məlumdur; yeni proseslə onun subyekti arasındakı əlaqə, yaxud feli bağlamadakı iş, hal və hərəkətin şəxslərə görə konkretləşməsi şəxs əvəzlilikləri vasitəsilə mümkün olur. Füzuli dilində də vəziyyət belədir. Yuxarıdakı variantlara gəldikdə isə, yalnız sonuncu fərqləndirilə bilər. Çünki *-digində* forması II şəxsə aid deyil və *-dıqda...* formasından fərqlənir: *Düşdükdə alından oldu gıryan ...yətədikdə zövqün, canə bənzətdim, aldıqda* və s. Müqayisə et: *Xanlar götürüldüyündə ol pir; Təqrib ilə dərdin etdi təqrib, [Xurşid] göydən yerə düşdügündə hər dəm, ...Bilməzdi zəmini asımandan; Göydən yerə endiyində baran...* və s.

-digimdə formasındakı *-im* əlamətini şəxs sonluğu hesab etməyə haqqımız yoxdur; çünki həmin əlamət "mübtədə ilə xəbər" in şəxsə görə uzlaşması təzahürü deyildir, feli bağlama forması təşəkkül tapana qədərki mərhələnin – hələlik *-də* şəkilçisini qəbul etməmiş feli sifətin (*-digim*) "qalıq"ıdır. Beləliklə, *-digimdə* formasındakı *-im* ünsürü yəne də mənsubiyyət əlaqəsini ifadə edir. Başqa sözlə, "gəldiyimdə" feli bağlaması "gəldiyim vaxt", "mən gələndə zamanda // mən gələndə" kimi anlaşılır; məsələn: *Dərgahına gəldiyimdə, ey hur; Sərmayə idi gözündəki nur; ...Kim, tutasan öldüyümdə yasım.*

Buraya qədər *-dıqda* və onun fonoloji variantlarında şəxs sonluğu təsiri bağışlayan *n* və *m* ünsürləri barədə verdiyimiz yığcam şərh *-dıq* formasının kütləsi əsasında təşəkkül tapmış digər formalara və onların variantlarına da aiddir.

-dığından (variantlarla). Həmin şəkilçi ilə işlənən feli bağlamalar səbəb mənası daşıyır. Bu formanın məzmununu Füzuli yaxşı əyanlaşdırmışdır: *əhli-hünər olduğu səbəbdən... Fəzl əhlina mail olduğundan ... Aşüfteyi-ruzigar qıldın.*

Aydındır ki, *-dıqda* və *-dığından* ayrı-ayrı formalardır (birincisi zaman, ikincisi səbəb mənasını ifadə edir), amma birinci kimi ikincisi də XVI əsr yazı dilində az işlənməmişdir; məsələn: *yalğuz qaldüğundan həsrət yeyər idi* ("Şühədanamə"), *anların ağladüğundan ağlaram* ("Şühədanamə"), *bu xəbəri eşitduğundan xürrəm olub sevindüm* ("Şühədanamə"), *amıq çox yalvardüğundan öz əli ilə silah anı geydirdi* ("Şühədanamə"), *malum etməduğundan fəidəsindən məhrum qalurlar* (Şeyx Səfi) və s.

"Feli sifət" bəhsində *-dıq...* şəkilçili feli sifətlərdə substantivləşmənin adi hal olduğu göstərilmişdir. Bu zaman çıxışlıq hal şəkilçisi qəbul etmiş feli sifət (*-dıqın+*) cümlənin vasitəli tamamlığı vəzifəsində olur; məsələn: *Gəm yox dilinin tutduğundan* (Xətayi), *müxaliflər dəxi neçəsi... işləduğundan peşiman olub...* *zarılığ düşdilər* ("Şühədanamə"). Məhz bu vəziyyətdə olan feli sifətlər feli bağlamalarla qarışdırılmamalıdır. Ancaq həqiqətdir ki, haqqında danışdığımız feli bağlama forması da eyni morfoloji xətlə əmələ gəlmişdir (fərq yalnız adverbial *-dan, -dən* şəkilçisinin mənasındadır). Görünür, buna görə də, feli sifətdən feli bağlamaya keçid anında Füzuli belə feli bağlamaları cümlənin xəbəri kimi işlətməyi məqsəd hesab etmişdir; məsələn: *Pərişan olduğun xəlqi pərişan etdiyimdəndir; Bu, heyran olduğundandır ki, heyran olduğun bilməz.*

-dıqca (variantlarla). Həmin şəkilçi "həm zaman, hal-vəziyyət [13, 194], həm də davamiyyət məzmununu ifadə edən feli bağlama əmələ gətirir. Göstərilən mənaları dövrün bütün yazılarında dönə-dönə müşahidə etmək mümkündür. Lakin bu forma Füzuli dilində fəallıqdan əlavə, daha böyük semantik zənginliyə malikdir. Mənaca müasir dilimizdən fərqlənməyən nümunələri kontekst xaricində təqdim etmək kifayətlənir; məsələn: *vardüğimcə, gəldikcə, ağladüğimcə, saçıldığca, yatdıqca, dirdikcə, tərpandikcə, getdikcə, ağladıqca, əyləndiğimcə, baxdıqimcə, döndükcə* və s.

Maraqlıdır ki, Füzuli qədim variantlardan (*-dığınca*, *-dığınca*) əlavə mənə çalarlarını (işin başlanğıcını, kəmiyyət və zaman həddüdü) əks etdirən feli bağlama forması kimi istifadə etmişdir; məsələn: *Dərdim sözə gəldiğınca artar*; *Oddur – yel ilə zəbanə dartar*; *Səfəyləyə bildiyincə əmval*; *Ya ver mənə mehnətimdə taqət*; *Ya taqətim olduğunca mehnət və s.*

-ınca (variantlarla). XVI əsr ədəbi dilində çox yayılmış bu formanın məzmun dairəsi müasir ədəbi dilimizdəkinə nisbətən genişdir. Həmin şəkildən bəhs edən tədqiqatçılar, adətən, onun “zaman və zaman miqdanı” [13, 194], “qısa zaman” [20, 289], “işin icra müddətini, yaxud icra anı bildirməsi”ni [20, 18] göstərmişlər. Tədqiq etdiyimiz dövrün mənbələrində həmin formanın semantik çalarları bunlardır:

a) Müəyyən, bəzən də qeyri-müəyyən zamanı bildirir; məsələn: *Gündüzün ta şam olunca istəmə hər su səni* (Xətayi), *Ola kim, sübh gəlinə gələ yarım bu gecə* (Füzuli), *Sənə bir söz deyincə keçdi ömrüm hesabətən lillah* (Füzuli);

b) Zamanın son həddini bildirir; məsələn: *Doxsan doqquz yerə çıxdı Bayəzid halına münasib yeri bulunca* (Xətayi), *Çəkməyincə çareyi-dərdimdə zəhmət bilmədin...* (Füzuli);

c) Zamanın son həddini şərt çaları ilə bildirir; belə feli bağlamalar mütləq inkar mənasında olur; məsələn: *Özündən keçməyincə, Birliyə yetməyincə, Əl ətəq tutmayınca, Sən dərviş olamazsan* (Xətayi), *Zühur olmaz cahən qarışmayınca* (Xətayi), *Müslimi buraya yetürməyincə səni qoymayacağam* (“Şühədanamə”), *Görməyincə hüsnünü inanə gəlməz aşiqin* (Füzuli), *Sədəf su almayınca əbri-nisandan gühər verməz* (Füzuli);

ç) Feli bağlama ilə əsas feldəki iş arasındakı qısa müddəti, bəzən də hətta anı bildirir; məsələn: *Bir zaman mundən keçincə əri gəldi* (“Şühədanamə”), *Həman muni deyincə minbərən endi* (“Şühədanamə”), *Ani görincə... fəğanə düşdilər* (Şeyx Səfi), *Göz yumunca əşki-gülünim tutar, dünyə üzün* (Füzuli), *Tifl onu görüncə, oldu xürrəm* (Füzuli);

d) Müqayisə (qarşıltıq-güzəşt çaları) bildirir; məsələn: *Dağihicran ilə yanmaqdan cigar qan olsa yey*; *Mülki-dil gəm mənzili olunca, vıran olsa yey* (Füzuli).

Misallardan göründüyü kimi, Füzuli dilində *-ınca* formasına məxsus semantik çalarların hamısı əks olunmuşdur. Bunu qeyd

etməkdən və *-ınca* formasının məzmunu ilə əlaqədar təfsilatə varmaqdan məqsəd odur ki, müasir Azərbaycan dilində feli bağlama forması kimi işlənən bəzi mürəkkəb şəkilçilərin (*-ma+miş*, *-ar+maz*, *-dan+sa*) XVI əsrin yazı dilində nə üçün işlənmədiyini aydınlaşdırın. Həmin formaların mənalı, birinci növbədə, *-ınca* şəkilçisi ilə ifadə edilmişdir.

-alt, *-əli*. İş və hərəkətin başladığı vaxtı, çıxış nöqtəsini bildirən bu şəkilçi də işlək formalar sırasına daxildir; məsələn: *gərəli, gedəli, keçəli, danuğ olalı, biləli, batalı* və s.

-madan, *-mədən*, *-mədin*. Dövrün yazı dilində fəal olan həmin formanın üçüncü variantı az işlənmişdir; onu qədim dövr ədəbi dilinin yazıdakı “qalıq”larından saymaq lazımdır.

Məlumdur ki, *-madan* forması inkar aspektinə aid olduğu üçün feli bağlamadakı iş, hal və hərəkəti neqativ şəkilə əks etdirir; yəni çox vaxt feli bağlamadakı iş (proses) başlanmamış, əsas feldəki iş artıq icra olunub bitir; məsələn: *Bir auctu götürdü kim içə... içmədin tökdü* (“Şühədanamə”), *Can bağışladı ləbin izhəri-göftar eyləyib*; *Vurmadan İsa ləbi canbaxşlıkdən dəm həməz* (Füzuli). Bununla belə, cümlədə “inkar cütlüyü” yarandıqda, yəni əsas fel də inkarda olduqda *-madan* formasının “neqativ” xarakteri aradan qalxır; cümlədən məntiqi iqrar hasil olur: feli bağlama da, əsas fel də təsdiq aspektində dərk edilir. Kökü ümumxalq danışığı dilində olan bu xüsusiyyəti ədəbi-bədii dilin səciyyəvi cəhətinə çevirən yazıçı Füzulidir. Onu da xatırladaq ki, məhz cümlədə feli bağlama ilə əsas felin inkar müvaziliyi olduqda *-madan* forması özündən əvvəlki bəzi inkar feli bağlama formalarının (*-madıqca*, *-mayınca*) və müasir dildəki (*-ma*)miş formasının sinonimi kimi çıxış edib, müxtəlif mənalar (zaman, hal-vəziyyət, şərt) ifadə edir; məsələn: *Görmədin bu dövləti, düşmən gözi kur olmadı* (Xətayi), *Sərvərlik istər isən, üstadlık şüar et*; *Kim düşmədən ayağə, çıxmadı başə hədə* (Füzuli), *Ayağın tozuna üz sürməyə verməz səbə rüxsət*, *Üzün yüz kərrə şəbnəm yumadan gülbərgi-sirabın* (Füzuli), *Mərdümün məhv etmədən olmaz xətdən didə şad*; *Bulmaq olmaz zövq xətlərdən, açılmadan savad* (Füzuli); *Vəsl qədrin bilmədim, hicran bəlası çəkmədən* (Füzuli), *...dəhrdən kam almaq olmaz olmadan girmən* (Füzuli) və s.

-ğac, *-gac*, *-gəcin*, *-ıcaq*, *-icək*. Fonetik və fono-morfoloji variantları olan *-ğac* forması ilə zaman mənalı (bəzən səbəb çaları

da olur) feli bağlamalar əmələ gəlir. Yuxarıdakı variantlardan yalnız Xətayi dilində işlənmiş "gəcin" forması xalis dialekt göstəricisidir. Digər variantlar isə, görünür, dövrün ümumxalq dilində paralel şəkildə işlənmişdir. "Kitabi-Dədə Qorqud"da -*cək*, -*gəc* və -*icək* formalarının varlığını doğru olaraq "müvazilik" kimi izah edən prof. Ə.Dəmirçizadə yazır: "-*cək* şəkilçisi, çox güman ki, -*gəc* şəkilçisindən təbdiil edilmişdir" [9, 112; 20, 294]. Əlbəttə, əksinə "güman" edilməlidir: -*cək* forması türk dillərində leksik və leksik-qrammatik şəkilçi morfem kimi çox qədim olduğu qədər də çox-mənəli və çoxplanlıdır; məsələn: *Neyləyim, görgəc yüzünü ixtiyar əldən gedər* (Xətayi), *Böylə əmr etmiş mana, yoxdan məni var eyləgəc* (Füzuli), *...giryən olur qılğac vətən yadın görüb* (Füzuli), *Ələ alır gəzicək ol güli-rəna ətəgin* (Füzuli). Həmçinin: *ulaşcaq, alıcaq, almaycaq* (Xətayi), *bilgəc* (Füzuli), *göydüricək* (Füzuli) və s.

-*araq*, -*ərək*. Az işlənmiş bu forma hal-vəziyyət məzmununu ifadə edir; -*ib*, -*iban* formalarının sinonimi olduğu üçün XVI əsr yazı dilində geniş yayılmışdır.

Hələ "Kitabi-Dədə Qorqud"da "qaçaraq", "gedərək", "səgirdərək" və s. feli bağlamaların işlənməsi, Xətayi və Füzuli dilində bu tipli nümunələrə təsadüf olunması göstərir ki, -*araq*, -*ərək* şəkilçisi orta əsrlərin ümumxalq Azərbaycan dilində kifayət qədər işlənmiş yazı dilinə də nüfuz etmişdir; məsələn: *Afaqıcahanda uraraq laf; Olur səfərin zi Qaf ta Qaf* (Xətayi), *Çəkərək ata oxun, rəhm edə biçərəsinə* (Füzuli); *Qaşın bəlasına düşdüm, fələk gəmin çəkərək...* (Füzuli).

Şübhəsiz, o fikir doğrudur ki, -*araq*, -*ərək* forması ancaq XX əsrdə sürətlə inkişaf etmiş və işlənmə tezliyinə görə -*ib* şəkilçisinə çatmışdır.

-*a*, -*ə*; -*i*, -*yu*, -*yü*. Bir-birindən açıq, yaxud qapalı sait tərkibinə görə fərqlənən bu formalarla hal-vəziyyət, tərz bildirən feli bağlamalar əmələ gəlmişdir.

-*a*, -*ə* formasının XVI əsr yazı dilindəki mövqeyi, qrammatik-funksional xarakteri ilə əlaqədar iki cəhəti qeyd etmək lazımdır:

1. -*a*, -*ə* şəkilçili feli bağlama həm təkliddə, həm də qoşalaşmış vəziyyətdə işlənir (birinci xüsusiyyət arxaikləşmişdir);

2. Belə feli bağlamaların həm təkliddə, həm də qoşalaşmış vəziyyətdə artıq zərfləşdiyi, yaxud zərfə keçid pilləsində olduğu

aydın hiss edilir. Məsələn olar ki, müasir ədəbi dilimizdə də vəziyyət belədir; məsələn: *Aşiq oldum, yansa gəldim* (Xətayi), *Ağ laçayı sərpe saldı dağlar* (Xətayi), *Mən həm dura-düşə yola düşdüm* (Xətayi), *Heyrət gözü ilə baxa qaldı* (Füzuli), *Gəh otura, gəh dura gedərdi* (Füzuli), *Özünü göz görə odlara salırmı aqıl?* (Füzuli); *Pişirə-pişirə söylə sözünü* (Xətayi), *Ol gülrüxcə dedi yanə-yanə* (Füzuli), *At sıçrəyə-sıçrəyə yügürür idi* ("Şühədanamə"), həmçinin: *dura-dura, varə-varə, söyləyə-söyləyə, çəkə-çəkə, ağlayə-ağlayə* və s.

Yuxarıda göstərilən "iki cəhət" -*i*, -*yu*, -*yü* formasına da aiddir. Fərq ondadır ki, həmin şəkilçi -*a*, -*ə* qədər intişar tapmamışdır; hələ o zaman arxaikləşdiyinə şübhə olmayan "dəyü" feli bağlaması istisna edilməklə, -*i*, -*yu*, -*yü* forması Füzuli dili üçün səsiciyyəvi deyil. Arxaizmlərə biganə olan Xətayi və Nişati dilində işi həmin formaya xeyli yer verilmişdir; məsələn: *Sordum bulara qamu Səbani; Uza dı cavab üçün zəbani*; (Xətayi), *Allahın adın yazı əvvəl; Söz xətmə salam buldu əkməl* (Xətayi); *Dostu dostdan seçi verin, dedilər* (Xətayi), *Həmzə xatunına baxub ağlayu gördi* ("Şühədanamə"), *Ağlayu-ağlayu peyğəmbər əleyhüssalam yanına gəldi* ("Şühədanamə"), *Yügürü-yügürü... gəldi* ("Şühədanamə"), *Gözləyü... yügürdüm* (Şeyx Səfi), *Qarşulayu bizi qucaqladılar* (Şeyx Səfi) və s.

-*kən*, -*ikən*. Bu forma ilə təşəkkül tapan feli bağlamalar da zaman, bəzən də hal-vəziyyət məzmununu daşıyır. -*kən*, -*ikən* forması zaman şəkilçiləri ilə birləşib (-*mişkən*, -*irkən*, -*arkən*) əsas feldəki işi zaman, yaxud hal-vəziyyət baxımından aydınlaşdırır; məsələn: *Bir igid ötər ikən imama yoluxdı* ("Şühədanamə"), *Mən səni çıxmamış ikən gördüm* ("Şühədanamə"), *Otururkən nəməzümü əda qıldım* ("Şühədanamə"); *Gəlirkən sürətəlin düşdü yüz yerdə şitabından* (Füzuli); *Basırkən bağrıma, düşdü gözümdən bağrımın qamı* (Füzuli), *Mən dururkən, dövləti-vəslin nə nisbat axarə* (Füzuli), *Payeyi-ihanətdə qalmışkən... dərəcəyi-etibarə yetmiş* (Füzuli) və s.

XVI əsr ədəbi dilində zərfin mənə və quruluşca bütün növlərinə təsadüf edilir. Ədəbi dil tariximizin bu mərhələsində zərf yazı dilinə həm quruluş, həm də mənəca formalaşmış vəziyyətdə daxil olduğu üçün (istisnalar da vardır) onu "sadə-düzəltmə" və "mürək-kəb-düzəltmə" kimi təsnif etmək həqiqətə uyğun deyildir [35]. Bu dövrdə zərfin quruluşca üç müstəqil növü qeyd edilməlidir: sadə, düzəltmə və mürəkəb.

Zərfin başqa nitq hissələrindən (adlar və fellər) təcrid olunması prosesi, həmin nitq hissələrinə münasibəti məsələsi bu kateqoriyanın indiki vəziyyətinə çox bənzəyir. Müasir dilimizdə olduğu kimi, hər bir əsas nitq hissəsinin xüsusiləşib zərflərin sırasına keçməsi üçün yeni semantik keyfiyyətlə yanaşı, onun hansı sintaktik mövqə tutması həlledici şərtdir. Başqa sözlə, həmin nitq hissəsi fələ aid olmalı, feli şərh etməlidir. Zərf, bütövlükdə, fəlin "xüsusi tipli xarakteristikası" sayıla bilər; lakin "əlamətin əlamətini" bildirən zərflər də yox deyil.

Bu mərhələdə zərfin, ümumi şəkildə, indiki vəziyyətindən fərqləndirilməli üç xüsusiyyətini qeyd edə bilərik:

1. İsim, sifət, say, əvəzlilik və feli bağlamalardan zərfə doğru inkişafın, təcrid olunma prosesinin qismən ləng getməsi (bu qrammatik-funksional dəyişmənin təcridliliyi artıq zərf kimi dərk olunan bəzi sözlərin qrammatik şəkildə qəbul etməsi, fonetik və morfoloji variantlara malik olması ilə əyaniləşir);

2. Zərfin özünəməxsus bəzi şəkildəliyinin ("zərfləşdirici" formalarının) müasir dildə arxaikləşməsi;

3. Zərf kateqoriyasının ləksik tərkibində ərəb və fars sözlərinin (bunların çoxu ancaq yazı dilinə məxsus idi) böyük yer tutması.

Həmin xüsusiyyətləri zərfin mənə növləri üzrə izləyərkən və nümunələrə diqqət yetirək.

Tərzi-hərəkət zərfi. Bu mənə növünün söz tutumu çox genişdir. Ərəb və fars mənşəli zərflərin əksəriyyəti bu növdə ehtiva olunmuşdur. Sadə tərzi-hərəkət zərflərinin çoxu sifətlə zərf arasında müstəqil seçiyə daşır. Belə sözlər mənəca sifət, qrammatik-funksional cəhətdən zərf adlandırmaq mümkündür.

Sadə tərzi-hərəkət zərfinə aid nümunələr: *yalınız/yalğız/yalğuz; ...atı sürdü qatı; yeri var tez; yaxşı gəldi, yaxşı nəzarətlikdə...; munda sayru və ağsaq yatmış idim; gerçək deyirsən,*

afğan edəlim sən ayru, mən ayru, yaman tutdu, mey içəlim şad, Bu gülşənə böylə dikdi şimşad, lal, müqarın, xali, asan, xürrəm, tənha və s.

Düzəltmə tərzi-hərəkət zərfi – *uyxusuz, ixtiyarsız, xəbərsiz, ansız, hünərsiz, mənsiz, sənsiz, ...qəmlı gedər, bildi ki, beləlik ilən ani tapaməz, yenlidən, yengidən, Gəlirkən sürət ilən düşdü yüz yerdə şitabindən, kamınca, müttəsil, naçar, səngsar, oluñız gəmxar, zarıncı, təcridlən və s.*

Mürəkəb tərzi-hərəkət zərfi – *başı yalın* ("Şühədanamə"), *özbaşım/özbaşına* (müqayisə et: *mənüm nə həddim var ki, səndan ilərü öz başımə munun adını qoyam* – "Şühədanamə"), *Öz başında* *həmişə seyri* (Füzuli), *başından ayağa // başdan-ayağa* (müqayisə et: *Başından ayağa candır əza* – Xətayi), *Başdan-ayağa nədir bu yamaq* (Füzuli), *başdan-baş, gün-gündən, gündən-günə, başı qoyı düşdi, ahasta-ahasta, yüzi qoyı düşdi, bir uğurda, tez-tez, yumşaq-yumşaq dedi ki...* (Füzuli), *yalın ayağ yügürdürürsüz* ("Şühədanamə"), *çin-çin, ökür-ökür, peyapey, əldən-ələ, ...yox yerə, göz görə, zar-zar, gıryan-gıryan, heyran-heyran, sərəsər, sərğərdən və s.*

Mürəkəb tərzi-hərəkət zərflərinin bəzində (paralellik işarəsi ilə verilənlərdə) "ləng inkişaf"ın əlaməti açıq müşahidə edilməkdədir. Çox təbii ki, "özbaşına" və "başdan-ayağa" kimi zərflərə nisbət şəkildəliyinin işlənməsi məhz Xətayi və Nişati dilində özünü göstərir. Halbuki Füzuli, göründüyü kimi, dilin müasir ədəbi səviyyəsində durur.

Bundan başqa, "başı qoyı" (başışağı), "yüzi qoyı" (üzüqoyulu) kimi zərflərin də yazı dilində hələlik öz "daimi şəkli"nə düşmədiyini hiss edilir.

Bu dövrün yazı dilində *-miş* formalı feli sifətlərdən təcrid olunmuş tərzi-hərəkət zərflərinə də təsadüf edilir. Lakin faktların azlığından düşünmək olar ki, *-miş* forması adverbiallıq funksiyasını axıradək yerinə yetirə bilməmiş, zərf əlaməti kimi "parlayıb sönməsi" ümumxalq danışığı dili nəzdində baş vermiş, beləliklə, ədəbi yazı normasına çevrilməmişdir. Müasir dildə də vəziyyət belədir (müqayisə et: "Özünü yorulmuş biləndə qonşunu ölmüş bil"), nümunələr: *Çün ani ölmüş və tuğünün başı qoyı gördülər qaçmağə yüz urdilər* ("Şühədanamə"), *Göz açdı, özünü gördü itmiş* (Füzuli), *Qəbr üstünə gördülər yıxılmış, Cananəyə can nisar qılmış* (Füzuli).

Zaman zərifi. Sadə zaman zərifi – *imdi, şimdİ, daŋla; gecə, gÜn-düz, İkindİ, dÜn, tez, gec, sonra, hƏmişə, müdam, peyvəstə, hənüz.*

Düzəltmə zaman zərifi – *gündüzün, şİmdİdən, dəmində, onda (müqayisə et: Məhşər günÜ görüm, derəm, ol sərvqaməti, Gər o nda hƏm görİnməsə, gəl gör qıyaməti), Sayavaş çoxdan Füzulİ xakİ-kuyın yaslanır (Füzulİ), daŋlasi, dÜnlər (müqayisə et: DÜnlər sənə dust hƏmnişindir – Füzulİ) və s.*

Nümunələrdən görüldüyü kimi, adverbiallaşdırıcı formalar (*-in, -da, -də; -dan, -dən; -lər, -si*) vasitəsilə hƏm zaman mƏnalı isim vƏ zərflərin özündən, hƏm də işarə əvəzliyi vƏ qeyri-müəyyən saydan yeni zərflər düzəlmişdir.

Mürəkkəb zaman zərfləri – *bir gün, ayda-yıldə bir, gecə-gündüz, soŋ uci, səbah ertə, gÜnbəgün, dÜnə gün, dÜn-gün/dÜnÜ gün, bu məhaldə, hƏm ol saat xitab gəldi ki..., Hər ləhzəvü hər zamanü hər dəm, bir neçə gün, yarİ gecələr, zaman-zaman, dəmadəm və s.*

Yer zərifi. Sadə yer zərifi – *yavuşa, İraq/İraqəll/İrax, qatında, uzax, dİşra/dİşrə/dİşxari/dəşrə, yaxın, qarşu, qarşuya, bəri, yuxarı, içəri, İləri, geri, aşağaya, qırağa və s.*

Düzəltmə yer zərifi – *arddə, ögüdə, üstünə, üstündə, yama-cında, arduncə, biləsincə, daşxarudə, altında, qanda, xandə, oradə, onda, anda, buradə, munda, içində, yamında, qatında, qarşında, tİşrədən, küncündə və s.*

Mürəkkəb yer zərifi. Yer zərfinin bu növünə aid nümunələr azdır; nümunələr cümlədə veririk: *Hər yan dedilər ki... (Füzulİ), Bir yanİyə getdi hər pəriyaş (Füzulİ), əynin dağı sol qoldə vaqe olmuş İdi (“Şühədanamə”), ciloi el yanə saldı kim anuŋ tuğı ayağdən salə piyadalar yolüstü aŋa bağlayub qoymədilər (“Şühədanamə”).*

Kəmiyyət zərifi. Sadə kəmiyyət zərifi – *Çox aradı, ...çəkməsin çox..., çox ağırsən, az görübsən eyi gün..., yanə, genə.*

Düzəltmə kəmiyyət zərifi. Bu növün təşəkkülündə əsas rolu *-cə* şəkilçisi oynayır; məsələn: *ançə, bunçə, zərrəcə, cüzvicə.* Tarixən *-dıqca, -ınca* kimi fəli bağlama formalarının sabitləşmə-sində vƏ adverbial *-ca* şəkilçisinin həlledici rolu məlumdur. Bu cəhətdən həmin şəkilçilərlə formalaşan bəzi fəli bağlamaların hƏlə o zaman kəmiyyət zərfləri sırasına keçməkdə olduğı diqqəti cəlb edir; məsələn: *İstər İdim qurtuləm gəldikə bir-bir gİssədən (Xətayi), Getdikə hİsmün eylə ziyadə nigarımın; Gəldikə*

dərdinə betər et mübtəla məni! (Füzulİ), Ey Yəhya, məkri-ğəzabani unuttuŋ ki; mərcümək aşı... doyunca yeyüb muraduncə yatduŋ (“Şühədanamə”).

Adverbiallaşdırıcı *-İ* şəkilçisi ilə qeyri-müəyyən saydan düzələn kəmiyyət zərfinin bir nümunəsinə Xətayidə təsadüf olunur; məsələn: *Min moşt uraram sənə mən əzi.*

Mürəkkəb kəmiyyət zərifi. İşin, hərəkatın konkret, yaxud qeyri-müəyyən həcmi, bəzən də zaman miqdarını (müddətini) bildirən belə zərflər saylarla numerativ sözlərin, hƏmçinin zaman mƏnalı isimlərin birgə işlənməsi, bəzən isə söz təkrarı yolu ilə əmələ gəlir; məsələn: *min gəz su verib (Füzulİ), bir saat oturub (“Şühədanamə”), hər gün də mənə keçərdi bir il (Xətayi), Çox ay rəfiqim İdi, çox il (Xətayi), gecədən bir parə keçdi (“Şühədanamə”), İstəmənm ki bir nəfəs sənədən ayrılıım (“Şühədanamə”), hər yeddi gündə bir qatla orucın açar İdi (Şeyx Səfi), gecədən İki dang keçdi (Şeyx Səfi), üç kərat belə eylədilər (“Şühədanamə”), çox-çox ağılaşdıq (“Şühədanamə”) və s.*

Fəli bağlamının təkrarı ilə düzələn mürəkkəb kəmiyyət zərfinə Füzulİ dilində təsadüf edilir; məsələn: *Dönə-dönə İmtahan etdim, budur adət sənə.*

Zərf də sifət kimi dərəcə əlamətlərinə görə dəyişir. Müxtəlif mƏnalı zərflər adİ dərəcədə işlənməkdən başqa, azaltma, müqayisə, çoxaltma, üstünlük vƏ sİddətləndirmə dərəcəsinin əlamətlərini qəbul edirlər. Bununla belə, dərəcə kateqoriyasının miqyası sifətdə olduğı qədər böyükdəyildir. Zərf dərəcələrinə aid nümunələr çox azdır.

Azaltma dərəcəsi – *Vay, əgər tezçik çuxib, sərpib ləçək, salsan niqab... (Füzulİ), həyatümdən azacıq qalupdur (“Şühədanamə”).*

Müqayisə dərəcəsi – *Çərx yayındən atıldı canıma tiriəcə! Leyl ondən tizrək dəprəndi müjganın sənin (Füzulİ), bu gecə gecrək evə gəldüŋ (“Şühədanamə”).* HƏmçinin *çoxrək, tezrək, aydınrək, acəbrək, tündrək* və s.

Çoxaltma dərəcəsi – *aricə, yaxşıcə baxdı, İmdicə, şİmdicə.*

Üstünlük dərəcəsi – ... Füzulinin *İkən* halı *pərişan* görünür.

Sİddətləndirmə dərəcəsi – *saxım-saxım İncular... çepçevrə-sində asılı (“Şühədanamə”), qalanı sapaşaq ol gəzədə... can apardılar (“Şühədanamə”), çipçipləq qaldılar (“Şühədanamə”).*

XVI əsr ədəbi dilində köməkçi nitq hissələrinin və leksik-qrammatik cəhətdən onlara yaxınlaşan sözlərin müfəssəl qruplaşması müasir türk (oğuz) dillərindəki vəziyyətə uyğundur: 1. Qoşma və köməkçi adlar; 2. Bağlayıcı və bağlayıcı sözlər; 3. Ədat və modal sözlər.

Qoşma

Müasir ədəbi dilimizdə işlənən qoşmaların əksəriyyətinə XVI əsrin yazı dilində də təsadüf edilir. Qoşma kateqoriyasına aid olan leksik-qrammatik vahidləri türkologiyada müəyyənləşdirilmiş müasir elmi-nəzəri prinsiplər əsasında müxtəlif şəkildə təsnif etmək olar. Yəni isim halları ilə işlənməsinə görə, əsas nitq hissələri ilə münasibətinə görə (sabit və qeyri-sabit), digər köməkçi nitq hissələrinə və şəkilçilərə münasibətinə görə, nəhayət, məna xüsusiyyətlərinə (semantik qruplarına) görə. Məlumdur ki, qoşmaların hər cür təsnifi, müasir dildə belə, şərtlikdən və istisnalardan azad deyildir. Ona görə də qoşmaların tarixi təsnifatında prof. H.Mirzəzadənin istiqamətini əsas tutaraq, məna qruplaşması üzrə bölgü aparmaqla [21, 299-323] kifayətlənirik. Səbəbi isə odur ki, yuxarıda xatırladılan prinsiplər içərisində XVI əsr ədəbi dilindəki qoşmalar möhz semantik cəhətdən qruplaşma baxımından daha sabit görünür və bu onları bir-birindən fərqləndirən əsas əlamətdir.

Şübhəsiz, hər məna qrupunda ("xalis" qoşmalarla (yəni ancaq qoşma vəzifəsində işlənənlərlə) ikili səciyyə daşıyan qoşmaları (yəni gah qoşma, gah əsas nitq hissəsi, eləcə də gah bağlayıcı, yaxud şəkilçi kimi çıxış edənləri), həmçinin köməkçi adları, hətta köməkçi adlardan qoşmaya doğru "hərəkət edən" sözləri fərqləndirmək çətin deyildir [37, 147-164].

Dövrün yazı dilində qoşma kateqoriyasının vəziyyəti, inkişaf səviyyəsi barədə tam təsvür yaratmaq üçün burada müxtəlif məna qruplarına aid müşahidə edilən nümunələrin əsas qismini versək də, yalnız spesifik xüsusiyyətləri ilə seçilən bəzi qoşmalar üzərində ayrıca dayanmağı məqsəduyğun bildik.

Zaman bildirənlər: *barlı//barı, ön, əvval, soñrə //soñ, iləri.*

"Bərlü" qoşması istisna olmaqla, qalan nümunələrin hamısı "funksional" səciyyə daşıyır; yəni müstəqil söz kimi öz lügəvi

mənalarnı itirməyib, yalnız sintaktik cəhətdən qoşma vəzifəsini icra edirlər. Həmin qoşmaların işlənmə tezliyi arasında böyük fərq vardır; demək olar ki, *ön, son, iləri* sözlərinin qoşma rolunda çıxış etməsi dövrün ədəbi dili üçün təbii deyildir. Nümunələr: *Sən gedəndən barlı, ol gündən barlı, ol dəmdən bəri, bizdən əvval, öləndən soñrə, andən soñ... və anlərdən soñrə, Ölməzdən ön ölmək gərək (Xətayi), məşəqqətdən iləri; Gövhərin yegdanasından iləri pərgar idim (Xətayi) və s.*

İstiqamət bildirənlər: *saru//sarı, doğri, yana, tərəf.*

Bu məna qrupuna daxil olan nümunələrdən də ancaq "doğri" sözü "xalis" qoşma sayıla bilər ki, yeqane nümunə kimi "Dəhname"də əks olunmuşdur: *Şahbaz o ɳa varandə doğri* [20, 302].

Görünür, təkcə qoşma kimi yox, mücərrəd isim kimi də "tərəf" sözünün sinonimi olan "saru" yazılı mənbələrdə geniş yayılmışdır. "Saru" qoşması təsirlik və yerlik hallardan başqa, bütün digər hallarla işlənir. Birinci iki hala qoşulmaması onun qoşmalığını sübut edərsə, o biri hallarla işlənməsi bu cəhətdən onun ədəbi dildə konkretləşmədiyini, hələ ilkin mənbəyindən – müstəqil sözdən kifayət qədər uzaqlaşmadığını göstərir; məsələn: *məkkə saru, gülşən sarı, sərv sarı, mənim sarı, dərgahə saru, məndən saru* və s.

Füzuli dilində rast gəlmədiyimiz "sarı" qoşmasının inkişaf yolu (müstəqil söz → köməkçi ad → qoşma) "Şühədanamə"də əks olunmuşdur. Aşağıdakı nümunələrdə təyini söz birləşməsinin ikinci tərəfi kimi "sarı" sözünün ancaq yönüklük hal şəkilçisi qəbul etməsi sonralar onun ismin bu halına qoşulacağına tarixi işarədir; məsələn: *hər sarıya, məşuqə sarıya, ol sarıya, Kufə sarusına, Məşriqiñ sarusina, Fərat çayınıñ sarusina* və s.

"Yana" qoşması bu dövrdə əsasən Füzuli dili üçün səciyyəvidir; məsələn: *Ol sərv yana güzar qıldım; Görüb ahım odun, məndən yana ol həm güzar etməz; Meyl qıl məndən yana...* və s.

"Tərəf" sözü mənbələrdə köməkçi ad vəzifəsində işlənmişdir; məsələn: *Misir tərəfinə, darülimarət tərəfinə, hərəm tərəfinə, Leyli tərəfindən oldu xoşnud* (Füzuli) və s.

İstiqamət bildirən qoşmalar kimi "qarşu" qoşması da məkani münasibət ifadə edir:

Bəs oxu bu şəri yərə *qarşu*,

Bülbül kimi gülüzərə *qarşu*

Xətayi

Güli-rüksarinə qarşı
gözümdən qanlı axar su
Füzuli

Dəxi nəm var, əzizim,
gözə qarşı, sənə layiq
Füzuli

Məsafə bildirenlər: *dək, dəkin*. Zaman-məkan məsafəsinin son həddini bildiren *dək* və onun mono-morfoloji variantı olan *dəkin* Xətayinin, Füzulinin şeir dilində demək olar ki, işlənmədiyi halda, Nişatının törcümə-nəsr əsərlərində geniş yayılmışdır; məsələn: *sühbədək, xaçanə dək, imdiyə dək, dağa dək, axşamə dək, qiyamətə, köksinə dək, ol vaxta dəkin, ol günə dəkin, gecəyə dəkin, buraya dəkin* və s.

Bənzətmə bildirenlər: *kimi//kibi//kipi, kib//kip; tək, təki; -cıləyin, -cıləyin; nümünə//misali, asa, sifət//sifəti, nisbat, nisbəti*.

"Kimi" və "tək" öz variantları ilə birlikdə dövrün yazı dililər bədii dildə "təşbih ədati" rolunu oynayırlar.

Aydın olur ki, bu mərhələdə "kimi" və "kibi" variantları müvazi işlənmişdir. Füzuli dilində (müxtəlif əlyazma nüsxələrində) hər iki varianta təsadüf edilə də, ümumən, "kibi" onun dili üçün səciyyəvidir. Xətayi və Nişati dilində isə, əksinə, "kimi" variantı tam üstünlük vəziyyətindədir. Bunun səbəbi, yəqin ki, Füzulinin klassik şeir üslubu normasını meyar götürməsidir.

Kimi//kibi qoşması Füzuli dilində öz fəallığı, qrammatik-üslubi çəvikliyi ilə, Nişati törcümlərində isə etimoloji mənzərəsi, ümumtürk tarixi inkişaf xətti ilə xüsusi maraq doğurur. Əvvəlcə "Şühədanamə"dəki fonetik və mono-morfoloji variantlara diqqət edək: *gülistan kib, yayağ kib, mən kip, it kibi, yılan kibi, tikən kipi, gülnar kipi, günəş kimi, atam kimi* və i.a. Şübhəsiz, misallarda görülmüş "kib→kip→kibi" variantlar düzümü ədəbi norma xaricində qalıb, Nişati təşəbbüsünün məhsulu idi.

"Kimi" və "kibi" variantları müştərək halda yazı dilinin norması səviyyəsində idi; məsələn: *sona kimi, gün kimi, ülkər kimi, səniş kimi, ər kimi, ney kimi, mənim kimi, dişrə salmış kimi* və s.

"Kimi" qoşmasının müasir dilimizdəki digər mənalara (zaman, zaman-məkan məsafəsi) o dövrün mənbələrində təsadüf edilmir.

Bənzətmə-müqayisə bildiren digər qoşmalara aid nümunələr:

tək, təki – *tazə gül tək, kölgə tək, Yusif təki, bülbül təki, laçın tək, munuq tək, anam təki, mənim təki, tikan tək, göz evi tək* və i.a.

-cıləyin, -cıləyin, -munciləyin işlər, ancıləyin yar, oncıləyin don, sənciləyin fərzəndüñ fərağ dağı, məciləyin kimsə və s.

Yuxarıda göstərilən bütün qoşmalardan bərabərhüquqlu normativ vahidlər kimi istifadə edilməmişdir. Ərəb-fars mənşəli qoşmalar türkçə qoşmalara nisbətən çox az işlədilmişdir. Eyni zamanda, əsasən Nişatının işlətdiyi *-cıləyin, -cıləyin* qoşması artıq arxaizm idi; Füzuli öz "Divan"ında 150 dəfədən çox "tək" qoşmasından istifadə etdiyi halda, dənışıq dili səciyyəli "təki" variantına yer verməmişdir. Bu isə öz semantik qrupunda "tək" qoşmasının "kimi" ilə yanaşı əsas ədəbi vahid olduğunu sübut edir.

Səbəb-məqsəd bildirenlər: *içün//çün//ötrü, görə, yana; ucundan, səbəbilə, yolunda*.

Sözə gah bitişik, gah da ayrı yazılan "içün" qoşmasının məna və vəzifəsi müasir ədəbi səviyyədedir; ən faal qoşmalardan olub, konkretdən əslilə olaraq həm səbəb, həm də məqsəd çalarları ifadə edir; məsələn: *onun için, cəvab için, güldiğün, sənin için, anu-çün, səninçün, yar için, öziçün, cənnət için, xələ için, atəğün dutmaq için, müqabil durduğıçün* və i.a.

"İçün" qoşması, müasir dilimizdə olduğu kimi, qoşulduğu sözlə birlikdə aidıyyət-mənsubiyyətlərini də əks etdirir; məsələn: *İsmayıl için qoyın göndərdi* ("Şühədanamə"), *Bir xəstə için şafa dilərdim* (Füzuli). Füzuli dilində "üçün" qoşmalı frazem-birləşmələrə tez-tez rast gəlmək olur (məsələn: *tanrı için // tanrıçün, başın için, canın için* və s.).

Əsasən məqsəd çaları ilə çıxış edən *ötrü, görə, yana* qoşmalarına nadir hallarda təsadüf edilir; məsələn: *Ondan dəxi səndən ötrü gəldim* (Xətayi), *bihəmdullah, mənə səndən y a n a rəhbər yəqinimdir* (Füzuli).

Səbəb-məqsəd mənalı qoşmalara sinonim olan köməkçi adlar Füzuli dilində müşahidə edilir; məsələn: *Sərgəstəliyim kakili-mişkinin ucundan*, *Aşuftəliyim zülf-pərişanın içündür* (Füzuli), *Onun səbəbilə* həm çox ahu, Səhrədə onunla tutdular xü (Füzuli), *Biz can qılırız yolunda pamal* (Füzuli).

Sahə-mövqe bildirenlər: *icrə, üzrə, ara, üstə, dışrə*. Sonuncu qoşma istisna olmaqla, ismin adlıq halı ilə işlənən həmin qoşmalardan ən çox yayılanı "icrə"dir. Bu qoşma klassik şeir üslubu üçün daha səciyyəvi olub, sahə-mövqe, aralıq bildirməkdən

ələvə, mücərrəd isimlərdə qoşulduqda hal-vəziyyət də ifadə edir; məsələn: *çəmən içrə, qəm içrə, çəm bağı içrə, aləm içrə, çəhan içrə, əhli-dərd içrə, daşlar içrə, xəlq içrə, eşq içrə, vəsl içrə, rahat içrə, xab içrə* və s.

Sahə-mövqə bildiren digər qoşmalar da əsas etibarilə Xətayi və Füzuli dilində işlənmişdir; məsələn: *çərx üzrə, fələk üzrə, od üzrə, günah üzrə, tikən üzrə, bağırımın yüz dağı üstə, qəbrim üstə, meydan ara, pərdədən dışra, könüldən dışra*.

Qeyd etmək lazımdır ki, "üzrə" və "üstə" qoşmaları Füzuli və Xətayi dilini sanki "dialekt əsası"na görə və fərdi üslub vahidləri kimi fərqləndirir. Belə ki, Füzuli dilində "içrə" qoşmasının antonimi kimi çox fəal işlənən "üzrə" qoşması, istisna sayılısa da, "üzərə" və "üzərinə" variantlarına malik olduğu halda (ikincisi köməkçi addır), "üst" sözüne və onun qrammatik derivatlarına çox az rast gəlmək olur. Xətayidə isə, əksinə, "üzrə" yox dərəcədədir; "üstə" qoşması ilə bərabər, köməkçi adlar da işlənmişdir; məsələn: *başın üstə n getməzəm, çayır-çəmən üstünə, göz üstünə, afitab üstündədir*.

Sahə-mövqə semantikasi ilə çıxış edən köməkçi adlar da vardır; məsələn: *çəşmim önündə, ərş altında, canım içində, ol quyünün ortasında, şəhriñ içində* və s.

Fərqlənmə-istisna bildirenlər: *özgə, geyri*. Hər iki qoşma, XIV-XV əsrlərin ədəbi dilində olduğu kimi, funksional səciyyəli olub, həm də əsas nitq hissəsi (əvəzlilik, sifət) vəzifəsində işlənmişdir.

Yazı dilindəki miqyasına görə ərəb mənşəli "geyri" qoşması "özgə" qoşmasından geri qalmır; xüsusilə, Füzuli dilində çox işləkdir; məsələn: *yardən özgə, səndən özgə, ondan özgə, ölməkdən özgə, andən geyru, xudadan geyri, havadan geyri, məndən geyri* və s.

Müasir Azərbaycan dilində "özgə" və "geyri" qoşmalarına aid sinonim cərgənin genişləndiyi, həmin cərgədə "başqa", "ayrı", "savayı" qoşmalarının yer tutduğu məlumdur. Lakin XVI əsr mənbələrində bu qoşmaları müşahidə etmədik. "Ayrı" sözünün zərfdən qoşmaya doğru inkişafı artıq başlanıb sonra çatmışsa da ("ayru" şəklində), istər bizə məlum olan nümunələrdə, istərsə də prof. H.Mirzəzadənin göstərdiyi aşağıdakı nümunələrdə "ayru" "ayrı" zərff-qoşması fərqlənmə-istisna çaları ifadə etmir. Müqayisə et: Yaşlı çəşmimdə yüzündən ayru heç nur olmasın. Qanlar udaram üzündən ayrı (Xətayi).

Kəmiyyət bildirenlər: *-ca, -cə; artuq*. Qoşmanın bu mənə qrupunun çərçivəsi çox məhduddur. *-ca, -cə* qoşması nisbətən çox işlənərsə də, şəkilçi-morfem kimi həmişə sözə bitişik yazıldığı və müqayisə məqamında çıxış etdiyi üçün onu dövrün yazı dilinə məxsus spesifik isim halının (müqayisə-miqdar) formal əlaməti də hesab etmək olar; məsələn: *Aləmca bu işdə minnatım var* (Xətayi), *Öz işidir ki, işlər munca işlər* (Xətayi), *Həman bir səbzəcə olmağə aləmdə bitər aşıq* (Füzuli), *Yoxdur onun yanında bir qılca etibarım* (Füzuli), *Qədrim qədərincə məndə həm var* (Füzuli) və s.

-ca, -cə qoşması "uyğunluq-məvafiqlik bildiren" [13, 325] "görə" qoşmasının sinonimi kimi ancaq Füzuli dilində işlənmişdir; məsələn: *Gör hirsimi, istəginca ver kam; Onlar zamanca süstrəyəm, Ah kim, bir dəm fələk rəyimca dövrən etmədi*.

"Artıq" sözünün qoşma funksiyasına bir neçə nümunədə rast gəldik; məsələn: *Nə cansan sən mənim canımdan artuq, mənim mundən artuq taqatım qalmədi* və s.

Birgəlik bildirenlər: *ilə, ilən, -lən; birlə, bilə*. Şərti olaraq "birgəlik" mənəsi ilə təqdim olunan "ilə" qoşması (fonetik variantları ilə) "Kitabi-Dədə Qorqud" dövründən başlayaraq, Azərbaycan ədəbi dili tarixinin bütün mərhələlərində yazı dilinin forma və janr məhdudiyəti tanımayan ən fəal və ən çoxmənalı qoşmalarından biridir. XVI əsr ədəbi dilində və müasir dilimizdə də vəziyyət belədir.

Demək olar ki, müasir vəziyyətinə uyğun şəkildə, "ilə" və onun variantları qoşma olmaqdan əlavə bağlayıcı və adverbiallaşdırıcı formadır. Amma bağlayıcı, yaxud sözdüzəldici şəkilçi funksiyası onun qoşmalığını zəiflətmir; "ilə" sözü mənbələrdə, birinci növbədə, qoşma kimi yadda qalır.

XVI əsrin yazılı abidələrində "ilə" qoşmasının birgəlik, müşayiət, vasitə kimi semantik çalarları sinonim vəziyyətdə "birlə", "bilə" qoşması ilə də ifadə edilmişdir. Lakin o zamanın qıpçaq dilləri (məsələn, əski özbək ədəbi dili) üçün səciyyəvi olan, müxtəlif mənə çalarları ifadə edən *birlə/bilə* qoşmasının [33, 200] məzmun dairəsi Azərbaycan dilində daim məhdud olmuşdur. Təkcə semantik cəhətdən yox, XVI əsr yazı dilindəki işlənmə tezliyinə görə də *birlə/bilə* qoşması "ilə"dən müqayisəedilməz dərəcədə geri qalır. Ümumiyyətlə, bu mərhələdə *birlə/bilə* qoşması ədəbi dil üçün arxaikləşməkdə idi; klassik şeir və nəsr dilində istemali üslubi zərurətdən, yazıçıların yaradıcılıq mübadiləsindən irəli gəlirdi.

"İlə" qoşması (variantlarla) ismin adlıq halı və yiyelik hallı əvəzliliklərlə işlənərək, aşağıdakı mənaları ifadə edir:

a) Birgəlik-iştirak məzmunu bildirir; məsələn: *Gəh həmdəm ilə gəzəndə bigəm* (Xətayi), *Bu gün mənim ilə bir iş işlə* (Xətayi), *Ey çəkən geyr ilə pinhan bəzm edib mey gah-gah.* (Füzuli), *Mey içib, ağyar ilə seyri-gülüstan eyləyən* (Füzuli), *həramzadəni qoymın həlalzadə ilə* (Füzuli) və s.

b) Vasitə-alət obyektini bildirir; məsələn: *Şirin dodağı ilə toxdayı can* (Xətayi), *Tərləmiş rüxsar ilə xublar açarlar könlümü* (Füzuli); *Ol daş ilə yarıd gönçə başın* (Füzuli), *Gər olsa zər ilə iş sərəncam...* (Füzuli), *Gər ağçan ilə alınmış qul isəm, azad et!* (Füzuli), *Mən qoparıb salmışam min dağı bir dırnağı ilə...* *Tutmaq olmaz boylə seyləbin yolun toprağı ilə* (Füzuli) və s.

c) Müstəqim obyektini bildirir; məsələn: *Dəxi kişi ilə ülfətim yax* (Xətayi), *Əql ilə könlü bir az bərişdət* (Xətayi), *arlanıram munuñ ilən savaq eyləməğə* ("Şühədanamə"), *görüñ anuñ ilən neyləyəcəğəm* ("Şühədanamə"), *Afıtab ilə qılır dəva, tutulmuş aya bax!* (Füzuli), *Dil tudu gönçə ilə bərabər dəhanını* (Füzuli), *Olmuşdu dolub kəbab ilə xan...* (Füzuli).

ç) İcra olunan işin tərzini bildirir; məsələn: *Sidqi-dil ilən yolunda yarıñ Öz ölməyinə dua qılan dil* (Xətayi), *Öpdü ədəb ilə busəfani* (Xətayi), *Ol imdi rəvanə sağılıq ilən* (Xətayi), *Ümmid ilə atı sürdü qatı* (Xətayi), *buyruğünü can ilə qəbul etmək gərəkam* ("Şühədanamə"), *bu nahəq ilən kəsilməş boğazümdən fəramuş eyləñiz* ("Şühədanamə"), *Qəsd ilə nihan edib kitabını...* (Füzuli), *Fələk ayırdı məni cəvr ilə cananımdan* (Füzuli), *Təqrüb ilə dərdin etdi təqrir* (Füzuli), *Ki, lütf ilən demişsən bir qulami-kəmtərinimdir* (Füzuli) və s.

d) İcra olunan işin üsulunu, yolunu bildirir (bu mənə çaları "b" və "ç" maddəsində göstərilən mənaya yaxındır); məsələn: *Səbr ilə olur şərab əz rəz...* *Səbr ilə verir zəmin nəbatat* (Xətayi), *Bu növ ilə hərfi cümlə yazdım* (Xətayi), *ey tañrı ani susizlik ilən canını* ("Şühədanamə"), *Verməsəydin əsəri-ədl ilə dünyaya rəvac* (Füzuli), *Çox baxdığına gəməzə ilə bağrın əzərsən* (Füzuli), *Tədbir ilə buldu bir xirədmənd* (Füzuli) və s.

e) İş, hal və hərəkətin səbəb obyektini bildirir; məsələn:

Yaş ilə onun donu nəm olmuş,

Qan ilə onun üzü dəm olmuş

Xətayi

Dərd ilə ölmədən, cələ dərmən!

Oldu qəm ilən belim xəmidə,

Xətayi

Füzuli oldu *belin fikri ilə* muy nümunə,

Füzuli

Qılınclardır ki, *qanlar tökmək ilə* jong tutmuşlar.

Füzuli

Saqi, *gəmi-dövrən ilə* gəyətdə mələm.

Füzuli

ə) Müəyyən əlamətin mənbəyini bildirir; məsələn:

Naziklik ilə kim deyə bir söz bu söz üstə,

Xətayi

Görün kim, *dövləti-əşq ilə* nə sultanlığım vardır

Füzuli

Nola dərsəm *qədr ilə* əfzun Məsihədən səni

Füzuli

Rənalıq ilə qaməti-şümşadı qılan yad

Füzuli

f) Hal-vəziyyət bildirir; məsələn: *Məni qərarım ilə qoymaz oldun, ey gərdun* (Füzuli), *Ey görən min dağ ilə səbrü səbatım...* (Füzuli).

g) Məhdudiyət ifadə edir; məsələn: *Boylə kutah ömr ilə başındakı sövdəyə bax!* (Füzuli), *Bu əqli-naqis ilə özün xurda-dan tutar* (Füzuli).

Semantik xüsusiyyətlərinə görə qruplaşdırdığımız nümunələrdə və ümumən "birgəlik" qoşmasının iştirak etdiyi başqa mətnlərdə fonetik normativlik baxımından "ilə" variantı tam üstünlük təşkil edir. Demək olar ki, "ilə" variantı yazı dilinin normal ədəbi vahididirsə, "ilən" variantı yazı dilində "xalq ədəbi dili tipi"ni təmsil edir. Əvəzlilə işləndikləri hallar istisna olmaqla, hər iki variantın ixtisar edilən növü işlənməmiş, amma bəzi mənə qrupları göstərir ki, bunun üçün morfoloji şərait yetişmişdir.

“Birlə”, “bilə” qoşmalarına aid nümunələr: *saçı birlə, üzü birlə, hicran oxu birlə, gül birlə, qamati-xəm birlə, təbəssüm birlə, ağaclar birlə; qorxu bilə, qaşqalar bilə, iki laşkar bilə, xanadan xasmları bilə, qız qardaşları bilə* və s.

XVI əsr Azərbaycan ədəbi dilində “ilə” və “bilə” qoşmalarının ayrı-ayrılıqda mövqeyi, bir-biri ilə sinonimliliyi, həmçinin ədəbi norma nöqtəyi-nəzərindən ikincinin birincidən çox gəri qaldığı “Şühədanamə”də aydın “rəsm” edilmişdir. Rəngarəng dil hadisələrinin tarixi sirlərini açmaq üçün əsil açar olan bu nadir əlyazmasındakı onlarca nümunədə həmin qoşmalar paralel, tərkibi şəkillə işlədilmiş, ancaq hər dəfə “ilən” qoşması aid olduğu sərə yaxın mövqə tutmuş, qrammatik semantikanın ifadəsində həlledici olmuşdur; məsələn: *yüz qaravaş anuñ ilən bilə idilər; mən ol laşkar ilən bilə idüm* və s.

Ədat

Ədat aid olduğu sözə, ifadəyə və cümləyə məhz müxtəlif semantik çalarlar aşılardan bir kateqoriya olduğu üçün onu mənə qrupları üzrə nəzərdən keçirməyi məqsədyönlü hesab edirik.

Qüvvətləndirici ədatlar: *axır, dəxi//dəx, də, yenə, uş, həm; məsələn: Getdi qış vaxtı aradan uş gülüstan dövridir* (Xətayi), *Uş peyki-səbani bəndə saldı* (Xətayi), *Uş yazılı məndədir duası* (Füzuli), *Öldürər axır məni bir gün bu ehmalın sənin* (Füzuli), *Bir dəxi varım o xəstə saru* (Xətayi), *Məndən dəx aparma naümid* (Xətayi), *Bu dəxi bir kəramət idi* (“Şühədanamə”), *Gəndən ölsən, hiç kim sormaz dəxi əhvalini* (Füzuli), *Qanlı isəm dəxi, gəl keç şimdiki qanımdən mənim* (Füzuli), *İstəməni təharət, yundum da göldim* (Xətayi), *Yolumu qoyub da, mala salançı* (Xətayi), *Yeydir yenə üzrdən şüruim* (Füzuli), *Geyrdən ariyətin nur isə həm yazıya at* (Füzuli), *Özümdən həm batar bir dərdə onu mübtəla gördüm* (Füzuli).

Dəqiqləşdirici ədatlar: *kim//ki, belə, məhz, hər, ta, yetən, dəgma*. Həmin qrupda sonuncu iki vahiddən başqa qalan ədatlar Azərbaycan dilləliq ədəbiyyatında xatırladılmışdır. Çox işlək olan *kim//ki* ədatından fərqli olaraq, məcazlaşmış fəli adlardan təcrid edilmiş, “hər” ədatının sinonimi kimi işlənməmiş ədatlar dövrün yazı dilində geniş intişar tapmamışdır (“yetən” ədatı indiki danışıq dilində

işlənməkdədir). Hər iki ədat aid olduğu sözüün əvvəlində gələrek, bizcə, postiozision mövqə tutan *kim//ki* ədatı kimi dəqiqləşdirmə, təyin etmə və müəyyənləşdirmə çalarları ifadə edir [20, 326].

Klassik şeir dilində bağlayıcı vəzifəsində çox işlənen fars mənşəli “ta” [20, 364–366] sözüünün həmçinin ədat olması barədə ilk dəfə geniş şəkildə prof. F.Zeynalov bəhs etmiş, bu ədatın “zaman və məkan həddini müəyyənləşdirdiyini” göstərmişdir [37, 214–215] (həmin mənə çalarını aşağıdakı misallarda da görürük).

“Məhz” ədatı istisna olmaqla, bu qrupdakı bütün ədatların “dəqiqləşdirənlər” kimi qələmə verilməsi şərtidir və bəzi ədatların (bu və digər qruplarda) iki-üç mənə çaları ifadə etməsi həqiqətdir; məsələn: *Ol qəmzə ki tiz edərdi şənə* (Xətayi), *Hər dildə ki var, əhli-razəm* (Füzuli), *Hər daş ki yetdi, tökdü yaşın* (Füzuli), *Gözüm kim bağrımın qanun tökər pərkələ-pərkələ* (Füzuli), *Xəmidə qamətim kim dağı-dildən qanə gərq olmuş...* (Füzuli), *Əsər ki var, xərab olmağa bəhanə yetər* (Füzuli), *Əllərindən nə ki gəldi əmələ gətürdilər* (“Şühədanamə”), *Billah, belə al onu gedəndə* (Füzuli), *Hər qeyd olursa məhz bəladır* (Füzuli), *Görməsəm hər göz açanda ol güli-rəna üzün...* (Füzuli), *Ta sübh çıqdı çün oyandım* (“Şühədanamə”), *Ta xəndəq qırağına yetirüb ani odun ortasına saldı* (“Şühədanamə”), *Yetən bidərd tədbirilə dərman etdigimdəndir* (Füzuli), *Dəymə qeydi çəkməzəm, ələmdə bir azadəyəm* (Füzuli), *...Ki dəgma kimsə olmaz şahə məqbul* (Xətayi).

Məhdudlaşdırıcı ədatlar: *ancaq, bircə, bir, böylə, öylə, ayrıq, vəli*. Bu ədatların hamısı əsasən klassik şeir üslubuna məxsusdur. “Ancaq” ədatı (fonetik variantlarla) öz sıxlığına, fəallığına görə, həmçinin cümlənin müxtəlif mövqelərində yer tutmaq xüsusiyyətinə görə indiki ədəbi sənətdə sənətdə durur. “Ancaq” ədatının bu mərhələdə böyük fəallıq kəsb edib yazıda möhkəmlənməsi diqqəti cəlb edən faktlardandır; məsələn: *Ancaq sizi gördüğümü bildim* (Xətayi), *Könlüm tənüm üstə məhrəm ancağ* (Xətayi), *Xublərin dərdinə ancax bu diltəşyda düşər* (Xətayi), *Bir rahət içrə hər kəs ancaq mənim bəladə* (Füzuli), *Ey qafil özündən sənin ancaq xəbər var* (Füzuli), *Neçə min aşıq ancaq bir ox atın, demədin...* (Füzuli); *Ləblərdən bircə timar olmadı...* (Xətayi), *Bir mənim zəximdir ancaq bulmayan mərhəm hənuz* (Füzuli), *Bizim yerdən gəlirsən, bir xəbər ver aşınlardan* (Füzuli), *Yazıya salsın bu gündən böylə nurin afitab* (Füzuli), *...yəni*

olubam öylə zəif? (Füzuli), *Vəli yazıldı bu üzdan bəsi səvab sana* (Füzuli), *Ayrıq bu sözü mükərrər etmə* (Füzuli).

Sual ədatları: *mı, mi; nə, bas, məgər, yəni, əcəb, qaçan // xaçan*. Həmin mənə qrupunda ən çox həm adlardan, həm də fellərdən sonra gələn "mı", "mi" ədatı işlənir. Fars mənşəli *bəs* sözü zərf və ədat, *nə* və *qaçan//xaçan* sözləri sual əvəzliyi və ədat, *ərəb mənşəli əcəb* sözü isə sifət-zərf və modalıq bildiren ədatlardandır.

"Qaçan" sual əvəzliyinin ədat kimi çıxışı etməsi dövrün yazı dilindəki maraqlı morfoloji xüsusiyyətlərdəndir. Adətən, bu əvəzlik-ədat ritorik sual cümlələrində "heç" ədatının sinonimi kimi işlənərək, sual intonasiasının qüvvələndirməyə xidmət edir. "Qaçan" ədatı kimi "nə" ədatı da şərti olaraq həmin mənə qrupunda verilir; çünki "nə" ədatı da qüvvələndirici ədatlar sırasına daxil edilə bilər; məsələn: *Gül heç unudarmı əndəlibi* (Xətayi), *Bu quru cismimə can sən mi gəldin* (Xətayi), *Füzuli, kəfkr olurmu gər desəm yoxdur müsəlmanlıq* (Füzuli), *Sən əmi qaldı keçmək hər zaman bir yar hicranın?* (Füzuli); *Gör nə alçaq dirliklə cizginir pərgarımız* (Füzuli); *Məgər sana bu yerlər məskən oldi?* (Xətayi), *Məgər zülfü kimi halım pərişan olduğun bilməz?* (Füzuli), *Yar rəhm etdi məgər naləvü əfganimizə* (Füzuli); *Bəs dəxi nədim, nəsihət eylə!* (Xətayi); *Xaçan ələ girə nuş bi niş?* (Xətayi), *Qaçan rüsva olurdum, qan udub səbr edə bilsəydim* (Füzuli), *Zənciri-həva qaçandan tutar bənd* (Füzuli), *Əcəb, bilməzmişən kim, eşqdən keçmək deyil asan?* (Füzuli) və s.

"Əcəb" sözü həm də heyrət, təəccüb ifadə edərək, qüvvələndirici ədat vəzifəsində işlənmişdir; məsələn: *Tutma, ey aşk, onu, billah ki, əcəb rah-güzərdir* (Füzuli), *Büsati-eyş əcəb ruzgar imiş...* (Xətayi). "Məgər" ədatı da həm güman-ehtimal, həm də qüvvələndirici mənə çalarları əks etdirə bilər; məsələn: *Şəhrbanu gümanlədi kim, məgər şahzadəninü köşli ani istəyübdür* ("Şühədanamə"), *Bir xəyal ola məgər gördüyümüz, yoxsa nigar, Mütləqa xətirə gəlməz ki, gələ yanimizə* (Füzuli); *Söyləşməyə ol iki yeganə, Qalmadı səbəb məgər bəhanə* (Füzuli).

Əmr ədatları: *qoy/qoyun kim, gəl, gəlin, gör, gör ki/görün kim, görəyin*. Bu qrupa daxil olan ədatların hamısı istisnasız "modal ədatlar" qəbilindəndir. Felin əmr şəklindəndir təcrüd olunub, əsasən həmin şəklin mənə çalarlarını cümləyə aşılayan və vahidlər "xalis ədatlarla modal sözlər arasında keçid xarakterindəndir... (onlar)

təcrid olunduğu mənəbdən əlaqələrini tamamilə kəsmədiyi üçün müəyyən dərəcədə leksik mənəni saxlayır" [37, 178-179], müstəqil söz kimi də dərk olunurlar.

Dövrün yazı dilində əmr ədatlarına ən çox yer verən şair Füzulidir. Bəzi nümunələrə diqqət yetirək: *qoy ta anuñ cavabını mən verəyim, mənə qoyuñ kim... Hindistan sarusına varayım, Ey münafiq yola gəl, gəl eyləmə şahdan kanar, Qoy mənə, zahid, mana çox vermə, tanriçün əzab, Əgər nəgəh görünsə ol pəri, gəl gör tamaşəyi, Gəl, gözüm nuri, Füzuli tək çox ağılatma mənə, Gör nə qanlar düşəcəkdir onların arasına, Navəkin gör kim yarub aşkim, tutar göz pərdəsin, Görün kim, dövləti eşq ilə nə sultanlığın vardır, Gəlin alayışı-ğəmdən çıxalım, pak olalım, Görəyin çox yaşasın didə ki, mərdümlük edib... və s.*

Təsdiq və inkar ədatları: *bəli, heç* az işlənən ədatlardandır; məsələn: *Bəli, onun gözi kor olmuş* (Şeyx Səfi), *Bəli, əksər məaşi əhli-dəryanın qaradəndir* (Füzuli), *Yoxsa əl nəqdi, nisyə istəmə heç* (Füzuli).

Arzu-istək ədatları: *kaş/kaş ki, bari*. [Könlüm] *göz yolundan qatrə-qatrə qan olub, çıxsaydı kaş* (Füzuli), *Min can olaydı kaş mənə-dilşikəstədə* (Füzuli), *Olmayaydım kaş ki, hərgiz səninlə həmnəşin...* (Füzuli), *Lütf eylə mənə-fəqirə bəri* (Xətayi), *Bəri de ki, sən nədirsən anı* (Xətayi), *bəri gəcə təhəmmül et ki, bizə rahat müyəssər olə* ("Hədiqət üs-süəda") və s.

Füzuli dilində müstəsna semantik-üslubi zənginliyə malik olan ədatlar (xüsusilə modal ədatlar) daha çoxdur. Lakin məsələnin bu cəhəti geniş şəkildə ayrıca – şairin fərdi dil üslubu dairəsində tədqiq edilə bilər.

Modal sözlər

XVI əsr Azərbaycan ədəbi-bədii dilində semantik-üslubi xarakterinə görə ədatlara bənzəyən modal söz və ifadələrin tarixən nisbi sıxlığı, hətta vokativ və imperativ sözlərin ilk nümunələrinin yazıda Füzuli və Xətayi dilində varlığı, həmçinin müxtəlif hissi-emosionalıq çalarları ifadə edən nidaların tez-tez işlənməsi nəzərdən qaçmayan faktlardır. Lakin, məlumdur ki, bu sözlərin təşəkkülü və təkamülü mahiyyət etibarlı ilə qrammatik quruluşla az

əlaqədar; daha doğrusu, qrammatik quruluşun ədəbi inkişaf səviyyəsini təyin edən, səciyyələrdən əsas təməyüllərdən deyildir.

Ədəbi-tarixi inkişaf nöqtəyi-nəzərindən müəyyən dərəcədə maraqlı və əhəmiyyətli olacağını nəzərə alıb, "modal sözlər"ə aid nümunələr göstərməyi lazım bilirik.

Zərurilik bildirenlər: *əlbəttə/əlbəttə ki, mütləq/mütləqə, yəqin*. Bu mənə qrupunda ən fəal vahid "əlbəttə" sözüdür ki, həm şeir, həm də nəsr dilində çox işlədilmişdir; məsələn: *Əlbəttə, bu tifi zar edər eşq* (Füzuli), ...*şair sözü, əlbəttə, yalandır* (Füzuli), *əlbəttə ki, şərmsar olursan* (Füzuli); ...*ol əfsanədən həm anlanan mütləq bu məzmunur* (Füzuli), *Mütləqə, xatirə gəlməz ki, gələ yanimizə* (Füzuli), *Görmişdi ta Xətayi azaldan yəqin muni* (Xətayi).

Həqiqilik, gerçəklik bildirenlər: *doğrusu, həqqə, billah*; məsələn: *Olamaz, doğrusu, can bağı içrə Qədi çün sərvioş bala sənin tək* (Xətayi), *Ey müsəlmanlar, əsiri-zülfü-yarəm, doğrusu* (Xətayi), *Hər sözü böhtan isə, həqqə, bu söz böhtan deyil!* (Füzuli), *Billah nə yamandır aşinalıq* (Füzuli).

Ehtimallıq bildirenlər: *san//sanki//sanasan//sanasan kim, sağınma//sanma ki, demə, tut ki//tut kim//tutalım//tutalım kim ol//ola kim//ola ki//olmaya, bəlkə, gəlibə, guyal//guyiya və s.*

Göründüyü kimi, XVI əsr ədəbi-bədii dilində "Modal sözlər" kateqoriyası üçün güman, ehtimallıq münasibəti əks etdirən nümunələr daha səciyyəvidir. Maraqlıdır ki, burada türk mənşəli modal sözlərin hamısı fellərdən (əmr və arzu şəkillərindən) tərcid olunurlardır. Həmin modal sözlər cümlədəki fikrə, hökmə ehtimallıq, güman münasibətini həm təsdiq, həm də inkar aspektində əks etdirir.

Ehtimallıq bildiren türk, ərəb və fars mənşəli modal sözlərin o dövrün yazı dilində intensiv halda işlədilməsi göstərir ki, ümumxalq danışığı dilində modallaşma prosesi daha əvvəllər başlamış, XVI əsrdə isə ədəbi-bədii səviyyədə sabitləşmişdir.

Bu semantik qrupda "saınmaq", "tutmaq" və "olmaq" fellərindən qrammatik-məntiqi baxımdan ayrılıb, modal söz funksiyası daşıyan variantlar sırasından hansının (hansı "cərgə"nin) fəal olduğunu söyləmək çətinidir. Həmin variantlar sırasının hər biri və hər sıranın hər vahidi dəfələri işlədilmişdir; qismən əs işlənəni "demə" modal sözüdür ("sanma" modal sözünün sinonimidir).

Yığcamlıq məqsədi ilə hər vahidə dair bir-iki nümunə göstərməklə kifayətlənirik. *San, bənöfşə içinə düşdü müqəşşər badam*

(Füzuli), *Seylabda san gedərdi xaşaq* (Füzuli), ...*sanki, qan etdim* (Füzuli), ...*sanma ki, bir bünəyadı var* (Füzuli), *Ey bəhr, sağınma, sənin ancaq gühərin var!* (Füzuli), *Sanasan, pər açıb gülşəndə bir mişkin gürab oynar* (Füzuli), *Bir əlifdir, sanasan kim, yazılır qan içrə* (Füzuli); *Mən, tut ki, müqəyyədi-həsəram* (Füzuli), *Tut kim, sənə qıymazam məni-zar* (Füzuli), *Peysar, tutalım, töküldü gəmdən* (Füzuli), *Tutalım kim, əşk seylabına yoxdur etibar* (Füzuli); *Kimdəndir ola, bu məkrü hiylə?* (Füzuli), *Ola kim, üzümüzə açıla bir bağı qapu* (Füzuli); *Mərdümdən olam, demə, kənara* (Füzuli), *Bu təriqi, demə, hər qafilü gimrah bilir* (Füzuli); *Nə ab gözümdə, bəlkə xunbar* (Xətayi), *Mən ham sənə bənəzəmə vəfada, Bəlkə neçə mərtəbə ziyadə* (Füzuli); *Galiba, ərbabi-istədədi dövrən istəmən* (Füzuli); ...*guyə Gah bilməz bu giriftarlığın, gah bilir* (Füzuli), ...*guyiyə, Çəkməyə xəlqi bənəfşə zülfinün qüllabı var* (Füzuli); *Olmaya, bir fitnə peyda ola, bidar eyləgəc* (Füzuli), *olmiyə ki, xəbərsiz bir quyiyyə düşə* ("Şühədanəmə") və s.

XVI əsr mənbələri, xüsusən klassik şeir dili cümlədəki fikrə emosional münasibət bildiren, həmçinin nəticə, davamiyyət və s. mənalara əks etdirən modal sözlərlə zəngindir. Bu tipli nümunələrin meydana çıxması tarixən qanunauyğun idi və o dövrün yazı dilinin "bədii tipli ədəbi dil" kimi təşəkkül etməsi zərurətindən irəli gəlirdi; məsələn: *heyf* (Xətayi), *yüz heyf ki* (Füzuli), *aqibat // gəyətə* (Füzuli), *alqışə* (Füzuli), *yüz şükr* (Füzuli), *şükr kim* (Füzuli), *bihəmdillah ki* (Füzuli), *fərz eylə ki* (Füzuli), *nə sud/nə fəida* (Füzuli), *söz müxtəsər* (Füzuli), *söz yox* (Füzuli) və s.

Bu tipli söz və ifadələrin dilçilik ədəbiyyatında bəzən modal sözlərin tərkibinə daxil edilmədiyini maldur. Lakin öz müstəqil məzmununu (lüğəvi mənasını) qismən saxlayıb cümlədəki fikrə qarşı müxtəlif modalıq münasibətləri əks etdirən, sintaktik cəhətdən cümlə üzvləri ilə bağlı olmayıb "ara söz" vəzifəsində işlənir. Belə söz və ifadələrin, doğru olaraq, köməkçi nitq hissələrinə (qoşma, bağlayıcı və ədat) bəzən də digərinə aid edilməsi qeyri-mümkündürsə, onların morfoloji quruluş daxilində hansı funksiya daşması məsələsinin üstü açıq qalır. Görünür, modal sözlər qrupundan olan söz və ifadələrin tarixən bütün türk dillərində, o cümlədən, Azərbaycan dilindəki ehtiyatlı nəzərə cərpdiyindən daha genişdir. Eləcə də nə canlı danışığı dilini, nə də yazılı ədəbi-bədii dili modal sözlərsiz təsəvvür etmək mümkün deyildir.

XVI əsr Azərbaycan ədəbi dili qrammatik quruluşunun yüksək inkişaf səviyyəsini bağlayıcı vasitələrin geniş intişarı bir daha təsdiq edir. Dövrün yazı dilində bağlayıcı öz işlənmə təzliyinə görə əsas nitq hissələrindən geri qalmayan, nitq vahidləri (sözlər, söz birləşmələri və cümlələr) arasında sintaktik-məntiqi əlaqələr yaratmağa xidmət edən, bəzən də mövcud olan həmin əlaqələri mənaca dəqiqləşdirib konkretləşdirən və özü də sabitləşən mühüm köməkçi nitq hissəsidir.

XVI əsrin yazılı mənbələrində bağlayıcı vasitələrin, – bağlayıcı və bağlayıcı sözlərin sintaktik-semantik cəhətdən bütün növləri vardır; başqa sözlə, tabelsizlik və tabelilik əlaqələrinin bütün mənə qruplarına təsadüf olunur. Eyni zamanda, XVI əsr bağlayıcılarının tərkibi həm etimoloji, həm də struktur baxımdan diqqəti cəlb edir. Müasir Azərbaycan dili ilə müqayisədə bəzi köhnəlmiş ərəb və fars mənşəli nümunələri (*leyk, vəli, əgərçi* və s.) olduğuna baxmayaraq, bağlayıcıların tərkibində əsas yeri türk mənşəli vahidlər tutur; həm də sintaktik-məntiqi münasibətlərin reallaşmasında, qrammatik baxımdan əlaqəli və bütöv nitqin təmin edilməsində türk mənşəli bağlayıcı vasitələrin rolu daha böyükdür.

Struktur etibarilə, bütün bağlayıcıların və bağlayıcı sözlərin iki tipini göstərmək olar: bir komponentdən ibarət olan bağlayıcı və bağlayıcı sözlər: iki və üç komponentdən, yaxud bağlayıcı birləşməsindən və bağlayıcı söz birləşməsindən ibarət olan vasitələr. Bağlayıcı və bağlayıcı sözlərin bu iki tipini fərqləndirərkən nəzərə almaq lazımdır ki, I tipə müasir dildə bəzən “düzəltmə” adı ilə təqdim edilən “çünki”, “yoxsa” kimi bağlayıcılar da daxildir. Çünki belə bağlayıcılar tarixən ya iki müstəqil bağlayıcının, ya da müstəqil sözlə şəkilçinin birləşməsindən əmələ gəldiyinə baxmayaraq, qrammatik quruluşun müəyyən mərhələsində artıq onlar yeni keyfiyyətli leksik-qrammatik vahidlərə çevrilirlər. Məsələn, mənşəcə predikativ “yox” sözü ilə *-sa* şərt şəkilçisinin birləşməsindən yaranmış “yoxsa” söz-formasının yeni qrammatik məzmun, – “əks şərt” və “yaxud” bağlayıcısının mənasını [13, 245] bildirməsi aydın hiss edilməkdədir; bu “yeni məzmun” isə “yoxsa” söz-formasının məhz bağlayıcı vəzifəsində işləndiyi andan başlanmışdır. Demək, belə bir tarixi və qrammatik-funksional şəraitdə

“yoxsa” sözünün (bağlayıcısının) quruluşca “düzəltmə” olduğundan bəhs açmaq olmaz. Belə ki, o, bağlayıcıdır, sadədir; onun daxili şəklində gedən dəyişiklik xarici şəklinə ciddi təsir edərək, kök və şəkilçi sərhədini həmişəlik pozmuş, onu “düzəltmə”dən “sadə”yə çevirmişdir.

İki və üç komponentli bağlayıcılara, yəni burada “bağlayıcı birləşməsi” [14, 119–120], “bağlayıcı söz birləşməsi” adlandırdığımız vasitələri rus dilçiliyində, türkologiyada və Azərbaycan dilçiliyində “tərkibi bağlayıcılar”, yaxud “mürəkkəb bağlayıcılar” deyildiyi məlumdur.

Azərbaycan dilinin tarixi boyu yazılı abidələrdə hansı bağlayıcıların işləndiyi, hər bağlayıcının sintaktik seçiyyəsi və hansı mənə qrupuna mənsubiyyəti məsələsi mövcud tədqiqat əsərlərində ətraflı şəkildə göstərilmişdir. Ona görə də bizim əsas məqsədimiz dövrün yazı dilində fəaliyyətdə olan bağlayıcı vasitələri küll halında nəzərə çərpdirmək və ancaq zəruri şərhlər tələb edən bəzi nümunələr üzərində ayrıca dayanmaqdır.

Tablesizlik bağlayıcıları

Birləşdirmə-sadalama bildirənlər: *ilə, və (vü, ü)*. “İlə” qoşması bütün mənbələrdə əsas mənalardan birini (“birləşmə”) mühafizə edərək, bağlayıcı vəzifəsində də işlədilməmişdir. “İlə” bağlayıcısına hələ Nəsimi dövrü ədəbi-bədii dilində tez-tez rast gəlmək olur. Bununla belə, “ilə” bağlayıcısından nisbətən dar sintaktik çərçivədə istifadə edilmişdir; çünki həmin bağlayıcı cümlələr arasında yox, həmçins söz və söz birləşmələri arasında işlənilmişdir; məsələn: *ay ilə gün, gecəm ilən gündüzüm, yer ilə gög, ləzzət ilə ələm, yurlar ilə maqamlarda, atlı ilən yəyag, tanış ilə biliş, din ilə dünya* və s.

Ərəb mənşəli “və” bağlayıcısı nəsr və şeir dilində bir-birindən fərqli fonetik variantlara malik olmuşdur. Yazı dilinin çox işlənən bağlayıcılarından sayılan “və” nəsr əsərlərində fonetik tərkib (tələffüz) və mənə xüsusiyyəti etibarilə müasir dildəki vəziyyətinə uyğundur; məsələn: *göralim kim anlarıñ fəsaht və baluğati nə gəyətəddür* (“Şühədaname”), *oğlan dedi: sirrüñi kimsəyə deməyim və andlar içdi* (“Şühədaname”), *...xatirə bu yetdi və qəlbimə bu məni sirayət etdi* (Füzuli) və s.

Şeir dilində və nəsrin qafiyəli hissələrində isə həmin bağlayıcının "fars" variantları, yəni özündən əvvəlki sözün səs tərkibindən asılı olaraq -vü, -ü işlədilmişdir. Bu variantlar daha çox sinonim və antonim sözlər, şeirdə isə həm də alliterasiya prinsipi üzrə seçilmiş sözlər arasında, həmçinin bu və ya digər bəhrin "qəlib"ini dolduran poetik-sintaktik vasitə kimi işlədilmişdir; məsələn: *varü yox, yerü gög, simü zər, leylü nəhar, dadü fəryad, Anıñ bir başivü min dili var, ahü nalavü fəryad, xarü xas* və i.a.

Şübhəsiz ki, "varü yox", "yerü gög", "simü zər" və s. birləşmələr o zamanın danışq dilində mürəkkəb sözlər kimi dərk edilmişdir. Bu səbəbdən də, "və" bağlayıcısı bir sıra məqamlarda həmcins üzvlər arasındakı fasiləni, mürəkkəb sözün tərkib hissələrinin tabe olduğu vahid vurğunun qrafik işarəsini (vergül və defisi) əvəz edən kompleks xarakterli qrafik vasitə olmuşdur.

Qarşılaşdırma-ziddiyyət bildirenələr: *amcaq, amma, leyk, vali*; məsələn: *Bir aqlı fərasət eylə peyda, Ancaq bizi etmə xəlqə risva* (Füzuli), *qərdaşlarım gəlürlər əmma Yusif anlar ilən bilə degüldür* ("Şühədanamə"), *hünərin eybdir, əmma, dediyin eyb hünərdir* (Füzuli); *Çəkdı Məcnun ayağın badiyədən, leyk verir Qanlı güllər ayağından çəkilən xar hanuz* (Füzuli), *Der idim qamətinə sərv, vəli, özgə imiş...* (Füzuli) və s.

Bölüşdürmə bildirenlər: *gərək-gərək/gərək və gərək, yoxsa, ya/ya-ya, gah-gah/gah və gah, xah-xah, əgər-əgər, və yaxud.*

Bu qrupda iki türk mənşəli bağlayıcı vardır: "gərək" və "yoxsa". Cümlədə qoşalaraq, ərəb mənşəli "ya" bağlayıcısının sinonimi kimi istifadə edilmiş "gərək" bağlayıcısı yazı dilində az işlədilmişdir; lakin həm şeir, həm də nəsrə dəxs olunmuşdur; məsələn: *Gərək öldür, gərək qoy...* (Füzuli), *gərək bağışla məni və gərək öldür* ("Şühədanamə"), *gərək həm mundə dəfin eylə və gərək özün ilən qəbrə apar* (Şeyx Səfi).

"Yoxsa" köməkçi sözü tabelilik bağlayıcısı kimi daha fəaldır. Amma bəzən "ya", "yaxud" bağlayıcılarının sinonimi olub, təbəzül bağlayıcısı vəzifəsində bölüşdürmə mənası ifadə edir; məsələn: *Ya ayrımsən ki, yoxsa doğru?* (Xətayi), *Nolevdi kim anam məni doğmamış olaydı, yoxsa doğandan sonra ölmüş olə idüm* ("Şühədanamə"), *tañrı bilir kim, başışlar suçların yoxsa dəmadə yandırur* (Şeyx Səfi), *Mahi-novdur, yoxsa sən etdikdə seyri-asimanın, Qaldırıb barmaq, gətirmiş usiman iman sana* (Füzuli), *Dedi: "Nədir atə, yoxsa anə?" Leyli gərək, özgədir fəsanə* (Füzuli).

"Ya" bağlayıcısı tək və qoşa şəkildə işlənmişdir. Çox güman ki, orta əsrlərdən başlayaraq yazıda "qoşalması" eyni şəkildə "gərək" bağlayıcısının ədəbi dildə normalaşmasına sədd çəkməmişdir; məsələn: *səvaşə galübsən ya qıssaxanlıqə?* ("Şühədanamə"), *Kəbəyə yetə, ya yetməyə* (Şeyx Səfi), *Anları yəhudi, ya nəsrani ya məcusi edərlər* (Şeyx Səfi), *Dəmə kim, ədli yox, ya zülmü çox...* (Füzuli), *hər nə işgülsə biş ya kəm...* (Füzuli), *ya bundan ümid, ya təmə* "ondan kəs" (Füzuli).

Dövrün bütün mənbələrində ən faal "bölüşdürmə" bağlayıcıları farsca yazı mənsub olan "gah" və "xah" sözləridir. "Gah" bağlayıcısı qoşaləşdiqda şeir dilində bəzən fars şeirindəki "xəfif" variantı ilə də işlənmişdir; yəni *gah-gah* ilə yanaşı *gah-gah, gah-gah, gahi-gahi, yaxud gah-gahi* və s.

XVI əsrin yazı dilində arxaikləşməkdə olan *əgər-əgər* bağlayıcısına (vaxtilə Nəsimi dilində işlənmişdir), həmçinin *və yaxud* bağlayıcı birləşməsinə Xətayi şeirlərində təsadüf edilir; məsələn: *Əgər darviş, əgər mirü səlatin, Bu beş dünyadə mehman degilmi?*; *Divanəmisən və yaxud axmaq.*

İnkarlıq bildirenlər: *nə-nə, nə-və nə*. Ən çox işlənən təbəzül bağlayıcılarından olan "nə" həmcins üzvləri, bəzən də cümlələri bağlayır. Həmin bağlayıcının iştirak etdiyi cümlələrdə fəli xəbərin mütləq təsdiqdə olması diqqəti cəlb edir; məsələn: *Nə yarı görər idi və nə dildarı* ("Şühədanamə"), *Andə nə şəm yanar idi və nə ot* (Şeyx Səfi), *Nə gündüz oturə bilürdi və nə gecə bir dəm uyurdi* (Şeyx Səfi), *nə səfadən onda əsər, nə sidqdən onda nişan var* (Füzuli), *...nə can gərək, nə tan mana* (Füzuli), *Yuxdığın seyddə nə zəxm, nə peykan görünü* (Füzuli), *Nə çəkər aləm içün gəm, nə bilir gəm nə imiş* (Füzuli) və s.

İştirak bildirenlər: *həm//həm-həm, dəxi*. Fars dilinə mənsub olan "həm" bağlayıcısı təklikdə işləndikdə türk mənşəli "dəxi" bağlayıcısı kimi iştirak-birləşdirmə mənasını, qoşalması vəzifətdə isə, əlavə olaraq, sadalama çarələri də ifadə edir. "Həm" və "dəxi" bağlayıcıları yazıda təxminən eyni sıxlığa malikdir; hətta onlar ədat vəzifəsində də eyni nisbətə işlənmişdir; məsələn: *Lüf eylə, məni h əm etmə məhrum* (Füzuli), *Mən h əm ondan eylərəm bir ox təməna, ya nəsib!* (Füzuli), *Ey Füzuli, mən dəxi aləmdə bir ad eylərəm* (Füzuli), *Ondan dəxi hakimiz yox, katibləri razi etmişiz* (Füzuli), *Biz dəxi sənin arduncə gəlüürüz* ("Şühəda-

nama”), *həm ol ona aşiq idi, həm mən* (Füzuli), *həm ver mənə gəm yemək kəmalı, həm ələmi gəmdən evlə xali* (Füzuli) və s.

Aydınlaşdırma bildirənlər: *yanı, yəni ki*; məsələn: *Bir kişi bir nəvə, yəni kiçik gəmiyə münmiş...* (Şeyx Səfi), *Ol bir neçə hamdəmi-müvafiq, Yəni şüarəyi-dövrü-sabiq* (Füzuli), *Bir neçə zərifi-xüttəyi-Rum... Yəni ki qam dəqiq əhli* (Füzuli) və s.

Beləliklə, nümunələrdən aydın olur ki, XVI əsr ədəbi dilində tabesizlik bağlayıcılarının müasir dil üçün M.Hüseynzadə tərəfindən müəyyənləşdirilmiş 6 mənə qrupu [13, 233] üzrə fonetik variantlar nəzərə alınmadan 23 növü işlədilmişdir. Prof. H.Mirzəzadə həmin bağlayıcıların yalnız 12-ni qeydə almış [20, 346-354], *ilə, ancaq, ya, yoxsa, həm, daxi, yəni* və s. bağlayıcılardan bəhs etməmişdir.

Tabellik bağlayıcıları

İzahedici, aydınlaşdırıcı bağlayıcılar: *kim//ki, ta, böylə kim//öylə kim*. Müasir Azərbaycan dilində olduğu kimi, bu dövrün yazı dilində də tabeli mürəkkəb cümlələrin qurulmasında *kim//ki* bağlayıcısı mühüm və həlledici rol oynayır. “Bu bağlayıcı emələ gətirdiyi mənələrə və həmin mənə əsasında müəyyənləşən budaq cümlə növlərinə görə universal bağlayıcı hesab edilə bilər” [14, 109].

Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlənin tədqiqinə həsr olunmuş əsərlərdən *kim//ki* bağlayıcısının, demək olar ki, bütün budaq cümlə növlərini baş cümləyə bağladığı faktı məlum olduğu üçün bir neçə nümunə ilə qənaətlənirik: *Müqərrər bilünüz kim, qana qan var* (Xətayi), *Mənlik etmə ki, cəhan əhlinə irfan doludur* (Xətayi), *Xatirümə gəldi kim, əyağə qalxub görəyim kim, yeriyə bilürəm ya yox* (Şeyx Səfi), *sən mənə yar ol ki, səndən özgə kimsə bulmənəm* (“Şühədanamə”), *buyurdi kim, carci car çağırısın* (“Şühədanamə”), *Yazığ ol kim, sənə könlün verə səndən gəfil* (Füzuli), *Cəmdir könlün sənin kim var mən tək çoxların, Mən pərişanəm ki, tapılmaz mənə bir sən kimi* (Füzuli), *Səndə iman yox ki, sən aldın, – deyim – imanımı* (Füzuli) və s.

“Ta” bağlayıcısı da “universallıq” etibarı ilə “ki” bağlayıcısına bənzəyir; lakin işlənmə tezliyinə, əhatə dairəsinə və yeni bağlayıcı birləşmələrin yaranmasındakı roluna görə “ki”dən çox geri qalır.

Aşağıdakı iki nümunədə “ta” bağlayıcısı aydınlaşdırıcı mənə ifadə edir: *ağa tapşur ta biləsinə Mədinəyə aparə* (“Şühədanamə”), *Gözdən gərək olasan nihən sən, Ta demək ola sənə ki, cansan* (Füzuli).

Füzuli dilində işlənmiş *böylə kim, öylə kim* bağlayıcı birləşmələri də baş cümləni izah edən vasitələrdəndir: *...kami-dil mümkün degil, böylə kim, ol dilruba bideddir, mən dərdmənd* (Füzuli), *Qüdrətim yox ki, qılam kimsəyə şərh-i-gəmi-dil, Öylə kim, arzeyi-hicrlə bimar olubam* (Füzuli).

Zaman bildirən bağlayıcılar: *ta, ta kim//ta ki, çün, həman kim, andan bərlü kim, ol zamandan bərlü kim, hər qaçan kim, ol dəm ki, ol gün ki, ol zamandan kim, necə kim//hər necə kim* və s.

Həmin mənə qrupundakı bağlayıcı və bağlayıcı sözlərin ədəbi dilə işlənmə səviyyəsi eyni deyildir; zaman budaq cümləsi ilə baş cümlənin bağlanmasında *ta, çün* bağlayıcıları və *ta kim//ta ki* bağlayıcı birləşməsi daha fəaldır. Sırf bağlayıcı birləşmələrinin tarixi təşəkkülə baxımından isə *kim//ki* bağlayıcısı ilə yanaşı nisbi əvəzliliklərdən və qoşmadan istifadə edilməsi əhəmiyyətli faktlardır. Ümumxalq danışq dilindən alınıb Xətayi və Füzuli dilində işlənmiş *necə kim// hər necə kim//hər necə ki* bağlayıcı söz birləşməsi xüsusi maraq doğurur; məsələn: *Ta düşibməm eşqinə, hicridə mən zərəm hənüz* (Xətayi), *ta mənüm canım gövdəməddür qoyməyəcəkəm ki kimsə sənə dolaşub qəsd eyləyə* (“Şühədanamə”), *Ta ki sən getdiñ yanından, ey dilaramım mənim, haləti-vəslin köñüldə pasiban qaldı mənə* (Xətayi); Çün bu xəbəri eşitdi guşım, Gəldi yerinə qərarü huşım (Xətayi), *Çün ol otlardan yedim, sağaldım* (Şeyx Səfi); *həman kim* Pərə Əmin çağməyi yerə urdi, suyuñ yolu açılıb... Pərə Əmini... bir dar dələmə yetürdi (Şeyx Səfi), *həman ki* xilas oldılar, mənə gəzəb iləndi dedilər: yoldaşlıq beləmi olur... (Şeyx Səfi); *ol dəm ki* səni-pəriyə baxdım, Canü dili ocağa buraxdım (Xətayi), *ol dəm ki* bu xakdanə düşdü halını bilib fəğanə düşdü (Füzuli); *ol gün ki* gözümde var idi nur, Gözdən üzünü düşürdün, ey hur (Füzuli); Təndə canım bir pərinindir, əmanət saxlaram, *Ol zamandan kim* əmanət qıldılar insanə öz (Füzuli); *Şadəm, andan bərlü kim* hicridə olmuşmən müqim... (Xətayi); *Ol zamandan bərlü kim* çəsimin yüzini görmədi, Yaş gözümənd cari oldi dəmbədəm silab tək (Xətayi); *Hər qaçan kim* atamə bir müşkil iş düşərdi şeyxi çağırurdi (Şeyx Səfi); *Səndən necə kim* can ayrı

düşdi, Tən ya çürüdi ya sayru düşdi (Xətayi); Yetdükce tükənr ərəbün kuyi-məskəni Bağdad içinde *hər necə* kim türkman qopar (Xətayi), *Hər necə ki* var idi nigari, Aləmdə idi onun qərarı (Füzuli).

Səbəb və məqsəd bildiren bağlayıcılar: *çün//çü, çünki//çün kim, zira, zira kim, ta, nişə kim, neyçün ki, nədən kim, anuncun // anun için ki, andan ötrü ki, ol səbəbdən, şol səbəbdən, bu səbəbdən.*

XVI əsrin yazılı mənbələrində səbəb və məqsəd budaq cümlələrinin baş cümləyə bağlanması intonasiya və “ki” bağlayıcısı ilə bərabər yuxarıdakı bağlayıcılardan, bağlayıcı birləşmələrindən istifadə olunması tabeli mürekkəb cümlənin bu yarusunda qrammatik vasitələrin zəngin olduğunu göstərir. Həmin bağlayıcılardan “ta” istisna olmaqla, qalanları səbəb mənası yaradır; “ta” bağlayıcısı isə baş cümlə ilə həm səbəb, həm də məqsəd budaq cümlələrini bağlaya bilər. Bundan başqa, “çü” və “şol səbəbdən” bağlayıcıları ədəbi dil üçün arxaikləşməkdə idi; əksinə, bəziləri (məsələn: *nişə kim, nədən kim, andan ötrü ki*) ümumxalq danışq dilində alınıb yazı dilində yenice möhkəmləndirdi; məsələn: *Yerdə qalmaz, çün beləsən, ey mələk, ahım mənim* (Xətayi), *Çün Məsihi-vəqtən, can vermək asandır sana* (Füzuli), *Gəldin çü piyadə, qaldı şah mat* (Xətayi), *Çünki sən mənim ilənsən daxi nəstə istəmə* (“Şühədanamə”), *mərazdən çəkmə gəm çün kim anuñ tək bir həkimün var* (Şeyx Səfi), *Vəfa rəsmi unutmuşsan deyə, incinməzəm, zira Bu kim məndən cəfə kam eyləməzsən, həm vəfadəndir* (Füzuli), *səni qoymazüz ki yazıd yaninə gedəsən zira kim sən bir şirindillü və çabüksözlüsən* (“Şühədanamə”), *Ta olmaya raz aşikara, Dövrən ilə qıldılar müdara* (Füzuli), *ol evün qapusini bağlädilər ta kimsə oraya varmaya* (Şeyx Səfi), *Can görünməz desələr təndə, inanman, nişə kim Lütfdən hər necə baxsın təninə, can görünür* (Füzuli), *Bu Xətayi başdən ayağə üzülmüşdür təmami, nişə kim ol zülfünə məhrəm həmişə şanədir* (Xətayi), *...əlbatta, basarsən andan ötrü ki Yazıdın ləşkəri çoxdur* (“Şühədanamə”), *Füzuli, eyb qılma üz çevirsəm əhli-ələmdən, Nədən kim hər kima üz tutdum, ondan yüz bəla gördüm* (Füzuli), *Ol səbəbdən farsı ləfzilə çoxdur nəzm kim, Nəzmi-nəzik türk ləfzilə ikan düşvar olur* (Füzuli), *Mən səni candan sevərəm, ey dilaramım mənim, şol səbəbdən zari gıryan keçdi əyyamım mənim* (Xətayi), *Bu səbəbdən bilirəm kim, bu cahan övrətdir...* (Füzuli) və s.

Şərt bildiren bağlayıcılar: *əgər//gər, yoxsa.*

Müasir türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində *əgər* bağlayıcısının budaq cümlə sistemində zəif bir yer tutduğu” həqiqətdir. XVI əsrin yazı dilində isə *əgər//gər* bağlayıcısı şərt budaq cümləsinin formalaşmasında və baş cümləyə bağlanması zəruri vasitə sayıla bilər. Bu dövrdə xüsusi şərt şəklinin və isə ədatının işlək olduğuna, həmçinin tabeədi intonasiyanın roluna şübhə edilməyə də, bir çox nümunələrdə şərt mənasının yaranmasında həmin bağlayıcısının xüsusi əhəmiyyəti vardı. Bunun əsas səbəbi o idi ki, durğu işarəsi olmadığı şəraitdə fasiləni (intonasiyanı), həmin intonasiyadan hansı mənanın hasil olacağını yazıda bürüzə vermək bəzən çətinlik törədirdi; məsələn: *Əgər havalanıb yüksək uçarsan, Yerlərdən yuxarı göğ sənin olsun* (Xətayi), *Əgər övratlara şeyxliq yaqışə idi mənim anam ələmün şeyxi olə idi* (Şeyx Səfi).

Nümunələrdə *əgər* bağlayıcısının sintaktik-semantik rolunu aydın nəzərə çarpır.

Müasir Azərbaycan dilində olduğu kimi, *əgər//gər* bağlayıcısı –*-sa/-sə* şəkilçisi, yaxud *isə* ədatı ilə baş cümləyə bağlanan budaq cümlələrdə iştirak etdikdə ədatlaşır, təkidli şərt mənası yaradır; məsələn: *Gər bilməz isən ki, mən nə zatəm...* *Feysi-hünərim şərabdən sor* (Füzuli), *Gər həmnəfas etsə iki yarı...* *Onları asir edər bəlayə* (Füzuli), *Kim dutər əliñ əgər şər olsan?* (Xətayi) və s.

Öz etimoloji quruluşuna görə şərt məzmunu kəsb etmiş “yoxsa” tabelilik bağlayıcısı, əslində, şərti olaraq “əgər”lə bir sırada verilir. Çünki “yoxsa” bağlayıcısı adətən “məntiqi” şərt yaradır, baş cümlənin əvvəlində gəlir, budaq cümlənin fəli xəbərini fikrən təsdiqdən inkar aspektinə çevirir; ancaq bu zaman birinci cümlə şərt budaq cümləsi kimi anlaşılır. Əks təqdirdə, “yoxsa” bağlayıcısı qrammatik cəhətdən daha çox qarşılıq və səbəb-nəticə mənası yaradır; məsələn: *Bu dutsağların çevrəsindən irəğ ol yoxsa başuñi kəsərdi; olmiyə kim bir ah çəkəsən yoxsa səbr eyləyənlərün dəstərindən aduñi pozərəm* (“Şühədanamə”), *Zəfi-tələ kəsdü dünyadan nəsibin zahidin, yoxsa öz rəyilə zahid tərki-dünya etmədi* (Füzuli), *Ruzi-hicr, ey gün, çəkib bir tiğ minnat qoy mənə, Yoxsa minnətsiz halak eylər şəbi-hicran məni* (Füzuli), *Get, yoxsa yəvərsən əlli toxmaq* (Xətayi).

Qarşılıq bildiren bağlayıcılar: *əgərçi, gərçi, hərçənd.*

Fars mənşəli bu bağlayıcılardan üçüncüsü çox az işlənmişdir. *Əgərçi, gərçi* bağlayıcıları isə tez-tez müşahidə edilir; xüsusilə, şeir dilində fəallığı ilə seçilir. Tabeli mürekkəb cümlələrdə qarşılaşdırma budaq cümləsinə baş cümləyə bağlamağa xidmət edən həmin bağlayıcılarla bərabər bəzən baş cümlənin əvvəlinə *əmma, vəli, leyk* və s. tabesizlik bağlayıcıları da əlavə olunur. Bu vəziyyətdə qarşılıq güzəşt mənasından başqa, ziddiyyətli, yaxud fərqləndirici qarşılıq mənaları daha real hiss edilir; məsələn: *Özgə aşıqlar əgərçi dil verir dildarına, Bu Xətayi xastə gör yolında qıldı can fəda (Xətayi), Hər kanda əgərçi ləl çoxdur, Bir ləl ki layiq ola, yoxdur (Füzuli), Leylidə əgərçi dərd çoxdur, Məcnun-həzincə dərdi yoxdur (Füzuli), Könül, gərçi aşara çox rəsm var, Gəzal rəsmi et cümlədən ixtiyar (Füzuli), Gərçi gün xoşdur, vəli rəmxsarın andən yaxşıdır (Xətayi), Gərçi yar oldu və leykən yarı-günaxar olmədi (Xətayi), Əgərçi ərəbdə və acədə və türkdə yeganə kamillər çoxdur, əmma sən kimi cəmi-lisənə qadir cəmei-fünuni-nəzmü nəsr yoxdur (Füzuli), Hərçənd ad ilə mən Sabayəm, Üşşaq yolunə canfədayəm (Xətayi) [39, 83].*

Sintaktik xüsusiyyətlər. Söz birləşmələri. İsmi söz birləşmələri

Füzuli dilində, əsasən, adlardan ibarət ismi söz birləşmələri üstünlük təşkil edir. Birinci növ ismi söz birləşmələri: *dəmir qapı, gül üz, şərərə od, Şah İsmayıl* və s.

Birinci növ təyini söz birləşmələrinin tərəfləri öz müstəqilliyini saxlamaqla ayrı-ayrılıqda cümlə üzvləri vəzifəsində çıxış edə bilər. O suradan, birinci tərəf həmişə təyin, ikinci tərəf mübtədə, xəbər, tamamlıq, zərflik ola bilər. Şübhəsiz, belə birləşmələr bütövlükdə cümlədə bu və ya digər fikri, mənanı tamamlamaq məqsədilə müxtəlif sözdəyişdirici şəkilçilər qəbul etməli olur. Eyni zamanda, *qara gecələr, bu qəmlər, ol uyğu* və s. tipli birləşmələr cümlə tərkibində bitkin məzmunlu üzv kimi çıxış edir.

Şairin dilindəki təyini söz birləşmələrinin bu xüsusiyyəti dilimizdən əvvəlki dövrlərdə də, ayrı-ayrı abidələrimizin dilində müşahidə edilir. Eləcə də, XVI yüzilliyin ədəbi dilində eyni halı görmək olur.

Füzulinin əsərlərində işlənmiş birinci növ təyini söz birləşmələrinin ikinci tərəfi müxtəlif nitq hissələrinə ola bilər: *yer yüzünə, yeddi kəmandarə; tükənməz xəzanə, ol arizə, tutulmuş ay* və s.

Füzuli dilində təyini söz birləşmələrinin bütün növləri işlək olmuşdur. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, təyini söz birləşmələri izafət tərkiblərindən daha çoxdur. Füzuli qəzəllərini aydın və oxunaqlı edən məhz ana dilinə məxsus söz, şəkilçi və söz birləşmələrinin çoxluğu. Burada işlənən təyini söz birləşmələrinin tərəflərinin mənşəyinə, qrammatik xüsusiyyətinə, leksik tərkibinə və üslubuna görə zəngindir.

Hər iki tərəfi isimlə ifadə olunan birləşmələrin başqa növlərə nisbətən az işləndiyi müşahidə olunur.

Birinci tərəfi sifətli ifadə olunan birinci növ təyini söz birləşmələri də mövzunun tələbinə uyğun daha çox işlənmişdir: *qara su, qara bəxt, sınıq yay, qanlı yaş, cəfacı dünya, bəlalı qapı, dəmir qapı, ağır uyqu, doğru yol, qanlı cigər parələri, qara gecələr, ulu qardaş, ulu qarındaş, qara gün* və s.

Birinci tərəfi sayla ifadə olunan ismi birləşmələr qanunauyğun olaraq, daha çox işlənən növlərdəndir: *bir guşə, yeddi kəmandar, iki cahən, bir şahin, bin məhliqə, qırq gün, yüz qovğa* və s.

Sayla ifadə olunan birinci növ təyini söz birləşmələri də yanaşma əlaqəsi əsasında düzəlir və hər iki tərəfin heç bir morfoloji əlaməti olmur. Birinci tərəfi bir sıra sayı olan birinci növ təyini söz birləşmələrinə çox az təsadüf olunur. Füzuli əsərlərinin mövzusu və məzmunu ilə bağlı olaraq, ümumiyyətlə, sıra sayı az işlənmişdir. Ədibin yaratdığı tərcümə əsəri olan "Hədiqət-üs-səda" əsərində *üçüncü imam, beşinci imam* kimi faktları göstərmək olar.

Çağdaş dilimizdə birinci tərəfi say (konkret və qeyri-müəyyən) olduqda ikinci tərəfi cəm şəkilçisi qəbul etmir. Füzulinin dilində birinci tərəfi qeyri-müəyyən saylarla ifadə edilən birinci növ birləşmələrin ikinci tərəfinin *-lər, -lər* cəm şəkilçisi ilə işləndiyini görmək olur. məsələn: *Ey Füzuli, aləmin gördüm qamü nemətlərin; Lütf etdi bana çox afiyətlər; Basi evlər xərabdur səndən; Çoq bağırlar kəbabdır səndən, Neçə yerlərdə gördüm ovbaş. Çox nadir hallarda qeyri-müəyyən say vəzifəsində miqdar sayı ilə düzələn birləşmələrin ikinci tərəfinin də cəm şəkilçisi ilə işləndiyini görmək olur: İdrakına yüz bir afiyətlər.*

Yazılı abidələrin dilində saylarla isim birləşmələrinin ikinci tərəflərinin *-lar, -lər* şəkilçisi ilə işlənməsi hallarına tez-tez rast gəlmək olur. Məsələn: *Ol qırq namərdlər* bunu duyduqlar ("Kitabi-Dədə Qorqud"); *Ol səndin və şəhidin ol iki şahzadələr* (Nəsimi); *Bu dörd kitabların* mənasını həm, Özün bilib olasan yolda möhkəm (Xətayi); *Bir məhəlləsində doqquz dərvişlər*, *Bir məhəlləsində pıran əyləmiş* (Dastanlar) [40, 120-121] və s.

Bu misallardakı *qırq namərdlər, iki şahzadələr, dörd kitablar* və *doqquz dərvişlər* kimi birləşmələr çağdaş Azərbaycan ədəbi dilinin normalarına uyğun deyildir. Lakin "Kitabi-Dədə Qorqud"dan başlamış ayrı-ayrı dövrlərin yazılarında ardıcıl olaraq *-lar, -lər* cəm şəkilçili say birləşmələri maraqlı inkişaf yolu keçmişdir. Şübhəsiz, belə say birləşmələrinin işlənməsini təsadüfi hesab etmək olmaz. Çünki bu xüsusiyyət bəzi türk dillərində indi də özünü göstərir. Məsələn, tuvin dilində: *beş aymtar, səc təvəllər, üçen çedu kışılpar* və s. [41, 207] Say birləşmələrində *-lar, -lər* şəkilçisinin işlənməsi Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində də müşahidə olunur; məsələn: *Səlimənin beş qızdarı* var [42, 205]. Əlbəttə ki, say birləşmələrində *-lar, -lər* şəkilçisinin işlənməsinin müəyyən bir funksiyası olmuşdur. Bu şəkilçi kontekstdə miqdarı göstərilən qrup və ya dəstəyə müəyyənlik xarakteri verir: *qırq namərdlər* – yəni *qırx nəfər məlum namərd, dörd kitablar* – yəni *dörd ədəd məlum dini kitablar* və s. nəzərdə tutulur. Ehtimal etmək olar ki, say birləşmələrində ikinci komponentin *-lar, -lər* şəkilçisi ilə işlənməsi "Kitabi-Dədə Qorqud"dan başlamış qədim türk dilləri üçün xarakter imiş. Müasir türk dillərinin bəzilərində, eləcə də Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində bu hadisə qismən saxlanmışdır. Füzulinin dilində say birləşmələrində *-lar, -lər* şəkilçisinin işlənməsinə çox az təsadüf edilir. Bircə, Füzuli ana dilini onun qrammatik və semantik xüsusiyyətlərini çox dərindən bildiyinə görə məntiqi cəhətdən uyğun gəlməyən söz və formalardan istifadə etməyi lüzumsuz hesab etmişdir. Bu mənada Füzuli həm də dilçilərimiz olmuşdur.

Say birləşmələrində birinci tərəfdən sonra xüsusi, aydınlaşdırıcı sözlər – numerativlər işlənmə bilər. Məsələn, *Bir çim su ilə ağırlamadın mehmanın, yüz təbəq zər, bir cam mey* ilə şad qılsan, *bir qaç daş, bir para fəda* və s. kimi birləşmələr yanaşma əlaqəsi əsa-

sında düzəldir. Füzuli dilində və sonralar işlənən numerativlər türk dillərində daha qədim dövrlərdən mövcud olmuşdur. Orxon-Yenisey yazılarında bir sıra numerativlər müşahidə edilir: *ülük* (hissə), *bağ* (qrup, dəstə, bölük) və s. Məsələn, *...altı bağ* budunka bek irtim (altı dəstə, altı bölük) xalq üzərində bay idim, *...altı bağ* budunum... (altı bölük xalqım, altı qəbilədən ibarət xalqım), *Eki ülgü* atlıq erti, *bir üligi* yadağ erti. (İki hissə atlı idi, bir hissəsi piyada idi) s.

Birinci növ təyini söz birləşmələrində birinci tərəfdə əvəzliliklər də işlənir: *ol zövq, bu gəzal, böylə qan; eylə halət, ol ariz, bu gün, qamu nemətlər* və s.

Füzuli dilində birinci tərəfi fəli sifət olan ismi birləşmələr də işlək olmuşdur: *keçən həmdəmlər; çıxmış göz, sınımış muja, yannmış könül, sancılan oxlar, alınmış qul, tutulmuş ay, axar sular, yanar od* və s.

N.Hacıyeva fəli sifət tərkibli söz birləşmələrinin prädil sistemində məlum olduğunu ehtimal edir [39, 90]. Qədim tarixə malik olan ismi birləşmələr, eləcə də Azərbaycan dilində bütün dövrlərində işlək olub çağdaş dilimizdə öz mövqeyini qoruyub saxlamışdır. Bəzi fəli sifət şəkilçili birləşmələr artan xətt üzrə inkişaf etmişdir: *oxumalı kitab, tikiləsi ev, gördüyün işlər* və s.

Bəzi birləşmələrin birinci tərəfi ismin çıxışlıq hal şəkilçisi qəbul edərək semantikasına və daşdığı funksiyasına görə birinci növ təyini söz birləşmələrinə uyğun gəlir; məsələn: *daşdan rəqib, dəmirdən tən; torpaqdan məhliqa* və s. Belə birləşmələri əslində aşağıdakı kimi də düzmək olar: *daşdan rəqib/daş rəqib, dəmirdən tən/dəmir tən, torpaqdan məhliqa/torpaq məhliqa* və s.

Göründüyü kimi, həmin birləşmələr adı quruluşda sıralanmaqla eyni mənə tamamilə saxlanılır. Yəni hər iki quruluşda əşyanın nədən düzəlməsi, şəxsin isə nəyə bənzədilməsi bildirilir.

İkinci növ ismi söz birləşmələri birincindən fərqli olaraq, hər iki tərəfi isimdən ibarət olur. Birləşmənin birinci komponenti adlıq halda, ikinci tərəfi isə mənsubiyyət şəkilçisi ilə işləməklə ikinci tərəf birinci tərəfi idarə edir. İkinci növ təyini söz birləşmələrinin ifadə etdiyi qeyri-məzmun xarakteri dilimizin tarixən inkişaf mərhələlərində sabit qalmışdır. XVI əsrin ədəbi dilinin aparıcı şəxsiyyətlərindən olan Füzulinin dilində də bu cəhəti görmək olur: *bayram ayı, cigər qanı, quş yuvası; quş qanadı, hicr odu, eşq odu*,

dəniz gövhəri; sitəm daşı, qəbr daşı, dərd quşları, göz yaşları, onun yanı, dəmir qapı, göz yolu, can yolu, cəza günü, söz dərgi, toplar daşı, firəngilər sadası və s.

Misallardan görüldüyü kimi, əsasən hər iki tərəfi türk mənşəli sözlərdən, qismən bir tərəfi alınma sözlərdən olan ikinci növ təyini söz birləşmələri sıralanma, semantika və funksiyasına görə çağdaş ədəbi dilimizdəki kimidir. Bu da, XVI yüzillikdə ədəbi dilin sintaktik sistemindəki birləşmələrin sabitliyinin qorunub saxlandığını göstərir.

Bəzi söz birləşmələri vardır ki, formaca ikinci növ, məzmunca isə üçüncü növ təyini söz birləşməsinə uyğun gəlir. Füzulinin "Divan"ında *quş qanadı/quşun qanadı, hicran günü/hicranın günü, cəhənnəm qapısı/cəhənnəmin qapısı, çeşmələr suyu/çeşmələrin suyu, Füzuli adı/Füzulinin adı* və s. misalları göstərmək olar.

Bu birləşmələr məzmunca üçüncü növ təyini söz birləşməsi olub, birinci tərəfdə ziyəlik hal şəkilçisi düşmüşdür. Şübhəsiz, bu birləşmələrdə təyin olunanın növünü, mənbəyini, zamanını və b. mənalarnı bildirir. Bu tipli birləşmələrin ardıcılıq və geniş işlənməsi ikinci növ birləşmələrin tarixən daha qədim olduğunu göstərir.

Onu da demək lazımdır ki, bu və ya digər məzmun, fikir, eləcə də hadisələrin bədii şəkildə ifadə edilməsində ədəbi dilin normal qrammatik tələbinə uyğun ikinci növ birləşmələrdən daha çox istifadə edilir. Bunu Füzulinin əsərlərindəki dil faktları bir daha isbat edir.

Üçüncü növ ismi söz birləşmələrində tərəflər müxtəlif nitq hissələrindən olub, birinci tərəf ismin ziyəlik hal şəkilçisini, ikinci tərəf isə üçüncü şəxsin mənsubiyyət şəkilçisini qəbul edir. üçüncü növ təyini söz birləşməsinə tərəflər arasında uzlaşma əlaqəsi birinci və ikinci növ təyini söz birləşməsinə nisbətən güclüdür. Bu birləşmələr cümlədə baş və ikinci dərəcəli üzv kimi çıxış edir; məsələn: *cəlladın qılcıqı, Leylinin Məcnunu; Şirinin Fərhadı, Füzulinin halı, suyun ismi, sübhün dəmləri, bağırımın qanı, gəncin əjdəri, Hüseyinin qatili, qəbrimin daşı, çeşməmin yaşı, sənin aşiqin, gəncin əjdəri, Adəmin müsibəti* və b. Bu misalların əsas funksiyası sahiblik, aidlik, mənsubiyyətlik ifadə etməkdir. Yəni birləşmənin birinci tərəfi sahib olan şəxsi və əşyanı, ikinci tərəf isə sahibin malik olduğu əşyanı (*yezidin sarayını, qaşların yayı, qəbrimin daşı*), eləcə də abstrakt mənanı (*Füzulinin halı, eşqin yolu, sübhün dəmləri, torpağın adı*), şəxslə bağlı aidliyi (*Hüseyinin qatili, Adəmin*

müsibəti, sənin aşiqin) kimi, şəxsin şəxsə mənsubuğu, bağlılığı (*Leylinin Məcnunu, Şirinin Fərhadı kimi*) mənalara ifadə edilir. Füzuli ana dilində nəzm əsərlərini yaratmağın yalnız böyük çətinliklərə qatlaşmaqla mümkünlüyü haqqında belə deyir:

Məndə tovfıq olsa, bu düşvən asan eylərəm
Novbahar olğac dikəndən bərgi-gül izhar olar.

Füzuli Azərbaycan dilində böyük çətinliklə də olsa (tikana bən-zədilən bir dildən) incə bir dil, klassik şeir dili yaratmağı qarşısında qoymuşdur. Cəsarətli demək olar ki, Füzuli Azərbaycan dilinin klassik şeir zirvəsini yaratmağa nail olmuşdur. Şair bu məqsədlə ana dili üzərində ustalıqla işləmişdir. O, hər bir dil vahidləri və söz birləşmələri üzərində cəsarətli yaradıcılıq işi aparmışdır. Elə buna görədir ki, Füzulinin dilində ədəbi dilin normasına uyğun olmayan, o sıradan, ədəbi dildə sabit və ardıcıl işlənməyən leksik və qrammatik xüsusiyyətlərə rast gəlmək olmur.

Füzuli dilində üç, dörd sözdən ibarət mürəkkəb təyini söz birləşmələrinə də təsadüf etmək olur: *qanlı cigər paraları, iki didəsis aləm, bir pəri zülfün xalı; tanrı sataşdırmış bəlalər, qanlı axar su, can alıcı işvələr; üzü qara qul, yemək-icmək fikri, bir zərrə-gübar* və s.

Bir tərəfi izafət tərkibi, ikinci tərəfi müstəqil sözdən ibarət mürəkkəb təyini söz birləşmələri ənənəvi olaraq Füzuli dilində müşahidə edilir: *əhli-səlamət yolu, möhnəti-əşqin şikayəti, Sünbül-üzülfün fəraqından müşəvvaşdır dimağ, Qətreyi aşkim qatırı, sinə çəkindən girib, Eylə rənadır, gülüm, sərv-xuramanın sənin* və s.

Bununla yanaşı, inversiya şəklində izafət tərkibli mürəkkəb təyini söz birləşmələri də klassik ədəbi dilin vəzn axıcılığında sabit yer tutmuşdur:

Zahidi xudbin nə bilsin zövqünü eşq əhlinin;
Xəzani qəmdə gördün iztirabın bülbuli-zarın.

Misallardan aydın olur ki, bu mürəkkəb təyini söz birləşmələri aydın və məqsədli mənalara malikdir. Bunlar ikinci və üçüncü növ birləşmələrin funksiyasında çıxış edirsə də, onları üzvlərə parçalamaqla ikisözlü birləşmələr almaq olur.

Başqa klassiklərin dilində olduğu kimi, Füzulinin dilində inversiya hadisəsinə (tərəflərin yerdəyişməsi) az da olsa, təsadüf edilir:

*Füzuli xəstəyə düşənə sözlə düst cövr eylər;
Ey Füzuli, qalınışam heyrətdə, bilməm nəyləyim,
Dövr zalim, baxt nəfərcəm, tələb çox, əmr az,
Mütrib, ağılatma sürüdinlə Füzuli xəstəni,
Seyli-əşkindən saqın, qopmaya bünyadi-tərəb.*

“Füzuli xəstə” inversiya birləşməsinə Füzuli həm də “xəstə Füzuli” quruluşunda işlətməmişdir.

*Sifəti-hüsnün edər, xəstə Füzuli, nə əcəb,
Hüsnü-göftərdə gör eylərsə həssan ilə bəhs.*

Qeyd olunduğu kimi, inversiya hadisəsinə Azərbaycan dilinin başqa yazılı abidələrində də təsadüf edilir: Xan Qazan/ (Qazan xan, ağam Qazan)/ Qazan ağa (“Kitabi-Dədə Qorqud”).

Nəsimi xəstədil hicrindən öldü (Nəsimi).

Ləbi qönçə, beli inco, saçı sünbül, gözü nərgis, Dodağı abı-heyvanü yüzi gülünarı tapınca (Nəsimi).

İndi görək Tuti qarabaş nə deyir (Şəhriyar).

Saleh sövdəgər övrətinin fəryadından sərəsimə yüngürüb gəldi (Şəhriyar) [43] və s.

Misallardan məlum olur ki, ismi birləşmələrdə inversiya (yerdəyişmə) bədii əsərlərin poetik tələbinə uyğun işlənmiş mətnin məzmun və mənasının axıcılığını təmin edir.

Demək olar ki, inversiyanın dildə işlənməsi çox qədim dil hadisəsi olub danışıq dilində daha çox yayılmış tarixi kateqoriyadır. V.V.Aslanov inversiyanın qədimliyini nəzərə alaraq göstərir ki, tərəflərin yerlərinin sabit olmaması müəyyən inkişaf mərhələsində türkistemli dillərə də aid edilə bilər [44].

Şübhəsiz, xalq danışıq dilində geniş yayılmış “Ya Həsən keçəl, ya keçəl Həsən, fərqi nədir” ifadəsinin yaranma tarixi çox qədimdir. Bu misaldan aydın olur ki, söz birləşmələrində tərəflərin yeri dəyişsə də məzmun olduğu kimi qalmaqdadır. Qədim və orta əsrlərdən işlək olan inversiya şifahi danışıq dilində daha geniş işlənməkdədir. Son zamanlar Azərbaycan dilinin nəsr əsərlərində cümlənin quruluşunda inversiya hadisəsi daha geniş yayılmış dil hadisəsidir. Inversiyanın geniş yayılması ilə yeni növlü üslub çalarlığı meydana çıxmışdır.

Çağdaş Azərbaycan dilində birinci tərəf xüsusi şəxsi, ikinci tərəf rütəbəsini, sənətini bildiren söz olduqda birləşmənin tərəfləri yerini dəyişə bilər və heç bir məna dolaşıcılığı yaranmır. Məsələn, *müəllim Həmid, həkim Nadir, sinif rəhbəri Nailə* və s. kimi. Əlbəttə, belə birləşmələrdə şəxsin sənətini, rütəbəsini daha qabarıq bildirmək məqsədi əsas götürülmüşdür.

Eyni hadisəni Füzulinin əsərlərində işlənmiş “*Füzuli xəstə*”, “*Füzuli binəva*” birləşməsi ilə oxucunun diqqəti məhz Füzulinin xəstəliyinə, binəvalığına (çarəsizliyinə) cəlb edilir. Şübhəsiz, burada Füzulinin mənəvi cəhətdən zəif, xəstə olmasından söhbət gedir.

Təyini söz birləşmələrinin bir növü də təktərkibli söz birləşmələridir. Təktərkibli söz birləşmələri əslində birləşmənin ikinci tərəfindən ibarət olub, dilçilik ədəbiyyatında “yarımçıq birləşmələr” adlandırılmışdır [12, 23]. Təbii olaraq, Füzulinin əsərlərində təktərkibli söz birləşmələri öz əksini tapmışdır:

*Bəri oldum, Füzuli, qeyridən, ol dilruba ancaq,
Ənəsim, munisim, yarım, nigarım nəzənimdir;
Füzuli, rəşkdən titrər dili pürxuni üşşaqın;
Demiş hər qönçəyə aşiqliyim razın saba derlər.*

Bu misallardakı *ənəsim, munisim, yarım, nigarım, üşşaqın* və s. kimi sözlərin sonundakı *-im, -im, -im...* şəkilçisi birinci tərəfin, mən, sən şəxs əvəzliyi və öz qayıdış əvəzliyi olduğunu bildirir ki, bu da onun təktərkibli birləşmə olduğunu göstərir. Birləşmənin birinci tərəfini bərpa etməklə “*mənim ənəsim*”, “*mənim yarım*”, “*sənin yarım*”, “*sənin üşşaqın*” və s. kimi tam birləşmələr alınır. Belə təktərkibli söz birləşmələri dilimizin bütün inkişaf dövrlərində işlək olmuşdur. Təktərkibli söz birləşmələri cümlədə üslubi xarakter daşıyıb fikrin yığcam, az sözlə ifadəsinə xidmət edir [45, 123-128; 12, 5-63].

Təktərkibli söz birləşmələri şifahi danışıq dilində daha çox işlənir ki, bu da Azərbaycan dilinin ən qədim dil hadisələrindəndir. Şübhəsiz, Füzulinin əsərlərində işlədilən təktərkibli söz birləşmələri (ismi, feli birləşmələr) onun xalq danışıq dilindən geniş faydalandığını göstərir.

Azərbaycan dilinin XVI əsr yazılı mənbələrini (Xətayinin dili ilə bağlı müqayisə məqsədilə) izləyən Q.Həsənov yazdığı kimi,

"...Öz yaradıcılıqlarında canlı xalq danışmış dili materialından geniş istifadə edən şair və yazıçılar əsərlərində bu kimi birləşmələrə geniş yer vermişdir" [46, 85-99].

Bu baxımdan, Füzuli xalq danışığı dilinin bu və ya digər materiallarından dəqiq və yaradıcı şəkildə istifadə etmək həm öz dövründə, həm də sonrakı dövrlərdə ədəbi dilin inkişafına xidmət etmişdir. Azərbaycan dilində tarixən fars izafətlərinə tez-tez rast gəlmək olar. Məsələn, *əhli-nəzər*; *əsiri-ğəm*; *dərdi-dil*, *dəvayı-dərd*, *tərki-ələm*, *tərki-eşq*, *qəsdı-can*; *xuni-cığar*; *abi-həyat*, *atəşi-hicran*, *rəngi-yasəmən*, *tiği-baran* və s.

Maraqlıdır ki, bu tipli izafətlər Azərbaycan dilinin yazılı abidələrinin dilində əvvəllər də işlək olmuşdur. Ancaq izafət tərkiblərinin sonrakı inkişaf xəttini izləyərkən aydın olur ki, getdikcə onların çoxu azərbaycanlaşmış şəkildə işlənməyə başlamışdır. Maraqlıdır ki, Ə.Dəmirçizadə izafət tərkiblərinin azərbaycanlaşma prosesinin hələ XIV əsrdə müşahidə olunduğunu göstərir [6, 3/].

Füzulinin əsərlərində izafət tərkiblərinin azərbaycanlaşması aşağıdakı variantlarda özünü göstərir:

1) İzafət tərkiblərinin tərəflərinin yerdəyişməsi ilə ikinci növ təyini söz birləşməsi kimi işlənənlər: *əhli fəsad/fəsad əhli*, *əhli fəsaət/fəsaət əhli*, *əhli fitnə/fitnə əhli*, *əhli cahan/cahan əhli*; *əhli dərd/dərd əhli*, *əhli iman/iman əhli*, *əhli hal/hal əhli*, *əhli namaz/namaz əhli*, *əhli nəzər/nəzər əhli*, *əhli riyə/riyə əhli*, *ləvhə fəlak/fəlak lövhə*; *əhli eşq/elş əhli*, *eybi eşq/eşq eybi*, *qatili Hüseyin/Hüseynin qatili*, *mənzili gəm/ğəm mənzili*, *növbəti Həvvəl/Həvvənin növbəti* və s.

Göründüyü kimi, fars izafətlərini Azərbaycan dilinin sintaktik qaydaları əsasında işlətmək, ümumiyyətlə, tərkibin sisteminin dəyişdirilməsinə səbəb olmuşdur.

2) İzafət tərkiblərinin bir tərəfi türk mənşəli sözlərdən ibarət olur. Məsələn, Füzulinin "Divan"ında *baxtı-qara*; *tərki-mal*; *aşki-al*, *daği-hicran*, *güli-taza*, *pinhani-od*, *seyri-bağ*, *qönçəyi-bəxt*, *mişki-tər*, *güli-tər*, *pənbeysi-dağ* və s.

3) Hər iki tərəfi türk sözü olub, fars izafəti kimi işlənən birləşmələrə az da olsa təsadüf edilir: *yerü-göy*; *yarü-yoldaş*, *dümü-gün* və s.

4) İzafət tərkiblərinin ikinci tərəfi Azərbaycan dilinə məxsus sözdəyişdirici və az da olsa, sözdüzəldici şəkildə qəbul edə bilər: *dili-sərkəştəlik*, *zəhi-gümrahlıq*, *löləi-şahvarsız*; *türreyi tərarsız*,

fəryadü fəğanlar, *lafi-ləfəfədə*, *sərvə-xuramanınca*; *nuri-didələr*, *güseyi-mehrabi*; *tiği-müjganınca* və s.

5) Bəzi izafət tərkiblərinin ikinci tərəfi mənsubiyyət şəkilçisi ilə işlənməklə bütövlükdə üçüncü növ təyini söz birləşməsinin ikinci tərəfinin funksiyasında çıxış edir. Belə olduqda birinci tərəf *mənim*, *sənin*, *onun* əvəzliliklərindən ibarət olur ki, bunlar çox zaman mətnə ixtisar edilir. Məsələn, *atəşi hicranımı* (sənin atəşi-hicranımı), *gülsəni-rüxsarım*, – (sənin gülsəni-rüxsarım), *bəzmi-vüsali* (onun bəzmi-vüsali), *ləvhə-rüxsarım* (mənim lövhə-rüxsarım) və s.

Füzuli klassik ədəbi dilinin əsas ifadə vasitələrindən biri olan izafət tərkiblərindən müxtəlif şəkildə istifadə etmiş, onların üzərində mahir ədəbiyyatçı, ustad, şairlik işləri ilə yanaşı, ana dilinin qrammatik qaydalarından ustalıqla və yaradıcı şəkildə istifadə edən, həm də dilçi-əlim olmuşdur.

Beləliklə, cəsarətlə demək olar ki, XVI yüzlükdə Azərbaycan ədəbi dilinin lideri olan Məhəmməd Füzuli Azərbaycan dilində işlənən söz birləşmələri üzərində də yaradıcı iş aparmışdır. Füzulinin söz birləşmələri üzərində cəsarətli yaradıcılığının bəhrəsini Azərbaycan dilinin sonrakı inkişaf dövrlərində aydın görmək olur. Onu demək kifayətdir ki, Azərbaycan dilində yazanlarımız füzulisayağı yazmağa çalışmışlar. Əlbəttə, bu iqtibas, yalnız üslubi baxımdan olmayıb, həm də Füzuli sözü Füzulinin çox işlətdiyi birləşmələri və izafətləri ilə aparılmışdır.

Cümlə. Sadə cümlə.

Sadə cümlənin intonasasiyaya görə növləri

Füzulinin dilində sadə cümlə məqsəd və intonasiasından asılı olaraq müxtəlif məqamlarda işlənmişdir.

Nəqli cümlə. Sadə cümlənin bu növü Füzuli dilində də informasiya, məlumatlandırma, təsvir, təhkiyə səciyyəsi daşmış, şairin həm nəsr, həm də nəzm əsərlərində müvafiq məqamlarda istifadə edilmişdir. Belə cümlələrdə şairin möhtəşəm poetik xəzinəsinin milli koloriti, xalqı əsaslı daha əyani olaraq göz önündə canlandır.

Məlumatlandırma məqsədi daşıyan nəqli cümlələr:

Bir səf qız oturdu, bir səf oğlan

Cəm oldu behiştə hurü qılman.

Ol qızlar içində bir pərişad,
Qeys ilə məhəbbət etdi bünyad.

Təsviredici, təhkiyə yolu ilə bədii tablolar yaratmaq məqsədilə işlədilan nəqli cümlələr:

Əndamı lətifeyi-İlahi,
Dəriyayi-lətafət içrə mahi.
Şəhbəzbaxışlu, ahu gözlü,
Şirin hərəkətlü, şəhd sözlü.
Rahü revişü müdam gəmzə
Başdan ayağa təmam gənizə.
Ağrıça şəkli xoşca peykər,
Yaxşıca sənəm, gözəlce dilbər.

Qeys onu görə bəhəlak oldu,
Min şövq ilə dərdnak oldu.

Həmin sadəlik və ayanilik şeirdə olduğu kimi, nəsrədə də müşahidə edilir:

İstiqbal edüb salam verdim, cavab verdi...
Ümumi feyz üçün tərcüme-yi-türki olunur.

Sadə cümlədə informativlik bir çox hallarda əlavə sözlər və tərkiblərlə genişləndirilsə də, fikir ümumən öz aydınlığını qoruyub saxlayır:

Əlqışsə, bu təhrik ilə dərgahi-müəlladan bir nəsibə talib olub və arkani-dövlətdən səadət-i-İmād və sərəfi-İsād bulub doqquz aqlakə payi-İstiqna ururkən ovqafdan doqquz ağça vəzifəyə qənaət qılıb arz aldım.

Nəqli cümlələrin məzmunundan, xüsusən son cümlənin məzmununda sadəcə faktların təsviri və təsbiti yox, həm də məzmununda özünəməxsus bir dinamika mövcuddur.

Nəqli cümlələrin fikri təsdiq edən növləri ilə yanaşı, onların inkar aspektdə işlənən variantları da işləkdir:

Əlhəqq, mütəvəlli mülaqatına firsət *düşmədi*. Onun daməni-mülakatimə dəsti-neyl *irışmədi*.

Füzuli dili üçün seçiyəvi nəqli cümlə tiplərindən biri də **-dir**, **-dir**, **-dur**, **-dür** xəbərlək şəkilçisini qəbul edən ismi xəbərlə variantıdır. Bu növ nəqli cümlələr xüsusilə "Leyli və Məcnun"

poeması üçün seçiyəvidir. Poemada bütün başlıqlar mübtədası *bu* işarə əvəzliyindən və ismi xəbərdən ibarət nəqli cümlələrdən ibarətdir. Əksər hallarda mübtədə ilə xəbər arasına izahedici sözlər və tərkiblər daxildir:

Bu, səadətli bəy həzrətlərinin mədhidir...
Bu, saqi-yi-bəzmə bədə için kitabdır.

Bəzi hallarda cümlənin mübtədası birinci növ söz birləşməsi ilə ifadə olunur:

Bu qəzəl Məcnun dilindəndir,
Bu mürəbbə Leyli dilindəndir.

Əksər hallarda bu mübtədası və bağlayıcısı vasitəsilə bağlanmış eyni hüquqlu həmcins ismi xəbər tərkibinə aid olur:

Bu, Məcnunun Leyliyə müqabil olub, əhvalın bildirdiyidir və firsətlə razi-pünhanın ayan etdiyidir.

Bu, Məcnunun zəncirə özün müqəyyəd etdiyidir və bəhanə ilə Leyli tərəfinə getdiyidir.

Bu, Leyli əhvalatından bir xəbərdir və məşuqə aşiq ətvarından bir əsərdir.

Sual cümləsi. Füzulinin poetik dilində sadə cümlənin bu növü şairin poetik vüsətinin fəal atributu kimi, ritorik sual, şairin emosional təkidini, marağını ifadə etməklə yanaşı, sırf sual məqamlarında da müşahidə edilir:

Qız nərgisi-məst edib füsunsaz,
Oğlana satanda işvəvü naz
Oğlan necə səbr pişə qılsın?
Vər səbri həm olsa, nişə qılsın?

və ya:

Key şux, nədir bu göftgülər?
Neyçün özünə ziyan edirsən?
Yaxşı adını yaman edirsən?
Neyçün sənə tənə edə bədgü?
Namusuna layiq işmidir bu?

Bununla belə, sual cümləsinin poetik-ritorik işlənmə məqamları Füzulinin poetik dili üçün daha seçiyəvidir:

Qəmzəsin sevdin, könül, canın görəkmezmi sana?!
Tiğə urdun cismi-üryanın, görəkmezmi sana?!

Ateşin ahimlə eylərsən mənə təklifi-bağ,
Bağiban, gülbərgi-xəndanın görəkmezmi sana?!

Yelə vermə dağıdıb hər yan, ayaqlardan götür,
Ey peri, zülfü-pərişanın, görəkmezmi sana?!

Ey Kəmanəbru, rəqibə vermə gəməndən nəsib,
Ox atarsan daşə, peykanın görəkmezmi sana?!

Yandırıb canım, cahansız etmə bərqi-ahimi,
Asıman, xurşidi-rəxşanın görəkmezmi sana?!

Tutalım kim əşq seylabına yoxdur etibar,
Ey Füzuli, çeşmi-gıryanın görəkmezmi sana?!

və yaxud da:

Əql yar olsaydı, tərki-eşqi-yar etməzmidim?!
İxtiyar olsaydı, rahat ixtiyar etməzmidim?!

Ləhzə-ləhzə surətin görəydim ol şirinləbin,
Sən kimi, ey Bisütun, mən həm qərar etməzmidim?!

Nişə məhrəm eylədin şəmi məni məhrum edib,
Mən sənin bəzminde can nəqdin nisar etməzmidim?!

Dərdimi aləmdə pünhan tutduğum naçardır,
Uğrasedim bir təbibə aşkar etməzmidim?!

Ol güli-xəndanı görmək mümkün olsaydı mənə,
Sən tək, ey bülbül, gülüstənə güzar etməzmidim?!

Ey Füzuli, daği-hicran ilə yanımış könlümü,
Laləzar acseydi, seyri-laləzar etməzmidim?!

Şəmi şəmi-firqətom, sübhi-vüsali neylərəm?!
Bulmuşam yanmaqda bir hal, özgə hali neylərəm?!

Qeyrə arz et hər nə esbabin ki var, ey dəhri-dun,
Mən bir əhli-zövqəm, esbabi-mələli neylərəm?!

Yox əcəb gər malə rəğbət, mülkə qılman iltifat,
Mən gədayi-Kuyi-eşqəm, mülkü malı neylərəm?!

Ey Füzuli, qıl Kəmalı-fəzl Kəşbin, yoxsa mən,
Kəmalı-eşqəm, dəxi özgə Kəmalı neylərəm?!

Qansı gülşən gülbünü sərvə-xuramanınca var?!
Qansı gülbün üzrə qönçə, ləli-xəndanınca var?!

Qansı gülzar içrə bir gül açılır hüsnün kimi?!
Qansı gül bərgi ləbi-ləli-dürəşanınca var?!

Qansı bağın var bir nəxli qədin tək barvər,
Qansı nəxlin hasili sibi-zənəxdanınca var?!

Qansı xuni sən kimi cəlladə olmuşdur əsir,
Qansı cəlladın qılınıcı tiği-müjganınca var?!

Qansı bəzm olmuş münəvvər bir qadintək şəmdən,
Qansı şəmin şölesi rüksari-tabanınca var?!

Qansı yerdə bulunur nisbət sənə bir gənci-hüsü?!
Qansı gəncin əjdəri zülfü-pərişanınca var?!

Qansı gülşən bülbülün derlər, Füzuli, sən kimi,
Qansı bülbülün sürüdi ahü əfğanınca var?!

Təbiidir ki, bu qəzəlləri adi sual intonasiası, yəni bilmədiyini qarşdakından öyrənmək, məlumatlanmaq intonasiası ilə oxumaq mümkün deyil. Buradakı suallar adi suallar yox, böyük lirikin poetik ilhamından yaranmış ekspressiv-emosional təsir yükünə malik cavabı özündə olan ritorik-poetik suallardır ki, bundan da məqsəd qəzəldə qoyulmuş fikrin, şübhəsiz, tərəddüdsüz olduğunu poetik, emosional tərzdə təsdiqləmək, oxucuya çatdırmaqdır. Ona görə də belə cümlələrin sonunda yalnız sual işarəsi yox, sual-nida işarələri ardıcılığını gözləmək məqsəduyğundur.

Əmr cümləsi. Füzulinin dilində əmr cümləsinin müxtəlif semantik məna tutumlu növləri müşahidə olunur.

Felin əmr şəkli ilə formalaşmış əmr cümlələri xahişə, məsləhət, təkid, yalvarış, tövsiyə və s. mənaları ifadə edir.

Yalvarış çalarlı əmr cümlələri:

Yarəb, həmişə lütfünü et rəhnüma mana.
Göstərmə ol təriqi ki getməz sana, mana.

Həbsi-həvadə qoyma Füzulisifət əsir
Yarəb, hidayət eylə, təriqi-fəna mana!

Xahiş çalarlı əmr cümlələri:

Arayişi-söhbət eylə, saqi!
Ver bədə, mürüvvət eylə, saqi!

Sən ver bədə, mən eyləyim nuş,
Mən nəzm oxuyum, sən ona tut guş!

Məsləhət, tövsiyə çalarlı əmr cümlələri:

Təmkinini cünunə qılma təbdil!
Qızsan, ucuz olma, qədrini bil!
Hər surətə əks kimi baxma!
Hər gördüyünə su kimi axma!
Güzgü kimi qatı yüzlü olma!
Nərgis kimi xeyrə gözlü olma!
Ləbət kimi özünü bəzətmə!
Rövizən kimi küsələr gözətmə!
Sağər kimi gözəməyi hərəm et!
Nəğmə kimi pərdədə məqam et!
Səyə kimi hər yerə yüz urma!
Hiç kimsə ilə oturma-durma!
Sən sadəsən, özgə əhli-neyrəng,
Cəhd eylə verilməsin sənə rəng!

Əmr cümləsində xahiş semantikasi həddindən artıq olduqca cümlənin xəbəri qədim *-qıl, -gil* şəkilçisi ilə formalaşır:

Xurşidini arşə sayə qılğil!
Meraci büləndpayə qılğil!

Hədiyi-rəhi-muradım olğil!
Bu şivədə ustadım olğil!

Bir neçə müsahibi-vəfadar
Məcnuni-şikəstəyi görüb zar,
Hər yan dedilər ki, ey bələkas,
Gül çağıdır, olmagil müsəvvəs!

Prof. H.Mirzəzadənin müşahidələrinə görə Füzulinin dilində, nadir hal kimi xəbəri məsdər forması ilə düzələn əmr cümlələri də mövcuddur:

Bir rəsmi qədimdir cahanda,
Sud istəyən istəmək ziyan da.
Canan diləyən *cafaya dözmək*,
Gənc istəyən *ajdahaya dözmək*.

Nəqli cümlələrin bir qisminin xəbəri bu gün artıq öz fəaliyyətinə itirmiş qədim forma ilə – nəqli keçmiş zamanın I şəxs tək forması *-ibam, -ibəm, -ubum, -übəm* şəkilçisi ilə ifadə edilir:

Eşq daminə giriftar olalı *xar olubam*.
Künci-gəmxanəyə bir surəti-*divar olubam!*
Yarə ağyar olub, ağyarım ilə *yar olubam*.
Sənə aşıqlıyım izhar edəli *xar olubam*.

Nida cümləsi. Füzulinin dilində nida cümlələri "müxtəlif vəsi-tələrlə yaranaraq xüsusi ekspresiv-emosional mənalara: psixoloji hal-vəziyyət – sevinc, qəzəb, təəssüf kimi mənalara poetik iadə-sini əks etdirmişdi.

Xitabların iştirakı ilə düzələn nida cümlələr:

Arif ol, sövdəyi-eşq inkarın etmə, *ey həkim!*
Eşq dərdi, *ey müalic*, qabili-dərman degil!
Ey müəllim, aləti-təzvirid əsrarə elm!

Nə ədatının iştirakı ilə yaranan nida cümlələri:

Vəh nə qamət, nə qiyamət, bu nə saxi-gülü-tərdir!
Nə bələdir, nəzər əhlinə, nə xoş məddi-nəzərdir!

Nə şərbətdir gəmin kim içdigimşə əksilür səbrim!
Nə sehr eylər ruxün kim, baxdıgınca rəğbətım artar.

Nidaların iştirakı ilə qurulan nida cümlələr:
burada ərəb dilindən alınmış nidalar xüsusilə fəal mövqedədir:

Bihəmdillah ömrüm uzanar, cəmiyyətim artar!
Billah, əyyar eyləyən əhsanə yar etməz manə!

Vəh ki bir güldən açılmış necə gülsərə
Şükr-lillah ki, Füzulini edib daxili-feyz!

Afərin cəvhəri-məqbulinə kim ələmdə
Mümkün olmaz bu sifət ilə ki, sənsən bir zat!

Ah, bilmən neyləyim, qurtulmaq olmaz geyddən...
Ah kim, düşdüm yenə zülfü zənəxdənim görüb.

Mürəkkəb cümlə

Füzulinin poetik dilində mürəkkəb cümlə və onun zəngin mənə növlərindən istifadə edilmişdir.

Tabesiz mürəkkəb cümlələr. Şairin poetik dilində, ümumən, nəzm janrı üçün səciyyəvi olan bağlayıcısız tabesiz mürəkkəb cümlələr daha çoxdur. Bu da təbiidir. Şeir, poeziya daha çox daxili məntiqi əlaqələrə əsaslandığı üçün burada artıq sözə (növbəti halda bağlayıcılara və bağlayıcı sözlərə) sanki ehtiyac qalmır, beytlər qüvvətli məntiqə və xüsusi ahəngə, intonasiyaya əsaslanaraq düzülüb qoşulur. Əlbəttə ki, bu, əsil sənət nümunəsi olan bədii yaradıcılıq janrlarında daha sabitdir, qüvvətlidir.

Bağlayıcısız tabesiz mürəkkəb cümlələrin sadə cümlələrdən ibarət komponentləri məntiqi ardıcılıqla düzülərək müvafiq qrammatik əlaqələr əsasında intonasiya vasitəsilə bir-birinə bağlanaraq bir mürəkkəb fikri ifadə edir.

Qarşılaşdırma əlaqəsi əsasında yaranan tabesiz mürəkkəb cümlələr; bu tip mürəkkəb cümlələrin bətnində ziddiyyət, güzəşt, inkarlıq semantikasi olur:

Padşahim zülm edüb aşiq sana zalim demiş,
Xübrulardan yaman gəlməz, bu, böhtandır sana.

Dustum, aləm səni üçün gər olur düşmənlə mana,
Qəm degil, zira yetərsən dust ancaq sən mana.

Nələndədir ney kimi avazeyi-çəşim bülənd,
Nələ tərgin qılmazam neytək kəsiləmə bənd-bənd.

Aləm oldu şad sənədən, mən əsiri-qəm hənzət,
Aləm etdi tərki-qəm, mənə qəmi-aləm hənzət.

Pərişan halın oldum, sormadın hali-pərişanımlı,
Qəmindən dərde düşdüm qılmazdın tədbiri-dərmanımı.

Beytlərdə misralar arasında əks vəziyyət mövcud olduğu üçün onlar arasında əsaslıqla ziddiyyət mənalı *amma*, *ancaq*, *lakin* bağlayıcılarını artırmaq olar və bu zaman beytlərin məzmunu dəyişməz, əksinə, daha da aydınlaşar, konkretləşər; məsələn: *padşahim sənə zalim demişlər, amma (ancaq), bu sənə atılan böhtandır, çünki gözəllərdən (xubrulardan) yamanlıq gəlməz; Sənə görə əgər bütün aləm mənə düşmənlə olsa da, ancaq bu, mənim üçün qəm deyil, çünki yalnız sənənin dostluğun mənə kifayətdir.*

Bəzən bir beytdə dörd sadə cümlə qarşılaşdırılma yolu ilə birləşib bir tabesiz mürəkkəb cümlə yaradır:

Aləm oldu şad sənədən, mən əsiri-qəm hənzət,
Aləm etdi tərki-qəm, mənə qəmi-aləm hənzət.

Səbəb-nəticə əlaqəsi əsasında qurulan tabesiz mürəkkəb cümlələr, qeyd etmək lazımdır ki, bu tip mürəkkəb cümlələrə şairin həm nəzm, həm nəsr əsərlərində rast gəlmək mümkündür.

Qəzəl janrında yazılmış əsərlərindən nümunələr:

Artıran söz qədrini sidiqlə qədrin artırır,
Kim nə miqdar olsa, əhlin eylər ol miqdar söz.

Zöhddən keçməz Füzuli, eyləməz tərki-riya,
Pənd çox verdim eşitməz – arsızdır, arsız!
Doğru derlər hər zaman bir aşiqin dövrandır.

Nərgisin fikri, Füzuli, gözü könlümdə gəzər,
Tutar ahu vətən ol yerdə ki, otlu, suludur.

Şerin emosional təsir qüvvəsini artırmaq və xüsusi ibrətamiz fikirlərin xüsusilə vurğulanması üçün klassik poeziyada səbəb-nəticə əlaqəsi əsasında yaranmış bu tip tabeisi müəkkəb cümlələrdə – bədii mətlərdə – beytlərdə bədii effekt yaratmaq üçün, bir qayda olaraq nəticə əvvəl, səbəb isə sonra işlənir, yəni beytin birinci misrası nəticə, ikinci misrası səbəb bildirir və qüvvətli ahəng-intonasiya onları bir məntiqi rüşeym ətrafında birləşdirib bir qrammatik vahidə – bağlayıcı müəkkəb cümləyə çevirir; belə cümlələrin – beytlərin komponentləri – misraları arasında səbəb mənalı *çünki, o səbəbə ki* bağlayıcı və bağlayıcı sözlərini artırmaq olar:

Sürdü Məcnun növbətin, indi mənəm rüsvayi-əşq (nəticə),
(Çünki, o səbəbə ki) Doğru derlər hər zaman bir aşiqin dövrənandır (səbəb).

Bu gün artıq aforizmə çevrilmiş, məşhur “Salam verdim – rüşvət deyildir deyü almadılar”, eləcə də “Hökm göstərdim – fəidəsizdir deyü mültəfət olmadılar” cümlələri də qrammatik cəhətdən məhz bağlayıcı tabeli müəkkəb cümlə tiplərinə aiddir. Burada da qüdrətli söz dahisi Füzuli öz dövrünün ictimai quruluşundakı neqativ halları sarkazm yolu ilə qamçılamaq məqsədilə işlətdiyi cümlələrdə (növbəti halda bağlayıcı tabeli müəkkəb cümlələrdə) mətnin tənqidi məzmununu daha qabarq, daha əyani ifadə etmək üçün belə lakonik cümlə növündən istifadə edir:

Salam verdim, almadılar – nə səbəbə? Çünki rüşvət deyildi. Bu cümlənin ictimai mahiyyəti daha böyükdür: böyük İslam dünyasında rüşvət hətta Allahın adından da (“Salam” Allahın adıdır) artıqdır, çünki zəhmətsiz gəlir mənbəyidir.

“Şikayətnamə”nin “Dedim: – Dedilər” dialoqlarına əsaslanan mətni əslində bağlayıcı tabeli müəkkəb cümlələr üzərində qurulmuş əsil xalq nitqi, danışq dili xüsusiyyətlərini əks etdirən bədii nəsr nümunəsidir.

Zaman əlaqəsi. Belə cümlələrdə zaman ardıcılığı əsas vasitə olur və bu ardıcılıq intonasiya, fasilə ilə əksini tapır.

İndiki zaman ardıcılığı əsasında yaranmış müəkkəb cümlələr:

Könlüm açılır zülfü-pərişanını görgəç,
Nitqim tutulur qönçeyi-xəndanını görgəç.

Baxdıqca sənə qan saçılır didələrimdən,
Bağrım dalınır navəki-müjganını görgəç.

Şühudi keçmiş zaman ardıcılığı əsasında yaranmış müəkkəb cümlələr:

Bəhri-əşqə *düşdün* ey dil, züvqi-dünyanı unut.
Bahğ *oldun*, gəl rəhimdən içdiyin qanı unut.

Oda yaxdım şənivəş canım baxıb rüxsarına,
Çərxə *çakdım* dudi-dil sərvə-xuramanın görüb.

Nəqli keçmiş zaman ardıcılığı əsasında yaranmış müəkkəb cümlələr:

Ol ki hər saat gülərdi çəşmi-giryannın *görüb*,
Ağlar oldu halıma bərahəm cananım *görüb*.

Qeyri-qəti gələcək zamanın inkar formasının ardıcılığı əsasında yaranmış müəkkəb cümlələr:

Qəm diyarında əcəl peyki *güzar etməz* mana,
Yoxsanıb varım məğər kim, *etibar etməz* mana.

Qeyri-qəti gələcək zaman ardıcılığı əsasında yaranmış müəkkəb cümlələr:

Zövq şövqlə cahan qeydin cəkən *zəhmət çakar*,
Əhli-zövq oldur kim, ondan *dəməni-hinnət çakar*.

Nəqli keçmiş zaman ardıcılığı əsasında yaranmış müəkkəb cümlələr:

Canlar verib, sənin kimi cananə *yemişəm*,
Rəhm eyle kim, yetincə sənə canə *yemişəm*.

Taki taqi-zərmigarın çərxə viran eyləmiş,
Xiştə-zərrinin səbə fərşi-gülüstan eyləmiş.

Könül, səccadəyə basma ayaq, təsbihe *al vurma!*
Namaz əhlinə uyma, onlar ilə *durma-oturma!*

Yaqma canım, naley-i-büxti yarımından saqın!
Tökmə qanımm abi-çəşməyi-aşqbarımdan saqın!

İsmi xəbəri *idi*, *imiş* köməkçi fellərinin iştirakı ilə yaranmış tabesiz mürəkkəb cümlələr:

Bilməz idim bilmək ağzın sirrini *duşvar imiş*
Ağzını derlərdi yox, dediklərinə *var imiş*.

Daşə cəhmış xələq için Fərhad Şirin suratın,
Ərz qılmış, xələq məhəbbin əcəb biar imiş.

Xəbəri *var*, *yox* sözləri ilə ifadə olunmuş bağlayıcısız mürəkkəb cümlələr:

Ey gül, nə əcəb silsileyi-miski-tərin *var!*
Bey sərvi, nə xoş, canalıcı işlələrin *var!*

Peykanları ilə doludur çeşmi-pürabım,
Ey bəhr, sağınma, sənin ancaq kühərin *var!*

İsmi xəbərlə tabesiz mürəkkəb cümlələr:

Ah eylədiyim sərvi-xuramanın *icündür*,
Qan ağladığım gönçeyi-xəndanın *icündür!*

Bağlayıcılı tabesiz mürəkkəb cümlələr. və bağlayıcısının iştirakı ilə düzəlib, ayrı-ayrı müstəqil, bir-birindən asılı olmayan, lakin vahid mənaya xidmət edən bağlayıcılı tabesiz cümlələr Füzulinin nəsr əsərlərinin dilində daha çox müşahidə edilir:

...*Etibari vətən istedadı-zatə təsir etməz və torpaq da yatmağılə tiladən cila getməz; Nə əhli bilad olmaqla nadan sahibi qəbul olur və nə biyabanlarda durmaqla dana qabili-vəhşət olur; Ol məcməin səhabi-imitzasından nəhali-təbiətəm nəm çəküb izhari-istedadı-nəzm etdi və ol məhfilin həvayi-ixtilatından gülbəni-cibillətim sər-səbz olub məzrəəyi-mizacimdə gül mizaqi şeirə yetdi;*

əmma bağlayıcısının iştirakı ilə:

Yaxşı görünür surəti-məhbəşlərin, *əmma*,
Yaxşı nəzər etdikdə sərəncamı yamandır.

bəli bağlayıcısı vasitəsilə:

Dəhrdə həttə sənə var pərirux desəm
Var gözəl çox vəli sən kimi xunxarə yox!

Varlığım eşqdən var, Füzuli, *vəli*,
Ol mehi-bəd mehrdən rəhm bəni-zarə yox!

ancaq vasitəsilə:

Eşq içrə, könül, demə ki, mən bixudəm, ancaq,
Ey qafil, özündən sənin ancaq xəbərin var.

həm bağlayıcısı ilə:

Göstərən saatdə dövrani-fələk bir inqilab,
Həm özü fəni olur, həm ləşkəri, həm kişvəri.

nə vasitəsilə:

Nə müşkül dərd olursa, bulunur ələmdə dərmani,
Nə müşkül dərd imiş, eşqim ki dərman eyləmək olmaz!

Nə sərəvədir gənim kim, içdigincə əksilir səbrim,
Nə seyr eylər rüxün kim, baxdıgınca rəğbətəm artar!

gəh bağlayıcısı vasitəsilə:

Dəmadəm əks alir nürəti-ələm qəhrü lütfindən,
Onunçün gəh Kəduret zahir eylər, gəh səfa peyda,

Gəhi torpağə eylər hikmətin min məhliqa pünhan,
Gəhi sünün qılır topraqdan min məliqa peyda.

Tabəli mürəkkəb cümlə. Məlumdur ki, mübtədə budaq cümləsi baş cümlədə ya olmayan, ya da əvəzliliklə ifadə olunan mübtədənin əvəzinə işlənir və onun məzmununu budaq cümlə şəklində ifadə edir. Baş cümlədən mübtədənin sualları törəyir və cavabları budaq cümlə ödəyir [14; 359].

Füzuli dilində qəzəlin üslubi mənasından asılı olaraq budaq və baş cümlə arasında işlənmə halları müxtəlifdir.

Mübtədə budaq cümləsi:

Budaq cümlə baş cümləni parçalayır və onun daxilində işlənir:

Ey mələksima ki səndən özgə heyrandır sana,
Həqq bilir, insan deməz hər kim ki, insandır, sana!

Qrammatik qanunauyğunluğa görə həmin mübtədə budaq cümləsi belə olmalıdır.

Hər kim ki, insandır, sənə insan deməz.

Lakin şairin poetik məqsədi ilə – lirik qəhrəmanın insan yox, mələk olmasını vurğulamaq məqsədilə cümlənin “insan deməz” hissəsi ön plana çəkilmişdir.

Eyni halı Füzulinin digər bir məşhur qəzəlində də görmək olar:

Canı kim cananı üçün sevse, cananın sevir,
Canı üçün kim ki, cananın sevir, canın sevir!

Qəzəlin birinci misrasında şair cananı əsas təsvir obyektini kimi, ikinci misrada isə canı əsas diqqət obyektinə çevirmək məqsədilə budaq cümlələri əvvəldə verməklə bədii müəmma yaradır, eyni zamanda gözəl söz oyunu yaratmaqla qəzəlin həm məzmununu, həm də formasını – səslənməsini diqqət mərkəzinə çəkməyə nail olmuşdur.

Budaq cümlə baş cümlədən sonra gəlir:

Hələ tək çıxmaz evindən mahtələtlər müdam,
Hər kimin dövrü-qəmərdə taleyi firuz olur.

Baş cümlə budaq cümlədən əvvəl gəlir:

Aqibət rüsva olub mey tək düşər xələq ağzına,
Kim ki bir sərməst saqi ləli-xəndanın sevir.

Xəbər budaq cümləsi:

Dövlət oldur ki, düşmən ola zəbun...
Suya çarəm budur ki, özüm buraxam

Görüb əndişeyi-qətlimdə ol mahi, budur virdim,
Ki, bu əndişədən ol mah peşiman olmasın!

Xəbər budaq cümləsində, şəriyyət, intonasiya, ritm xatirinə çox vaxt ki bağlayıcısı düşür:

Oldur mənə murad ki, olur sənə murad.
Haşa ki, sədən özge ola müddəə mana.

Arif oldur bilmiyə dünyavü mafihə nədür.

Tamamlıq budaq cümləsi:

Ey Füzuli, bil ki, ol gül arizin görmüş degil
Kim ki, tən eylər mənim xaki-giribanım görüb.

Bir çox hallarda, şəriyyətlə əlaqədar olaraq ki bağlayıcısı düşür.

Ey Füzuli, səhildir hər gəm ki gəmzar ola,
Qəm budur kim, mənə min gəm var, bir gəmzar yox

Kəsmədi məndən səri-kuyində azarın rəqib,
Ey Füzuli, nişə cənnət içrə yox derlər əzab.

Cənnət üçün mən edən aşıqları didərdən,
Bilməmiş kim, cənnəti aşıqların didar olur.

Bir beyt daxilində eyni tip tamamlıq budaq cümlələrin biri ki bağlayıcısı ilə baş cümləyə bağlanır, digəri yox:

Dedim yetər, at cövrü, çü xaki-rəhin oldum,
Dedi ki, yetər cövr sənə ta oldum, əsərin var.

Budaq cümlə baş cümlədən əvvəl gəlir:

Çox baxdığına gəmzə ilə bağrım əzərsən,
Hər kimə ki, baxmazsan, onunla nəzərin var.

Təyin budaq cümləsi:

Xoşam kim, dəmbədəm giryən gözüm ol xali-padəndir,
Ziyan olmaz ol göz yaşının kim, tutiyadəndir.

Qoyma naqış əhli-dərd içrə Füzulini təbib,
Eylə bir dərman ki, dərdir edə gün-gündən ziyad.

Zahidi-xubin nə bilsün zövqünü eşq əhlinin,
Bir acəb meydır məhəbbət kim, içən huşyar olur.

Müqayisə budaq cümləsi:

Xəyali-arizin cövlan edər bu çeşni-pürməmdə,
Nəcük kim, mövələnməmiş suda əksi-afitab oynar.

Sitəmin gərçi yamandır, onu tərək eyləmə, billah,
Ki, təğəful sitəmindən dəxi əlbəttə bətərdir.

Miqdar, kəmiyyət budaq cümləsi:

Hüsnün olduqca füzün eşq əhli artıq var olur
Hüsn nə miqdar olursa, eşq ol miqdar olur.

Şərt budaq cümləsi:

Baş cümlə budaq cümlədən əvvəl gəlir və əgər bağlayıcısı ilə
ona bağlanır:

Eşq əhlinə ol mah, Füzuli, nəzər etmiş,
Sən həm özünü göstər, əgər bir hünərin var.

Budaq cümlə baş cümləyə əgərçi bağlayıcı ilə bağlanır:

Meydən əgərçi tövbə verir el Füzuliyə,
Ey sərvi, sən qədəh sunar olsan, rəvan içər.

Zərflik budaq cümlələri:

Səbəb-məqsəd zərfliyi:

Saxla, ey eşk, ədəb, getmə səri-kuyinə çox,
Ki, düşər gözdənü üzdən sürülür hər Küstax.

Həvəsım bədeyi-gülgünə bu ümmid ilədür,
Kim, olam məstü, tutam dəməni-dilbər Küstax...

Ey Füzuli, kəsmə ol mahvəş vısalından ümid,
Səbr qıl kim, dövr dövrünü degil bihudəkərd.

Yer zərfliyi:

Gəh gözde, gəh könlüdə xədəngin məkan tutar,
Hər qanda olsa, qanım, əlbəttə, qan tutar.

Zaman zərfliyi:

Füzuli, rəşgdən titrər dili-purxum üşşəğın,
Binəğuşunda yarın hər zaman kim, ləli-nab oynar.

MƏHƏMƏD FÜZULİ DİLİNDƏ MÜDRİK CÜMLƏLƏR, MƏTNLƏR

Məhəmməd Füzuli Azərbaycan xalqının dünya mədəniyyəti xəzinəsinə bəxş etdiyi elə nadir istedadlardan, elə nəhəng ədəbi simalardandır ki, bunlar yalnız beş-on əsrdən bir yetişir, onların bədii irsi xalqın qan yaddaşına həkk olunur, xalqın dilində əbədiyyət nəğməsinə çevrilir.

Bədii yaradıcılığında Nizami humanizmini, Nəsimi fəlsəfəsini, Xətayi vətəndaşlığını birləşdirən Füzuli, dərin hikmət, qüvvətli lirika, musiqili şəriyyət hesabına Azərbaycan şeir sənətini göylərə qaldırdı, Azərbaycan klassik şerinin dahiyanə nümunələrini yaratdı. O, Azərbaycan xalq dilini, bütün semantik və lüğəvi məna genişliyi ilə klassik şeir dili səviyyəsinə qaldırdı, onun zəngin məna imkanlarını bədii dilin ixtiyarına verdi – nəticə etibarilə anadilli poeziyamızın farsdilli poeziyadan geri qalmayan kamil nümunələrini – şedevrlərini yaratdı.

Füzulidən sonra çox şairlər, çox söz ustadları meydana gəldi, lakin heç kəs deyə bilməz ki, mən Füzulinin poetik xəzinəsinə nəşə əlavə etdim. Yalnız Füzuli öz qüdrətli qələmi ilə, sələflərinə hörmət və ehtiramı qorumaq şərti ilə, həm də onlardan bir addım irəli getməyə nail oldu: azərbaycan-türk şairlərdən – “Leyli-Məcnun”-çulardan bir addım irəli getdi – o, məşhur ərəb dastanı əsasında Azərbaycan türk dilində dil baxımından orijinal bir poema yazdı və bu gün eyni adlı musiqi əsəri – “Leyli-Məcnun” operası, şübhəsiz, böyük Füzuli dühası ilə böyük Üzeyir bəyin möcüzəli musiqi duyumuğunun milli zəmində qovuşmasından yaranmış monumental sənət əsəri – Şərqdə ilk milli opera nümunəsini yaratdı və doğma söz və ifadələr, cümlə tipləri xalq təranələri, milli muğam musiqisi axarında Azərbaycan xalqı üçün də doğmalaşdı.

Füzuli zirvəsini təmin edən vasitələrdən biri də şairin əsərlərində yaratdığı və nəsilərə ərməğan etdiyi müdrək cümlələr, mətnlərdir. Qrammatik cəhətdən bunların əksəriyyəti mürəkkəb cümlə strukturuna malik olub, iki və daha artıq cümlələrlə mətnlərdə ifadəsini tapır.

Füzulini bu gün yaşadan, onu hər zamanın çağdaş şairi edən amillərdən biri şairin müdrək cümlələri, öyüd-nəsihətləri – kəlam-

landır. Bu kəlamlar bizim üçün – həm gənclər, həm yaşlılar üçün bu gün böyük bir öyüd, nəsihət mənbəyidir:

Hər kəsin var işə zatında şərəfət küfrü,
İstilahatı-ülum ilə müsəlman olmaz!
Eyləsen tutiyə təlim ədayı-kəlimat,
Nitiqi insan olur, əmma özü insan olmaz!
Hər uzun boylu şücaət edə bilməz dəva:
Hər ağac kim boy ata, sərv-i-xuraman olmaz.

Şair böyük müdriklik və qüvvətli məntiqə əsaslanaraq, əsasən şərt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrlə ifadə olunmuş mətnlərlə demək istəyir ki, hər kimin zatında dönüklük, satqınlıq əlamətləri varsa, o elmi istilahları, xüsusi terminləri öyrənməklə dönüb müsəlman olmaz, qara daşı qızıl (qırmızı) rəngə boyasalar da, o, xilqətini (məhiyyətini) dəyişib qiymətli daş-ləli-Bədəxşan olmaz; tutuqsuya sözləri tələffüz etmək ədasını öyrənmək mümkündür, onun nitqi insan nitqinə bənzəyər, lakin özü dönüb insan olmaz; hər uzun boylu adam igid olub cəngə girə bilməz; hər boy atan ağac uca boylu, gözəl sərv ağacı ola bilməz!

Aqıl babamız Füzuli bu kəlamları ilə insanlığı düşünməyə və düşünərək də nəticə çıxarmağa dəvət edir. Şair xalqımızın əsrlərdən bəri yaradıb-qoşduğu "Hər parlayan qızıl deyil" kəlamından çıxış edərək özünün yüksək, bədi cəhətdən təkrarsız təxəyyülünün əbədi, solmayan hikmətli cümlələri – müdrik kəlamlarını axtırır.

Böyük Füzulinin müdrik ifadələri gəncləri doğru yola yönəltməyi kimi, valideynləri də öz övladlarına münasibətdə ciddi və tələbkar olmağa çağırır və bu gün artıq zərbi-məsələ çevrilmiş qiymətli kəlamlarını yaradır. Şərt budaq cümləli, tabeli mürəkkəb cümlə quruluşlu, kəlam məzmunlu bu mətn belə səslənir:

Ey xacə, gər qulundan oğulluq murad işə,
Şəfəqət göziylə bax ona daim oğul kimi.
Ver oğlunu dilərsən ola sahibi-ədiib,
Əlbəttə, eylə zillətə mütac qul kimi.

Bu gün xalqımızın dilində işlənən "əgər qulun etibarlı olmasını istəyirsənsə, ona oğul kimi bax, əgər oğlunun mənsəb sahibi olmasını istəyirsənsə, ona qul kimi bax" müdrik deyimini, gördüyü kimi,

Füzuli dühasının, onun kamillik haqqında fikir və düşüncələrində bəddi ifadəsini tapmaqla yanaşı, həm də Füzuli düşüncəsinin müqəddəs kəlamları kimi bu gün də mədəniyyətimizi zənginləşdirir, bizi müdrik olmağa sövq edir.

Şairin müdrik kəlamları böyük ümumiləşmələrə əsaslandıqı üçün hər zaman oxucusunu, insanlığı sanki cəbr, təmkin məcunu ilə qidalandırır:

Bir dövrdeyam ki, nəzm olub xar.
Əşar bulub kəsadi-əsar.
Bir mülkdəyam ki, gər udub qan,
Məzmunu-ibrətə çəkib can,
Mın rışməyə türfə ləl çəksəm,
Mın rövzəyə nazənin gülməksəm,
Qılmaz ona heç kim nəzarə,
Dərler gülə xar, lələ xarə?!
Dövrən ister ki, xar ola nəzm!
Biizzətü etibar ola nəzm!
Təmiri-xarəbə talibəm mən!
İnşaallah ki, qalibəm mən!

Şeirdən yaranmış bu böyük mətnin əsas hikməti ondan ibarətdir ki, insan həyatda hər cür haqsızlığa, ədalətsizliyə səbirlə, təmkinlə dözməli, səbr etməlidir, çünki bu yolla, böyük yarananın köməkliyi ilə o (insan) hər cür çətinliklərə qalib gələ bilər.

Şairin fikrinə, insan cənnəti, behiştə öz əməlləri ilə bu dünyada qazanmalıdır, onu heç bir rüşvətlə əldə etmək olmaz deyir:

Cənnəti almaq olmaz açaq ilə,
Girmək olmaz behiştə rüşvət ilə.

Dünya malına həris, var-dövlət aşıqı olan insanlara müraciətlə şair aşağıdakı mətlə bu tövsiyələri edir:

Ey ki əndişeyi-mal ilə sorasımə olub,
Dünün gün dəhrdə əşiftə keçər əhvalin!
Cəmi-mal eylədiyin rahat içündür, amma,
Rahətin əşki olur hər necə artar malın.
Mal çox etmə, həzər eylə əzabından kim,
Rənci artar ağır olduqca yükü həmmalın!

Şair böyük alicənablıq nümunəsi göstərərək demək istəyir ki, mali-pulu çox olan insanların qayğısı da çox olur, mal-dövlət artıqca insanların rahatlığı azalar, çünki hambahın yükü artıqca onun əzabı (qayğısı) da çoxalar. "Azacıq aşım – ağrımaz başım" zərbi-məsəlin böyük hikməti böyük Füzuli qələmində əyani şəkildə beləcə açıqlanır: şair qrammatik baxımdan qarışıq tipli mürəkkəb cümlələrdən ibarət olan bu müdrik mətnlə insanlara aşılmaq istəyir ki, mal-dövlət, sərmayə toplamaq ilk baxışda insanın rahatlığı üçün olsa da, onun bir "amma"sı var: mal-dövlət artıqca insanın rahatlığı pozulur, narahatlığı, qayğısı çoxalır.

Azərbaycan bədii tərcümə tarixində ilk mükəmməl nümunələrəndən olan "Hədəsi-ərbəin", möhtərəm şairin öz ləfzilə desək, "qırx hədisi-motəbərdir ki, ...ümum feyz üçün tərcümeyi-türki" olunmuşdur. Böyük fars şairi Mövlana Əbdürrəhmani-Camiden edilmiş bu yaradıcı tərcümələr Füzuli qələmində hikmət, öyüd-nəsihət kəlamlarına çevrilərək özünün bədii təcəssümünü tapmışdır.

Mənəvi saflıq, təmizqəlbilik haqqında:

Mömin olmaz kişi, həqiqət ilə,
Tutmayınca tərqi-tərki-həva,
Hər nə öz nəfsinə rəva görsə,
Yarü qardaşa görməyincə rəva.

Hikməti: özünə rəva girdüyünü dostuna, qardaşına da rəva gör!

Təmizlik, etibarlılıq, xeyirxahlıq, paklıq haqqında:

Müslim oldur ki, əhli-ələm ilə
Sıdq ola qövlü, xeyr ola əməli,
Zərərin görməyə müsəlmanlar,
Ola pakizə həm dili, həm əməli.

Mürəkkəb quruluşa malik xəbər budaq cümləli mətnin hikməti belədir: müsəlman sayılan hər bir insanın sıdqi düz, əməli saleh, xeyirxah, təmiz, pak olmalıdır; əsil insanın sözü əməli ilə təsdiqlənəlidir.

Xoşrəftarlıq, gülərüzlülük haqqında:

Zinhar olma əhli-ələm ilə,
Münqəbiz təbili, yaman sözlü,

Tanı ol bəndəsin sevr ki müdam
Ola xoş xülqü, güliyüzlü!

Təyin budaq cümləsi ilə yekunlaşdırılan həmin mətnin hikməti: insanlarla mülayim, xoşrəftarlı olmaq lazımdır, çünki xoşxasiyyət, gülrüz bəndələrini tanı da sevr!

Lakin bununla belə şair yersiz, hərzə-hərzə, şit-şit gülməyi də məsləhət görmür.

Struktur etibarilə mübtədə budaq cümləli tabeli mürəkkəb və bağlayıcısız tabeli mürəkkəb cümlələrdən ibarət mətn həqiqətən müdrikcəsinə deyilmişdir:

Hər kim istər həyatı-qəlbi müdam,
Dəmbədəm hərzə-hərzə çox gülməz.
Qəlbe qəti-həyatdır gülmək,
Qəlbi çox gülməyənlərin ölməz!

Analar haqqında:

Analar hörmətin kutun ki, müdam
Qabili-rəhməti-ilah olasız!
İstək onlar ayağı altında,
Gər dilərsiz ki, cənnəti bulasız!

İlkin olaraq Məhəmməd peyğəmbərin kəlamlarından olan "Cənnət anaların ayaqları altındadır" kəlamı, göründüyü kimi Azərbaycan türk xalqının ikinci müqəddəs kitabı həm "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanında, həm də Füzuli şerində öz müqəddəsliyini qoruyaraq nəsilərə örməğan edilmişdir.

Yaxşı söz haqqında:

Ey ki yox istitətin mütləq
Sədəqə verməyə bir əhli-həqə.
Yaxşı söz tərkən etmə kim, olmaz
Yaxşı sözdən savabı çox sədəqə!

Hikməti: ən yaxşı sədəqə yaxşı sözdür, kimsəə yaxşı söz demək ən böyük səvabdır.

Səbir, təkminlik haqqında:

Pəhlivan ol dekil ki, hər səət
Yıxa bir pəhlivani qüvvət ilə.
Oldurur pəhlivan ki vaxtı-qəzəb,
Nəfsinə hökm edə ihanət ilə!

Xəbər budaq cümləli mürəkkəb, cümlələrlə (birinci cümlə inkar aspektdədir) formalaşmış mətnin hikməti müdrikcasinə deyilmiş bu fikirdir: əsil qəhrəmanlıq qəzəbini saxlamağı bacarmaqdır!

Qonşu və qonşuluq haqqında:

Mömin oldur ki, mümkün olduqca
Qonşusun qeyrə etməyə möhtac.
Ol dekil kim, hüzarilə gecələr
Özü tox yata, qonşusu yata ac!

Hikməti: qonşu ilə səmimi münasibətdə olmaq lazımdır; imkanın olandan qonşuya da əl tutmaq imandandır.

Bizə elə gəlir ki, böyük Füzuli heç bir əsər yazmayıb yalnız "Salam verdim, rüşvət deyildi deyə – almadılar" kəlamı ilə bütün zamanların həmişəyaşar şairi kimi hər dövrdə, hər qərində özünə yaşamaq hüququ qazana bilərdi. Bu gün bütün dünyanı ağuşuna almış korruptsiya, rüşvətçilik, mənəvi dəyərlərdən imtina, əlsiz-ayaqsız, kasıblara, ehtiyac içində boğulan Allah bəndəsinə olan biganəliyin, etinasızlığın tüğyan etdiyi bir zamanda böyük söz xiridarı Füzulinin dediyi bu kəlam nə qədər aktual və müasirdir!

Salam verdim, rüşvət deyildi deyə, almadılar.

Doğrudan da, bu gün xalqın dilində zərbi-məsələ çevrilmiş bu kəlam nə qədər dahiyənə deyilmiş bir cümlədir!

Ümumiyyətlə, Füzuli zülmə, ədalətsizliyə, rüşvətə qarşı daim mübarizə aparmış, bunları insanlıq üçün ən böyük nöqsan hesab etmişdir. Şairin fikrincə, zülm hər zaman onu icra edəne qayıdır, çünki hər bir zülm bumeranq olub zalımın öz başında çatlayar:

Zülm ilə açqalar alıb zalım
Eylər ənəm xəlqə minnet ilə.
Bilməz onu kim, etdiyi zülmə
Görəcəkdir ceza məzəllət ilə.

Füzulinin çox qiymətli kəlamlarından biri də bilavasitə müəllimlərə ünvanlanmışdır.

Böyük şairin ələmində peşəsi insanlığa təlim-tərbiyə vermək olan müəllimlər hər "əhli-məkr"ə "təlimi-maarif" öyrətməkdən çəkinməli, onlara elmin sirlərini təlim etməməlidir, çünki müəllimin cahilə elm öyrətməsi cəlladın əlinə "tiği-abidar" vermək deməkdir:

Ey müəllim, aləti-təzvirid əşrafə elm!
Qılma əhli-məkrə təlimi-maarif zinhar!
Hiylə için elm təlimin qılan mürşidlərə
Qətl-am için verər cəllada tiği-abidar!

Füzuli öz yaradıcılığında sadə cümlələrdən, xüsusən ritorik sual cümlələrindən xalq dili koloritini saxlamaq məqsədilə geniş dairədə istifadə etmişdir:

Key şux! Nədir bu göftgular?
Qılmaq sənə tənə eybəcülər?
Neyçün özünə ziyan edirsən?
Yaxşı adını yaman edirsən?..
Neyçün sənə tənə edə bədgü?
Namusuna layiq işmidir bu?..
Nazik bədən ilə bərgi-gülsən,
Ətma nə deyim, ikən yüntülsən!
Hər surətə əks kimi baxma!
Hər gördüyünə su kimi axma!..
Ey iki gözüm, yaman olur adı,
Namusumuzu itirmə zinhar!..
Sayə kimi hər yərə yüz urma,
Heç kimsə ilə oturma, durma!

Göründüyü kimi, əvvəldən axıra qədər bədii müraciətlər – xitablardan ibarət olan bu poetik mətn sadə, yığcam cümlələrlə böyük şairin tərbiyəvi-didaktik fikirləri təbii axarında ifadə etməyə nail olmuşdur. Və ya: ailədə Ata böyüklüyünü, Ata zabitəsini tərənnüm edən cümlə:

Neylərsən əgər atan eşitsə?

Şair bir cümlə ilə ümumən Şərq ailə sistemində Atanın tutduğu mübarək mövqeyə, onun müsbət mənada fətişləşməsinə işarə edir.

Bu cümlə həm də övladın valideyn qarşısında öz əməllərinə görə böyük məsuliyyət daşımamış təlqin edir.

Sələflərinin ərəb, fars və türk Azərbaycan dilində poetik, fəlsəfi yaradıcılıq istedadlarına yaxından bələd olan Füzuli heç kəsi təqlid etmədən, heç kəsə bənzəmədən üç dildə dahiyənə əsərlər yazdı, Azərbaycan poetik nitqinin ahəngdarlığına, melodikliyinə nail oldu, nəinki Azərbaycan bədii dilinin, ümumən müsəlman – Şərqi bədii söz sənətinin ən yüksək zirvəsinə qalxaraq, özündən sonra gələn söz ustalarının bədii yaradıcılıq yoluna nur saçdı.

Füzulinin poeziya kəhkəşanı elə bir memarlıq abidəsinə bənzəyir ki, buradan bir çınqılı belə tərpəyib, yerinə təzəsini qoymaq olmaz. Və Füzulinin “söz məbədi”nin hər hansı bir memarlıq abidəsindən üstünlüyü ondadır ki, bu “məbəd” heç bir zaman köhnəlmir, zaman-zaman əsən səmum küləkləri, təlatümlü qasırğalar onda heç bir keyfiyyət dəyişmələri yarada bilmir: yüzilliklər keçir, qərinələr ötür, lakin Füzuli sözü solmur, əksinə, daha da tərəvətlənir.

Füzulidən bu gün çox millətlər umur, onu öz şairləri kimi görmək istəyirlər. Lakin Azərbaycan xalqının ümummilli lideri möhtərəm Heydər Əliyevin qeyd etdiyi kimi, “Füzuli heç bir yerdə, heç bir ölkədə Azərbaycanda olduğu qədər yayılmamışdır” [1]. Bir daha bu müdrik kəlamlara arxalanaraq deyirik: Füzuli Azərbaycan türk şairi olmuş, Azərbaycan türk şairi olaraq da qalacaqdır.

1. Heydər Əliyev. Məhəmməd Füzulinin 500 illik yubileyi icalasında çıxışı. “Ədəbiyyat qəzeti”, 1996.
2. H.Araslı. Böyük Azərbaycan şairi Məhəmməd Füzuli. Bakı, 1958.
3. B.Çobanzadə. Füzuli və onun yeri. “Məhəmməd Füzuli” (elmi-tədqiqi məqalələr). Bakı, 1958.
4. M.C.Paşayev. Füzuli sənətkarlığı. Bakı, 1958.
5. F.Köçərli. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları. Bakı, 1978.
6. Ə.Dəmirçizadə. Azərbaycan ədəbi dili (tarixi xülasələri XX əsrə qədər). Bakı, 1938.
7. Ə.Dəmirçizadə. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Bakı, 1967.
8. Ə.Dəmirçizadə. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. I hissə, Bakı, 1978.
9. Ə.M.Dəmirçizadə. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dili. Bakı, 1959.
10. M.Şirəliyev. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı, 1962.
11. M.Hüseynzadə. Müasir Azərbaycan dilində təkterkibli və mürəkkəb təyini söz birləşmələri. Bakı, 1957.
12. M.Hüseynzadə. Təyini söz birləşmələri. Azərbaycan dilinin qrammatikası, II hissə. Bakı, 1959.
13. M.Hüseynzadə. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, 1963.
14. Ə.Abdullayev. Müasir Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələr. Bakı, 1974.
15. M.Adilov. Azərbaycan dilində sintaktik təkrarlar. Bakı, 1974.
16. A.Axundov. Füzulinin bir qitəsi haqqında. Füzuli və ana dili. Bakı, 1997.
17. M.Медникова. Значение слова и методы его описания. М., 1974.
18. В.Шкловский. Поэзии грамматики и грамматика поэзии. Журнал “Иностранная литература”, 1969, №6.
19. H.Mirzəzadə. Füzuli dili. Bakı, 1965.
20. H.Mirzəzadə. Azərbaycan dilinin tarixi morfolojiyası. Bakı, 1962.

21. М.Б.Денике. Живопись Ирана, М., 1938.
22. Н.А.Баскаков. Введение в изучение тюркских языков. М., 1962.
23. S.M.Onullahi, A.Q.Həsənov. Səfəvi hökmdarlarının daha iki naməlum məktubu haqqında (Azərbaycan dilində dövlətlərarası yazışma tarixindən). ADU-nun "Elmi əsərlər"i (tarix və fəlsəfə seriyası), №4, 1974.
24. S.Q.Əlizadə. "Şühədanamə"də adlar (isim, sifət, say, əvəzlik). Nam. diss. əlyazması. Bakı, 1965.
25. S.Q.Əlizadə. XVI əsr Azərbaycan ədəbi dili. Bakı, ADU-nun nəşri, 1966.
26. Ə.Ş.Sadıqov. Azərbaycan dilinin XVI əsr yazılı abidəsi "Şeyx Səfi təzkirəsi"nin dili (leksika). Nam. diss. əlyazması. Bakı, 1972.
27. Э.В.Севортян. Аффиксы глаголообразования в азербайджанском языке. М., 1962.
28. М.Ш.Рагимов. Формы выражения настоящего и будущего времени в письменных памятниках азербайджанского языка XIV-XVIII вв. "Dilçilik məcmuəsi", X c., Bakı, 1957.
29. M.Rəhimov. Azərbaycan dilinin XVI əsr yazılı abidəsində işlənmiş bir sıra sözlər haqqında. "Azərb. SSR EA Xəbərləri", 1962, №8.
30. M.Ş.Rəhimov. Azərbaycan dilində fel şəkillərinin formalaşması tarixi. Bakı, 1965.
31. Dr. Zeynep Korkmaz, dr. Selahattin Olqay. Füzulinin dili haqqında notlar. Ankara, 1956.
32. A.H.Vəliyev. Azərbaycan dialektologiyası (Keçid şivələrinin morfologiyası və sintaksisi). Bakı, ADU-nun nəşri, 1975.
33. Г.Абдурахмонов, Ш.Шукуров. Узбек тилининг тарихи грамматикаси, Тошкент, 1973.
34. А.М.Щербак. Грамматика староузбекского языка, М.-Л., 1962.
35. А.Дж.Шукюров. Наречие в азербайджанском языке (морфология). Автореф. канд. дисс. Баку, 1966.
36. Г.Багиров. Лексико-семантическое развитие глагола в азербайджанском языке. Автореф. док. дисс. Баку, 1966.
37. F.Zeynalov. Müasir türk dillərində köməkçi nitq hissələri. Bakı, 1972. s. 147-150.
38. Н.Гаджиева. "Синтаксис сложноподчиненного предложения в азербайджанском языке", М., 1963.
39. Н.Гаджиева. Основные пути развития синтаксической структуры тюркских языков. М., 1973.
40. А.Əlizadə. Azərbaycan dilinin yazılı abidələrində sayların ifadə olunmasına dair. Azərbaycan dilçiliyi məsələləri. Bakı, 1967.
41. Ф.Г.Исхаков, А.А.Пальмбах. Грамматика тувинского языка. М., 1961.
42. M.Islamov. Nuxa dialekti. Bakı., 1960.
43. S.Mehdiyeva. "Şəhriyar" dastanının bəzi sintaktik xüsusiyyətləri. "Azərb. SSR EA Xəbərləri", 1974, №1.
44. V.Aslanov. Felin idarə ilə əlaqədar olaraq ismin hallarının miqrasiyası haqqında. "Azərb. SSR EA Xəbərləri", 1960, №2.
45. S.C.Майзель. Изафет в турецком языке. М., 1957.
46. M.Qasımov. "Dəhnəmə"nin sintaksisi. Bakı, 1967.
47. S.Əliyev. Füzulinin poetikası. Bakı, 1986.
48. S.Cəfərov. Müasir Azərbaycan dili (leksika). Bakı, 1970.
49. Azərbaycan tarixi. Bakı, 1961.
50. T.Hacıyev, K.Vəliyev. Azərbaycan dili tarixi. Bakı, 1983.
51. Azərbaycan dilinin qrammatikası, I hissə. Bakı, 1960.

MÜNDƏRİCAT

Ön söz	5
Ədəbiyyat	14
Giriş	16

I FƏSİL

"KİTABI-DƏDƏ QORQUD"UN DİLİ

Ümumi qeydlər	52
Abidənin leksikası haqqında bəzi qeydlər	58
"Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının qrammatik quruluşu haqqında bəzi qeydlər	67

II FƏSİL

XIII-XV ƏSRLƏR AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİ

XIII-XV əsrlərdə Azərbaycan ədəbi dilinin leksik və frazeoloji tərkibi haqqında	85
Ədəbi dilin leksik və frazeoloji tərkibi	101
Sinonimlər	133
Omonimlər	141
Antonimlər	148
Təşbihlər	155
Paronimlər	161
Söz yaradıcılığı	165
Morfoloji yolla düzələn sözlər	165
Ad düzəldən şəkilçilər	165
Fəldən ad düzəldən şəkilçilər	172
Fəl düzəldən şəkilçilər	175
Ədəbi dil ilə canlı danışq dilinin qarşılıqlı əlaqəsi	186
XIII-XV əsrlər Azərbaycan ədəbi dilinin bəzi qrammatik xüsusiyyətləri	208
Sintaktik xüsusiyyətlər	218
Ədəbiyyat	236

Nəsiminin dili XIII-XIV əsr Azərbaycan ədəbi dilinin ən mükəmməl nümunəsidir	238
Türkmənşəli Azərbaycan dili sözləri – isimlər	241
Ərəb və fars dilindən alınmalar	248
Hal kateqoriyası	251
Kəmiyyət kateqoriyası	257
Mənsubiyyət kateqoriyası	261
Ədəbiyyat	269
Lüğətlər	273
Nəsimi "Divan"ında emosionallığın ifadə vasitələri	274
Nidalar	274
Ədatlar	279
Ədəbiyyat	285

III FƏSİL

XVI ƏSR AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİNİN LÜĞƏT TƏRKİBİ

Lüğət tərkibinin ümumi vəziyyəti	286
Ərəb və fars sözləri	288
Ədəbi dilin müxtəlif mənbələrində Azərbaycan sözlərinin mövqeyi və ədəbi-bədii xarakteri	306
Nişati tərcümələrinin dilində Azərbaycan sözlərinin kəmiyyət sıxlığı və ədəbi-bədii seçiciliyi	307
Xətayinin məsnəvi dilində və Füzulinin alleqoriya dilində Azərbaycan söz və ifadələrinin ədəbi-bədii normalara münasibəti	313
Aşıq Qurbani və XVI əsr Azərbaycan ədəbi dili	319
Aşıq Qurbani dilində Azərbaycan sözlərinin leksik-semantik və üslubi xüsusiyyətləri	319
Klassik şeir və xalq şeri üslublarının inkişafında Xətayinin rolu	329
Xətayi dilində Azərbaycan sözlərinin leksik-semantik və üslubi xüsusiyyətləri	329
Füzulinin dili XVI əsr Azərbaycan ədəbi dilinin ən yüksək mərhələsi kimi	344
Leksik xüsusiyyətlər	351
Füzuli dilinin bəzi qrammatik xüsusiyyətləri	374
Morfoloji xüsusiyyətləri	374
İsim	374
Sifət	375

Say	375
Əvəzlik	376
Fel	383
Felin şəkil, zaman və şəxsə görə dəyişməsi	383
Feli sifət	403
Feli bağlama	406
Zərf	414
Köməkçi nitq hissələri	418
Qoşma	418
Ədat	426
Modal sözlər	429
Bağlayıcı	432
Sintaktik xüsusiyyətlər. Söz birləşmələri. İsmi söz birləşmələri	440
Cümle	449
Sade cümle	449
Mürəkkəb cümle	456
Məhəməd Füzuli dilində müdrik cümlələr, mətnlər	465
Ədəbiyyat	473

Texniki redaktor: *Rövşən Ağayev*

Kompyuter səhifələyicisi: *Azər Əlasgərov*

Korrektorlar: *Fəridə Səmədova*
Pərinaz Musaqızı

Yığılmağa verilmişdir 12.02.2007. Çapa imzalanmışdır 13.08.2007.
Formatı 60×90 ¹/₁₆. Fiziki çap vərəqi 30. Ofset çap üsulu.
Tirajı 10000. Sifariş 199.

DÜST 5773-90, DÜST 4.482-87

Kitab "CBS-PP" MMC mətbəəsində çap olunmuşdur.
Bakı, Şərifzadə küçəsi, 3.

AH-252/520

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

İlham Əliyevin

“Azərbaycan dilində latın qrafikası ilə
kütləvi nəşrlərin həyata keçirilməsi haqqında”

12 yanvar 2004-cü il

tarixli sərəncamı ilə nəşr olunur.